

УДК 372.85

INTERPRETATION OF THE SEED – REPRODUCTIVE ORGAN DERIVATIVES OF PLANTS IN BOTANICAL TEXTBOOKS

BOTANIKA DARSLIKLARIDA O‘SIMLIKDAGI REPRODUKTIV ORGAN HOSILASI – URUG‘NING TALQIN ETILISHI

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЕМЕНИ – ПРОИЗВОДНОГО РЕПРОДУКТИВНОГО ОРГАНА РАСТЕНИЙ В БОТАНИЧЕСКИХ УЧЕБНИКАХ

Karshibayev Xazratkul Kilichiyevich, Sadullayeva Oydin Temur qizi

Guliston davlat universiteti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: hkarshibaev_53@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of problems related to the illumination of plant reproductive organs in botanical textbooks of higher and secondary education. The analysis of textbooks has shown, that the materials presented on the reproductive system of plants, including reproductive organs, differ significantly from modern academic scientific literature. Therefore, it is necessary to use the same scientific terms in the textbooks of botany of secondary school, and in the system of higher education. Consider a flower as a reproductive organ of plants, and the fruit and seed are its derivatives. Indicate that the seed is a derivative of the reproductive organ and a unit of dissemination in flowering plants. It develops in the mother plant from ovulums and contains an embryo and a storing nutritious tissue, surrounded by a spermoderma.

Key words: botany, textbook, plants, morphology, reproductive organs, flower, fruit, seed, embryo, spermoderma.

Аннотация. Статья посвящена анализу проблем, связанных с освещением репродуктивных органов растений в учебниках ботаники высшего и среднего образования. Анализ учебников показал, что приводимые материалы о репродуктивной системе растений, включая материалы о репродуктивных органах, существенно отличаются от современных академических научных литератур. Следовательно, необходимо использовать одинаковые научные термины в учебниках ботаники средней школы, и в системе высшего образования. Рассматривать цветок как репродуктивный орган растений, а плод и семя его производные. Указать, что семя является производным репродуктивного органа и единицей диссеминации у цветковых растений. Оно развивается в материнском растении из семязачаток и содержит зародыш и запас питательной ткани, окруженный семенной кожурой.

Ключевые слова: ботаника, учебник, растение, мофология, репродуктивные органы, цветок, плод, семя, зародыш, семенная кожура.

Kirish. Amaldagi botanika fani buyicha ishlab chiqilgan o‘quv dasturlari va ular asosida tayyorlangan ayrim o‘quv manbalarida (darslik, o‘quv qo‘llanma va uslubiy ishlanmalarda) reprodktiv organlar hisoblangan gul, meva va urug‘ga oid ma‘lumotlarni yoritishda ilmiy manbalardagi eski atamalar va qarashlar bayon etilgani kuzatilmoqda. Bu esa biologiya yo‘nalishida ta‘lim olayotgan talabalar uchun muayan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Ma‘lumki, biologiyada “reproduksiya” so‘zi lotincha “re” va “productio” so‘zlaridan olingan bo‘lib, “individlarni yaratilishi”, “organizmlarni ko‘payishi”, ayrim hollarda “bir individdan hosil bo‘lgan yangi avlodlar soni” degan ma‘nolarni anglatadi [1]. O‘simliklarda boradigan reproduksiya jarayoni ko‘p bosqichli, bir qancha omillar ta‘siri ostida boradigan murakkab jarayon hisoblanadi [2-3]. Ayrim tadqiqotchilar fikricha o‘simliklardagi reproduksiya jarayoni faqat individ darajasida emas, balki populyatsiya, fitotsenoz va ekotizim miqiyosida o‘rganish talab qilinadi [4]. Shuni alohida qayd etish lozimki, urug‘dan ko‘payish jarayoni individga tegishli hisoblanadi, urug‘dan tiklanish esa tur populyatsiyasiga taalluqlidir [5]. Chunki reproduksiya jarayonining natijasi populyasiyaning urug‘ tiklanishi va populyasiyaning optimal holda saqlanib turishi bilan belgilanadi.

Rossiya FAning V.L.Komarov nomli botanika instituti tomonidan 1991-2000 yillarda chop qilingan entsiklopedik “Gulli o‘simliklar embriologiyasi. Atamalar va konsepsiyalar” to‘plamining 3-tomi “Reproduksiya tizimi” (2000) deb nomlanib, unda o‘simlik turini yashash uchun kurashda, turni tabiatda turg‘un saqlanib turishida asosiy o‘rinni reproduksiya tizimi egallashi alohida e‘tirof etilgan [6].

Bu yo‘nalishning etakchi tadqiqotchilaridan biri hisoblangan professor T.B. Batigina (2010) o‘zining “reproduksiya nazariyasining asosiy qoidalari” haqidagi maqolasida o‘simlikning urug‘ yordamida va vegetativ yo‘l bilan ko‘payish usul va shakllari, ularning o‘zaro nisbati hamda morfogenez yo‘llarining universalligi o‘simlik turining reprodktiv strategiyasini belgilaydi deb qayd etadi [7].

O‘simliklar reprodktiv biologiyasini o‘rganish oid dastlabki tadqiqotlar Respublikamizda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining “Botanika” institutida o‘tgan asrning 80-yillarida boshlangan va ilmiy tadqiqotlarda asosiy e‘tibor

o'simlikning sitoembriologiyasini o'rganishga bag'ishlangan [8-10]. Natijada yovvoyi floramiz vakillari reproduktiv organlarini tadqiq etish yo'nalishida ma'lum yutuqlarga erishilgan.

Takidlash joyizki, botanika fani biologiya, ekologiya va atrof-muhit muhofazasi, agronomiya va qator qishloq xo'jaligi sohasiga doir bakalavriyat yo'nalishlarida majburiy fanlardan biri sifatida o'qitiladi. Jumladan biologiya bakalavriyat ta'lim yo'nalishida botanika fani 3 semestr davomida o'qitiladi: 1-semestrda o'simliklar morfologiyasi va anatomiyasi, 2-semestrda tuban o'simliklar va 3-da esa yuksak o'simliklar oid ma'lumotlar beriladi [11]. Ammo Respublikamiz oliy ta'lim muassasalarida "O'simliklar anatomiyasi va morfologiyasi" kursida reproduksiya jarayoni bilan jambarchas bog'liq bo'lgan hamda ko'plab darsliklarda generativ organ sifatida yoritilgan urug'ga oid ma'lumotlarda ko'plab chalkashliklar uchramoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi botanikaga oid o'quv darsliklar, o'quv qo'llanmalar, ilmiy monografiya va maqolalarda urug' mavzusiga doir keltirilgan ma'lumotlarni tahlil etish va urug' mavzusini yoritishda ilmiy asoslangan talqini taklif etishdir.

Tadqiqot ob'yekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'yekti sifatida oliy ta'lim tizimida botanika va o'rta maktablarda biologiya (botanika) fandagi urug' mavzusini yoritilishi hamda o'qitish jarayonlari olindi. Ilmiy tadqiqotimizda tavsiflash, kompleks, qiyosiy va funktsional tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Urug' mavzusi oliy ta'limning biologiya bakalavriyat ta'lim yo'nalishi o'quv rejasiga va tasdiqlangan botanika fani o'quv dasturiga muvofiq 1-semestrda o'qitiladi. Ushbu ta'lim yo'nalishida o'tiladigan mavzu "Urug'" deb nomlangan bo'lsa, qolgan boshqa bakalavriyat ta'lim yo'nalishlarida "Meva va urug'" deb keltirilgan [12].

Hozirgi kundagi xorijiy akademik manbalar va darsliklarning ko'pchiligida gul, meva va urug' reproduktiv organ deb talqin qilinadi. Ulardan eng asosiylarini tahlil qilib chiqsak. Jumladan sobiq Itifoq davrida oliy ta'lim muassasalarida o'qitishga tavsiya etilgan V.G.Xrjanovskiy tamonidan yozilgan "Курс общей ботаники" darsligida (1982), V.G.Xrjanovskiy va S.F. Ponomarenkoning "Ботаника" darsligida (1988) alohida bob reproduktiv organlar (gul, meva va urug') ga bag'ishlangan bo'lib, urug' atamasi qo'sh urug'lanish natijasida urug'kurtakdan hosil bo'lishi ta'kidlangan. Keyinga darslikda esa urug' o'simlikni ko'payishi va tarqalishiga xizmat qiluvchi organ deb qayd etilgan [13-14].

A.G. Vasilyev va boshqalar tomonidan nashr qilingan "Ботаника. Морфология ва анатомия растений" nomli pedagogika institutlari uchun chiqarilgan o'quv qo'llanmasida (1988) ham gul va meva reproduktiv (ko'payish) organlar deb atalgan [15].

P. Zitte va boshqalar tomonidan Bonn universitetida o'qitib kelinayotgan va rus tiliga tarjima etilgan "Ботаника. Клеточная биология. Анатомия. Морфология" darsligida nima uchundir urug' mavzusiga alohida to'xtalmagan [16].

2005-yili e'lon qilingan "Усимликлар биоморфологияси" o'quv qo'llanmasida esa "Urug' –ochiq va yopiq urug'li o'simliklarning ko'payish va tarqalish organidir"-degan tushincha berilgan [17].

Rossiya oliy ta'lim muassasalari uchun asosiy darslik sifatida tavsiya qilingan "Ботаника с основами фитоценологии: Анатомия и морфология растений" (2006) kitobida gul reproduktiv organ sifatida qaraladi va urug' yordamida ko'payishga katta e'tibor qaratilgan [18].

M.I.Demina va boshqalar (2011) tamonidan qayta nashrga tayyorlangan "Ботаника" darsligida ham 2-bob "Reproduktiv organlar"- deb nomlanib, unda "urug' –urug'li o'simliklarni ko'payishi va tarqalishiga xizmat qiluvchi organ" sifatida keltirilgan [19].

Akademik ilmiy manbalarda urug' tug'risidagi qarashlarga kelsak, rus tilida chop etilgan Kaliforniya universiteti professori K.Ezauning "Анатомия семенных растений" (1980) kitobining 2 –tomini 23 –bobi "Urug'" mavzusiga bag'ishlangan. Ushbu bobning boshida "urug' –pishgan urug'kurtak bo'lib, o'zida murtak va zaxira ozuqalarni saqlaydi. U integumentdan hosil bo'luvchi urug' qobig'iga egadir" - deb e'tirof qilinadi [20]. Urug'da yangi sprofit organizm - murtak o'zining dastlabki rivojlanish bosqichlarini o'taydi. Murtak to mustaqil fotosintez orqali oziqlanishga o'tguncha urug'dagi zahira ozuqa moddalar hisobiga yashaydi. Urug'da ozuqa moddalar endosperm yoki perisperm ko'rinishida murtakdan tashqarida joylashishi mumkin.

Undan keyinroq akademik A.L.Taxtadjan muharrirligida chiqqan "Сравнительная анатомия семян" (1985) asarida "Urug' – urug'li o'simliklarga xos disseminatsiya birligi, u ona o'simlikda urug'kurtakdan rivojlanadi va urug' qobig'i bilan o'ralgan murtak hamda maxsus ozuqa to'qimasini saqlaydi"- deb talqin qilingan [21].

Z.T.Artyushenko tamonidan 1990-yili e'lon qilingan "Атлас по описательной морфологии высших растений. Семя." atlasida "Urug' yuksak o'simliklar jinsiy ko'payishining yakuniy bosqichi bo'lib, urug'langan va shakli o'zgargan urug'kurtakdir"-degan ta'rif keltirilgan [22]. Uning asosiy funktsiyasi o'simlikni tarqalishiga xizmat qilish hisoblanadi. Urug'ning biologik roli shundaki, u yangi individga hayot beradi, yangi organizm boshlang'ichi – murtakni muhitning noqulayliklaridan o'tib olishini taminlaydi.

O'zbekistonda ishlab chiqilgan botanika faning na'munaviy dasturlari va o'quv manbalariga tahliliga keladigan bo'lsak, o'zbek va rus tillarda chop etilgan qariyb hamma darslik va o'quv qo'llanmalarda gul, meva va urug' o'simlikning generativ organi deb keltiriladi. Masalan, professor O'.Pratov va boshqalar tamondan tayyorlangan, qayta-qayta chop qilinib kelayotgan "Биология (Ботаника). 6-сиф" o'rta maktab darsligining 3-bobi "O'simliklarning vegetativ va generativ organlari" deb nomlangan [23]. Salohiyatli botanik olimlarimiz O'.Pratov, L.Shamsuvaliyeva, F.Sulaymonov va boshqalar (2010) hammuallifligida yozilgan "Ботаника" darsligini boshida Oliy ta'lim tizimi

qo'llanilayotgan darsliklaridagi qator muammolar mavjudligi, ularni zamon talablaridan orqada qolganligi ta'kidlangan bo'lsa ham, asosiy reproduktiv organlar gul, meva va urug' to'g'risida ma'lumotlarga e'tibor qaratilmagan. Ushbu darslikning " Gul va meva" mavzusida (50-bet) gul reproduktiv organ deb ta'kidlangan bo'lsa ham, 52-betda meva - generativ organ ekanligi ko'rsatilgan [24]. Urug' urug'kurtakdan hosil bo'ladigan ko'payish organi ekanligi qayd etilgan.

2015-yili Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining professori L.Shamsuvaliyeva tamonidan chop qilingan "Botanika" darsligining 3-bobi "Murtak va maysa - yuksak o'simliklar organlarining paydo bo'lishi" deb nomlanib, unda "o'simliklarning keyingi rivojlanish bosqichlarida, hech qachon murtagida hosil bo'lmaydigan ko'payish organi – gul (reproduktiv organ) hosil bo'ladi"-degan ibora keltirilgan [25]. Urug' urug'kurtakdan hosil bo'lishi qayd etilgan.

Bunday aralash, ya'ni reproduktiv, ayrim joylarda esa generativ organ sifatida talqin etilish eng so'ngi chop qilinayotgan darsliklarda ham uchraydi [26]. Bu esa darslikni ilmiy va amaliy qiymatini tushiradi.

Yuqoridagi tahlillarni inobatga olgan holda, fikrimizcha, o'rta maktabda va oliy ta'lim tizimida o'qitilayotgan darsliklarda berilayotgan o'quv materiallaridagi ilmiy atamalarni bir xillikka keltirish, ularga berilayotgan izohlarda, shuningdek eng so'ngi xorijiy akademik ilmiy va o'quv manbalarida gul, meva va shu jumladan urug'ga berilgan ta'riflarni alternativ variantlarini keltirish zarur hisoblaymiz.

"Urug'" ni mavzusini o'rganish urug'li o'simliklarning reproduksiya tizimi bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Uni tadqiq qilishda faqat organizm (indivud) miqiyosida chegaralanib qolmay, uni populyasiya - tur darajasida o'rganilishi lozim. Chunki o'simlikning reproduksiya jarayoniga populyasiyadagi individlar soni, yoshi, tarkibi va joylashishi, shuningdek, fitotsenozdagi boshqa turlar bilan o'zaro munosabatlari bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, tashqi muhitga moslashish o'simlikning javob reaksiyasi sifatida namoyon bo'ladi. O'simlik ontogenezinin har bir bosqichida o'ziga xos chegaralovchi omillar mavjuddir. Ontogenez bosqichlarini to'liq amalga oshishi va o'simlikning meva hosil qilishi turning ushbu muhitga moslashganligini ko'rsatadi.

O'simliklar tabiiy jamoalariga antropogen va texnogen bosimlar kuchayib borayotgan hozirgi davrda talabalarga o'simliklarning reproduksiya jarayoniga tashqi omillarnig ta'sirini o'rganish o'ta dolzarb masala ekanligini tushintirish muhim ahamitga egadir, chunki ushbu ta'sirlar ekotizimda shakllangan muvozanatning buzilishiga, jamoadagi turlararo aloqalarning o'zgarishiga sababchi bo'lishi mumkin. Bu o'z navbatida tabiatdagi o'simliklar populyasiyalari, fitotsenoz va o'simliklar qoplarni turg'unligi, pirovard natijada, Vatanimizda o'simliklar bioxilma-xilligini saqlab qolish masalalari bilan bog'lanib ketadi.

O'simliklarni reproduktiv organlarini, boshqacharoq aytganda reproduksiya tizimini tadqiq etish turli ilmiy-tadqiqot metodlari qo'llashni talab etadi [27]. O'simlikning reproduktiv organlari tuzilishi va funktsiyalarini talaba va o'quvchilarga o'rgatishda ularni tug'ri nomlashdan, ilmiy asoslangan atamalardan foydalanishdan, eng asosiy yozilayotgan darslik va o'vuv qo'llanmalarda zamonaviy eng so'ngi ma'lumotlarni berishni, ayrim munozali joylarigi alohida izohlar keltirilishi talab qiladi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, o'simliklardagi reproduksiya tizimini chuqurroq o'rgatish, darsliklarda o'simlikning reproduktiv organlari tug'risida so'ngi ilmiy asoslangan zamonaviy atamalar bilan yoritilgan ma'lumotlarni keltirish orqali talaba va o'quvchilarda reproduktiv organlarga oid yetarli bilim, ko'nikma va kompetentsiyalarni shakllantirish Respublikamiz botaniklari oldida turgan asosiy vazifalar hisoblanadi.

References:

1. Reymers N.F. Populyarniy biologicheskiy slovar. - M.: Nauka, 1991.- S.38. (in Russian).
2. Levina R.E. Reproaktivnaya biologiya semenniy rasteniy.- M.: Nauka, 1981.- 96 s. (in Russian).
3. Terexin E. S. Reproaktivnaya biologiya// Embriologiya tsvetkovix rasteniy. Terminologiya i kontseptsii.- SPb.: Mir i semya, 2000. T.3 -S. 21-24. (in Russian).
4. Starshova N.P. Vklad R.E.Levinoy v razrabotku problemi reaktivnoy biologii semennix rasteniy // Byul. MOIP (otd. biol.). 1989. T. 94, Vip. 3.-S. 113-117. (in Russian).
5. Batigina T.B. Vosproizvedenie, razmnojenie i vozobnovlenie // Embriologiya tsvetkovix rasteniy. Terminologiya i kontseptsii. - SPb.: Mir i semya, 2000.T.3.-S. 35-39. (in Russian).
6. Embriologiya tsvetkovix rasteniy. Terminologiya i kontseptsii.- SPb.: Mir i semya, 2000. T.3.- 639 s.
7. Batigina T.B. Biologiya razvitiya: morfogenez reaktivnix struktur i rol somaticheskix, stvolovix kletok v ontogeneze i evolyutsii // Mater. mejdunarod. konf. M., 2010.- S. 4-11. (in Russian).
8. Ashurmetov O.A., Karshibayev X.K. Semennoe razmnojenie bobovix v aridnoy zone Uzbekistana. -Tashkent: Fan, 2002. -204 s. (in Russian).
10. Ashurmetov O.A., Buriev X.Ch. Reproaktivnaya biologiya predstaviteley semeystva Cucurbitaceae Juss. - Tashkent: Fan, 2002. -216 s. (in Russian).
11. Matkarimova A. va boshqalar. Botanika fani dasturi. 5140100-biologiya ta'lim yo'nalishi uchun.- Toshkent, 2018.-16 b.
12. Турсунов Ж. Антэкология сапониносных растений Узбекистана. - Ташкент, 1990. –С.
13. Xrjanovskiy V.G. Kurs obhey botaniki. Chast 1. – Moskva: Visshaya shkola, 1982.- S. 313-318. (in Russian).
14. Xrjanovskiy V.G., Ponomarenko S.F. Botanika.- Moskva: Agropromizdat, 1988.- S. 121-124. (in Russian).
15. Vasilev A.A., Voronin N.S., Elenevskiy A.G. i dr. Botanika. Morfologiya i anatomiya rasteniy.-M.: Prosvechenie, 1988.- S.130-132. (in Russian).

16. Zitte P., Vayler E.V., Kade-Brait Y.V. i dr. Botanika. Uchebnik dlya vuzov. T.1 Kletochnaya biologiya. Anatomiya. Morfologiya / podred.A.K.Timonina, V.V.Chuba.- M.:Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 2007.—368 s. (in Russian).
17. Jmlev P.Yu., Alekseev Yu.E., Karpuxina E.A., Balandin S.A. Biomorfologiya rasteniy.- Moskva, 2005.- 226 s. (in Russian).
18. Serebryakova T.I., Voronin N.S., Elenevskiy A.G. i dr Botanika s osnovami fitotsenologii: Anatomiya i morfologiya rasteniy. – M: Akademkniga, 2006.- 543 s. (in Russian).
19. Demina M.I. i dr. Botanika.- Moskva, 2011.-139 s. (in Russian).
20. Ezau K. Anatomiya semennix rasteniy.- M.: Mir, 1980.- S.458-461. (in Russian).
21. Sravnitel'naya anatomiya semyan. Tom 1. Pod redaktsiyey akad. A.L. Taxtadjyana.- L.: Nauka,1985. –S. 8-14. (in Russian).
22. Artyushenko Z.T. Atlas po opisatel'noy morfologii visshix rasteniy. Semya.– L.:Nauka. 1990.- S. 6-10. (in Russian).
23. Prатов O'.P. va boshqalar. Biologiya (botanika).6-sinf uchun darslik.- Toshkent, 2018.- 144 b.
24. Prатов O'.P., Shamsuvalieva L., Sulaymonov F. va boshqalar. Botanika.- Toshkent, 2010.- 292 b.
25. Shamsuvalieva L. Botanika.- Toshkent, 2015.- 181 b.
26. Islomov B.S., Hasanov M.A. Botanika. - Samarqand: SamDU, 2020. -568 b.
27. Karshibayev X.Q., Ashurmetov O.A., Qarshiboyev J.X. "O'simliklar reproduktiv biologiyasi" fanidan ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazishga oid metodik ko'rsatmalar. -Guliston, 2008.- 24 b.

Mualliflar:

Karshibayev Xazratkul Kilichievich -GulDU, biologiya fanlari doktori, professor. *E-mail:* hkarshibaev_53@mail.ru
Sadullayeva Oydin Temur qizi – GulDU II bosqich magistranti.

УДК:378.57.371.4

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE APPLICATION OF THE PEDAGOGICAL INNOVATIVE EDUCATIONAL CLUSTER IN THE TEACHING OF NATURAL SCIENCES

ТАБИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ПЕДАГОГИК ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ КЛАСТЕРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА В ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Рахимов Атаназар Каримович¹, Мирзаева Нодира Абдухамидовна²

¹Чирчик давлат педагогика университети, 111700. Тошкент вилояти, Чирчик шаҳри, Амир Темур кўчаси, 104.

²Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри IV – микрорайон.

E-mail: atanazarkarimov@gmail.com, a.rahimov@cpsi.uz, nodirabegim.2018@mail.ru

Abstract. The article extensively examines the problem of the cluster approach to education, analyzes the introduction of quality education in its organization on the basis of a separate approach in accordance with the specifics of each network discipline and cluster area. The implementation of educational clusters in accordance with a specific branch of science and a specific geographical area ensures its effectiveness, and this is an analysis of the need to develop appropriate scientific and theoretical foundations and models of educational clusters based on modern and innovative requirements that exist in the educational policy in the field of teaching natural sciences.

Keywords: natural sciences, cluster approach, innovative cluster of pedagogical education, ICPE principle, "heard-saw-done", credit-modular system, quality education.

Аннотация. В статье широко исследуется проблема кластерного подхода к образованию, анализируется внедрение качественного образования в его организацию на основе отдельного подхода в соответствии со спецификой каждой сетевой дисциплины и кластерной области. Реализация образовательных кластеров в соответствии с конкретной отраслью науки и конкретной географической областью обеспечивает ее эффективность, и это анализ необходимости разработки соответствующих ей научно-теоретических основ и моделей образовательных кластеров, основанных на современных и инновационных требованиях, которые существуют в образовательной политике в области преподавания естественных наук.

Ключевые слова: естественные науки, кластерный подход, инновационный кластер педагогического образования, принцип ПКМО, "услышал-увидел-сделал", кредитно-модульная система, качественное образование.

Қириш. Жаҳон мамлакатларида бугунги кунда олиб борилаётган ислохотларнинг асоси таълим соҳасида амалга оширилмоқда. БМТ нинг “Барқарор ривожланиш кун тартиби”да инсоннинг интеллектуал тарбиясига оид чора-тадбирларнинг белгиланиши ҳам аввало келажак авлод камолоти учун олиб борилаётган таълим-тарбия ишларининг сифат масаласига боғлиқ ҳолда таълим-тарбия тизимини назорат қилиш, педагогик жараёнларни сифатини баҳолаш технологияларини такомиллаштириш долзарб вазифа эканлигини кўрсатиб келмоқда.

Ўзбекистонда жорий ҳолатда таълим муассасаси ва ходимлари учун аттестация, акредитация, сертификация, “КРІ – энг муҳим самарадорлик кўрсаткичлари” асосида фаолият самарадорлигини баҳолаш мезонлари ва жорий қилинган йиллик рейтинглар квалитетлик амалиётлардан бўлса, таълим оловчилар учун жорий, оралик, якуний назорат ва синов имтиҳонлари самарадорликни аниқлашнинг аънъавий шакллари сифатида қўлланилиб келинмоқда. Мамлакатимизда таълим муассасалари рейтингини ишлаб чиқиш ва баҳолаш когнитив хусусият касб этиб, асосан таълим натижадорлигига қараб ўлчанади.

Дунё ҳамжамиятининг глобаллашув сари бораётган ҳозирги даврида таълимнинг барча бўғинларини интеграциялашда таълим узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда ҳамда давлатларнинг халқаро рақобат жараёни шартларига тез мослашуви унинг муваффақиятли ва барқарор ривожланишининг асосий омили бўлиб ҳисобланади. Ҳинд мустақиллигининг маърифатпарвари, файласуфи ва мафкурачиси Махатма Ганди инсониятнинг етти хил гуноҳлари орасида сифатсиз таълим ҳақида гапирган. Демак давлат тараққиёти ва ривожининг асосини сифатли таълим бериш ва уни шакллантириш, педагогик шарт-шароитлар ҳамда кластер ёндашув таълим ва тарбия жараёнини ривожлантирадиган асос бўла олади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Таълим ва тарбиянинг асоси, пойдевори бу - мактаб. Ўқувчи, талабаларнинг ўзлаштирган билимларини тизимлаштириш, мустақамлигини таъминлашда кластердан фойдаланиш муҳим ўрин тутди [3].

Кластер “cluster” - инглиз тилида шажара, занжир - боғланиш, тармоқланиш деган маъноларни бериб, ўзлаштирилган билим, назария, қонуният ва тушунчалар ўртасидаги боғланишларни англаш, бир-бирига узвийлигини тушунишга имкон яратиш, таҳлилий-танқидий фикр юритиш кўникмаларини ривожлантиришга замин тайёрлайди.

XX асрнинг 90-йилларида жаҳонда ишлаб чиқариш кластерлари ҳақидаги ғоялар ва улар асосида турли тармоқларда кластерларни ташкил этиш амалиёти бошланди. Кластерли ривожланиш назариясининг асосчиси М.Портер бўлиб, у мазкур ёндашувни муайян бир тармоқда бир-бирига боғлиқ соҳаларнинг уюшмаси, биргаликда ҳаракат қилиши дея тушунтиради. Жаҳон иқтисодиёти ривожланиши баробарида турли хил тармоқ ва ҳудудий кластерларни яратиш тарафдорлари ортиб бормоқда. Бугунги кунда турли мамлакатларнинг 100 дан ортиқ тармоқларида кластерлар ташкил этилган [8]. Энг дастлабки кластерлар Финляндия (коммуникация-ахборот, Nokia), Япония (автомобилсозлик, Toyota), Италия (қурилиш саноати), АҚШ (информацион технологиялар, Силикон водийси) давлатларида барпо этилган бўлиб, улар орасида Силикон водийси кластери мукамаллиги билан ажралиб туради. Таъкидлаш жоизки хорижлик олимлар А.Маршалл, М.Портер, О.Солвел, С.Кетелсларнинг илмий изланишларида кластер тизимининг назарий масалалари, уларнинг муайян субъектлар рақобатбардошлигини оширишдаги роли ҳамда таълим кластерлари хусусиятлари АҚШ ва Европа мамлакатлари мисолида тадқиқ этилган.

Талабаларнинг интеллектуал ва ахлоқий тайёргарлиги, таълим муассасаларининг молиявий мустақиллиги билан боғлиқ келажақдаги ўзгаришлар, таълим хизматлари бозорида жиддий рақобат тобора ортиб бораётган талабалар шароитида таълим сифати муаммоси ислоҳ қилинаётган мактабда энг муҳим ҳисобланади. Талабалар билимларининг давлат стандартларига мувофиқлиги, таълим муассасасининг муваффақиятли ишлаши, ҳар бир ўқитувчининг фаолияти бугунги кунда таълим сифатини тушунишдир.

Замонавий мактабда сифатни қандай аниқлаш мумкин? Шубҳасиз, бу ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари даражасини, ўқув жараёнини ташкил этиш ва амалга ошириш даражасини ҳамда у давом этаётган шароитларни ақс эттирувчи мақсад ва натижанинг ўзаро боғлиқлигидир. Бунинг учун ушбу шартларни амалга ошириш мезонларни белгилаш керак. Биринчидан, бу "ҳамма нарсани ҳал қиладиган" кадрлар, иккинчидан, унинг моддий-техник базаси, учинчидан, ўқув-дастурий таъминот ва илмий-услубий ишлар зарурий омиллардан саналади. Бугунги кунда ўқув жараёнини такомиллаштириш, ўқитишнинг янада самарали шакллари, усуллари, шунингдек воситаларини излаш, замонавий педагогик технологияларни жорий этиш ва шунинг учун таълим сифатини ошириш зарурлиги аниқланди. Қандай қилиб фанга, мавзуга доимий қизиқишни ривожлантириш, талабаларда билим, кўникма ва кўникмаларни шакллантиришга энг катта ҳисса қўшадиган зарур усул ва усуллари топиш мумкин? Бизнинг фикримизча, ўқитувчи раҳбарлигида дарсларда талабаларнинг мустақил ижодий ишларини фаоллаштириш ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг самарали усулларидан биридир. Шунинг учун дарсда ўқувчиларнинг билим фаолиятини фаоллаштирадиган ва ўрганиш сифатини оширадиган муҳит яратиш керак.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Ҳар бир ўқувчи-талабанинг имкониятлари ва қобилиятларини ҳисобга олишни ўз ичига олган таълимни индивидуаллаштириш ҳақида унутмаслигимиз керак. Афсуски, бизнинг таълим тизимимизда узок вақт давомида талабаларга индивидуал ёндашишга имкон берадиган ҳақиқий механизмлар мавжуд эмас эди. Мактаб инсоннинг шахсиятини шакллантиришга муҳтож эмас эди, фақат маълум ижтимоий функцияларни бажаришга тайёрланди. Замонавий таълим тизими мактабни шахсга йўналтирилган таълимни амалга оширишга йўналтиради. Шунинг учун ўз интеллектуал ва таълим салоҳиятини шакллантиришга таъсир кўрсатишга қодир бўлган шахсни ривожлантириш ва тарбиялаш мактаб таълимида биринчи ўринга қўйилиши керак. Шундай қилиб, ўқувчиларнинг ижодий салоҳиятини, уларнинг индивидуал қобилиятларини очиб бериш, келажақдаги касб билан боғлиқ фазилатларни шакллантириш учун мактаб амалиётида дарслар-тақдимотлар, дарслар-конференциялар, бизнес

ўйинлар, семинарлар, лойиҳаларни ҳимоя қилиш каби таълим шаклларида фойдаланиш керак. Ушбу қаторда талабаларнинг илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, фан ҳафталарини ўтказиш алоҳида ўрин тутди. Педагогик кластер тамойилига биноан ўқитишнинг шакллари ҳар бир талабанинг индивидуаллиги ва ижодий салоҳиятини очиб беришга ёрдам беради.

Ўзбекистон таълимини модернизация қилиш концепциясида барча босқичларда ўқитиш усуллари ва технологияларини ўзгартириш, масъулиятли танлов ва масъулиятли фаолият тажрибасини шакллантирадиган, талабаларнинг мустақил ишини рағбатлантирадиган, маълумотларни таҳлил қилишнинг амалий кўникмаларини сингдирадиган усулларнинг аҳамиятини ошириш зарурлиги таъкидланган.

Таълим сифати муаммосини ҳал қилиш таълим муассасаларининг атроф-муҳит ўзгаришига, жамият эҳтиёжларига, ижтимоий буюртмага қанчалик ўз вақтида ва етарли даражада жавоб беришга, самарали ва педагогик жиҳатдан асосли усул ва технологиялар танланишига боғлиқ. Бугунги кунда мамлакатимизда педагогик таълимда амалга оширилаётган ислохотлар жамиятда ўқитувчилик касбининг мавқеини мустаҳкамлаш, соҳага илғор хорижий тажрибалар ва инновацияларни жалб қилиш, таълим-фан-ишлаб чиқариш интеграциясини таъминлаш, таълимнинг асосий ва ёрдамчи воситаларини замонга мос ҳолда такомиллаштириш, соҳага хусусий секторни кўпроқ жалб қилиш ва икtidорли ўқувчилар билан ишлаш тизимини такомиллаштириш каби йўналишларни камраб олган[8].

Педагогик таълим инновацион кластери ушбу ислохотларга тўла жавоб бериши билан ҳам аҳамиятлидир. Мазкур илмий-педагогик муаммо ўзининг инновацион характери, хорижий тажрибадан муваффақиятли ўтгани ва таълим турлари ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорликни таъминлай олиши билан ҳам мамлакатимиз таълим тизимига тўла мос келади.

Билим ташувчиси бўлган ўқитувчи билимларни ўқувчига етказишнинг энг асосий манбаи ҳисобланади, таълимнинг сифати эса, унинг (ўқитувчининг) компетентлиги билан белгиланади. Бунда билимларга таъсирчанлик талабанинг компетентлиги, унинг тайёргарлиги ва билимларга эга бўлиш билан боғлиқ мотивациясига боғлиқлигини унутмаслик керак.

Бунда юксак тараққий этган давлатларнинг асосий устунлиги-таълим тизимининг ҳолати, шахсни ривожлантириш имкониятлари мавжудлиги билан белгиланади. Зеро, ривожланган давлатнинг истиқболдаги барқарор ўсишини таъминловчи омиллар, айнан, таълим соҳасининг қандай тарзда ташкил этилганлигига боғлиқдир. Шу сабабли, мустақилликнинг илк кунлариданоқ таълим соҳасида жаҳонда муносиб ўринни эгаллашга қаратилган янги узлуксиз таълим тизимини яратиш ва ривожлантириш устувор вазифа сифатида белгиланди. Ислохотлар даврида Республикамизда ёш авлодни баркамол инсон қилиб вояга етказишнинг барча босқичларини камраб олувчи узвийлик ва узлуксизликка асосланган яхлит таълим тизими таркиб топди.

Компетенцияга йўналтирилган таълим талабалар шахсий ва касбий ривожланиш жараёнларининг ўзаро узвий боғлиқлигидан назаридан нуктаи шахсий ва касбий ривожланиш унсурларини шартлайди. Зеро, ҳар хил шароитларда касбий муаммоларни самарали ечишга қодир бўлган компетентли мутахассисни шакллантириш нафақат унинг билим ва фаолият тажрибасини эгаллаши, балки ўзини ўзи билиши, амалга оширилаётган фаолиятнинг маъносини излаши, ўзини ўзи англаши, ички ва индивидуал-гуруҳий қарама-қаршиликларни самарали ҳал қилишни талаб қилади. Айнан шу нуктаи назардан, шахсни шахсий ва касбий ривожлантиришни ягона жараён, бирлаштирувчи тамойилнинг бир бутунлиги, шахснинг ҳаётнинг турли соҳаларида ўзини намоён қилиши мумкин қонуний инъикоси сифатида қараб чиқиш табиий ҳисобланади. Албатта, инсоннинг шахсий ва касбий ҳаётда ривожланиши, шу жумладан, касбий тажриба йиғиши, муҳим шарт-шароитлардан бири ҳисобланади. Бироқ, бундай ривожланишнинг негизи шахсий фазилатларини шакллантириш ҳисобланади: булар муҳим мақсадлардан ҳабардорлик, касбий соҳасидаги ютуқлардан манфаатдорлик, касбий соҳада ўз салоҳиятини амалга оширишга ижодий интилиш.

Талаба олдида турган ушбу масалаларни ҳал қилиш уни ўзини-ўзи ривожлантириш субъекти сифатида кўриб чиқиш керак. Идеал кўринишда компетенцияга йўналтирилган таълим (жараён сифатида) - бу талабаларни фаоллаштириш ва касбий ўзини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, бошқариладиган таълим фаолиятини ташкил этишни назарда тутиб, бу ўз навбатида талабаларнинг ўзлари таълим жараёнига жалб қилиниши, ушбу жараённи амалга ошириш, уларга маълум компетенцияларни бериш, кучларни тақсимлаш, ташаббускорлик, ўқитувчи ва талаба ўртасидаги жавобгарлик, улар ўртасидаги муносабатларни ўзгартиришни тақозо этади [9].

Шу нуктаи назардан компетентли мутахассисни тайёрлаш нафақат янги таълим усуллари ва бошқа ўқув мазмунини киритишга балки педагогик фаолиятнинг ўзаро алоқадорлигига боғлиқ. Компетенцияга йўналтирилган таълимнинг зарур шарт-шароитларига талабанинг турли эҳтиёжлари, қобилияти, ҳаётда эришиш учун интилишлари, манфаатлари, мақсадлари шунингдек, ўз ўрни ва ҳуқуқи учун кураша оладиган кадр-қимматга эга шахс сифатида қабул қилиш керак.

Мутахассиснинг компетенцияси доирасига ишлаб чиқариш ва шахслараро низоли вазиятларни бартараф этиш билан боғлиқ масалалар киритилиши керак. Инсоннинг шахслараро алоқаларни ўрнатиш ва самарали амалга ошириш қобилияти касбий фаолиятда муваффақиятга эришиш ва меҳнат жамоасида мослашиш учун муҳим шарт бўлиб ҳисобланади.

Бундай компетенция таркибида учта асосий даражани ажратиб кўрсатиш мумкин, уларнинг ҳар бири бир қатор унсурларни ўз ичига олади:

1) когнитив даража (билим ва ижодий компонентлар);
2) мотивацион даража (мотивацион-эҳтиёж компоненти ва шахсий хусусиятларнинг таркибий қисми);

3) тартибга солиш даражаси (ҳиссий, иродавий ва коммуникатив компонентлар).

Бугунги кунда кўплаб тадқиқотчилар томонидан ишлаб чиқиладиган олий таълим муассасалари томонидан ўқув жараёнини ташкил этишнинг компетенциявий ёндашуви мутахассисларни тайёрлаш сифатини ошириш масаласини ҳал қилишда тубдан янги педагогик имкониятларни очиб беради. Ушбу ёндашувда асосий жиҳат келажакдаги мутахассисни фан бўйича тайёрлашга эътибор қаратишни рад этишдир.

Комплекс ёндашувнинг асосий ғояларини амалга оширадиган энг истиқболли педагогик технологиялардан бири бу ўқув курсларини ўқитишни касбга йўналтириш технологиясидир. Бу технологияга биноан таълим бериладиган фан назария ва амалиёт бирлигини таъминлаши, амалий машғулотларнинг соатини назариядан кўпроқ бўлишини ва мустақил таълим асосида талабаларнинг эгаллаган билимларини ҳам қўллаш кўникмаларини шакллантириши мумкинлиги аниқланди. Бу борада педагогик таълим кластерининг “Эшитдим-кўрдим-бажардим” тамойили ўқув жараёнида кредит-модул тизимига мувофиқ келиши ва таълим сифатини жаҳон тажрибасига мувофиқ ривожлантиришга мос келишини кўрсатади.

Жаҳондаги ривожланган давлатлар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, уларда жамият ҳаётини ўзгартиришга қаратилган ислохотлар аввало таълим тизимидан, боғча, мактаб, тарбия масаласидан бошланганини кўрамыз. Чунки мактабни ўзгартирмасдан туриб, одамни, жамиятни ўзгартариб бўлмайди.

Таълим соҳасида олиб бориладиган жадал ислохотларга қарама-қарши узлуксиз таълим тизимини йўлга қўйиш жараёнида кўзга ташланаётган қатор камчиликлар ислохотларда тизимли ёндашув етишмаётганидан далolat бермоқда. Янгидан ишлаб чиқиладиган ёки қайта кўриб чиқилиб, такомиллаштириладиган дастур ва лойиҳалар узлуксиз таълим тизимини самарали ташкил этишга хизмат қила олмаяпти. Баъзи ҳолларда ислохотларнинг илгаридан мавжуд бўлган муаммоларга тўла ечим таклиф эта олмаётгани кўриниб қолмоқда. Ундан ташқари ХТТС бўйича узлуксизлик ва узвийлик мавжуд эмас.

Шунингдек, ҳозирги вақтда турли соҳаларда кластерларни жорий этиш устида изланишлар олиб борилмоқда. Хусусан, мамлакатимизда дастлаб пахта-тўқимачилик тармоқларида, туризм ва тиббиёт соҳаларида ҳам инновацион кластерларни жорий этиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Аммо “таълим кластери” тушунчаси кенг маънодаги тушунча бўлиб, горизонтал асосда таълимнинг турли бўғинларини ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш орқали самарадорликка эришиш ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда таълим муаммолари ечимида энг самарали механизм деб тан олинаётган таълим кластерлари республикамизда илк бор Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти тажрибаси асосида жорий этила бошланди.

Малакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, барча соҳаларда кластер тизимини яратиш замонавий таълим беришнинг самарали усуллари билан биридир. Таъкидлаш жоизки, республикамиз таълим тизимида кластерли ёндашувни жорий этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади. Педагогик таълим инновацион кластери асосида таълим босқичлари (мактабгача таълим муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей, олий ўқув юрти, докторантура, малака ошириш каби таълим занжири) ўртасида ўзаро алоқа ва интеграцияни кучайтириш, таълим сифатини ошириш мақсадида биология ва география таълимини ривожлантириш моделини яратиш зарурати юзага келмоқда.

Ушбу ҳолатдан келиб чиққан ҳолда таълимнинг турли босқичларини ўзаро алоқадорлигини таъминладиган тизим сифатидаги йўналишни талаб этмоқда, педагогик таълим кластери ушбу жиҳатдан зарур бўлган йўналиш ҳисобланади.

Талабаларда табиий-илмий дунёқарашни ривожлантириш методикасига бағишланган илмий изланишлар дунёнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, Leiden University (Германия), Polish Society for Human Evolution Studies (Польша), Leverhulme Centre for Human Evolutionary Studies (Буюк Британия), Laboratory of Human Evolution Studies of Kyoto University (Япония), Center for Cellular and Molecular Biology (Покистон), Россия таълимни ривожлантириш стратегиялари институтида (Россия) амалга оширилмоқда.

Маълумки компетенциянинг мағзи **билим, кўника, малака** бўлиб, ўқувчиларда таянч компетенцияларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг зарурий шарт **амалий фаолият** ҳисобланади. Бунда биринчидан, ўқув жиҳозлари ва ўқувчининг мустақил ишлаш имкониятини ошириш, иккинчидан эса, ўқувчининг муваффақиятли амалий фаолият кўрсатиш учун уларга мотивацион муҳитни яратиш, таълим эҳтиёжларини ҳисобга олиш ва қониқтириш зарур бўлади. Н.Ф.Радионова таъкидлаганидек, “..компетентликнинг табиати шундайки, у инсоннинг этикоди билан чамбарчас биргаликда намоён бўлади”.

Ушбу тадқиқот доирасида илк бор биология таълимини инновацион таълим кластери асосида ташкил этиш ва самарадорлигини ўрганиш устида педагогик тадқиқотлар олиб борилади, шунингдек педагогик таълим инновацион кластери асосида география таълимини ривожлантириш модели (таълим босқичлари ўртасида алоқадорлик, узвийлик ва узлуксизлик, интеграция асосида) ишлаб чиқилади ва амалиётга жорий қилинади.

Педагогик таълим инновацион кластери асосида табиий фанлар (биология ва география) таълимини ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш асосида таълим сифатини ошириш асосий

устувор вазифалардан саналади. Педагогик таълим инновацион кластери “Эшитдим – кўрдим – бажардим” тамойилига асосланган бўлиб, қуйидаги вазифаларни бажаради:

- олий таълим муассасасининг умумтаълим мактаблари (табiiй фанларни ўқитиш)га методик ёрдам кўрсатиш;
- таълим сифатини ошириш, ўқитувчиларни узлуксиз касбий ривожлантириш;
- “Узлуксиз касбий таълим электрон платформаси”ни ташкил этиш ҳамда битирувчиларни касбга йўналтириш орқали олий таълимга қамровини ошириш;
- дарс машғулоти ва ўқув жараёнини инновацион педагогик технологиялар асосида самарали ташкил этиш кўникмаларини ривожлантириш;
- педагогик таълим соҳасидаги интеграция, инновация, узвийлик, узлуксизлик, изчиллик, самарали ворисийликни таъминлаш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб бориш;
- илмий асосланган инновацион лойиҳаларнинг тажриба-синов жараёнларини ташкил қилиш;
- педагог кадрларни тайёрлашда мактабгача, ўрта таълим ва ОТМ ҳамда бошқа талабгорлар билан ўзаро тезкор қайта боғланиш имкониятини яратиш.

Табиий фанлар факультетида табиий-илмий саводхонликни ривожлантириш қуйидаги босқичлар асосида олиб борилади ҳамда қуйидаги вазифалар тамойилнинг функционал бирлигини ташкил этади:

- таълим босқичларида биология ва география таълими бўйича ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш;
- таълим босқичларининг ўзаро ҳамкорлиги асосида биология ва география таълимида мавжуд муаммоларни аниқлаш ва илмий асосланган ҳолда ечимини ишлаб чиқиш орқали таълим сифатини яхшилаш чораларини кўриш;
- ўқув-меъёрий хужжатларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий қўлланмалар яратиш, амалий машғулот материалларини ишлаб чиқиш ва таълим жараёнига жорий қилиш, бу борадаги мавжуд камчиликларни ўрганиш ва бартараф этиш, пировардида таълим сифатини яхшилаш;
- педагогик таълим кластери биология ва география таълимида таълим босқичлари билан ҳамкорликда рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, уларнинг илмий, ўқув-методик базаларини шакллантириш;
- иктидорли ўқувчиларни аниқлаш ва уларни ривожлантиришда ОТМ талабаларини жалб этиш орқали уларда педагогик кўникмаларни шакллантириш ва рақобатбардош кадрлар тайёрлашга эришиш.

Таълим кластери шароитида табиий фанларни ўқитишнинг ҳар бир босқичида биология ва география таълими бўйича ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилади ва ўзаро ҳамкорлик асосида биология ва география таълимидаги мавжуд муаммолари аниқланади ва илмий асосланган ҳолда ечимини ишлаб чиқиш орқали таълим сифатини яхшилашга эришилади:

педагогик таълим инновацион кластери воситасида умумтаълим мактабларида биология ва география кафедраси филиаллари ташкил этилади;

умумий ўрта таълим мактабларида биология ва география фанларини ўқитиш методикаси такомиллашади;

биология ва география таълими мавжуд таълим муассасалари ўртасида ўзаро ўқув-услубий ва илмий-методик ҳамкорликни кучайтириш орқали таълим сифатини ошишига эришилади;

ўқувчиларда табиий-илмий саводхонликни шакллантиришга қўйиладиган талаблар, ундан келиб чиқадиган таълим мазмуни, ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятининг компетенциявий ёндашув асосида ташкил этилиши, ўқитиш методлари, воситалари, шаклларининг уйғунлиги ва уни амалга оширишда инновацион технологиялардан фойдаланиш, ўқувчиларда табиий-илмий саводхонликнинг шаклланганлик даражасини аниқлаш имконини берадиган рейтинг назорати воситалари, стандарт ва ностандарт тест топшириқлари ишлаб чиқилади;

педагогик таълим инновацион кластери асосида биология ва география таълимини ривожлантириш моделларининг электрон дастури учун интеллектуал мулк агентлигидан муаллифлик гувоҳномаси олинади;

факультет магистрантлари, тадқиқотчи ўқитувчилар, докторантларнинг тажриба майдони вужудга келади ҳамда кафедраларнинг илмий тадқиқот фаолият қўлами оширилади.

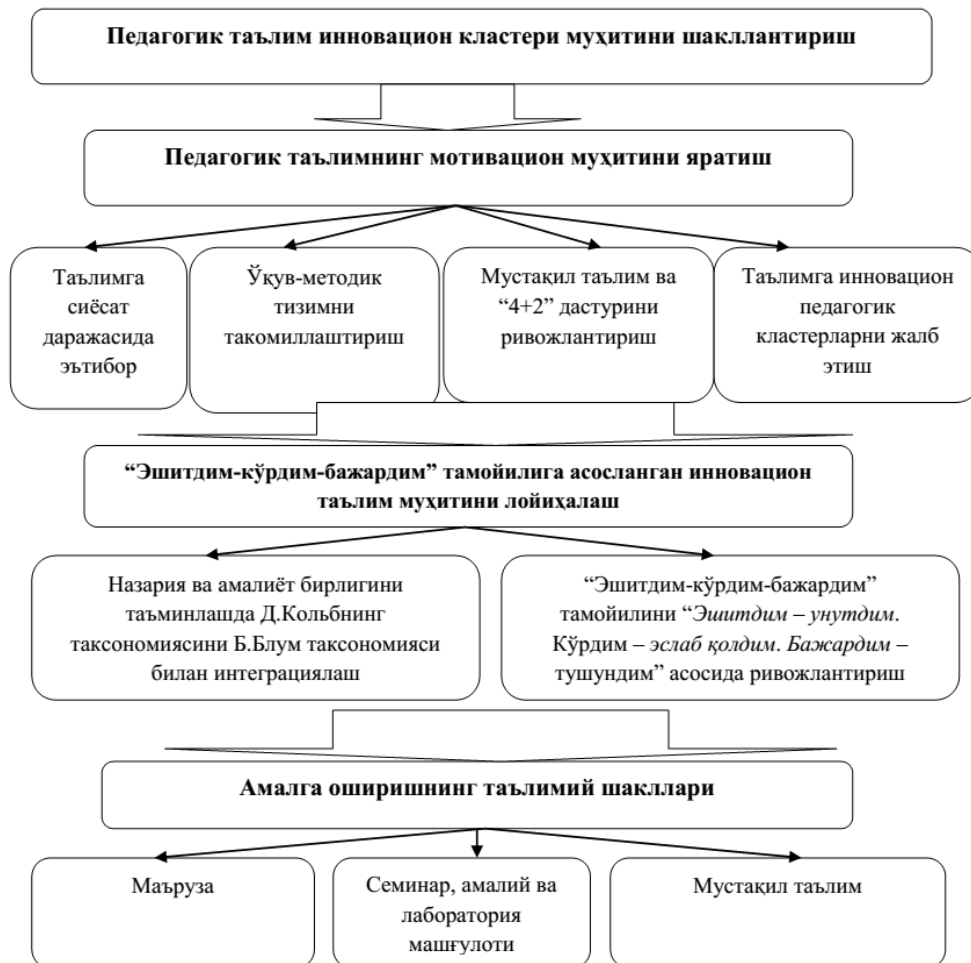
Узлуксиз педагогик таълимни кластер ривожланиш Чирчиқ модели, педагогик таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамияти билан боғлиқ замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда таълим, фан ва ишлаб чиқариш бўғинлари ўртасидаги ўзаро яқдилликнинг етишмаслиги билан боғлиқ камчиликларни бартараф этиш мақсадида таклиф этилган (1-расм).

Мамлакатимизда кимё ва биология фанларини ривожлантириш, ушбу йўналишларда таълим сифати ва илм-фан натижадорлигини ошириш, сифатли таълимни таъминлаш давлат дастурининг устувор вазифалари қаторида белгиланган.

Зеро, ўғил-қизларимизни кимё ва биология фанлари бўйича чуқур ўқитиш ҳудудларда янги-янги ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этиш, юқори қўшилган қиймат яратадиган фармацевтика, нефть, газ, кимё, тоғ-кон, озик-овқат саноати тармоқларини жадал ривожлантиришга туртки беради ҳамда пировардида халқимиз турмуш шароити ва даромадларини оширишга пухта замин ҳозирлайди [1].

Ихтисослаштирилган мактабларда кимё ва биология фанларини самарали ўқитишни мувофиқлаштириш учун уларга олий таълим муассасаларининг 55 та кафедраси бириктирилади. Шу қаторда ишлаб чиқариш

тармоқлари учун ўрта бўғин кадрлар тайёрлаш тизимини самарали йўлга қўйиш юзасидан кимё ва биология йўналишларига тегишли мутахассисликлар бўйича ўрта бўғин кадрларини тайёрлайдиган 47 та профессионал таълим муассасаларига ишлаб чиқариш корхоналарини бириктирилиши ҳам назарда тутилган.

1-расм. Табиий фанларни ўқитишда педагогик таълим инновацион кластерининг ишлаш тамойили.

Олий таълим муассасаларида кимё ва биология йўналишларида самарали ўқув жараёнини ташкил этиш, фанларни ривожлантириш учун уларнинг 74 та кафедрасига 11 та фанлар академияси илмий-тадқиқот институти ҳамда ишлаб чиқариш тармоқлари бириктирилади.

Таълим инновацияси таълим тизими билан боғлиқ бўлган муаммоларни ривожлантириш тамойилига асосан ҳал қилишга қаратилган янгича шакл ва методлар, ёндашув ва технологик жараёнларни тизимли қўллаш орқали сифат ўзгаришларига эришиш билан боғлиқ бўлиб, бунда педагогик таълим инновацион кластери мавжуд таълим ва тарбия соҳасидаги муаммоларни ечишда асосий ечим саналади[6].

Ўқув методик таъминотни шакллантириш, уни замонавий таълимий восита ва дастурлар билан бойитиш, дунё таълим тизими стандартларига мувофиқ миллий ўқув дастурни ишлаб чиқишдан иборат бўлади. Дунё стандартларига мувофиқ кредит модул тизими жорий этилган бўлиб, унда асосий таълим натижалари мустақил таълим соатларига ажратилиши ва талабанинг билимларни ўзлаштирганлик кўрсаткичини ҳам асосий қисмини ташкил этиши кўрсатмоқда.

Талаба – ўқувчиларнинг когнитив билиш фаолиятини бошқаришда, улардаги мотивацион, рефлексив ва оператив-фаоллик жараёнлари кенг ўрганилиши лозим. Зеро табиий фанларни ўқитилиши дунё бўйича ҳам етакчи ўринда туриши ва унинг истиқболи давлат иқтисодиётининг асосини ташкил этар экан, бу борада ёшларни психологик-педагогик асосида ўрганиш энг устувор вазифа этиб белгиланиши лозим.

Хулоса

Дунёда талабаларнинг табиий-илмий дунёқарашини ривожлантириш бўйича катор, жумладан, куйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: электрон-дастурий воситалар асосида талабаларда табиий - илмий дунёқарашни ривожлантиришнинг методик шарт-шароитларини такомиллаштириш; виртуал лабораториялар билан ишлаш жараёнида талабаларда табиий-илмий компетенциялар тизимини шакллантириш, биология фанлари таълими жараёнини ташкил этишда назарий ва амалий машғулотлар интеграциясини

таъминлаш, талабаларда табиий-илмий дунёкарашни ривожлантиришда инновацион таълим технологияларининг ролини ошириш, талабаларни илмий-тадқиқот фаолиятига йўналтиришнинг методик таъминотини такомиллаштиришдан иборат вазифаларни кўяди.

Педагогик таълим инновацион кластерини шакллантиришда асосий иштирокчилар сифатида таълим субъектлари ва объектлари иштирок этадилар. Бунда ҳар бир фаол бўғин ўзининг йўналиши ва ихтисослигидан келиб чиқиб, педагогик таълим инновацион кластерининг фаолиятига бўйсунувчи “Эшитдим-кўрдим-базардим” тамойилига биноан ўз таълимий ва тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадларни белгилайди[7]. Бунда педагогик таълим инновацион муҳитини шакллантириш учун, таълим муҳитини давлат сиёсати даражасида шакллантириш ва эътиборни кучайтириш лозим.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 августдаги “Кимё ва биология йўналишларида узлуксиз таълим сифатини ва илм-фан натижадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4805-сонли қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 14.04.2021 йилдаги 213-сон “Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Муҳамедов Ғ.И., Ходжамқулов У.Н "Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф ва тасниф. Илмий рисола.- Т.: Университет, 2019.
4. Рахимов А.К. Талабаларни илмий тадқиқот ишларига йўналтириш замон талаби // Academic research in educational sciences. Chirchik state pedagogical institute Tashkent region, Uzbekistan problems and solutions, June 25-26, 2021. Building 2a, istikbol street, pp. 210-214.
5. Клаудия К., Мирзаева Н. А. Ўзбекистонда табиий фанларни ўқитишнинг стеам методикасига асосланган ўқув дарсларни ташкил этишда “эшитдим-кўрдим-базардим” тамойили. // *Innovative Development in Educational Activities*, 2022-1(5), 51–69.
6. Мирзаева Н. А. Табиий фанларни ўқитишда педагогик таълим инновацион кластери (Чирчиқ модели) “эшитдим – кўрдим базардим” тамойили методологияси // *ReFocus*. 2022. №1.
7. Ходжамқулов У.Х. Педагогик таълим инновацион кластери (Ўзбекистон таълим тизими мисолида) // *Academic research in educational sciences*. 2020. №4.
8. Рахимов А.К., Саидова Д.Б. "Innovation Cluster Of Pedagogical Education "As The Basis Of The Practice Base Education., Global Humanity Congress 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference, 2021, pp. 148-150.
9. Фролов, Ю.В. Компетенция модели мутахассисларни тайёрлаш // *Олий таълим бугун*. - 2004. - № 8.

Reference:

1. Decree of the president of the Republic of Uzbekistan dated August 12, 2020 on measures to improve the quality of continuing education and the productivity of Science in the areas of chemistry and biology PQ-4805.
2. Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on measures to further improve the activities of Chirchik State Pedagogical Institute of the Tashkent Region No. 213 of 14.04.2021.
3. Muhamedov G.I, Khodjamkulov U.N. "Pedagogical educational innovation cluster: definition, description and classification. Scientific brochure." Т.: University, 2019.
4. Rakhimov A.K. Directing students to scientific research work contemporary demand // *Academic research in educational sciences*. Chirchik State pedagogical institute Tashkent region, Uzbekistan problems and solutions, June 25-26, 2021.-Building 2a, istikbol street, pp. 210-214.
5. Claudia K., Mirzaeva N. A. The principle of "Heard-saw-done" in the organization of educational classes based on the Steam methodology of teaching Natural Sciences in Uzbekistan. *Innovative Development in Educational Activities*, 2022, 1(5), 51-69. Retrieved from <http://openidea.uz/index.php/idea/article/view/176>.
6. Mirzaeva N. A. Pedagogical education innovation cluster in the teaching of Natural Sciences (Chirchik model) methodology of the principle " I heard – saw I did " // *ReFocus*. 2022. №1.
7. Khodjamkulov U.X. Pedagogical education innovation cluster (on the example of the Uzbek education system // *Academic research in educational sciences*. 2020. №4.
8. Rakhimov A.K., Saidova D.B. "Innovation Cluster Of Pedagogical Education "As The Basis Of The Practice Base Education., Global Humanity Congress, 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference, 2021, pp. 148-150.
9. Frolov Yu.V. Competence model specialist training // *Higher education today*, 2004. - № 8.

Муаллифлар:

Рахимов А.К. - Чирчиқ давлат педагогика университети табиий фанлар факультети декани, педагогика фанлари доктори, профессор.

Мирзаева Н.А. - Гулистон давлат университети докторанти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент в.б.

UDK: 37:74.0

METHODOLOGY OF USING GRAPHIC TASKS IN FORMING CREATIVE DESIGN CONCEPTS IN DRAWING LESSONS

CHIZMACHILIK DARSLARIDA IJODIY LOYIHALASH TUSHUNCHALARINI SHAKILLANTIRISHDA GRAFIK TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКИХ ПРОЕКТНЫХ ЗАНЯТИЙ НА УРОКАХ РИСОВАНИЯ

Sariyev Rabbim Shuhratovich

Toshkent kimyo-texnologiya in-situti Shahrisabz filiali, Shahrisabz shahar, Ipak yo'li ko'cha.

E-mail: rabbimsariyev@gmail.com

Abstract. The article provides methodological instructions on the organization of graphic assignments in drawing lessons of general secondary schools in the formation of students' concepts on creative design, as well as on the organization of drawing lessons and the acquisition of interest in science in students. From this point on, methodical instructions and their results on linking graphic assignments given in lessons to life processes to form creative design from the students' drawing science point of view will be interpreted. The role and significance of the creative project in drawing science, its tasks, participation in the education of the reader's personality, analysis of the true merits and characteristics of the creative project at the required levels are organized from scientific practical discussions on the interpretation and importance of the application. In particular, in this regard, the ideas presented in the literature on creative design in the disciplines of Yan'iy drawing and engineering and the methodological approaches of their use in the course processes are analyzed.

Keywords: Creative design, interest in science, methodological guidelines, elements of creativity, figurative thinking, creative design in drawing, methodological approach, creative thinking, spatial imagination, pedagogical skill.

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari chizmachilik darslarida o'quvchilarning ijodiy loyihalash yuzasidan tushunchalarini shakillantirishda grafik topshiriqlardan foydalanish medodlar, hamda chizmachilik darslarini tashkil etish va o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishni ortirish bo'yicha metodik ko'rsatmalar keltirilgan. Shu nuqtayi nazardan o'quvchilardagi chizmachilik fani nuqtaiynazaridan ijodiy loyihalashni shakillantirish uchun darslarda beriladigan grafik topshiriqlarni hayoti jarayonlarga bog'lash bo'yicha metodik ko'rsatmalar va ularning natijalari talqin etib o'tiladi. Ijodiy loyihalashning chizmachilik fanidagi tutgan o'rni va ahamiyati, vazifalari, o'quvchi shahsini tarbiyalashdagi ishtiriki, ijodiy loyihalashning asl mohiyatlari hamda xususiyatlari kerakli darajalarda tahlili talqini va amaliyotda nechog'lik ahamiyat kasb etish yuzasidan ilmiy amaliy muhokamalardan tashkil topadi. Xususan bu borada yan'iy chizmachilik va muhandsilik fanlarida ijodiy loyihalash bo'yicha adabiyotlarda keltirib o'tilgan fikrlar va ularning sharxlari dars jarayonlarida foydalanish uslubiy yondashuvlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ijodiy loyihalash, fanga qiziqish, metodik ko'rsatmalar, ijodkorlik elementlari, obrozli fikirlash, chizmachilikda ijodiy loyihalash, uslubiy yondashuv, ijodiy fikirlash, fazoviy tasavvur, pedagogik mahorat.

Аннотация. В статье представлены методические рекомендации по использованию графических заданий на уроках рисования в общеобразовательных школах для формирования понимания учащимися творческого проектирования, а также методические рекомендации по организации уроков рисования и повышению интереса учащихся к предмету. В связи с этим даются методические указания по увязке графических заданий на уроках с процессами их жизнедеятельности и интерпретации их результатов с целью формирования у учащихся творческого проектирования с точки зрения предмета рисования. Творческий проект состоит из научно-практических дискуссий о роли и значении творческого проекта в науке рисования, задачах, участии в воспитании личности ученика, анализа истинной сущности и особенностей творческого проекта на необходимом уровне и о том, какое значение он приобретает на практике. В частности, в этой связи были проанализированы идеи, изложенные в литературе по творческому проектированию в области рисования и инженерии, и методические подходы к использованию их комментариев в процессах уроков.

Ключевые слова: Творческое оформление, интерес к науке, методические указания, элементы творчества, образное мышление, творческое оформление в рисовании, методический подход, творческое мышление, пространственное воображение, педагогическое мастерство.

Kirish. Chizmachilik mamlakatimizda fani sifatida shakillanish boshqichlari va faninning strukturasi quydagicha ifodalangan. Dastlab chizmachilik va rasm 1828-yilda bitta umumiy kurs sifatida birlashtirilib, ushbu yil chizmachilik maktablarda fan sifatida o'qitila boshlangan. Keyinchalik 1932-yildan chizmachilik fani alohida fan sifatida ajraldi va fanning o'quv dasturi bo'yicha to'rta asosiy bo'limlari, geometrik chizmachilik, proyeksion chizmachilik, aksonometrik chizmachilik, natural chizmachilik o'qitila boshlanadi. Ta'lim sohasining 1986-1987-yillardagi islohatlari natijasida chizmachilik fani umum ta'lim maktablarida ertaroq o'tilishi ya'niy 7-sinfdan boshlab yangi dastur asosida o'qitiladigan bo'ldi. Hozirgi kunda chizmachilik fani mamlakatimiz umumta'lim maktablarining 8-9-sinflarida haftasiga 1 soatdan o'qitilib kelinmoqda va fanning o'quv dasturining ma'zmuniga ko'ra chizmachilik kursining asosiy bo'limlarining ko'pchiligi yuzasidan o'quvchilarga boshlang'ich bilimlarni berish nazarda tutiladi [1].

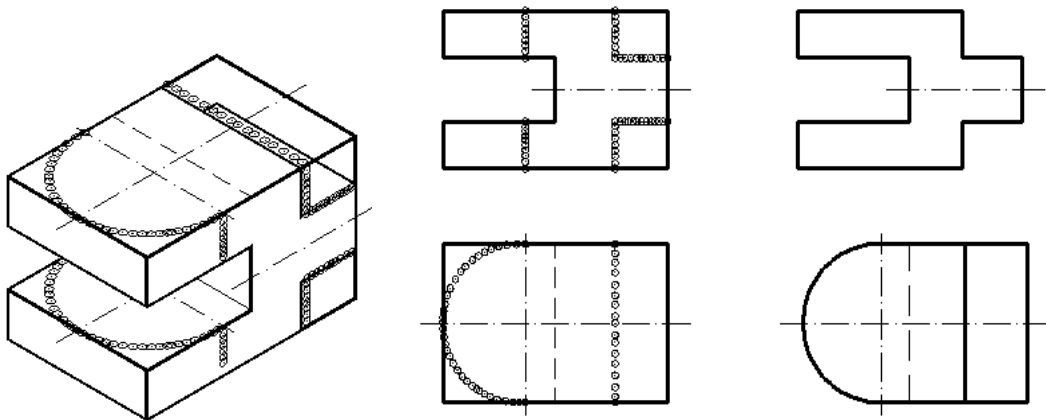
Ijodiy loyihalash deganda bugungi kun chizmachilik fani o'qituvchisi nimani tushunadi, yoki nimani tushunishi lozim? kabi ma'zumdagi savol bilan murojat qiladigan bo'lsak, ko'plab chizmachilik fani o'qituvchilari maktab darsligida keltirilgan "Detal shaklini o'zgartirishga oid ijodiy loyihalash" mavzusini misol tariqasida keltirishadi. Ushbu mavzu haqiqatdan ham ijodiy loyihalashga misol bo'laoladimi yoki yo'q, xo'sh chizmachilikda ijodiy loyihalash bo'yicha biz o'quvchilarda qanday bilim va ko'nikmalarni shakillantirishimiz kerak bo'ladi? Ijodiy loyihalashda o'quvchilar chizmachilik fanidan qanday ishlarni amalga oshirishlari kerak? Chizmachilikdan ijodiy loyihalashga oid grafik topshiriqlar qanday shakillantiriladi?-degan savollar orqali ishimizni ochib berishga harakat qilamiz.

Chizmachilik fanini o'qitish davomida darslarda o'quvchilarning ijodiy loyihalash bo'yicha tushunchalarini shakillantirish, fanning hozirgi kundagi eng muhim masalalaridan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu ijodiy loyihalash deganda o'quvchilarning chizmachilik fani nuqtai nazaridan har bitta grafik topshiriqlar yuzasidan o'zlarining shahsiy qarashlari nuqtaiy nazaridan kelib chiqqan holda tegishli detallarga asoslangan yangicha loyiha ishlarini amalga oshirishda ularning chizmachilik fanidan fazoviy tasavvur qobiliyatlarining shakillanishi birlamchi darajani tashkil etsa, chizmachilik fanidagi chizmalarni bajarish va loyihalashdagi standartlarni bilish va ushbu standartlar asosida yangi ijodiy loyiha ishlarini tashkil etish keying darajalarni egallaydi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib o'quvchilardagi chizmachilik fani bo'yicha ijodiy loyihalashni tashkil etilishida chizmachilik bilimlarining yetarli darajada bo'lishligi katta ahamiyat kasb etadi, lekin ayni vaqtda bu darajalar sabab ulardagi ijodkorlikning qobiliyatlarini yuzaga chiqishida to'sqinliklarni olib kelishi mumkin.

Tadqiqot ob'ekti va metodlari

Tadqiqot ob'ekti sifatida umum ta'lim maktabining 8-sinf va 9-sinf chizmachilik fani darsliklari hamda, E.I.Ro'ziyev, A.O.Ashirboyev "Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi" Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat bosqich talabalari uchun darslik adabiyotlari olingan bo'lib, ushbu tadqiqot ob'ektlari misolida chizmachilik fani darslarida o'quvchilarning ijodiy loyihalash tushunchalarini shakillanishida grafik topshiriqlarning ro'li va ahamiyati qanday bo'lishi yuzasidan metodik ko'rsatmalar shakillantiriladi. Ob'ekt sifatida olingan yuqoridagi E.I.Ro'ziyev, A.O.Ashirboyev "Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi" Oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat bosqich talabalari uchun darslik adabiyotda umum ta'lim maktablaridagi chizmachilik darsliklarida "Detal shaklini o'zgartirish bo'yicha ijodiy loyihalash" mavzusi yuzasidan quydagi tavsiyalar keltirib o'tiladi [2]:

Hozirgi ko'pchilik amaliyotchi chizmachilik o'qituvchilari o'rtasida o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda asosan detal shaklini o'zgartirish, unga sodda qo'shimchalar kiritish bilan bog'liq topshiriqlar keng qo'llaniladi (1-rasm).

1-rasm.

Birinchidan detal shaklini o'zgartirish va yangi mahsulotni loyihalash, bular o'zaro bog'liq, lekin har-xil faoliyat turiga kiradi. Ikkinchidan detal shaklini o'zgartirish bilan bog'liq topshiriqlarda ularning shartining o'zida ham yagona yechim topish talab qilinganligi uchun ham ijodkorlik elementlari yo'q. Bu topshiriqlar o'quvchilarning obroqli fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi, ammo ularning darsga qiziqishlarini ortirmaydi. Kabi ma'zumdagi tavsifiy fikrlari bayon etib o'tilgan bo'lib, bu tahliliy fikrlarga chizmachilik o'qituvchisi va pedaqogok nuqtai nazardan qaraganda ham ayni ushbu keltirilgan fikrlarning asosli ekanligini ko'rish mumkin. Haqiqatdan ham umumta'lim maktablaridagi chizmachilik darsligidagi ushbu mavzu yuzasidan keltirib o'tilgan topshiriqlar bandi o'quvchilardagi fanga bo'lgan qiziqishini hamda ijodiy loyihalash yuzasida tasavvurlarini shakillanishida yuqori ahamiyat kasb etmaydi [2-3].

Bundan kelib chiqadikiy biron bir elementar muammo bilan bog'liq, o'quvchilarning ijodiy loyihalash qobiliyatlarini rivojlantiradigan topshiriqlar haligacha umum ta'lim maktablari va kasb-hunar kollejlarning grafika fanlari tarkibiga kiritilmagan. O'quvchilarning ijodiy loyihalash qobiliyatlarini shakillantiradigan grafik topshiriqlar darslikka kiritilmagan deb faqat berilgan va belgilanagn vazifalarnigina o'quvchilarga o'rgatish bu pedaqogokga xos bo'lmagan xususiyat sanaladi. Chizmachilik o'qituvchisi o'quvchilardagi ushbu qobiliyatlarni fanga bo'lgan qiziqishlarini ortirish maqsadida zarur hollarda ijodkor yaratuvchi sifatlariga ega bo'lishi lozim [4].

Olingan natija va ularning tahlili

“Texnik chizmachilik asoslari” umum ta’limi fanlari doimiy ravishda jamiyatda sodir bo’layotgan ijtimoiy jarayonlar bilan bog’liq o’zgarishlarni boshidan o’tkazmoqda. Maktab o’quvchilarining grafik tayyorgarligi takomillashtirilib yangillanmoqda va axborot madaniyati kabilar qaytadan ko’rib chiqilmoqda, jamiyatda axborotlashtirish bo’yicha zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda va maktab chizmachilik kursining maqsad vazifalari va ma’zmunini qayta ko’rib chiqishni taqozo etmoqda, bu esa yangi chizmachilik o’quv dasturini ishlab chiqishga olib keladi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti texnologiyalarni takomillashtirish va rivojlantirish bilan bog’liq. Bu texnik bilimlarni chuqur o’zlashtirish, grafik vositalarni o’zlashtirish bilan mumkin bo’ladi, ulardan biri chizmadir [2-5].

Umum ta’lim maktab o’quvchilariga chizmachilik darslarini tashkil etish jarayonlarida o’qituvchi o’quvchilarning ijodiy loyihalash qobiliyatlarini yuzaga chiqarish yoki rivojlantirishida beriladigan grafik ishlarga qo’shimcha ravishda ushbu detal modellarini yasash, qurishni yoki mavzularga alohida ijodkorlik bilan yondoshgan holda hayotiy mavjud detallarning o’quvchilar fantaziyasidagi dizaynini yaratish kabi topshiriqlarni muntazam berib borishi natijasida o’quvchilardagi fanga bo’lgan qiziqishlarini va ijodiy loyihalsh yuzasidan tushuncha va malakalarini oshirishi mumkin. Fikrlash, o’ziga xos qobiliyatlarni rivojlantirishda, ijodkorlik, dizayn, individuallik qobiliyati va istagi kabi shaxsiy xususiyatlarni tarbiyalashda rasm chizish muhim ro’l o’ynaydi. Bunday fazilatlar tarbiyalash fazoviy tasavvurlarsiz mumkin emas, ularning rivojlanishi chizmachilikni o’rgatish orqali muvaffaqiyatli amalga oshiriladi. Chizmachilik fanidan o’quvchilarning ijodiy loyihalash tushunchalarini shakllantirishda grafik topshiriqlarning muhimlik darajalari sifatida quydagilarni keltirib o’tish mumkin bo’ladi:

- Grafik topshiriqni kuzatish va bu orqali uni nima qanday detal ekanligi bo’yicha tasavvurini ishga solish, (bu jarayonda grafik topshiriq bo’yicha o’qituvchi tomonidan beriladigan ma’lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi) [6];
- grafik topshiriqlardagi chiziq turlari ularning chizilish qoidalari bilan tanishtirish, (chizma chiziqqlarining belgilanishlari haqida standart ma’lumotlar berish);
- detal proyeksiyalarini qurish va topishning sodda usullarini ko’rsatib berish, (amaliy tarzda ko’rsatish hamda honada mavjud elemntlardan foydalanib misollar keltirish);
- yaqqol tasvirlarni yasashni sinf honasining burchagi yoki shunga o’xshash misollar yordamida tushuntirish.

Fanga qiziqitirish va o’quvchilarda ijodiy loyihalash tushunchalarini shakllantirishdagi yana bir metodika ko’rinishi sifatida tavsiya etiladiki, chizmachilik o’qituvchi ba’zan dars mashg’ulotlarida yoki to’garak mashg’ulotlarida grafika kursining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog’liq qiziqarli ma’lumotlarni berib borishga harakat qilishi kerak. Bunda shu sohada faoliyat ko’rsatgan konstruktorkor, arxetektor, dizayner va rassomlarning hayoti turli konstruksiyalarni loyihalash bog’liq qiziqarli voqealarni aytib berish o’quvchilarda darslarni qiziqish bilan tinglashi va uzoq vaqta xotirasida saqlanib qolishida yordam beribgina qolmay, ularda ham ushbu sohalariga bo’lgan intilish shakllanishi mumkin bo’ladi.

Chizmachilik darslarida beriladigan grafikaviy topshiriqlardagi mavjud qism elementlarini geometrik jihatdan geometrik jismlarga ajratib berish bo’yicha dars davomida qo’shimcha guruhlar kesimida musoboqa shakllarini tashkil qilib boorish ham o’quvchilardagi ijodkorlikni va dars jarayoniga fanga bo’lgan qiziqishlarini oshirib boradi. O’quvchilardagi fanga bo’lgan qiziqish va ijodiy loyihalsh tushunchalarini shakllantirishda tadqiqotning tahliliy natijalari sifatida quydagi metodlarni keltirib o’tamiz [7]:

- 1-nazariy ma’lumotlarni hardoim hayotiy misollar bilan bog’lab ko’rsatish;
- 2-amaliy mashg’ulotlarning yakunida har bitta o’quvchiga mavzu bo’yicha o’z shaxsiy loyahasini yaratib kelishlikni o’zgacha ijodkorlik sifatida vazifalar berish;
- 3-grafik topshiriqlarni bajarish yakunida ushbu detalning qog’oz har-xil matiryallik maketlarini qurishni kunora dars jarayonlarida tashkil etish;
- 4-grafik topshiriqlarni bajarish jarayonida zarurat bo’lmasa o’quvchilarga erkinlik berish;
- 5-chorak yakunlari bo’yicha o’quvchilar tomonidan bajarilgan grafik va loyiha ishlarining ochiq ko’rgazmalarini tashkil etish va rag’batlantirish.

Shu kabi bir qator metodlarni qo’llash yoki shunga o’xsash o’qituvchining sinf va o’quvchilaridan kelib chiqib boshqa metodlarni qo’llashi o’quvchilardagi chizmachilik faniga bo’lgan qiziqishning ortishi bilan birgalikda ulardagi ijodiy loyihalsh qobiliyatlarining shakllanishida o’zgacha bir turtki bo’lib xizmat qilishi mumkin.

Bu kabi yuqorida keltirilgan tajribalar metodi amaliyotning ko’p hollarida biz kutgan ijobiy natijalarni berib kelishi bilan birgalikda jamiyatimiz uchun kerakli muhandis, loyihachi, injener, arxitektorlarni kashf qilishi mumkin bo’ladi.

Xulosa:

Yuqorida keltirib o’tilgan fikrlar va tavsiyalarning barchasi bir maqsadga yo’naltirilgan bo’lib, chizmachilik fani bo’yicha o’quvchilarda ijodiy loyihalash qobiliyatlarini rivojlantirish va fanga bo’lgan qiziqishlarini oshirish bilan birgalikda, umum ta’lim maktabi o’quvchilari orasidan yurtimizning istiqboli uchun zarur bo’lgan, ishlab chiqarish salohiyatida muhim o’rinlarni kasb etuvchi texnika va texnologiyalarni loyihalovchi mutaxassislarni shakllantirish va ularni kashf etishga qaratilgan. Bu borada o’qituvchi o’z ustida doimiy ishlashi va kerak bo’lsa o’quvchilardan va darsdan kelib chiqqan holda o’z metodikasini yaratish lozim.

O’quvchilarning ijodiy loyihalsh qobiliyatlarini shakllantirish yoki yuzaga chiqarish uchun o’qituvchi iloji boricha o’quvchilarning kundalik hayotlarida uchratishi lozim bo’lgan misollardan foydalanishlari, topshiriqlar berishda esa qo’shimcha ravishda o’quvchilarning fantaziyalariga asoslangan detallning yangicha dizaynini yaratishlari mavjud

foydalaniladigan detal konstruktorni qaytadan loyihalsh yuzasidan topshiriqlarni doimiy berib borishlari o'quvchilarda ijodkorlik ijodiy loyihalshni oshishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Valiyev A. N, Haqberdiyev B. R, Gulomova N. X, Boboyeva Z. A, "Chizmachilik" (Mashinasozlik chizmachiligi): darslik-Toshkent: «O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2020.-320 b.
2. Ro'ziyev E. I, Ashirboyev A. O, "Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi" -Toshkent: «Fan va texnologiya», 2010, 248 bet.
3. Murodov Sh, Hakimov L, Xolmurzayev A, "Chizma geometriya" Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik — Toshkent. Iqtisod-Moliya, 2008.-296 b.
4. Valiyev A. N, Boboyeva Z. A, Mirzaliyev Z. E, Gulomova N. X, Nurmatov E. A, "Mashinasozlik chizmachiligidan grafik masalalarning metodik ishlanmasi" (1-2-qismlar) –Toshkent: 2017. 303 b.
5. Abdurahmonov A. "Chizmachilikdan grafik ishlar tizimi" o'quv qo'llanma, Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent-2005-y. 176 b.
6. Ashirboyev A, "Chizmachilik" kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma-Toshkent: Yangi nashr, 2008 – 193 b.
7. Narzullayev A. X, "Mashinasozlik chizmachiligi" darslik, O'zR Oliy va o'rtamaksus ta'lim vazirligi. - Toshkent.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.-272 b.

Muallif:

Sariyev R. Sh. – Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali "Tabiiy va aniq fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi.

УДК: 666.3.017

THE RESULTS OF DETERMINING LIFE VALUES IN THE FORMATION OF VIRTUAL CULTURE OF STUDENTS

ТАЛАБАЛАР ВИРТУАЛ МАДАНИЯТИ ШАКЛЛАНИШИДА ҲАЁТИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ АНИҚЛАШ НАТИЖАЛАРИ

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ВИРТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ

Шарапова Сабохат Джаббаровна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: s-sharpova2020@gmail.com

Abstract. The article describes the results of determining vital values in the formation of virtual culture of students. Nowadays, it is difficult to imagine the life of young people without the Internet. While there are many positive aspects of the Internet, there are also negative consequences. In particular, some social networks are home to a number of destructive ideas, attacks on the Internet, negative consequences of computer games. In this study, the results of the scientific research on the formation of virtual culture among students are presented.

Key words: personality, virtual culture, value, methodology, outlook, methodology of M. Rokich.

Аннотация. Мақолада талабалар виртуал маданияти шаклланишида ҳаётини қадриятларни аниқлаш натижалари баён қилинган. Ҳозирги кунда ёшлар ҳаётини Интернетсиз тасаввур этиш қийин. Интернетнинг жуда кўплаб ижобий томонлари бўлиши билан бирга салбий оқибатлари ҳам мавжуд. Айниқса уларга баъзи ижтимоий тармоқлар бир қатор вайронакор ғоялар маскани бўлиб қолаётган ҳолатлар, интернетдаги хуружлар, компьютер ўйинларининг салбий оқибатлари каби масалаларни келтириш мумкин. Ушбу тадқиқотда ёшларимизнинг рақамли технологиялар яъни, виртуал олам таҳдидларига тушиб қолмасликлари, тажовузкор ғоялардан сақланиш, эмоционал беқарорлик, шахсда асертив хулқ-атвор мужассамлашганининг ижтимоий-психологик хусусиятларини комплекс тадқиқ этиш, шунингдек, талабаларда виртуал маданиятни шакллантиришга оид олиб борилаётган илмий изланиш натижалари келтирилган.

Калит сўзлар: шахс, виртуал маданият, қадрият, методика, дунёқараш, М.Рокич методикаси.

Аннотация. В статье описаны результаты определения жизненных ценностей в формировании виртуальной культуры учащихся. В наше время трудно представить жизнь молодежи без Интернета. Несмотря на множество положительных сторон Интернета, есть и отрицательные последствия. В частности, некоторые социальные сети являются домом для ряда деструктивных идей, атак в Интернете, негативных последствий компьютерных игр. В данном исследовании представлены результаты научного изучения формирования виртуальной культуры у студентов.

Ключевые слова: личность, виртуальная культура, ценность, методология, мировоззрение, методология М. Рокича.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

Кириш. Маълумки, кадриятлар йўналганлиги тизими шахс йўналганлигининг мазмуний жиҳатини белгилайди ва унинг теварак-атрофдаги оламга, бошқа кишиларга, ўзига муносабатлари негизини, дунёқараши асоси ва ҳаётий фаолият мотивацияси ўзагини, ҳаётий позицияси асосини ташкил этади. Шунинг учун биз талабаларнинг кадриятлар йўналганлигини аниқламоқчи бўлдик.

Кадриятли йўналишлар тизими шахс йўналтирилишининг мазмуний жиҳатини белгилайди ва унинг теварак-атрофдаги оламга, бошқа кишиларга, ўзига муносабатлари негизини, дунёқараши асоси ва ҳаётий фаолият мотивацияси ўзагини, ҳаётий позицияси асоси ва “ҳаётий фалсафаси”ни ташкил этади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Биз талабаларнинг глобаллашув шароитида виртуал маданият ва ахборот оқими орасида шахга хос бўлган кадриятлар устуворлигини ўз ҳаётида белгилаб бериши мақсадида психологияда кенг қўлланиладиган М.Рокич методикасини қўлладик [1]. Мазкур методика шахс йўналганлигини табақалашга асосланадиган кадриятли йўналишларни ўрганиш услубиёти бўлиб, ҳозирги замонавий психологияда энг кўп қўлланиладиган методикадир.

Бу методикани амалга ошириш ва респондентларда ўтказиш учун уларда икки хил кадриятлар рўйхати (ҳар бирида 18 тадан) қоғозда алфавит тартибда ёки варақаларда тақдим этилди. Рўйхатларда синондан ўтувчи талаба ҳар бир кадриятга даражали рақам қўйди, варақаларни эса аҳамиятига қараб тартибланди. Олинган натижалар барча талабалар учун терминал кадриятлар устун эканлигини намоён этди. Терминал кадриятлар орасида талабалар берилган кадриятларни ўзлари учун муҳимлилик даражасига қараб 1 дан 18 гача номерлаб бериши керак бўлади. Талабалар томонидан белгиланган аҳамиятли кадриятларга қараб талабалардаги кадриятлар йўналганлигини психодиагностика қилиш мумкин бўлади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Биз тадқиқот объекти бўлган талабаларда мазкур методика ёрдамида тадқиқотни ўтказдик ва кадриятлар тизимида 18 танинг ичида энг аҳамиятли деб олинган ва кам аҳамиятли деб олинганларни натижалари акс этган жадваллар орқали шарҳлаймиз.

1 - жадвал

Талабаларда мақсадли (терминал) ва кам аҳамиятли кадриятларнинг ўрни даражаларининг ифодаланиши

Талабалар	Мақсадли кадриятларнинг аҳамиятлилик ўрнини танлаш (% да)					
	1-ўрин 3	2-ўрин 4	3-ўрин 6	4-ўрин 7	5-ўрин 9	6-ўрин 15
ГулДУ	52,3	31,4	49,2	52,4	37,6	23,5
ЖДПУ	51,4	29,4	50,1	50,8	32,4	22,5
Талабалар	Мақсадли кадриятларнинг кам аҳамиятлилик ўрнини танлаш (% да)					
	11	14	16	5	10	1
ГулДУ	28,1	23,5	18,2	27,7	38,8	27,7
ЖДПУ	25,4	19,4	19,8	24,6	34,6	26,8

1 - жадвал натижаларидан кўринадикки, талабалар учун мақсадли кадриятлар орасида кўп танлаш қуйидаги кадриятларга мос келади: 3. Соғлиқ, фаоллик, тетиклик; 4. Қизикарли иш; 6. Муҳаббат; 7. Моддий таъминланганлик; 9. Атрофдагиларнинг хурмати, эътирофига лойиқлик; 15. Бахтли оилавий ҳаёт. Бундай танланиш тадқиқотимизда жуда кўп равишда кузатилди.

Биз кадриятлар йўналганлигини ўрнини аниқлашда воситали кадриятлар ўрнини белгилашни ҳам респондентларга тақриф этдик. Олинган натижалар 2- жадвалда келтирилган.

2 - жадвал

Талабаларда воситали (инструментал) кадриятларнинг ўрни даражаларининг ифодаланиши

Талабалар	Воситали кадриятларнинг аҳамиятлилик ўрнини танлаш (% да)					
	1-ўрин 1	2-ўрин 3	3-ўрин 10	4-ўрин 11	5-ўрин 14	6-ўрин 17
ГулДУ	44,0	63,3	22,1	33,5	48,2	38,2
ЖДПУ	48,0	42,4	30,1	30,8	42,4	32,6
Талабалар	Воситали кадриятларнинг кам аҳамиятлилик ўрнини танлаш (% да)					
	18	7	4	5	13	12
ГулДУ	48,1	19,4	11,4	10,5	11,1	27,7
ЖДПУ	42,4	21,4	13,8	14,6	14,6	26,3

Танланишларнинг фоиз кўрсаткичини кузатсак, соғлиқ, ҳиссиётлар, моддий таъминланганлик каби терминал кадриятлар ва айниқса, ижтимоий эътироф респондентлар учун муҳим экан. Шу ўринда кам танланган кўрсаткичларини таҳлил этамиз. Натижалардан кўринадикки, мақсадли кадриятлар орасида кам танлаш қуйидаги

кадриятларга мос келади: 16. Бошқаларнинг бахтиёрлиги; 11. Ўз-ўзини идора этиш; 14. Эркинлик; 1. Қизиқарли ҳаётий фаолият; 10. Рационаллик [2].

Жадвал натижаларидан кўринадики, терминал кадриятларнинг аҳамиятлилиги ва кам аҳамиятлилиги деярли ўзаро яқин натижалар билан характерланади. Кескин тафовутларнинг кузатилмаслиги терминал кадриятларнинг талабаларда намоён бўлиши ёш кўрсаткичларига боғлиқ равишда намоён бўлиши хос эканлигини билдиради.

2-жадвал натижаларидан кўринадики, воситали (инструментал) кадриятлар орасида 1, 3, 11, 14, 17 юқори фоизларда кузатилади. Бу кадриятлар: 1. Тартиблилик; 11. Ўз-ўзини идора этиш; 14. Сабрлилик; 17. Меҳнатсеварлик.

Бу кадриятлар орасида кам танланиш кўрсаткичига эга бўлганлари ҳам кўринади. Булар: 4. Хушвақтлилик; 5. Ишчанлик, интизомлилик; 12. Ўз қарашларида қатъий тура билиш; 13. Қатъий ирода; 18. Ғамхўрлик [3].

Воситали кадриятларда ўзига хос равишда шахснинг теварак-атрофдаги оламга, бошқа кишиларга, ўзига муносабатлари негизини, дунёқараш асоси ва ҳаётий фаолият мотивацияси ўзагини, ҳаётий позициясини билдиради.

Олинган натижалар талабалар учун инструментал ва терминал кадриятлар ўз ўрнига эга бўлиб, бу кадриятлар орасида мақсадли кадриятлар барча талабаларда бир хил даражада намоён бўлиши ва шунинг билан бирга, мақсадли кадриятлар воситали кадриятларга нисбатан устун даражада намоён бўлиши кузатилди. Бу эса мазкур ёшдаги талабаларнинг ҳаётдан ва фаолиятдан кутадиган мақсади, ниятларини белгилаб берди.

Биз тадқиқотимизда олинган натижаларни таҳлил этишда кадриятларни уч туркумга ажратдик: мослашиш кадриятлари; ижтимоий кадриятлар ва ўзига қаратилган индивидуал кадриятлар [4]:

- Мослашиш кадриятларига: “соғлиқ ва кучни сақлаш”, “муносиб маош ва нафақа”, “эртанги кунга ишонч”, “кўнгил тинчлиги”, “сабр”, “тартиблилик” кабилар;
- Ижтимоийлашиш кадриятларига: “ўқиш”, “оила”, “яхши иш”, “мавқе”, “дўстлар давраси”, “эъзозлаш, тушуниш, қадрлаш” кабилар;
- Индивидуал кадриятларга: “ақлий ва маънавий ривожланиш”, “ўзини юксалтириш”, “фаоллик”, “ўзини ишга сафарбар қилиш”, “одамларга наф келтириш” кабилар.

Тадқиқот ишимизда талабаларнинг М.Рокич методикаси бўйича олинган натижаларини кадриятларнинг уч туркумига ажратдик. Натижалар 3-жадвалда берилган.

3 - жадвал

Талабаларда кадриятларнинг туркумланиш кўрсаткичлари натижалари (% да)

Талабалар ёши	Кадриятларнинг туркумлари		
	Мослашиш	Ижтимоийлашиш	Индивидуал
18-29 ёш	36,5	46,5	17,0

Тадқиқотда олинган натижаларни бу кадриятларга мослаб туркумлаш натижаларига кўра ижтимоийлашиш ва мослашиш кадриятлари кўпроқ кузатилади, кам даражада индивидуал кадриятлар танланиши аён бўлди.

1-расм. Талабалар кадриятларининг туркумланиши, % да

Бу натижалар ўз навбатида шахснинг ўзини такомиллаштириш, ўз устида тинмай ишлашдан кўра, соғлиқ, дўстлар, тушуниш каби бир қатор кадриятларга таянишини билдиради [5].

Хулоса. Тадқиқотдаги иштирокчиларнинг ёш кўрсаткичларига кўра кадриятлар туркумланиши таҳлилдан кўринадики, ёшлар учун ҳаётда таълим олиш, ривожланиш, оила қуришга интилиш, ўз мавқеи

даражасини ўстиришни ўйлаш хос эканлигини янада кўрсатади. Биз тахмин қилган талабаларнинг виртуал маданиятга, ижтимоий маконга берилишлари уларнинг ҳаётий қадриятларида энг устувор аҳамиятли эканлиги исботини топди. Бу ўз навбатида талабалик даврини 18-29 ёш атрофида бўлишини назарда тутадиган бўлсак, уларнинг қарашлари, фикрлари рационал тусга кириши учун катталар томонидан маслаҳатларни холис тарзда бериш, талабаларни ўз фикр – ўйлари билан қолиб кетишларига йўл қўймаслик, уларни интеллектуал, касбий, шахсий ривожланишларига имкон яратиш бериш зарурати тўлиқ кўринди. Айнан шу ёш даврида ўзга маданият, ўзга дунёқараш, ўзга миллий анъаналарга хайрихолик қилмаслик, йўқотиб қўймаслик муҳим эканлиги тўлиқ исботланди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Рокич М. Методика "Ценностные ориентации" // Большая энциклопедия психологических тестов.– Москва : Эксмо, 2009. – С. 26-28.
2. Гребень Н.Ф. Психологические тесты для профессионалов. –Минск: Современ. Шк., 2007. – 496с.
3. Қодиров Б. Ахборот оқими ва ёшлар маънавияти // Тафаккур, 2015. №2. 82 – б.
4. Коржова Е.Ю. Психология жизненных ориентаций человека. –СПб.: Издательство РХГА, 2006. – 384 с.
5. Самаров Р. Хавфсизликнинг методологик асослари (монография). - Тошкент: Akademiya, 2010. 256–бет.

Муаллиф:

Шарапова Сабохат Джаббаровна - Гулистон давлат университети, Психология кафедраси доценти в.б., психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

УДК 378: 372.8

STRATEGIC SIGNIFICANCE OF INNOVATIVE APPROACH TO EDUCATIONAL SYSTEM

ТАЪЛИМ ТИЗИМИГА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВНИНГ СТРАТЕГИК АҲАМИЯТИ

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Алибеков Даврон Абдуракибович¹, Абдуракибова Динора Даврон кизи²

¹Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали. 130100, Жиззах вилояти, Жиззах шаҳри Ш.Рашидов шоҳ кўчаси, 259 уй.

²Жиззах давлат педагогика университети, 130100. Жиззах шаҳри, Шароф Рашидов кўчаси, 4-уй.

E-mail: d-alibekov2020@g.ail.com

Abstract. This article discusses the theoretical aspects of the strategic importance of the innovative approach in the educational system based on innovative activity, innovative potential, innovative infrastructure, and modernization.

Key words: Innovative, modernization, education, activity, capacity, infrastructure, approach, strategy, trend, globalization, technology, society, thinking.

Аннотация. Ушбу мақолада таълим тизимида инновацион ёндашув инновацион фаолият, инновацион салоҳият, инновацион инфраструктура, ва модернизациясига асосланган стратегик аҳамиятининг назарий жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Инновацион, модернизация, таълим, фаолият, салоҳият, инфраструктура, ёндашув, стратегия, тенденция, глобаллашув, технология, жамият, тафаккур.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические аспекты стратегического значения инновационного подхода в системе образования на основе инновационной деятельности, инновационного потенциала, инновационной инфраструктуры и модернизации.

Ключевые слова: Инновация, модернизация, образование, деятельность, потенциал, инфраструктура, подход, стратегия, тренд, глобализация, технологии, общество, мышление.

Кириш. Таълим тизимини инновацион ривожлантириш жараёни ўзида ижтимоий ривожланишнинг сифат босқичига олиб чиқадиган, ўзига хос ижобий ўзгаришлар ва янгиланишларни вужудга келтирадиган мураккаб, бир бутун ва динамик фаолиятини қамраб олади. Таълимдаги инновацион ўзгаришлар – бу тизимли янгича технологиялар, ахборотлаштириш ва янгиланган яратиш ва жорий этиш, тизимли модернизация қилиш ва янгиланган қаратилган жараёнлар орқали инсон салоҳиятини юксалтириш ва пировардида жамият соҳаларида муҳим сифатий ўзгаришлар яшаш демакдир [1].

Шунингдек, таълим соҳасида инновацион ўзгаришлар унинг барча тизимлари фаолиятида иш жараёнини янгича асослар билан ўзгартириш орқали кенг қамровли модернизация қилишдир. Бу жараёнда таълим соҳаси тизимлари фаолиятининг самарадорлиги ошади, пировардида таълим соҳаси янги ривожланиш босқичига ўтиб, жамият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. Бу тенденция бугунги глобаллашув билан боғлиқ рақобатга асосланган шароитда даврида жамият ҳаётининг барча тизимлари билан алоқадор ҳолда кунда таълимнинг барча соҳаларини модернизация қилиш ва инновацион ривожлантиришга катта эҳтиёж ҳосил қилмоқда.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Жамиятимизда таълим тизимида инновацион фаолиятни рағбатлантириш ва бу орқали ижтимоий тараққиётни қўллаб-қувватлаш борасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Шунинг билан биргаликда илм-фан соҳасини ҳам инновацион фаолиятини таъминлаш борасида кенг қамровли фаолият кузатилмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Таълим ва фан соҳасини ривожлантиришда илмий-тадқиқот ва инновация фаолиятини рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтлари ҳузурида ихтисослаштирилган илмий-экспериментал лабораториялар, юқори технология марказлари ва технопаркларни ташкил этиш” [1] кўзда тутилган. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Илм-фанда яратилган янгиликлар, техника ва технологияларнинг замонавий кўринишлари жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларига жадал тақдим этилмоқда ва бу орқали жамият ва инсон фаровонлигини таъминланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Бу жараёнлар замонавий ахборот алмашинуви, янги коммуникацион технологияларнинг салмоқли имкониятлари билан боғлиқ ҳолда глобал миқёсда тарқалмоқда ва янги моҳият касб этмоқда. Бу эса, инсоннинг техника ва технологияларни яратиш билан боғлиқ имкониятлари кўламининг жадал кенгайиб бораётганлигини кўрсатади.

Замонавий таълим тизими ижтимоий муҳит шарт-шароитларига боғлиқ равишда, жамият ва инсон эҳтиёжларининг кундан кунга кенгайиб бораётган шароитида трансформациялашган жамият ва унда вужудга келаётган муҳим қонуниятлар инсоният ҳаёт тарзига гоҳ салбий, гоҳ ижобий ҳолатда таъсир ўтказмоқда. Бу жараёнда таълим тизими олдида шундай муаммоларни ечишга қаратилган вазифалар пайдо бўлмоқдаки, бу эса, таълим тизимини модернизациялаш ва инновацион ривожлантириш билан алоқадор долзарб жараёнларни ижтимоий ҳаётда рўёбга чиқариш билан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Ахборотлашган жамиятда ёшларнинг глобал ахборот тизими билан бемалол тиллаша олиш, ахборот маданиятини шакллантириш, замонавий тамаддун мақсадлари ва муддаоларига жавоб бера олишга оид инновацион қобилиятларини шакллантириш муҳим вазифага айланди.

Глобаллашув жараёнларининг бугунги таҳлили шунини кўрсатмоқдаки, жамиятларни модернизация қилиш ва инновацион ривожлантириш шароитида жиддий техник-технологик рақобат муҳити юзага келмоқда. Фуқаролар, айниқса ёшларнинг замонавий инновацион анъаналарни эгаллаши ва уларга жавоб бера олиш кўникмаларини шакллантиришда маълум муаммолар вужудга келмоқда. Шу боисдан ҳам ахборотлашган жамиятда ёшлар инновацион дунёқарашини тезкор ва мукамал асосда шакллантириш ва ривожлантириш масалаларини илмий асосда таҳлил этиб, муҳим хулосалар, зарурий методик тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб моҳият касб этмоқда.

Ҳар томонлама билимларни эгаллаган, инновацион тафаккурга эга бўлган ёшлар мамлакатимиз ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг асосий стратегик захиралари бўлиб ҳисобланади, уларнинг иштирокисиз жамияти ривожлантиришнинг имконияти йўқ. Жамиятни модернизация қилиш йўлида бирмунча мураккаб, кенг қамровли вазифаларни ҳал этишда катта ёшдаги кадрлар билан бир қаторда ёшлар ҳам муҳим ижтимоий куч сифатида иштирок этади, унинг салмоғини таъминлашга кўмаклашади. Жамиятимизда тарихан шаклланган илм ва маърифатга эътибор, ижтимоий ҳаётда таълим ва тарбиянинг фаровон жамият қуришнинг асосий манбаи бўлиб келганлиги ёшларнинг билим олиш билан боғлиқ муҳим кадрларини шаклланишига муҳим замин бўлиб ҳисобланади.

“Инновация” жамият ҳаётининг ҳамма тизимларида, инсонга тааллуқли бўлган фаолиятининг барча соҳаларида учрайди. Илмий изланишларнинг натижаси, даражаси, кўлами ва ва ишлаб чиқаришдаги амалиётдан келиб чиқиб, инновациялар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга ўзининг жуда катта ҳиссасини кўшади. Инновациялар эса, янги билимлар, инновацияларнинг яратилиши, уни ҳаётга жорий этилиши ва самара даражасини ифода қилиш кетма-кетлигида намоён бўлади. Бу эса, янги шароитда инсон ҳаётининг фаолияти учун замонавий кўламдаги шарт-шароитларни яратилишига хизмат қилади.

Олимларнинг таъкидлашича, “Инновация деб, кўп қиррали жамият ҳаётининг у ёки бу соҳасини ривожлантириш учун ишлаб чиқилган илғор ғоялар, улар асосида яратилган илмий-амалий ишланмаларни илм-фанларнинг сўнги ютуғи, техника ва технологияларнинг янги ихтироси сифатида мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий ҳаётида қўлланилишига айтилади”[2]. Демак, инновация инсон тафаккури ва салоҳияти орқали жамиятнинг маълум соҳасига киритилган янгилик, кашфиёт ва ихтиродир.

Инновациялар ўзининг кўлами, даражаси ва ҳаётининг ифодаси бўйича:

- доимий давом этадиган жараён;
- янги амалиёт учун технологик кашфиёт;
- инсон фаолиятининг тўлақонли маҳсули;
- жамият ва инсон фаровонлиги учун қаралиган фаолият;
- ишлаб чиқариш ёки ижтимоий фаолиятни янги сифат даражаси;
- илмий жараён ва амалий фаолиятнинг уйғунлигини ифодалайдиган феномен.

Х.Абдусатторованинг фикрича, “Инновациялар ишлаб чиқариш соҳасида, иктисодий, ҳуқуқ ва ижтимоий муносабатлар, фан, маданият, таълим ва бошқа соҳаларга мансуб бўлиши мумкин. Инновацион стратегиялар ишлаб чиқиш учун барча бошқарув поғоналарида янгиликлар киритиш таркибида ижтимоий хизматларни ҳам ҳисобга оладиган талқин тўғрилик бўлади”[3]. Мазкур фикрда инновацияга тааллуқли бўлган бирмунча ўзига хос хусусиятларни кўрсатилган. Шунинг билан биргаликда инновацияларнинг ижтимоий ҳаёт ва муносабатлар билан боғлиқ томонларини ҳам ёритган. Шунини таъкидлаш лозимки, олим ушбу ўринда инновацияларнинг яратилишида инсоннинг ўрни ва роли борасидаги масалаларга тўхталмаган.

Р.Гимуш, Ф.Матмуродовларнинг фикрича, “инновация – бошқарув объектини ўзлаштириш ҳамда иктисодий, ижтимоий, экологик, илмий-техник ёки бошқа турдаги самара олиш мақсадида янгиликлар жорий қилишнинг якуний натижаси”[4]. Шунингдек, олимлар инновацияларнинг ижтимоий соҳа билан боғлиқ жиҳатларини кишилар меҳнат шарт-шароитларини яхшилаш, тиббиёт, таълим-тарбия, маданият ва маърифат муаммоларини ечиш билан боғлиқ жараёнларга қаратилганлигини ҳам таъкидлаганлар. Демак, олимлар инновацияларнинг ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ хусусиятларини, ижтимоий соҳани турли тизимларини ривожланишига таъсир этадиган, ўз долзарблигини йўқотмайдиган муҳим жараён эканлигини эътироф этганлар.

Россиялик олим Н.Эмиров инновацияга оид тушунчаларни инновацион жараёнлар ва фаолиятга хизмат қиладиган инновацион салоҳият, инновацион соҳа, инновацион инфратулма каби категорияларни қўллаш билан тўлдириб ёритишга ҳаракат қилади, масалан:

“инновацион салоҳият” - (давлат, минтақа, соҳалар, ташкилотлар) — инновацион фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган, моддий, молиявий, интеллектуал, илмий-техник ва бошқа ресурсларни ўз ичига олган турли хилдаги ресурсларнинг йиғиндисидир;

“инновацион соҳа” - инновацияларни яратиш ва тарқатишни ўзига мақсад қилиб олган инновацион маҳсулотни ишлаб чиқарувчилар ва инновациялар натижаларини истегъмол қилувчилар фаолияти соҳаларидир;

“инновацион инфратузилма” – инновацион фаолиятни амалга оширишни таъминловчи ташкилотлар (инновацион-технологик марказлар, технологик инкубаторлар, технопарклар, ўқув-ишлаб чиқариш марказлари ва бошқа ихтисослаштирилган ташкилотлар) [5].

Таълим тизимини ҳам инновацион ривожлантириш унинг сифати ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади, унинг замонавий ривожланишига ўзгача мазмун бағишлайди. Инновациялар таълимни ўзини-ўзи ривожлантириш, юқори даражада ва сифатли билим олиш орқали самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Таълим жараёнининг табиий асосда, яъни ҳар қандай бюрократия, буйруқбозлик ва коррупция каби ички ва ташқи салбий таъсирлардан холи асосда мавжуд бўлиш омиллари унинг самарали, замонавий ва инновацион асосда ривожланишига бўлган шарт-шароитларини таъминлаб беради. Таълим жараёнини инновацион асосда ривожланиши унинг жамиятга янада ижтимоийлашуви, маданий-маърифий характер касб этиши, янгиликлар ва ислохотларни амалга оширишда илғор соҳа сифатида мавжуд бўлиши каби ижтимоий кадриятларни ўзида мужассам этишига шароит яратади [3,4].

Инновация натижасида таълимнинг ижтимоий, иктисодий, маънавий ва сиёсий ислохотларга мос ҳолда ўзини-ўзи ташкил этувчи соҳа сифатида мақоми ва даражаси ошади. Инновациялар таълим тизимини ҳар бир босқичи ва бўғинига кириб бориб, унинг жамият ривожини учун муҳим янгиликлар яратиш борасидаги мазмунини мустаҳкамлайди. Инновацион жараёнлар ташкил этилиб борган сари таълим соҳасида иштирок этувчи барча субъектларнинг янгиликлар яратишга қаратилган фаоллиги ва мойиллиги ошиб боради. Шундай қилиб, “Таълимда инновациялар таълим жараёнига янгиликлар киритиш, таълим ва тарбия жараёнини самарадорлигини ошириш учун унинг технологиялари ва мазмунига ўзгартириш киритиш тушунилади”[6].

Демак, таълим тизимида инновацион фаолият деганда унда янгиликлар борасида ғояларни вужудга келиши, уларни яратиш борасидаги жараёнларни бориши, уларни ўзлаштириш, фойдаланиш ва тарқатишга қаратилган комплекс фаолиятдир. Таълим тизимида яратилган инновацияларнинг мазмун ва моҳиятини унинг турлари, мақсад ва вазифалари, методологик таъминоти, илмийлиги, фаолият характери, фаолият турлари, жорий этилиш қўлами, натижадорлиги, янгилик қўлами, ижобий оқибатлари, миқдор кўрсаткичлари, сифат ва самарадорлиги каби омилларига кўра баҳолаш мумкин.

Таълим тизимида инновацияларнинг яратилиши, унинг самарадорлиги ва амалиётга жорий этилиши қўлами унинг илмий ишланишининг ҳар томонлама пухталиги ва лойиҳанинг мукаммалиги билан боғлиқ. Таълимда инновацион жараёнларнинг вужудга келиши ва жорий этиш босқичлари тўғрисида В.Лазеров қуйидагича таъкидлайди: ўзгаришлар қўламига қараб эҳтиёжларни аниқлаш; мавжуд вазиятни таҳлил этиш ва ахборотлар тўплаш; яратилган янгилик бўйича дастлабки танлов ёки уни мустақил ишлаб чиқиш; янгиликни амалиётга жорий этиш (ўзлаштириш) бўйича қарор қабул қилиш; янгиликларни жорий этиш бўйича эҳтимолий самарани прогноз қилиш ва амалиётган жорий этиш жараёни; янгиликларни таълим амалиётининг кундагик жараёнлари ва қўшимча таълимда, таълимнинг турли тузилмаларда узоқ вақт фойдаланиш [7].

Таълим тизимини ривожлантиришда инновацион омилнинг устиворлигини ташкил этилишини ижтимоий таваккалчилик (риск) жараёнига ҳам ўхшаб кетади, чунки, инновацион таълим оддий таълимнинг муқобили ҳисобланиб, жамиятда собиқ таълимий кадриятларни кўпгина кўринишларини сиқиб чиқаради. Натижада таълим тизимида бирқанча давр синов муддати бўлиб, эскилик ва янгилик ўртасида қарама-қаршиликлар кузатилиши мумкин. Бу даврда таълим тизимида фаолият кўрсатаётган профессор-ўқитувчиларнинг замонавий қарашлари,

илғор технологияларни ўзлаштириши ва янгиликларни қабул қилиш даражасининг юқорилиги муҳим аҳамият касб этади[5].

Хулоса. Демак, таълим тизими ходимларининг ҳам инновацион дунёқарашининг мукамаллиги таълимни модернизация қилишнинг муҳим элементи ҳисобланади. Бу жараёни самарали таъминлаш учун таълим тизимида тузилмавий, тизимли ва функционал даражадаги ўзгаришларни таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Бу жараёнда таълим иштирокчиларининг касбий маҳорати, замонавий ахборотлар ва маълумотлар билан таъминланганлиги, психологик ва педагогик тайёргарлиги ва қайта тайёргарлиги каби омиллар муҳим роль ўйнайди. Мазкур ўзгаришлар таълимни тубдан ислоҳ қилиш ва қайтадан ташкил этиш билан боғлиқ вазифалар билан боғланиб кетади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда*)
2. Яхшиликков Ж., Муҳаммадиев Н. Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. -Тошкент, “Чўлпон”, 2018. –Б. 549.
3. Абдусатторова Х. Инновацион стратегия. -Тошкент: Tafakkur bostoni, 2012. –Б. 15.
4. Гимуш Р., Матмуродов Ф. Инновацион менежмент. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2008. –Б. 14.
5. Эмиров Н. Факторы инновационной деятельности в социальной сфере. www.m-economy.ru/art.php.
6. Рапацевич Е. Большая современная энциклопедия. –Минск, Современное слово, 2005. -С. 198.
7. Лазарев В. Понятие педагогической и инновационной системы школы. //Сельская школа, 2003. №1.-С.4.

Муаллифлар:

Алибеков Даврон Абдуракибович - ЎЗМУ Жиззах филиали Оила психологияси кафедраси мудири, фалсафа доктори (PhD).

Абдуракибова Динора Даврон кизи - Жиззах давлат педагогика университети талабаси.

УДК 378: 372.8

FORMATION OF INFORMATION CULTURE OF FUTURE TEACHERS BASING ON CLUSTER APPROACH

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ АХБОРОТ МАДАНИЯТИНИ КЛАСТЕРЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА ШАКЛЛАНТИРИШ

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА

Мерганов Шухрат Мейлиевич

Денов тадбиркорлик ва педагогика институти, Сурхондарё вилояти, Денов шаҳри, Ш.Рашидов кўчаси 360-уй
E-mail: sh-merganov2020@gmail.com

Annotation. This article discusses the state of formation of information culture among future teachers basing on cluster approaches and areas of improvement, as well as the role of information culture in society.

Key words: cluster approach, culture, information culture, formation of information culture.

Аннотация. Мазкур мақолада бўлажак ўқитувчиларда кластерли ёндашувлар асосида ахборот маданиятини шакллантириш ҳолати ва такомиллаштириш йўналишлари ҳамда, ахборот маданиятининг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: кластерли ёндашув, маданият, ахборот маданияти, ахборот маданиятини шакллантириш.

Аннотация. В данной статье рассматривается состояние сформированности информационной культуры у будущих учителей на основе кластерных подходов и направлений совершенствования, а также роль информационной культуры в жизни общества.

Ключевые слова: кластерный подход, культура, информационная культура, формирование информационной культуры.

Кириш. Жамиятда юз бераётган туб ўзгаришлар, шубҳасиз, таълим соҳасини ҳам қамраб олмақда. Айни пайтда, кадрлар тайёрлаш соҳасида таълим турлари ўртасидаги алоқа ва узвийликнинг таъминланишидаги айрим камчиликлар мақсадни белгилашдаги тарқоқликка ва таълим сифатининг пасайишига сабаб бўлди.

Таълим тизимидаги юқорида таъкидланган масалалар ҳудудий ҳокимликлар ва уларнинг тасарруфидаги тегишли бўлинмаларнинг айни масала бўйича тизимли иш олиб бориши натижасида ўзининг ижобий ечимини топиши мумкин. Ўз навбатида таълим тизимида шундай янги механизм яратилиши ҳаётини заруратга айландики, унда таълим турлари ўртасида ўзаро назорат ҳам, рақобат ҳам, манфаатларнинг кондирилиши ҳам таъминланиши зарур. Таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда таълим турлари ва таълим мазмунини

интеграциялаш узлуксиз таълимни кластерлаштириш асосида ривожлантиришни такозо қилмоқда. [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотда кластер ёндашуви асосида умумий ўрта таълим сифатини оширишга эътибор қаратилганлиги сабабли дастлаб, кластер тушунчасига, унинг тарихий тараққиёти ва даврий ўзгаришлар мазмуни бўйича келтирилган тавсифларни таҳлил этиш лозим. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Кластер тушунчаси биринчи бўлиб иқтисодиёт соҳасида жорий этилди. Иқтисодиётдаги кластер назариясининг асосчиси Гарвард бизнес мактаби профессори М. Портер кластернинг шаклланиш механизмини ўзаро рақобатбардошликнинг ўсишига сабаб бўладиган бир-бирига бевосита боғлиқ соҳаларнинг жамланиши, деб тушунтирди ва ушбу ҳамкорликнинг давлат иқтисодиётидаги ролини аниқлаб берди [3].

Рус олимаси Т.И. Шамова эса кластерни рақобатбардош, самарадорликка эришишдан манфаатдор бўлган алоҳида соҳалар бирлашишининг ташкилий шакллари кучайтириш механизми [5], дея тавсифлайди. М.В. Беспалов кластерни ихтиёрий компонентлар қаторида ўзининг тўлиқ функционал ишчанлик қобилиятини сақлайдиган бир нечта бўлақлардан иборат бўлган тузилма [4], деб ҳисоблайди.

Таълим кластерларининг моделлари Европа амалиётида етарли даражада мавжуд бўлиб, Россия тажрибасида кластер сиёсати асосан уларни шакллантириш ва ривожлантириш тамойилига асосланади [3]. Т.И. Шамова таълимни ривожлантиришга кластер ёндашуви индивидуал субъектлар ва кластер иштирокчиларининг ўзига хос афзалликларини кучайтирадиган ижтимоий ҳамкорлик асосида амалга оширишга асосланганлигини кўрсатади [5].

Таълим соҳасидаги кластерли ёндашув борасидаги тадқиқотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш бу борадаги бир қанча қарашларни жамлаш, уларни анализ-синтез қилган ҳолда тавсифини бериш имконини берди.

Кластер ёндашуви бу:

алоҳида соҳа (таълим, иқтисодиёт ва б.) бўлиб, рақобатбардош самарадорликка эришишдан манфаатдор бўлган соҳалар бирлашишининг ташкилий шакллари кучайтириш механизми [3];

замонавийлик ва мунтазам ёндашувдан келиб чиққан ҳолда бир ташкилотнинг тузилишига бирлаштирилган бир-бирига боғлиқ бўлган турли соҳа кўжалик субъектларининг мажмуи [5];

ихтиёрий компонентлар қаторида ўзининг тўлиқ функционал ишчанлик қобилиятини сақлайдиган бир нечта тенг ҳуқуқли бўлақлардан иборат бўлган тузилма [4];

ишлаб чиқариш ва таълим дастурларининг эҳтиёжларини бирлаштириш [2] ва ҳ.к.

Таълимга нисбатан татбиқ қилинаётган кластер ёндашуви муаллифлик асосидаги илмий фаразларни ҳам тақдим этиш мақсадга мувофиқ:

таълим соҳасида унинг ривожланиш назарияси ва технологиясини тартибга солиш учун қўшимча имкониятлар берадиган янги хизмат турларини жорий этиш, узвийлик, узлуксизлик ва изчиллик асосида таълим соҳаси фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган тузилма тузиш;

таълим турларининг инновацион-интеграцион ҳамкорлик тамойиллари асосидаги ҳамда мақсад умумийлиги ва манфаат хусусийлигидан келиб чиққан ҳолда белгиланган ижтимоий буюртмани таъминлашга қаратилган педагогик-технологик фаолият уйғунлигини таъминлаш ва ҳоказо. Демак хулоса қилиб айтиш мумкинки, таълимга нисбатан татбиқ қилинаётган кластер ёндашуви бу алоҳида бир соҳада самарали ҳамкорликка йўналтирилган тузилма тузиш, унинг ривожланиш учун қўшимча имкониятлар берадиган янги хизмат бўлиб, ундаги узвийлик, узлуксизлик ва изчиллик соҳа фаолияти самарадорлигини интенсив оширишга катта таъсир кўрсатади; таълим соҳасидаги кластер ёндашуви белгиланган ижтимоий буюртмани таъминлашнинг қулай тузилмасини тизимга татбиқ этишни назарда тутати. [2]

Юқоридагилардан келиб чиқиб, “Таълим кластери”ни қуйидагича изоҳлаш мумкин: “Таълим кластери таълим турларининг горизантал ва вертикал ҳолатдаги ўзаро боғлиқ, ўзига хос интеграл белгилардан иборат бўлган, мақсад умумийлиги ва манфаат хусусийлиги тамойили асосида рақобат муҳитини шакллантирувчи тузилма ҳисобланади.

Таълим кластерининг пировард мақсади ўқув ва илмий жараёнларни такомиллаштиришга қаратилган. Бу эса тизимда бошқарув, тузилма ва сифат билан боғлиқ жиддий ўзгаришлар билан бирга мутақассисларни тайёрлаш тизимида айрим ташкилий ва таркибий ўзгаришларни ҳам талаб қилади. Айни пайтда, бу борадаги ишларнинг барча босқичларида янги шакллар ва усулларни излаш, таълимнинг барча турлари бўйича алоқадорликни кучайтириш, интеграцияни таъминлаш масаласи ётади.

Ўқув жараёнини кластерли ёндашувлар асосида ташкил этишни самарали бўлиши ахборотлар оқимида боғлиқдир. Бу жараёнда ўқитувчи ўқув фанлари материалларини бўлажак ўқитувчиларга етказибгина қолмай балки уларнинг ахборотлардан фойдаланиш фаолиятларини ташкил этиши лозим. Шунинг учун ўқитувчи ўз фани бўйича дарс беришда кўзда тутилган натижага эришиш учун бўлажак ўқитувчиларда ахборотлар асосида ўқув жараёнини амалга ошириш, уларни мустақил таълимга йўналтириш, амалий фаолият тажрибасидан кенг фойдаланиши, таълим жараёнини дидактик ва психологик жиҳатдан асослаш манбаларини, методларини топиш, бўлажак касб эгалари дунёқарашини ҳар томонлама шакллантиришда ўқитиш мазмунини комплекшлаш, муҳандисларни тайёрлашда аниқ натижаларга эришилади. Бунда бўлажак ўқитувчиларнинг билим эгаллаши,

фанларни ўзлаштиришидаги қобилиятлари намоён бўлади. Бўлажак ўқитувчиларнинг дастурий материалларини ўзлаштириш даражаси, билими, тажрибаси ошиб боради.

Олий таълим муассасалари бўлажак ўқитувчиларида ахборот маданиятни шакллантириш жараёни уларни ўз-ўзини ривожлантириш, такомиллаштириш ва бошқариш, касбий билимларни шакллантириш қабиларни амалга оширади ва уларни лойиҳалаш ишларига тайёрлашда, “Таълимда ахборот технологиялари” фанига оид назарий ва амалий билимларни чуқур ўрганиш, белгиланган вазифаларни бажариш малакаларини шакллантиради. Ушбу фан бўйича бўлажак ўқитувчилар машғулотлар учун материаллар, маълумотлар тўплайдилар. Ахборот маданиятини шакллантириш натижасида бўлажак ўқитувчилар ижтимоий-сиёсий, ташкилотчилик ва техник воситалар билан танишадилар. Машғулотлар жараёнида бўлажак ўқитувчилар энергетика, машинасозлик йўналишига доир ахборот материалларини таҳлил қиладилар. Мехнат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ахборот хавфсизлиги бўйича ўтказиладиган тадбирларда иштирок этадилар. Яқка тартибдаги топшириқларни бажариш учун ахборот маълумотларини тўплайдилар. Компьютер технологияси асосида ахборотлар мазмунини ўрганиш, таҳлил этиш бўлажак муҳандисларнинг эгаллаган касбий билимларига хосдир. Шу жиҳатдан ҳам механика, энергетика, автоматика, электротехника каби таълим йўналишлари дарсликларда ахборот маданиятини шакллантиришга оид билим, кўникма ва малакалар, амалий топшириқлар, интеллектуал машқлар, лойиҳалар билан таъминланган бўлишига эришиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, дарс жараёнида бўлажак ўқитувчиларда ахборот маданиятини шакллантириш белгиланган билим олиш натижаларига эришиш самарадорлигини оширади.

Бўлажак ўқитувчилар таълим дастурлари ва ўқув режасида назарда тутилган билимларни эгаллашлари, топшириқларнинг барча турларини белгиланган муддатда бажаришлари лозим. Ўқув жараёни ҳар бир талаба учун дунёни билишида, техник тафаккурни шакллантиришда, фундаментал фанларни чуқур ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, узлуксиз равишда амалга оширилади. Бунда, бўлажак мутахассислар янгиликларни ўқиб-ўрганиш, билим орттириш учун назарий ва амалий билимларни эгаллайдилар. Ушбу жараёнлар талабанинг имконияти ва қобилиятини, эркин мулоқотини, ҳақгўйлик ва танқидий фикрини ривожлантириш даражасини таъминлаш салоҳиятини намоён қила билиш имкониятини яратади. Бунинг учун бўлажак ўқитувчилар техник, илмий-оммабоп, сиёсий, педагогик, ўқув ва бошқа ахборотларни эгаллашлари, ўқув машғулотларида ижодий фикрлаши, мунозараларда иштирок этиши, айниқса, кўргазмалар қуроллар тайёрлаши, илғор иш тажрибаларини ўрганиши ва уларни амалиётда қўллаши, анъанавий ва илмий-амалий анжуманларида, семинарларида ўз тажрибаларини оммалаштириши, фикр ва мулоҳазалари, таклифлари, тавсиялари билан матбуотда, радио, телевидениеда иштирок этиши зарур. Ушбу жараёнлар бўлажак ўқитувчиларда мустақил ўқиш ва ўрганиш, фикрлаш, келажакка интилиш, уни тасаввур қилиш, истиқболга ишонч хусусиятларини камол топтириш, касбий ва ҳаётий кўникмаларини эгаллаш имкониятини кенгайтиради. Шунинг учун ҳам фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан фойдаланиш, таълим мазмунини амалга ошириш ҳар бир мутахассисдан ахборот маданиятига эга бўлишни тақозо этади. Чунки, ахборот маданиятига эга бўлган мутахассис доимо ўз соҳасида янгилик киритиш каби технологияларни амалга оширади. Ушбу жараёнда бўлажак ўқитувчилар билан ишлаш, уларнинг ижодий қобилиятлари, иқтидорини аниқлаш учун шарт-шароитлар яратилади. Шунинг учун ҳам фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг интеграллашуви жараёнида техника олий ўқув юртинининг бўлажак ўқитувчиларида ахборот маданиятини шакллантиришда изланиш, аниқлаш, мақсадли тайёрлаш билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиш, илмий - тадқиқот йўналишларига профессор-ўқитувчилар томонидан ўқув ишларининг самарали амалга оширилишига оид мақсадли дастурлар тузиш, илғор иш тажрибаларини ўрганиш муҳим ҳисобланади. [6, 7]

Бўлажак ўқитувчиларда ахборот маданиятини шакллантириш асосида уларнинг ижодий қобилиятини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан такомиллаштириш, танлаган касби бўйича мехнат қилишда узлуксиз тайёргарликни амалга ошириб бориш зарур. Албатта бунда, “Таълимда ахборот технологиялари” фанининг мақсади ва вазифалари, назарий асослари, методологияси ва илмий тадқиқот методлари ҳақида билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши қабилар бўлажак ўқитувчиларда ахборот маданиятини шакллантиришда изланувчанлик, топширилган ишга масъулиятни ҳис этиш, хатти-ракат ва фикрлашда мустақиллик, мехнатга онгли муносабатда бўлиш қобилияти, техника ва технологияларни эгаллаш, истиқболни кўра билиш, жамият тараққиётида илғорликка интилиш каби хусусиятлар ривожланади. Бўлажак ўқитувчиларда ахборот олиш маҳорати, қобилият, мулоқот, ахборот фаолиятини ташкил этиш ҳақидаги кўникма ва малакалар камол топади. Албатта бунда профессор-ўқитувчилар томонидан дарслик, ўқув-қўлланма, турли адабиётлар ва услубий материалларни тайёрлаш, бўлажак ўқитувчиларнинг ахборот маданиятини шакллантириш юзасидан тегишли услубий кўрсатмалар бериш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга ишлаб чиқариш корхоналари, илмий-тадқиқот муассасалари ҳамкорлигида бўлажак ўқитувчиларнинг илмий семинарларини ташкил этиш, ўқув дастурини тузиш, машғулотларни амалга оширишда уларга ахборот маданияти ҳақида маълумотлар бериш, профессор-ўқитувчиларнинг муҳандислар тайёрлаш тажрибаларини ўрганиш, ушбу соҳа бўйича давлат грант ишларини амалга ошириш, бўлажак касб эгаларини тайёрлаш бўйича педагогика ва техника йўналишларининг узвийлигига эришиш, илмий ишлар олиб бориш мақсадга мувофиқди [6].

Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида муҳандислар тайёрлаш истиқболларини ҳаётга жорий қилишда қуйидагиларни амалга ошириш зарур.

1. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши истиқболлари, биноан фан, техника, илғор педагогик ва ахборот технологиялари, замонавий ютуқлари асосида ОТМ ларида машғулотларни ташкил қилиш ва уни

мунтазам такомиллаштириш.

2. Олий таълим муассасаларининг ахборот ресурс марказида бўлажак ўқитувчиларнинг ахборот маданиятини шакллантириш базасини яратиш мақсадида фан хоналари, лаборатория ва ўқув устахоналарини замонавий компьютер технологиялари билан таъминлаш, намунавий дастурларини ишлаб чиқиш ва улар асосида юқори малакали, рақобатбардош касб эгаларини тайёрлаш.

3. Бўлажак муҳандисларда ахборот мухитини, ахборот маданияти, ахборот технологияларини ривожлантириш.

4. Муҳандисларнинг ўқув амалиётларини янги педагогик ва ахборот технологиялари асосида ўтказишни ташкил этиш [6].

5. Бўлажак муҳандисларнинг илмий-тадқиқотлар ва ижодий фаолиятларида фан, техника ва технологияларни ривожлантиришда фаол иштирокини таъминлаш, хорижий мамлакатларнинг ОТМ лари билан ҳамкорлик асосида муҳандислар тайёрлашни ривожлантириш ва тажриба алмашишлари узлуксиз равишда амалга ошириш кабилар бўлажак ўқитувчиларда ахборот маданиятини шакллантириш билан бирга бир қанча муаммоларни ечиш имкониятини беради. Талаба шахси ана шу синовларда тобланиб, юксалиб боради. У миллатимизнинг ёруғ ва соғлом келажагини намён этиш билан бирга жамият тараққиётининг фаол иштирокчисига айланади.

Хулоса. Бу каби ишларни амалга оширишда олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилари ва бўлажак ўқитувчилари учун барча шарт-шароитларни яратиш, ўз-ўзини бошқара олиш, касбий хусусиятларини ривожлантириш, жамиятдаги соғлом ижтимоий -маънавий муҳит асосида талаба-жамият-давлат манфаатларининг фан ва техника тараққиёти уйғунлигига эришиш, ахборот малакаси ва билимини ошириш уларни ижтимоий -сий фаолиятга жалб этиш, ўзбек минтақитетининг тарихий, миллий анъаналарига таяниш муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон; 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон.
2. Арутюнов Ю.А. Формирование региональной инновационной системы на основе кластерной модели экономики региона // Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера. Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета. 2008. -№4 // Режим доступа: <http://koet.syktu.ru/vestnik/2008/2008-4/1/1.htm>
3. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors, -Cambridge: 1980, 454 p.
4. Беспалов М.В. Роль и значение инновационных кластеров в осуществлении национальных и региональных инновационных программ развития // Качество. Инновации. Образование. 2009. -№2. – С. 23
5. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных систем // Взаимодействия образовательных учреждений и институтов социума в обеспечении эффективности, доступности и качества образования региона: Материалы 10 Международного образовательного форума (Белгород. 24–26 окт. 2006 г.): в 2 ч. / БелГУ, МПГУ, МАНПО; отв. ред. Т.М. Давыденко, Т.И. Шамова. Белгород: Издательство БелГУ, 2006. Ч. 1. – С. 24-29.
6. Тойлоқов Н.И. Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётлари янги авлодни яратишнинг илмий-педагогик асослари (информатика курс мисолида). Тех.фан.док. ...дис. – Тошкент: 2006.- 331б.
7. Тайлақова Ш.Н. Олий таълим тизимида ахборот технологиялари асосида талаба ёшлар маънавиятини шакллантиришнинг истикболли йўналишлари// “Олий таълим тизимида илм-фан ҳамкорлигининг долзарб масалалари” мавзусида Республика илмий-амалий конференция материаллари.-Навоий, 2013/-2-китоб.-135-137.б.

Муаллиф:

Мерганов Шухрат Мейлиевич - Денов тадбиркорлик ва педагогика институти мустақил тадқиқотчиси.

UDK 372.800.2

COMPUTER GRAPHICS COMPETENCE OF THE TEACHER AS AN IMPORTANT COMPONENT OF INFORMATION COMPETENCE

PEDAGOGNING KOMPYUTER GRAFIKASIGA OID KOMPETENTLIGI - AXBOROT KOMPETENTLIGINING MUHIM TARKIBIY QISMI SIFATIDA

КОМПЬЮТЕРНАЯ ГРАФИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Eminov Aziz Gulomjonovich

O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi, 100100, Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko‘chasi, 103-uy
E-mail: a-eminov2022@gmail.com

Abstract. This article highlights the competence of a teacher from the field of computer graphics in the system of continuing education, an important component and content of his computer competence, recommendations for the formation of the competence of a teacher from the field of information and communication technologies in the conditions of informatization of education.

Keywords: computer science and information technology, competence, information competence, competence, computer graphics, competence of a teacher in the field of computer graphics.

Annotatsiya. Ushbu maqolada uzliksiz ta'lim tizimida pedagogning kompyuter grafikasi sohasidan kompetentligi, uning axboriy kompetentligining muhim komponentsiasi va mazmuni, ta'limni axborotlashtirish sharoitlarida o'qituvchining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidan kompetentligini shakllantirishida tavsiyalar ifodalangan.

Tayanch so'zlar: informatika va axborot texnologiyalari, kompetentsiya, axboriy kompetentsiyasi, kompetentlik, kompyuter grafikasi, o'qituvchining kompyuter grafikasi sohasidagi kompetentligi.

Аннотация. В данной статье освещается компетентность педагога из области компьютерной графики в системе непрерывного образования, важная составляющая и содержание его информационной компетентности, рекомендации по формированию компетентности педагога из области информационно-коммуникационных технологий в условиях информатизации образования.

Ключевые слова: информатика и информационные технологии, компетенция, информационная компетентность, компетентность, компьютерная графика, компетентность педагога в области компьютерной графики.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv jarayonida axborotlar bilan ishlash shiddat bilan juda tez rivojlanib bormoqda. Bunga sabab shundaki, kundalik turmushda axborotlar, ularni qayta ishlash va uzatishning ahamiyati ortib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida jamiyatning har bir a'zosidan axborotlashtirish va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sirlarini, uning qoida va qonuniyatlarini mukammal bilishni taqozo etadi.

Jamiyatimizda axborot texnologiyalari sohasidagi kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish «Raqqamli O'zbekiston – 2030» strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish, raqqamli texnologiyalarni rivojlantirish, sohasidagi kasbga tayyorlash va qayta tayyorlash tizimining samaradorligini oshirish bo'yicha ko'rilayotgan choralar bularning yaqqol misolidir. [3]

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni IT-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4851-son qarorida ushbu vazifalarni amalga oshirish bilan birga "2020 – 2023 yillarda informatika va axborot texnologiyalari yo'nalishida uzluksiz ta'lim sifatini oshirish bo'yicha" YO'L XARITASI tasdiqlandi. Unda umumta'lim muassasalarida informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitish sifatini oshirish, Oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida informatika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yo'nalishida o'qitish sifatini oshirish va informatika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida yoshlarni ilmiy tadqiqotga jalb qilish va olimlarni rag'batlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirilishi belgilab berildi [1],[2].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Kundan-kunga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanib va mukammallashib bormoqda. Bu esa zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari turli ko'rinishdagi axborotlar - matnli, grafikli, jadvalli, ovozli, rasmlil, video va boshqa axborotlar bilan ishlashga imkon beradi. Bunda grafik axborotlarni kompyuterga kiritish va qayta ishlash vazifalari kompyuter grafika sohasiga kirib ketadi. Tadqiqotda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Oxirgi yillarda kompyuter grafikasida juda katta o'zgarishlar yuz berdi, ya'ni 16 mln.dan ortiq rang va rang turlarini (ottenok) o'zida aks ettira oladigan displeylar, grafik axborotlarni (paper part) kirituvchi moslama - skanerlar, grafik ish stantsiyalari; dasturiy vositalar sohasida esa haqiqiy kompyuter dunyosini kashf qila oladigan dasturlar dunyoga keldi. Kompyuter grafikaning juda tez rivojlanib borishi va uning texnikaviy va dasturiy vositalarining yangilanib turilishi bu sohani xamisha takomillashtirishga, bu sohadagi yangi yo'nalishlarni tinmay o'rganib borishni taqozo etmoqda.

Natijada kompyuterlashtirish va axborotlashtirish davrida kadrlarning professional kompetentligiga qo'yilayotgan talablar kuchaymoqda. Shu munosabat bilan kadrlar tayyorlashga bog'lik tadqiqotlarda "kompetentsiya", "kompetentlik" tushunchalari nafaqat keng, balki sinonim tarzda ham qo'llanib kelyapti. "Kompetentsiya" va "kompetentlik" tushunchalarini farqlash zarur. Kompetentsiyaning komponentlari sifatida quyidagilarni ta'kidlab ko'rsatish mumkin: kompetentsiyaning nomi; kompetentsiyaning tipi; kompetentsiya bilan munosabatga kirishadigan borliqning real ob'ektlari doirasi; kompetentsiyaning ijtimoiy-amaliy shartlanganligi va ahamiyati (uning sotsiumda nima uchun zarurligi); kompetentsiyaning shaxsiy ahamiyati (ta'lim oluvchi nimada va nima uchun kompetent bo'lishi kerak); real ob'ektlarning mazkur doirasi haqida bilimlar; ta'lim oluvchining mazkur kompetentsiya sohasida minimal zaruriy tajribaga ega bo'lishi (ta'lim bosqichlari bo'yicha); ta'lim oluvchining (ta'lim bosqichlari bo'yicha) kompetentligi darajasini aniqlash uchun yo'naltirilgan misollar, o'quv va nazorat-baholash vazifalarining namunalari. Yuqorida keltirilganlar asosida ta'lim kompetentsiyalarini loyihalash va tavsiflash uchun xarakteristikalar yig'indisini tuzib chiqish mumkin. Ular normativ hujjatlarda, o'quv va metodik adabiyotlarda, shuningdek muayyan mutanosib o'lchovlarda ta'lim oluvchilarning tayyorgarligini o'lchash uchun asos bo'la oladi. Mutaxassis tayyorlashga nisbatan oldindan belgilab berilgan me'yorlarga ko'ra "kompetentlik" termini mutanosib kompetentsiyalarga ega bo'lgan mutaxassisga nisbatan qo'llanadi.

Ta'lim sohasiga nisbatan kompetensiyaning uch darajasini ajratib ko'rsatish mumkin:

- tayanch kompetensiyalar, ular ta'limning umumiy (metafan) mazmuniga ta'lluqlidir;
- umumfan kompetensiyalar, ular o'quv fanlarining ma'lum bir doirasi va ta'lim sohasiga ta'lluqli bo'ladi;
- fan kompetensiyalar, ular yuqoridagi ikki daraja kompetensiyaga nisbatan xususiy bo'lib, aniq tavsifga va o'quv predmetlari doirasida shakllanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu tasnifda kompyuter grafikasi pedagogni axboriy kompetensiyasining shakllanishi uchun asos bo'lgan "Informatika va axborot texnologiyalar" umumta'lim fani doirasidagi umumpredmet kompetensiyalar sirasiga kiradi.

Pedagogning axboriy kompetensiyasi faqatgina informatika asoslarini bilish va kompyuterda ishlash malakalari bilan chegaralanib qolmasligi zarur. U pedagogning didaktika va tarbiya nazariyasi bo'yicha ham chuqur bilimlarga ega bo'lishini taqozo qiladi, zero bu bilimlar axborot texnologiyalarni, xususan kompyuter grafikasini o'quv jarayonida samarali qo'llash imkoniyatini beradi. [4]

Kompyuter grafikasining keng rivojlanishi ta'lim tizimida yangi imkoniyatlarni yaratmoqdaki, ular tufayli ta'lim oluvchilar tasvirlar tahlili jarayonida eng yaxshi ko'rgazmalilikka erishib, ularning mazmuni, shakli, o'lchamlari va rangini dinamik boshqara oladi. Kompyuter grafikasining bu va qator boshqa imkoniyatlari o'kituvchilar, jumladan ta'limning axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ishlab chiquvchilar tomonidan hali to'liq anglab yetilmaganligi kompyuter texnikasining o'quv imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish imkoniyatini bermayapti. Bunga sabab o'qituvchilarda kompyuter grafikasi sohasidagi bilim, ko'nikma va malakalari rivojlanmagan va axborot-kommunikatsiya sohasidagi kompetentligi yetarlicha shakllanmaganligi.

И.Зимняя va boshqa pedagoglar ta'limda kompetentlik bilan yondoshishni ommalashtirishning qator shart-sharoitlarini ilgari surishadi. Ta'limda kompetentlikni rivojlantirishga, birinchidan, kompyuterlashtirish katta yordam berdi. Axborot portlashi deb ataluvchi holatda u ayniqsa dolzarb bo'lib qoldi, bunda inson katta axborot oqimiga duch kelib, uni tahlil qilishni, tushuntirishni hamda undan foydalanish yoki foydalanmaslik haqida qaror qabul qilishni bilishi kerak bo'ladi. Kompetentlik bilan yondoshishga qiziqishning boshqa sababi – bozor munosabatlarining rivojlantirilishi va raqobatbardosh kadrlar tayyorlanishidir. Va nihoyat, uchinchi sababi O'zbekiston Respublikasi ta'limining kompetentlik bilan yondoshuv ishlab chiqilayotgan va tadbiq etilayotgan xalqaro tizimga birlashtirilishidir. [5]

Bu yo'nalishda olib borilayotgan ish – bu butun dunyodagi ta'lim tizimlari ta'lim natijalari bilan axborot jamiyatidagi hayotning zamonaviy talablari o'rtasidagi uzilishni bartaraf etishga intilayotgan yo'ldir.

Л.Митина fikricha, pedagogik kompetentlik tushunchasi bilim, malaka, ko'nikmalarni, shuningdek ularni faoliyatga, mulqotga, shaxsni rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirishga tadbiq etishni o'z ichiga oladi. [4]

Shunday qilib, kompetentlik tushunchasiga asosan hamda kompyuter grafikasidan foydalanishning psixologo-pedagogik jihatlari va uning o'quv-tarbiyaviy jarayonda o'quvchilarning rivojlanishiga ijobiy ta'siri bizga o'qituvchining axborot-kommunikatsion texnologiyalar sohasidagi kompetentligi tarkibiy tuzilishiga kompyuter grafikasi sohasidagi kompetentlik deb ataladigan tashkil etuvchisini ajratib ko'rsatish imkonini berdi.

O'qituvchining kompyuter grafikasi sohasidagi kompetentligi deganda shaxsning kompyuter grafikasi sohasidagi o'quv faniga oid – maxsus bilim, malaka va ko'nikmalar asosida shakllantirilgan hamda bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyatida kompyuter grafikasi usullaridan foydalanishga tayyorligi va layoqatini ifodalovchi xususiyatini tushunamiz.

O'qituvchining kompyuter grafikasi sohasida kompetentlik mazmuniga bir necha o'zaro bog'langan elementlarni kiritamiz:

- kompyuter grafikasi sohasida savodxonlik (ya'ni kognitiv jihati);
- kompyuter grafikasi sohasida turli xil standart va nostandard holatlarda omilkorlikni namoyon qilish tajribasi (ya'ni amaliy, xulqiy jihati);
- kompyuter grafikasi sohasida motivatsiyani namoyon qilishga tayyorlik (ya'ni motivatsion va qadriyatli-mazmunli jihati).

Kompyuter grafikasi sohasida savodxonligi o'qituvchi ega bo'lishi kerak bo'lgan, uni shu sohada savodli deyish mumkin bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalar to'plamini tavsiflaydi. Uni ichiga quyidagilar kiradi:

I. O'qituvchining kompyuter grafikasi sohasidagi bilimlari:

Kompyuter grafikasini asosiy tushunchalari: ekran yechimi, printer yechimi, tasvir yechimi, rang yechimi, rang modeli, rang palitrasi.

Kompyuter grafikasini passiv va interaktiv bo'laklari.

Kompyuter grafikasining usullari – fraktal, rastri va vektorli.

Kompyuter grafikasining turlari - ilmiy, muxandislikka oid, animatsion, tijoratga oid, namoyishlarga oid, ko'rgazmaviy.

II. O'qituvchining kompyuter grafikasi sohasida ko'yidagi ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi lozim:

- kompyuter grafikasi dasturini (Paint, Corel Draw FotoShop va boshqa dasturlar) ishga tushirish, dasturning asosiy komponentlaridan foydalanish, dastur yordamida grafik ob'ektlarni yaratish, grafik axborotni moslashtirish, undan foydalanish, loyihalashtirish, kashf qilish yoki ishlab chiqish yo'li bilan umumlashtirish;

- kog'ozda berilgan rasmlarni skaynerlash va faylga o'tkazish, ushbu faylni bitta turidan ikkinchi turiga o'tkazish, rasmni formatlash;

- kompyuterda rasmlarni hosil qilish, ulardan foydalanish.

O'qituvchining kompyuter grafikasi sohasida kompetentligini namoyon qilish tajribasi turli standart va nostandart holatlarda kasbiy faoliyatning doimo o'zgarib turuvchi sharoitida kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalangan holda optimal va nostandart boshqaruvchilik qarorlarini qabul qilishni va amalga tadbiiq qilishni ko'zda tutadi. Ushbu komponentning ajratib ko'rsatilishi o'qituvchida kompyuter grafikasi sohasida har tomonlama chuqur bilimlarning mavjudligini, ularning tanqidiy ishlab chiqilishini va anglashilishini, nazariy qoidalarni amaliyotga tadbiiq qilish malakasini, kompyuter grafikasidan foydalanishning yangi shakllarini ishlab chiqish, axborot fazosida o'z-o'zini takomillashtirish layoqatini tavsiflash imkonini beradi.

Xulosa. O'qituvchining kompyuter grafikasi sohasida kompetentlikni namoyon qilishga tayyorlik deganda talabani kompyuter grafikasidan foydalanishga undovchi, uning chegara va shakllarini belgilovchi, kasbiy masalalarni zamonaviy darajada hal qilishga yo'naltiruvchi ichki va tashqi harakatlantiruvchi kuchlar yig'indisi tushuniladi.

Yuqoridagilarni hisobga olib aytadigan bo'lsak hozirgi kunda ta'limni axborotlashtirish sharoitlarida o'qituvchining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidan kompetentligini shakllantirish hozirgi zamonning muhim talablaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4851-son "Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni IT-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. 2020-yil 6-oktyabr: <https://lex.uz/docs/5032128>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4884-son "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. 2020-yil 6-noyabr: <https://lex.uz/docs/5085887>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston-2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish choratadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2020-yil 5-oktyabr: <https://lex.uz/docs/5030957>

4. Митина Л.М. Психология профессионального развития. – Москва: Наука, 1998. – 340 с.

5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm> (2008).

Muallif:

Eminov Aziz Gulomjonovich - O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi direktori, pedagogika fanlari nomzodi.

УДК 372.800.2

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN IMPROVING THE PROFESSIONAL QUALITIES OF STUDENTS

ТАЛАБАЛАРНИНГ КАСБИЙ СИФАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ЎРНИ

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ

Рахмонов Омаджон Мамасидиқ ўғли

Андижон давлат университети, 170100. Андижон вилояти, Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129-уй.

E-mail: Omadbek-2016@mail.ru

Annotation. This article discusses information technology as a tool for improving the professional qualities of students, the role of professional qualities in the life of society. The formation of students' professional qualities with the help of information technology, the positive and negative aspects of the opinions expressed in relation to the profession, work, behavior, attitudes, norms and rules, the degree of their information culture, their awareness of world events, their knowledge, and their social relations with people.

Key words: Quality, professional qualities, information technology, professional development of students.

Аннотация. Мазкур мақолада талабалар касбий сифатларини такомиллаштиришда ахборот технологиялари восита сифатида эканлиги, касбий сифатлар жамият ҳаётида тутган ўрни ҳақида фикр юритилади. Ахборот технологиялари воситасида талабаларда касбий сифатларни шаклланиши, касбга, меҳнатга, нисбатан билдириладиган фикрларнинг ижобий ва салбий томонлари, хатти-ҳаракатлари, муносабатлари, меъёр ва қоидалари, қай даражада ахборот маданиятига эга эканлиги, унинг дунё воқеаларидан хабардорлиги, билими, одамлар билан бўлган ижтимоий муносабатида намён бўлади.

Калитли сўзлар: Сифат, касбий сифат, ахборот технологиялари, талабаларда касбий сифатларни такомиллаштириш.

Аннотация. В данной статье рассматриваются информационные технологии как инструмент повышения профессиональных качеств студентов, роль профессиональных качеств в жизни общества. Формирование у студентов профессиональных качеств с помощью информационных технологий, положительные и отрицательные стороны высказываемых мнений по отношению к профессии, работе, поведению, установкам, нормам и правилам,

степень их информационной культуры, их осведомленность о мировых событиях, их знания, и их социальные отношения с людьми.

Ключевые слова: Качество, профессиональные качества, информационные технологии, повышение профессиональных качеств у студентов.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизими мазмунида, айниқса олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида талабаларда ахборот технологияларидан таълим воситаси сифатида самарали фойдаланиши таълим сифатини янада оширилишига замин бўлмоқда. Чунки, ахборот технологиялари жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш, талаба шахсига таъсир кўрсатиш интеллектуал салоҳиятини амалга ошириш, таълим йўналишининг мазмуни, методлари, шакллари, воситаларини янада ривожлантиришда муҳим ўринга эга.

Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида талабаларда ахборотларни тушунтириш ва таҳлил қилиш, маълумотларини йиғиш, тизимлаштириш ва компьютерлар ёрдамида қайта ишлаш, даврий матбуотларни мунтазам равишда ўрганиш асосида касбий билимларини назорат қилиш, аниқ мақсадга қаратилган ўқув фаолиятини ташкил этиш кабиларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади. Ушбу масалаларни амалга оширишда ижодий ёндашув функцияси алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, ахборотларга бўлган ижодий ёндашув функцияси талабаларда касбга бўлган қизиқишларни, қобилиятларни ривожлантириш билан бирга уларни билимлар билан қуроллантиради ва таълим сифатини ошириш, муаммоли вазиятларни ўз вақтида ҳал этиш ва ҳар қандай шароитда тўғри баҳолай олиш маҳоратига эга бўлиш қобилиятини шакллантиради. Ахборот технологияларининг аниқлиги, ишончилиги, амалийлиги, қулайлигини таққослаш, умумлаштириш орқали ҳосил қилинган билимлар уларда касбий онгини ўстиради, касбий фаолиятида мустақил ишлашга йўналтирадиган методларни ўргатади ҳамда техник атамалардан тўғри фойдаланиш малакасини ривожлантиради [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ўқув жараёнда талабалар ахборот воситалари ёрдамида мустақил билим олиш, муоммони чуқур англаш ва қўшимча билимларни эгаллаш, интеллектуал ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиш, қўшимча манбалар воситасида билимларни чуқурлаштириш, машғулотлар мобайнида ижодий фаолликни амалга оширадilar. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, киёслаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Мулоқот маданиятини шакллантириш функциясида ахборотларни бошқа шахсга етказишда қаттиқлик, жавобгарлик, ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ахборот алмашуви, талабаларнинг бир-бирлари билан мулоқотга киришиши жараёнида муомаланинг муҳим воситалари бўлган тилга ва нутқ фаолиятида нафақат сўз орқали фикр алмашинуви, балки уларнинг хатти-ҳаракати ва хулқ-атвори, ўзаро таъсир ўтказиш, бир-бирини англаш кабилар намоён бўлади. Яъни, уларда ақли, фаросатли, тажрибали, юксак тайёргарликка эга инсон сифатида мулоқот жараёнида ўз мақсад ва вазифаларига эришиш кабилар ривожланиб боради [2].

Ахборот технологиялари воситасида талабаларда касбий сифатларни шаклланиши, касбга, меҳнатга, нисбатан билдирилдиган фикрларнинг ижобий ва салбий томонлари, хатти-ҳаракатлари, муносабатлари, меъёр ва қоидалари, қай даражада ахборот маданиятига эга эканлиги, унинг дунё воқеаларидан хабардорлиги, билими, одамлар билан бўлган ижтимоий муносабатида намоён бўлади. Албатта, бунда ўқитувчи талабаларда ахборот мулоқотини тарбиялашда гуруҳ жамоаси фаолиятини тўғри ташкил этиш, назорат қилиш, хатти-ҳаракатларига алоҳида аҳамият бериш билан бирга, доимий талабчан бўлиш мақсадга мувофиқдир. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, талабаларнинг мулоқот муносабатлари ахборотларни билиш билан белгиланмайди. Чунки, ахборот ҳақидаги билим ва тушунчаларнинг ўзи талабаларнинг ахборот мулоқотларини яхши бўлишининг мезони бўла олмайди. Мулоқот жараёнида талабаларнинг ахборотлар ҳақидаги билимларни ўзлаштирибгина қолмай, ҳар қандай вазиятда, кундалик ҳаётда амал қилишларига кўмаклашиш имкониятини беради. Ахборотлар асосида талабаларда мулоқот маданиятини ривожлантириш - бу маҳорат, фаҳм-фаросат билан муаммоларни ҳал этишда ўз касбига креатив ёндашиш, ижодий, илмий таҳлил билан бирга озроқ куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради [3].

Ахборотлар технологиялари воситасида талабаларда мулоқот маданиятини ривожлантириш асосида лойиҳа, дастур, билимлар банки, ахборотларга бўлган эҳтиёжини баҳолаш, маълумотларни тўплаш, уларни бошқариш каби ишлар амалга оширилади.

Талаба мулоқот маданияти функцияси талабалар томонидан илмий-техник тизимларни ўрганиш, қўйилган муаммонинг мақбул ечимини қафолатлаш имконини яратади.

Таълим муҳитини ахборотлаштиришнинг муҳим талабларидан бири-бу ҳар бир дарсда ўтиладиган мавзунинг илмий асосланган бўлиши, яъни унда талаба билимлари ва имкониятини ҳисобга олган ҳолда, мавзу ҳажми ва мазмунини белгилаш, унинг мураккаблигини аниқлаш, аввалги ўрганилган мавзу билан боғлаш, бўлажак касб эгаларига бериладиган тошширик ва мустақил ишлар кетма-кетлигини аниқлаш, кўргазмали қуроллар билан бойитиш, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш;

-машғулотлар жараёнини олдиндан лойиҳалаш, уни талабалар иштирокида қайта ишлаб чиқиш;

-таълимни ахборотлаштириш асосида ўқув-ижодий фаолият мазмунининг талаба назарий билими, амалий кўникма ва малакаларини ўзлаштириш сифатини юқори даражада бўлишига эришиш;

-машғулот жараёнида янги техник воситалар ва талаба имкониятларининг ўзаро уйғунлашувини ташкил

этиш;

-талаба фаоллигига таянган ҳолда мустақил таълим машғулотларидауларнинг назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни ўзлаштириш жараёнида йўл қўйилган хатоликларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш;

-белгиланган баҳолар мезонларига мувофиқ тест-синов вазифаларини бажариш ва уларнинг самарадорлигига эришишда ўқитувчи талабаларнинг ўқув материални ўзлаштириш билан боғлиқ жараёнларни назорат қилиш, уларнинг жамоавий ва шахсий ўзаро муносабатларини бошқариш услубларидан фойдаланиши ўз самарасини кўрсатади [4].

Таълим мухитини ахборотлаштириш функцияси асосан компьютерлар, компьютер тармоқлари, ахборот ва дастурий таъминот ҳамда талабаларнинг ҳамкорликда фаолият юритиш жараёнини акс эттириб, у истеъмолчи учун ахборот ишлаб чиқаришни ўз зиммасига олади. Таълим-тарбия жараёнида ушбу функция ўрганилаётган объектга тегишли барча ахборотларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш учун ахборот мухитини яратишдан иборат.

Ахборотларни эгаллаш фаоллиги функцияси шундаки, ўқитувчи талаба шахсини ахборотлар асосида шакллантириш учун улар билан доимо мулоқат ва муносабатда бўлиши, ижтимоий фойдали ахборотлар билан таништириш орқали уларнинг қобилияти, ўқиши, меҳнати ва ижтимоий фаолияти, мақсадга эришиши, ўзини бошқариш, ўз-ўзига талабчан бўлиш, ўз-ўзини тарбиялаш ва бунда кучли ва кучсиз томонларини аниқлаш, ахборот маълумотларини ривожлантириш қабилар амалга оширилади. Ижтимоий ҳаётда талаба ўзининг ҳаёт фаолияти, шарт-шароитлари, турмуш тарзи билан ажралиб туради. Яъни, ахборотларни эгаллашдаги онглилиги ҳамда фаоллиги талаба фаолиятининг асосини ташкил этади. Ахборот эгаллашдаги онглилиги ва фаоллиги талабаларнинг олий мактабда турли ижтимоий ва техник фанлар асосларини эгаллаши натижасида дунёни, коинотни забт этишга интилади [5].

Таълимда талаба фаоллиги, ижодий фаолияти, интилишлари, ҳаракатлари, мустақиллиги услублари, интилиши, ҳиссиётлари, қизиқишлари ахборот маданиятини шакллантиришнинг асоси ҳисобланади.

Чунки ахборотларни ўрганиш фаоллиги ҳар бир талабани маданият, маърифат, фан ва техника дунёсига олиб киради ва касбий фаолиятини оширишга хизмат қилади.

Талабаларда ахборотларни эгаллаш фаоллиги функциясини таълим жараёнлари учун ахборотлар тўплаш, уларни ажратиш ва уларни қайта ишлаш, мақсадга эришиш, таъсир кўрсатиш, қарор қабул қилиш, фан, техника, технология соҳасидаги маълумотлардан хабардор бўлиш, оммавий ахборот воситалари орқали воқеа-ҳодисалар, тажрибалар, муаммолар ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ва уларга ўз муносабатини билдириш асосида билиш ёки англашида, бошқаришида фан ва техника тараққиётини тушуниш, асосида муҳандислик меҳнат фаолиятига оид билимлар ривожланади.

Талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш функцияларини таълим соҳасини таҳлил қилишда, баҳс ва мунозаралар олиб боришда, маълумотлардан тўғри амалий хулосалар чиқариш, фаолиятнинг асосий ва тўғри йўналишини белгилаб олишда фойдаланиш мумкин. Ушбу функциялар режалар тузишда баъзи масалаларга кўпроқ эътибор қаратиш, ишончли хулосалар бериш, талаба томонидан ўқув курсини ўзлаштириш, талаба ва ўқитувчи фаолиятидаги ижобий ва салбий ҳолатларни очиқ бериш қабиларни ойдинлаштиради [6].

Ахборот маданиятини шакллантириш функциялари таълим самарадорлиги, иш мазмуни, олиб борилган педагогик фаолиятни таҳлил қилишда катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Олий таълим муассасаларида талаба ўзлаштириши билан, ўқув материалларини тўғри танлаш, мақсадни тўғри йўналтиришда унга таълим беришни давлат ва жамиятни таълимга қўйган талабаларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг билиминини тўғри адолатли баҳолашни таъминлайди.

Ахборот маданиятини шакллантириш функциялари талабани курсдан-курсга ўтишида, мутахассисликка қабул қилишида минимал талабларга жавоб беришда, таълим - тарбия жараёнини тўғри таҳлил этилади ва унинг самарадорлиги тўғри баҳолашда олий таълим муассасаларининг ўқув тарбия жараёнини такомиллаштиришга хизмат қилади, ўқув фаолияти натижаларини нолислик билан белгилаб беради. Йўл қўйилган камчилик ва нуқсонларни бартараф этишга йўл очади. Талабаларда ахборот маданиятини шакллантиришда ҳаққонийлик, ишончлилик, пухталиқ каби мезонлар асосида тарбия жараёнининг ҳамма соҳасида мунтазамлилик ва изчиллик ҳал қилиш имкониятини яратади. Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида фанларни ўрганиш чуқур ва мураккаб ҳодисаларни ўз ичига олади. Шунга қўра олий мактаб ўқув фанларини ўқитиш жараёнида ахборот маданиятини шакллантириш функциялари яхлит ҳолатда талабаларнинг билиш қобилияти, ўзлаштириш даражаси ва уларнинг ижодий кучларини ривожлантириб боришга хизмат қилади. Бунинг учун ўқув жараёнида ахборот маданиятини шакллантириш функцияларига риоя қилиш лозим. Яъни машғулотларда баён қилинаётган янги материалнинг талабаларнинг олдиндан ўзлаштирган илмий билимлари, кўникма ва малакалари билан изчил ва узвий боғланиши ва келажақда янги билимларни ўзлаштиришга, шунингдек навбатдаги таълим босқичига ўтиш учун замин яратилиши назарда тутилмоғи лозим [7].

Ўқитувчи ўқув жараёнида материалларини баён қилишда ахборот маданиятини шакллантириш функциялари орқали талабаларда ҳосил қилинган тасаввур ва тушунчаларни кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш, ундаги етакчи бош масалаларни ажратиш, умумий тушунчаларни аниқ ва равшан қилиб ўқитиш, талабани мустақил мантикий фикр қилишга даъват этиш, ижодий уринишларни тарбиялаш қабилар назарда тутилмоғи лозим. Шу билан бирга ахборотлар асосида ўқув материалларини мустаҳкамлаш ва уларни тўлдиришга хизмат қилиши, узлуксиз ва изчил суратда мустақил иш, билим, кўникма ва малакаларни ҳисобга олиб боришни

хам ўз ичига олади. Ахборотларнинг мунтазамлиги ва унинг изчил бўлиши талабаларнинг янги билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилишни такомиллаштириш имкониятини беради.

Ўқув жараёнида талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш функцияларини пухта ўзлаштириш уларнинг ахборотларини эсда қолдириш, эсда сақлаш ва қайта эсга тушуриш каби хотира жараёни фаолиятига боғлиқдир. Ахборотларни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш аини дарс жараёнида баён қилинаётган ўқув материалларини системали ва онгли ўзлаштиришларига боғлиқ. Бироқ пухта ўзлаштиришнинг муваффақияти эса кўп жиҳатдан ахборотларни такрорлаш ва машқ қилдиришга боғлиқдир. Ушбу жараёнда ахборотларни мустақил ва алоҳида - алоҳида ўрганиш тури хилма - хилдир. Ушбу жараёнда ахборотларни ўзлаштириш, такрорлаш, уларни хотирада сақлаб қолиш мақсадга мувофиқдир. Ахборотларни такрорлашнинг аҳамияти шундаки, ушбу жараёнда фақат олдиндан ўзлаштирилган ахборотларни эсга туширилмай, балки уларни ўқув материаллари билан боғлаш талабаларни касб ҳақидаги билимларни ҳар томонлама эгаллаш, тушуниш, мустақил ҳаётга тайёрлаш орқали маълумотли кишилар бўлиб етишадилар.

Ўзлаштирилган ахборотлар, ўқув материални эгаллашда талаба учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда ўқитувчи талабаларнинг билим. кўникма ва малакаларини ўз вақтида текширади, ҳисобга олади ва баҳолаб беради. Ушбу жараёнда талабалар томонидан ўзлаштирилаётган ахборотларни назорат қилиш, билим сифатини аниқлаш, ўқув дастурида белгиланган материалларни онгли, изчил ва мустаҳкам ўзлаштириб олиш ва баҳолаш жараёнида талабалар изчил ишлаш, иродавий сифатларни ўстиради. Бу масалалар эса катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Талабалар билимини текшириш орқали уларнинг сифатини аниқланади. Ўқитувчи талаба билимларини текшириш орқали унинг ахборотларни идрок этиб, қандай тушунганлигини, фикр юритаётганлигини, ўқув материалларини қай даражада умумлаштириб олганлигини аниқлайди. Шу билан бирга талабаларнинг ахборотларни ўзлаштиришини ўрганиш ва текшириш уларнинг ўқишга бўлган муносабатини, тиришқоқлигини, ўзига талабчанлигини, билимга, эга бўлган қизиқишини билишга имкон беради. Шунингдек, талабаларнинг хотираси, билиш қобилиятининг қай даражада ўсанлиги, уларининг мустақил ишлашга кўникма ва малакаларни қай даражада эгаллаганликлари аниқланади. Текшириш вақтида ўқув материаллари эса олинади ва талабаларни сезиш, идрок қилиш, фикрлаш қобилиятлари ҳам ўсиб боради. Бу жараёнда талабалар кенг фикр юритишга, ўқув материалларини асослашга, мулоҳаза юритиш, исботлашга ўрганадилар.

Талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш функцияларининг яна бир муҳим томони шундаки, ушбу жараёнда уларнинг билимлари ва бажарган ишларидаги камчиликлар аниқланади. Шундай экан, талаба билимидаги камчиликларни-тўлдиришга ўрганилаётган ахборотлар унинг моҳиятини тўлдиришга ёрдам беради. Тажрибали ўқитувчилар талаба билимини баҳолаш жараёнида тарбия тарбиявий таъсир этадилар. Бунда ўқитувчи ўз диққатини фаоллаштиради. Ўз билимларини мустаҳкамлашга, ўз билимига танқидий қарашга одатлантиради. Бу эса талабани ўз вақтида виждонли, ростгўй бўлишга ўргатади [2].

Ўқитувчи талабанинг ахборот функцияларини ўзлаштириш савияси, тафаккурининг ўсиш даражаси, зехнининг ривожланиши каби хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда уларнинг қобилияти, ўқишга иштиёқи, нутқнинг ўсиш даражасини ўрганади. Шунингдек, айрим талабаларда учрайдиган уятчанлик, тортинчоқлик ўз кучга ортиқча баҳо бериш, ишонмаслик, шошқалоқлик, камгаплик каби хусусиятлари бартараф этилади. Бунинг натижасида таълим жараёнида ўқитувчи ва талаба фаолиятининг уйғунлиги таъминланади. Ахборотлар функцияларининг тарбиявий аҳамияти шундаки, бунда талабаларда ўқишга ўз ютуқлари ва муваффақиятсизликларига нисбатан муносабат шаклланади, қийинчиликларни енгиш истаги туғилади.

Янги материални ўзлаштиришини эса бутун дарс давомида кузатиб боради. Ахборот маданиятини шакллантириш функцияларини ўқитувчи томонидан режали ва изчил олиб борилиши лозим. Бунда ахборотларнинг характери талабаларнинг билим даража ва индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинади. Ахборотларни ўрганиш ўқув материалларинибаён қилишда талабаларни ўз устида изчил ишлашга, пухта ўзлаштиришга, мустақилликка одатлантиради. Демак, ахборотларни ўрганиш жараёнида талабалар билимини ҳисобга олиш билан бирга, уларга янги билимлар бериш ҳамда уларда малака ва кўникмалар ҳосил қилиш кабилар мавзулар бўйича назорат қилинади [5].

Хулоса. Ахборотларнинг куч-қудрати унинг кўламида эмас, балки унинг мазмунидадир. Ушбу жараёнда ахборотнинг мақсад ва вазифаларини билишда талабалар фаолиятини уюштириш, ташаббуси ва ижодий фаоллигини ривожлантириш кабиларни матн, расм, схема, жадвал, диаграмма кўринишда амалга ошириш ўқув материалларини тушинишда яхши самара беради.

- ахборот имкониятларидан унумли фойдаланишасосида таълим жараёнини юқори даражага кўтариш, талабаларда интернетда ишлаш қобилиятини ривожлантириш, уларда ахборотларига бўлган қизиқишни такомиллаштириш, олий таълим муассасалари фаолиятида ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигига эришиш;

- ахборот тармоғидан тўла ва ишончли маълумотларни ўз вақтида тўплай олиш, уларни тезкорлик билан қайта ишлаб чиқиш, энг маъқулларини қабул қилиш, уни талабаларга ўз вақтида етказа олиш ва унинг бажарилиши устидан назоратни таъминлаш ҳамда йўл қўйилган камчиликларини бартараф этиш;

- олий таълим муассасаларида фан ва техника ютуқлари ва илғор тажрибалар, замонавий техника воситаларидан унумли фойдаланиш, ахборот ва телекоммуникация технологиялари марказини ташкил этиш ва улар фаолиятини тартибга солиш фаоллигини ошириш;

- олий таълим муассасаларининг фаолиятини самарадорлигини ошириш билан бирга талабаларга керакли

ва зарур ахборотларни ўрганиш, кундалик ахборотлар билан танишиш, ахборотларни назорат қилиш ва улар асосида дунё ахборотларини кузатиш, ўз ишларини режалаштириш кабиларни амалга оширишга оид барча шарт-шароитларни ташкил қилиш кабилар бўлажак муҳандисларда касбий билимларини ривожлантиришда ўз самарасини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон; 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон.
2. Базаева А.П. Формирование информационно-профессиональной компетентности будущего учителя средствами информационных технологий Автореферат канд. пед. наук. – Челябинск: 2005 -19 с.
3. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари.- Т.: Фан, 2007. – 160 б.
4. Везиров Е.Г. Теория и практика использования информационных и коммуникационных технологий в педагогическом образовании: Дисс. ... докт.пед.наук.- Ставрополь.: 2001. – 310 с.
5. Гендина Н.И., Колкова Н.И., Скипор И.Л., Стородубова Г.А. Формирование информационной культуры личности в библиотеках и образовательных учреждениях М.:2002,- 6-38 б.
6. Данильчук Е.В. Методическая система формирования информационной культуры будущего педагога: Автореферат д-ра пед. наук. – Волгоград.: 2003. – 38с.
7. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд. Стер. –М.: «Академия», 2007 – 192с.

Муаллиф:

Рахмонов Омаджон Мамасидиқ ўғли - Андижон давлат университети таянч докторанти.

УДК 372.800.2

USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES OF STUDENTS

ТАЛАБАЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ СИФАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ

Холбеков Абдусаттор Махамматович

Денов тадбиркорлик ва педагогика институти, Сурхондарё вилояти, Денов шаҳри, Ш.Рашидов кўчаси 360-уй

E-mail: a-xolbekov2022@gmail.com

Abstract. This article discusses the improvement of spiritual and moral qualities of students of higher education institutions through information technology. The level of development of communication culture in students through the use of information technology, informatization of the educational environment, the formation of an information culture and the mastery of information functions is revealed on the basis of scientific and practical approaches.

Keywords: information technology, information communication, communication culture, information acquisition activity, information culture, information functions.

Аннотация. Мазкур мақолада ахборот технологиялари воситасида олий таълим муассасалари талабаларининг маънавий-ахлоқий сифатларини такомиллаштириш хусусида сўз юритилган. Ахборот технологиялари воситасида талабаларда мулоқот маданиятини ривожлантириш, таълим муҳитини ахборотлаштириш, ахборот маданиятини шакллантириш ва ахборот функцияларини ўзлаштириш савияси илмий ва амалий ёндошувлар асосида очиб берилган.

Калит сўзлар: ахборот технологиялари, ахборот мулоқоти, мулоқот маданияти, ахборотларни эгаллаш фаоллиги, ахборот маданияти, ахборот функциялари.

Аннотация. В данной статье рассматривается совершенствование духовно-нравственных качеств студентов высших учебных заведений посредством информационных технологий. На основе научно-практических подходов выявлен уровень развития культуры общения у обучающихся за счет использования информационных технологий, информатизации образовательной среды, формирования информационной культуры и овладения информационными функциями.

Ключевые слова: информационные технологии, информационная коммуникация, культура общения, информационная деятельность, информационная культура, информационные функции.

Қириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2023 йилни “Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили” - деб эълон қилиши узлуксиз таълим тизимида, айниқса олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида талабаларда ахборот технологияларидан таълим воситаси сифатида самарали фойдаланиш амалга

оширила бошланди. Чунки, ахборот технологиялари жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш, талаба шахсига таъсир кўрсатиш, интеллектуал салоҳиятини амалга ошириш, таълим йўналишининг мазмуни, методлари, шакллари, воситаларини янада ривожлантиришда муҳим ўринга эга [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида талабаларда ахборотларни тушунтириш ва таҳлил қилиш, маълумотларини йиғиш, тизимлаштириш ва компьютерлар ёрдамида қайта ишлаш, даврий матбуотларни мунтазам равишда ўрганиш асосида касбий билимларини назорат қилиш, аниқ мақсадга қаратилган ўқув фаолиятини ташкил этиш кабиларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади. Ушбу масалаларни амалга оширишда ижодий ёндашув функцияси алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, ахборотларга бўлган ижодий ёндашув функцияси талабаларда касбга бўлган қизиқишларни, қобилиятларни ривожлантириш билан бирга уларни билимлар билан қуроллантиради ва таълим сифатини ошириш, муаммоли вазиятларни ўз вақтида ҳал этиш ва ҳар қандай шароитда тўғри баҳолай олиш маҳоратига эга бўлиш қобилиятини шакллантиради. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Ахборот технологияларининг аниқлиги, ишончлилиги, амалийлиги, қулайлигини таққослаш, умумлаштириш орқали ҳосил қилинган билимлар уларда касбий онгини ўстиради, касбий фаолиятида мустақил ишлашга йўналтирадиган методларни ўргатади ҳамда техник атамалардан тўғри фойдаланиш малакасини ривожлантиради. Ушбу жараёнда талабалар ахборот воситалари ёрдамида мустақил билим олиш муаммони чуқур англаш ва кўшимча билимларни эгаллаш, интеллектуал ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиш, кўшимча манбалар воситасида билимларни чуқурлаштириш, машғулотлар мобайнида ижодий фаолликни амалга оширадиган [2].

Мулоқот маданиятини шакллантириш функциясида ахборотларни бошқа шахсга етказишда қаттиқлик, жавобгарлик, ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ахборот алмашуви, талабаларнинг бир-бирлари билан мулоқотга киришиши жараёнида муомаланинг муҳим воситалари бўлган тилга ва нутқ фаолиятида нафақат сўз орқали фикр алмашинуви, балки уларнинг хатти-ҳаракати ва хулқ-атвори, ўзаро таъсир ўтказиш, бир-бирини англаш кабилар намоён бўлади. Яъни, уларда ақлли, фаросатли, тажрибали, юксак тайёргарликка эга инсон сифатида мулоқот жараёнида ўз мақсад ва вазифаларига эришиш кабилар ривожланиб боради. [6].

Аборот технологиялари воситасида талабаларда маънавий-ахлоқий сифатларнинг шаклланиши, касбга, меҳнатга нисбатан билдириладиган фикрларнинг ижобий ва салбий томонлари, хатти-ҳаракатлари, муносабатлари, меъёр ва қоидалари, қай даражада ахборот маданиятига эга эканлиги, унинг дунё воқеаларидан хабардорлиги, билими, одамлар билан бўлган ижтимоий муносабатида намоён бўлади. Албатта, бунда ўқитувчи талабаларда ахборот мулоқотини тарбиялашда гуруҳ жамоаси фаолиятини тўғри ташкил этиш, назорат қилиш, хатти-ҳаракатларига алоҳида аҳамият бериш билан бирга, доимий талабчан бўлиш мақсадга мувофиқдир. Шунини алоҳида таъкидлаш кераки, талабаларнинг мулоқот муносабатлари ахборотларни билиш билан белгиланмайди. Чунки, ахборот ҳақидаги билим ва тушунчаларнинг ўзи талабаларнинг ахборот мулоқотларининг яхши бўлишининг мезони бўла олмайди. Мулоқот жараёнида талабаларнинг ахборотлар ҳақидаги билимларни ўзлаштирибгина қолмай, ҳар қандай вазиятда, кундалик ҳаётда амал қилишларига кўмаклашиш имкониятини беради. Ахборотлар асосида талабаларда мулоқот маданиятини ривожлантириш - бу маҳорат, фаҳм-фаросат билан муаммоларни ҳал этишда ўз касбига креатив ёндашиш, ижодий, илмий таҳлил билан бирга озроқ куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради.

Ахборот технологиялари воситасида талабаларда мулоқот маданиятини ривожлантириш асосида лойиҳа, дастур, билимлар банки, ахборотларга бўлган эҳтиёжини баҳолаш, маълумотларни тўплаш, уларни бошқариш каби ишлар амалга оширилади. Талаба мулоқот маданияти функцияси талабалар томонидан илмий-техник тизимларни ўрганиш, қўйилган муаммонинг мақбул счими кафолатлаш имконини яратади. [3].

Таълим муҳитини ахборотлаштиришнинг муҳим талабларидан бири-бу ҳар бир дарсада ўтиладиган мавзунинг илмий асосланган бўлиши, яъни унда талаба билимлари ва имкониятини ҳисобга олган ҳолда, мавзу ҳажми ва мазмуни белгилаш, унинг мураккаблигини аниқлаш, аввалги ўрганилган мавзу билан боғлаш, бўлажак касб эгаларига бериладиган топшириқ ва мустақил ишлар кетма-кетлигини аниқлаш, кўргазмалли қуроллар билан бойитиш, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш:

- машғулотлар жараёнини олдиндан лойиҳалаш, уни талабалар иштирокида қайта ишлаб чиқиш;
- таълимни ахборотлаштириш асосида ўқув-ижодий фаолият мазмунининг талаба назарий билими, амалий кўникма ва малакаларини ўзлаштириш сифатини юқори даражада бўлишига эришиш;
- машғулот жараёнида янги техник воситалар ва талаба имкониятларининг ўзаро уйғунлашувини ташкил этиш;
- талаба фаоллигига таянган ҳолда мустақил таълим машғулотларида уларнинг назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни ўзлаштириш жараёнида йўл қўйилган хатоликларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш;
- белгиланган баҳолар мезонларига мувофиқ тест-синов вазифаларини бажариш ва уларнинг самарадорлигига эришишда ўқитувчи талабаларнинг ўқув материални ўзлаштириш билан боғлиқ жараёнларни назорат қилиш, уларнинг жамоавий ва шахсий ўзаро муносабатларини бошқариш услубларидан фойдаланиши ўз самарасини кўрсатади.

Таълим муҳитини ахборотлаштириш функцияси асосан компьютерлар, компьютер тармоқлари, ахборот ва дастурий

таъминот ҳамда талабаларнинг ҳамкорликда фаолият юритиш жараёнини акс эттириб, у истеъмолчи учун ахборот ишлаб чиқаришни ўз зиммасига олади. Таълим-тарбия жараёнида ушбу функция ўрганилаётган объектга тегишли барча ахборотларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш учун ахборот муҳитини яратишдан иборат. [4].

Ахборотларни эгаллаш фаоллиги функцияси шундаки, ўқитувчи талаба шахсини ахборотлар асосида шакллантириш учун улар билан доимо мулоқот ва муносабатда бўлиши, ижтимоий фойдали ахборотлар билан таништириш орқали уларнинг қобилияти, ўқиши, меҳнати ва ижтимоий фаолияти, мақсадга эришиши, ўзини бошқариш, ўз-ўзига талабчан бўлиш, ўз-ўзини тарбиялаш ва бунда кучли ва кучсиз томонларини аниқлаш, ахборот маълумотларини ривожлантириш қабилар амалга оширилади. Ижтимоий ҳаётда талаба ўзининг ҳаёт фаолияти, шарт-шароитлари, турмуш тарзи билан ажралиб туради. Яъни, ахборотларни эгаллашдаги онглилиги ҳамда фаоллиги талаба фаолиятининг асосини ташкил этади. Ахборот эгаллашдаги онглилиги ва фаоллиги талабаларнинг олий мактабда турли ижтимоий ва техник фанлар асосларини эгаллаши натижасида дунёни, коинотни забт этишга интилади. [5].

Таълимда талабалар фаоллиги, ижодий фаолияти, интилишлари, ҳаракатлари, мустақиллиги услублари, ҳиссиётлари, кизиқишлари ахборот маданиятини шакллантиришнинг асоси ҳисобланади. Чунки ахборотларни ўрганиш фаоллиги ҳар бир талабани маданият, маърифат, фан ва техника дунёсига олиб киради ва касбий фаолиятини оширишга хизмат қилади.

Талабаларда ахборотларни эгаллаш фаоллиги функциясини таълим жараёнлари учун ахборотлар тўплаш, уларни ажратиш ва уларни қайта ишлаш, мақсадга эришиш, таъсир кўрсатиш, қарор қабул қилиш, фан, техника, технология соҳасидаги маълумотлардан хабардор бўлиш, оммавий ахборот воситалари орқали воқеа-ҳодисалар, тажрибалар, муаммолар ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ва уларга ўз муносабатини билдириш асосида билиш ёки англашида, бошқаришида фан ва техника тараққиётини тушуниш, асосида муҳандислик меҳнат фаолиятига оид билимлар ривожланади.

Талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш функцияларини таълим соҳасини таҳлил қилишда, баҳс ва мунозаралар олиб боришда, маълумотлардан тўғри амалий хулосалар чиқариш, фаолиятнинг асосий ва тўғри йўналишини белгилаб олишда фойдаланиш мумкин. Ушбу функциялар режалар тузишда баъзи масалаларга кўпроқ эътибор қаратиш, ишончли хулосалар бериш, талаба томонидан ўқув курсини ўзлаштириш, талаба ва ўқитувчи фаолиятидаги ижобий ва салбий ҳолатларни очиб бериш қабиларни ойдинлаштиради. Ахборот маданиятини шакллантириш функциялари таълим самарадорлиги, иш мазмуни, олиб борилган педагогик фаолиятни таҳлил қилишда катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Олий таълим муассасаларида талаба ўзлаштириши билан, ўқув материалларини тўғри танлаш, мақсадни тўғри йўналтиришда унга таълим беришни давлат ва жамиятни таълимга қўйган талабаларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг билимини тўғри адолатли баҳолашни таъминлайди.

Ахборот маданиятини шакллантириш функциялари талабани курсдан-курсга ўтишида, мутахассисликка қабул қилишида минимал талабларга жавоб беришда, таълим - тарбия жараёни тўғри таҳлил этилади ва унинг самарадорлигини тўғри баҳолашда олий таълим муассасаларининг ўқув тарбия жараёнини такомиллаштиришга хизмат қилади, ўқув фаолияти натижаларини ҳолислик билан белгилаб беради. Йўл қўйилган камчилик ва нуқсонларни бартараф этишга йўл очади. Талабаларда ахборот маданиятини шакллантиришда ҳаққонийлик, ишончлилик, пухталиқ каби мезонлар асосида тарбия жараёнининг ҳамма соҳасида мунтазамлилик ва изчиллик ҳал қилиш имкониятини яратади. Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида фанларни ўрганиш чуқур ва мураккаб ҳодисаларни ўз ичига олади. Шунга кўра олий мактаб ўқув фанларини ўқитиш жараёнида ахборот маданиятини шакллантириш функциялари яхлит ҳолатда талабаларнинг билиш қобилияти, ўзлаштириш даражаси ва уларнинг ижодий кучларини ривожлантириб боришга хизмат қилади. Бунинг учун ўқув жараёнида ахборот маданиятини шакллантириш функцияларига риоя қилиш лозим. Яъни машғулотларда баён қилинаётган янги материалнинг талабаларнинг олдиндан ўзлаштирган илмий билимлари, кўникма ва малакалари билан изчил ва узвий боғланиши ва келажакда янги билимларни ўзлаштиришга, шунингдек навбатдаги таълим босқичига ўтиш учун замин яратилиши назарда тутилмоғи лозим.

Ўқитувчи ўқув жараёнида материалларини баён қилишда ахборот маданиятини шакллантириш функциялари орқали талабаларда ҳосил қилинган тасаввур ва тушунчаларни кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш, ундаги етакчи бош масалаларни ажратиш, умумий тушунчаларни аниқ ва равшан қилиб ўқитиш, талабани мустақил мантикий фикр қилишга даъват этиш, ижодий уринишларни тарбиялаш қабилар назарда тутилмоғи лозим. Шу билан бирга ахборотлар асосида ўқув материалларини мустаҳкамлаш ва уларни тўлдиришга хизмат қилиши, узлуксиз ва изчил суратда мустақил иш, билим, кўникма ва малакаларни ҳисобга олиб боришни ҳам ўз ичига олади. Ахборотларнинг мунтазамлилиги ва унинг изчил бўлиши талабаларнинг янги билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилишни такомиллаштириш имкониятини беради. [7].

Ўқув жараёнида талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш функцияларини пухта ўзлаштириш уларнинг ахборотларни эсда қолдириш, эсда сақлаш ва қайта эсга тушуриш каби хотира жараёни фаолиятига боғлиқдир. Ахборотларни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш айни дарс жараёнида баён қилинаётган ўқув материалларини системали ва онгли ўзлаштиришларига боғлиқ. Бироқ пухта ўзлаштиришнинг муваффақияти эса кўп жиҳатдан ахборотларни такрорлаш ва машқ қилдиришга боғлиқдир. Ушбу жараёнда ахборотларни мустақил ва алоҳида - алоҳида ўрганиш тури хилма - хилдир. Ушбу жараёнда ахборотларни ўзлаштириш, такрорлаш,

уларни хотирада сақлаб қолиш мақсадга мувофиқдир. Ахборотларни такрорлашнинг аҳамияти шундаки, ушбу жараёнда фақат олдиндан ўзлаштирилган ахборотларни эсга туширилмай, балки уларни ўқув материаллари билан боғлаш талабаларни касб ҳақидаги билимларни ҳар томонлама эгаллаш, тушуниш, мустақил ҳаётга тайёрлаш орқали маълумотли кишилар бўлиб етишадилар. [7].

Ўзлаштирилган ахборотлар, ўқув материални эгаллашда талаба учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда ўқитувчи талабаларнинг билим. кўникма ва малакаларини ўз вақтида текширади, ҳисобга олади ва баҳолаб беради. Ушбу жараёнда талабалар томонидан ўзлаштирилаётган ахборотларни назорат қилиш, билим сифатини аниқлаш, ўқув дастурида белгиланган материалларни онгли, изчил ва мустаҳкам ўзлаштириб олиш ва баҳолаш жараёнида талабалар изчил ишлаш, иродавий сифатларни ўстиради. Бу масалалар эса катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Талабалар билимини текшириш орқали уларнинг сифатини аниқланади. Ўқитувчи талаба билимларини текшириш орқали унинг ахборотларни идрок этиб, қандай тушунганлигини, фикр юритаётганлигини, ўқув материалларини қай даражада умумлаштириб олганлигини аниқлайди. Шу билан бирга талабаларнинг ахборотларни ўзлаштиришини ўрганиш ва текшириш уларнинг ўқишга бўлган муносабатини, тиришқоклигини, ўзига талабчанлигини, билимга, эга бўлган қизиқишини билишга имкон беради. Шунингдек, талабаларнинг хотираси, билиш қобилиятининг қай даражада ўсанлиги, уларнинг мустақил ишлашга кўникма ва малакаларни қай даражада эгаллаганликлари аниқланади. Текшириш вақтида ўқув материаллари эсга олинади ва талабаларни сезиш, идрок қилиш, фикрлаш қобилиятлари ҳам ўсиб боради. Бу жараёнда талабалар кенг фикр юритишга, ўқув материалларини асослашга, мулоҳаза юритиш, исботлашга ўрганадилар. [7].

Талабаларда ахборот маданиятини шакллантириш функцияларининг яна бир муҳим томони шундаки, ушбу жараёнда уларнинг билимлари ва бажарган ишларидаги камчиликлар аниқланади. Шундай экан, талаба билимидаги камчиликларни-тўлдиришга ўрганилаётган ахборотлар унинг моҳиятини тўлдиришга ёрдам беради. Тажрибали ўқитувчилар талаба билимини баҳолаш жараёнида тарбиявий таъсир этадилар. Бунда ўқитувчи ўз диққатини фаоллаштиради. Ўз билимларини мустаҳкамлашга, ўз билимига танқидий қарашга одатлантиради. Бу эса талабани ўз вақтида виждонли, ростгўй бўлишга ўргатади. [6].

Ўқитувчи талабанинг ахборот функцияларини ўзлаштириш савияси, тафаккурининг ўсиш даражаси, зеҳнининг ривожланиши каби хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда уларнинг қобилияти, ўқишга иштиёқи, нутқнинг ўсиш даражасини ўрганади. Шунингдек, айрим талабаларда учрайдиган уятчанлик, тортинчоқлик ўз кучига ортиқча баҳо бериш, ишонмаслик, шошқалоқлик, камгаплик каби хусусиятлари бартараф этилади. Бунинг натижасида таълим жараёнида ўқитувчи ва талаба фаолиятининг уйғунлиги таъминланади. Ахборотлар функцияларининг тарбиявий аҳамияти шундаки, бунда талабаларда ўқишга, ўз ютуқлари ва муваффақиятсизликларига нисбатан муносабат шаклланади, қийинчиликларни енгиш истаги туғилади. Янги материални ўзлаштиришини эса бутун дарс давомида кузатиб боради. Ахборот маданиятини шакллантириш функцияларини ўқитувчи томонидан режали ва изчил олиб борилиши лозим. Бунда ахборотларнинг характери талабаларнинг билим даража ва индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинади. Ахборотларни ўрганиш ўқув материалларини баён қилишда талабаларни ўз устида изчил ишлашга, пухта ўзлаштиришга, мустақилликка одатлантиради. Демак, ахборотларни ўрганиш жараёнида талабалар билимини ҳисобга олиш билан бирга, уларга янги билимлар бериш ҳамда уларда малака ва кўникмалар ҳосил қилиш, кабилар мавзулар бўйича назорат қилинади. [5].

Демак, ахборотларнинг куч-қудрати унинг кўламида эмас, балки унинг мазмунида ҳисобланади. Ушбу жараёнда ахборотнинг мақсад ва вазифаларини билишда талабалар фаолиятини уюштириш, ташаббуси ва ижодий фаоллигини ривожлантириш кабиларни матн, расм, схема, жадвал, диаграмма кўринишда амалга ошириш ўқув материалларини тушунишда яхши самара беради.

- ахборот имкониятларидан унумли фойдаланиш асосида таълим жараёнини юқори даражага кўтариш, талабаларда интернетда ишлаш қобилиятини ривожлантириш, уларда ахборотларга бўлган қизиқишни такомиллаштириш, олий таълим муассасалари фаолиятида ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигига эришиш;

- ахборот тармоғидан тўла ва ишончли маълумотларни ўз вақтида тўплай олиш, уларни тезкорлик билан қайта ишлаб чиқиш, энг маъқулларини қабул қилиш, уни талабаларга ўз вақтида етказа олиш ва унинг бажарилиши устидан назоратни таъминлаш ҳамда йўл қўйилган камчиликларини бартараф этиш;

- олий таълим муассасаларида фан ва техника ютуқлари ва илғор тажрибалар, замонавий техника воситаларидан унумли фойдаланиш, ахборот ва телекоммуникация технологиялари марказини ташкил этиш ва улар фаолиятини тартибга солиш фаоллигини ошириш;

- олий таълим муассасаларининг фаолиятини самарадорлигини ошириш билан бирга талабаларга керакли ва зарур ахборотларни ўрганиш, кундалик ахборотлар билан танишиш, ахборотларни назорат қилиш ва улар асосида дунё ахборотларини кузатиш, ўз ишларини режалаштириш кабиларни амалга оширишга оид барча шарт-шароитларни ташкил қилиш кабилар бўлажак муҳандисларда касбий билимларини ривожлантиришда ўз самарасини кўрсатади.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш лозимки бугунги кун ёшларини ҳар томонлама илмли ва маънавий-ахлоқий қилиб тарбиялаш масаласи ҳозирги глобаллашув даврининг долзарб масалаларидан биридир. Ахборот технологиялари жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш, талаба шахсига таъсир кўрсатиш, интеллектуал салоҳиятини амалга ошириш, таълим йўналишининг мазмуни, методлари, шакллари, воситаларини

янада ривожлантиришда катта аҳамиятга эга. Олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнида талабаларда ахборотларни тушунтириш ва таҳлил қилиш, маълумотларини йиғиш, тизимлаштириш ва компьютерлар ёрдамида қайта ишлаш, даврий матбуотларни мунтазам равишда ўрганиш асосида касбий билимларини назорат қилиш, аниқ мақсадга қаратилган ўқув фаолиятини ташкил этишни амалга ошириш муҳим ҳисобланади. Юқорида қайд этилган фикрларга асосланиб, ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда, ахборотларни ўрганиш фаоллиги ҳар бир талабани маданият, маърифат, фан ва техника дунёсига олиб кириш ва касбий фаолиятининг самарасини оширишга хизмат қилиши батафсил ёритиб берилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. 2023 йил - Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили. Давлат дастури.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3907-сонли қарори 2018 йил 14 август.
3. Нурманов А.Т. Талабаларни самарали мулоқот технологияси ва техникасига таёрлашнинг педагогик имкониятлари. (Аудиториядан ташқари машғулотлар мисолида).:Автореф.дис. пед.фан.док. (DSc).–Т., 2017. –86 б.
4. Шеранова М.Б. The Importance of Interactive Methods in Education. International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29, No. 7, (2020), pp. 11771 – 11775 ISSN: 2005-4238 IJAST Copyright © 2020 SERSC (Scopus).
5. Махмутова Г.И. Олий педагогик таълим тизимида ўқувчиларни маънавий шакллантиришнинг ижтимоий педагогик хусусиятлари. Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т.: 2004. – 179 б.
6. Маҳкамова М.Ю. Бўлажак тарбиячиларда педагогик мулоқот маданиятини шакллантириш: Педагогика фанлари номзоди. ...дисс.Автореф. Т., 2002. – 21 б.
7. Жумамуратов А. П. Бошланғич синф ўқитувчиларининг дарс жараёнида ахборот технологияларидан фойдаланишнинг методик тайёргарлигини такомиллаштириш (Қорақалпоқ мактаблари мисолида) Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Нукус 2021 й. – 152 б.

Муаллиф:

Холбеков Абдусаттор Махамматович - Денов тадбиркорлик ва педагогика институти ўқитувчиси.

UDK 372.800.2

PROGRAMMING METHODOLOGY FOR GRAPHICS PROBLEMS IN PYTHON

PYTHON TILIDA GRAFIKAGA OID MASALALARGA DASTUR TUZISH METODIKASI

МЕТОДИКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В PYTHON

Bahodirov Muzrob Doniyor o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: muzrobbahodirov@gmail.com *

Abstract. This article provides methodical recommendations for creating a program for graphics related issues in Python. Python is different from many other programming languages. Python ranks high because of its ease of learning and ease of use. Using graphics in the Python programming environment, you can draw shapes, images, create various types of diagrams, animations, and visualize mathematical calculations. The Graphics.py package provides solutions to several programming problems, from using a simple object-oriented graphics library to Matplotlib, a Python programming language library, to learn more about data visualization using 2D graphics.

Keywords: Python language, graphics, programming, Graphics.py, GraphWin, Plotly, Matplotlib.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Python tilida grafikaga oid masalalarga dastur tuzish bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan. Python ko'plab boshqa dasturlash tillaridan ajralib turadi. Python o'rganish oson va foydalanish qulayligi tufayli Python yuqori o'rinlarda turadi. Python dasturlash muhitida grafikadan foydalanib, siz shakllarni, tasvirlarni chizishingiz, turli xildagi diagrammalar, animatsiyalarni yaratishingiz va matematik hisoblarni tasavvur qilishingiz mumkin. Graphics.py to'plami ob'ektga yo'naltirilgan oddiy grafik kutubxonadan foydalanishdan tortib siz Matplotlib Python dasturlash tili kutubxonasi bo'lib, 2D grafiklar yordamida ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish haqida batafsil ma'lumot olish bilan birga bir nechta dasturlash masalalarining yechimi keltirildi.

Kalit so'zlar: Python tili, grafika, dasturlash, Graphics.py, GraphWin, Plotly, Matplotlib.

Аннотация. В этой статье приведены методические рекомендации по созданию программы для решения связанных с графикой задач на языке Python. Python отличается от многих других языков программирования. Python занимает высокое место из-за простоты изучения и использования. С помощью графики в среде программирования Python можно рисовать фигуры, изображения, создавать различные виды диаграмм, анимации, визуализировать математические расчеты. Пакет Graphics.py предоставляет решения для нескольких проблем программирования, от использования простой объектно-ориентированной графической библиотеки до Matplotlib, библиотеки языка программирования Python, чтобы узнать больше о визуализации данных с помощью 2D-графики.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

Ключевые слова: язык Python, графика, программирование, Graphics.py, GraphWin, Plotly, Matplotlib.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmonining ijrosini ta‘minlash maqsadida mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, ta‘limda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT parklarni tashkil etish, sohani malakali kadrlar bilan ta‘minlash, mohir dasturchilarni kashf etishni ko‘zda tutuvchi bir qancha ustuvor masalalarni amalga oshirish davom etmoqda.

Dastur tuzish, dasturiy mahsulotlar yaratish masalalari respublikamizda usluksiz ta‘lim tizimining umumiy o‘rta ta‘lim maktablari o‘qitiladigan Informatika va axborot texnologiyalari o‘quv predmeti tarkibida o‘rganiladi. Joriy 2020-2021 o‘quv yilidan boshlab rivojlangan mamlakatlar tajribasini e‘tiborga olgan holda dasturlash tili sifatida umumiy o‘rta ta‘lim maktablari uchun Python dasturlash tili o‘rganila boshlandi.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llaniladigan metodlar

Tadqiqot ob‘ekti sifatida usluksiz ta‘lim tizimining umumiy o‘rta ta‘lim maktablari 9-sinfida Informatika va axborot texnologiyalari va Matematika o‘quv predmeti mavzulari ma‘lumotlarni qanday qabul qilishni va bu ma‘lumotlarni o‘quvchilar uchun mantiqiy shaklda taqdim qilishni o‘rgatishdir. Ma‘lumotlarni vizual tarzda taqdim etish uchun turli xil texnikalar ishlab chiqilgan, ammo ushbu maqolada biz Pythonda bir nechta ma‘lumotlarni vizualizatsiya qilishni o‘rganish jarayoni olindi. Tadqiqot ishida tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Python dasturlash tili Gvido Van Rassum tomonidan birinchi marotaba 1991-yil yaratilgan bo‘lib, u umumiy-maqsadli dasturlash uchun keng ishlatiladigan yuqori darajali dasturlash tili hisoblanadi. Python dasturlash tili dinamik turdagi tizim, avtomatik xotira boshqaruvi ega va u obyektga yo‘naltirilgan, imperativ, funktsional dasturlash va prosessual stildagi ko‘pgina dasturlash paradigmalarni ham qo‘llab-quvvatlaydi. Uning katta hamda keng qamrovli standard kutubxonalari mavjud va hozirgi kunda python keng xamjamiyatga ega chunki Python eng mashhur tillardan biri, u ma‘lumotlarni tahlil qilish, mashinani o‘rganish, va veb-ishlab chiqishda, jumladan, o‘yinlarni ishlab chiqishda qo‘llaniladi [1].

Python dasturlash muhitida ishlashdan oldin siz bir qancha ko‘nikmalarga ega bo‘lsangiz foydadan xoli bo‘lmaydi siz Command prompt yoki windows Powershell bilan ishlash uchun keling boshlang‘ich buyruqlarni ko‘rib chiqaylik:

- cd - katalogga o‘ting;
- cd .. - yuqoridagi katalogga o‘ting;
- Ls - joriy katalogdagi fayllar ro‘yxatini ko‘rsatish;
- pwd - joriy katalog nomini ekranga chiqarish;
- mkdir -katalog yaratish
- touch -yangi fayl yaratish

```
Mode                LastWriteTime         Length Name
----                -
-a----             1/16/2022   7:31 AM           91 4.py
-a----             1/17/2022   8:41 PM          106 55.py
-a----             1/17/2022   9:31 PM          139 Pipfile

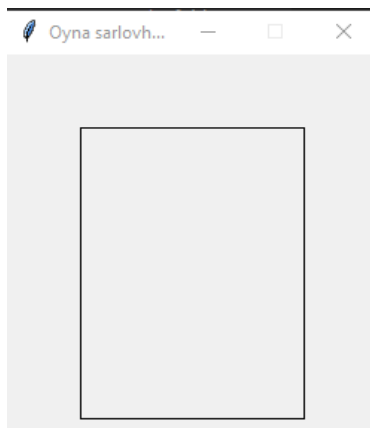
PS D:\44>
```

Virtual muhitni ishga tushurish uchun pipenv shell komandasini beramiz ushbu buyruqlar python dasturlash muhitida ishlash uchun qo‘l keladi. Python dasturlash muhitida grafikadan foydalanib ,siz shakllarni,tasvirlarni chizishingiz, turli xildagi diagrammalar,animatsiyalarni yaratishingiz va matematik hisoblarni tasavvur qilishingiz mumkin.

Buning uchun Pythonda grafiklar bilan ishlash uchun ko‘plab modular mavjud ularni import qilishimiz va grafik oyna yaratish kerak demak biz python dasturlash tilidan foydalanishimiz uchun windows Powershellga quydagilarni yozamiz pip install graphics.py buyrug‘ini beramiz va ushbu yozuvlar chiqsa graphics.py moduli muvofaqiyatli o‘rnatilgan bo‘ladi.

```
Running setup.py install for graphics.py ... done
Successfully installed graphics.py-5.0.1.post1
```

Oynani hosil qilamiz, masalan Masalan: win = GraphWin("Oyna sarlovhasi", 250, 260) bu GraphWin (nom, kenglik, balandlik) [2].

Pythonda dasturlash muhitida grafik dasturning umumiy tuzilishi:

```
# python grafik kutubxonasini
grafik importdan import qilish *
# grafik oynasini yaratish
win = GraphWin("Grafika oynasi", 400, 400)
# ...barcha obyektlarni chizish...
win.getMouse() # sichqoncha tugmasi ishga tushishini kuting. bosilgan
win.close () # grafik oynasini yoping
```

Ushbu dasturda biz win grafik oynasi ob'ektini aniqladik va uni 400 dan 400 pikselgacha o'lchamda ochdik.

Win.getMouse () buyrug'i sichqonchani istalgan tugmasi g'alaba oynasi maydonida bosilishini kutadi. win.close() win grafik obyektlari oynasini yopadi. Python dasturlarida graphics.py modulidan foydalanib, siz nuqta, chiziq, doira, to'rtburchak, ellips va ko'pburchakni ko'rsatishingiz, ekranda matnni ko'rsatishingiz mumkin. Python grafik oynasida obyektning joylashishini belgilash uchun Python koordinata tizimida uning koordinatalarini belgilash kerak. Koordinatalarning kelib chiqishi grafik oynaning yuqori chap burchagida joylashgan. X o'qining ijobiy yo'nalishi chapdan o'ngga, Y o'qi yuqoridan pastgacha aniqlanadi. X koordinatasining qiymati qanchalik katta bo'lsa, nuqta qanchalik to'g'ri bo'lsa, Y koordinatasining qiymati qanchalik katta bo'lsa, nuqta shunchalik past bo'ladi. Win grafik oynasida berilgan ob'ektni chizish uchun obj.draw(win) protsedurasidan foydalaning, grafik ob'ektlarni grafik oynada chizishdan oldin ularni aniqlash kerak.

Pythonda nuqta o'rnatish uchun Point(x, y) funksiyasidan foydalaniladi [3].

```
obj = Point(x, y)
x, y nuqta koordinatalari.
Grafik oynada nuqta o'rnatadigan va ko'rsatadigan Python dasturiga misol.
grafik importidan * # grafik kutubxonasini import qiling
win = GraphWin("Grafik oyna", 400, 400) # 400 x 400 piksellik grafik oynasini yaratish
obj = Point(50, 50) # koordinatalarda nuqta yaratish (50, 50)
obj.draw(win) # chizish nuqtasi grafiklar oynasida
win.getMouse() # sichqoncha tugmasi bosilishini
kuting win.close() # grafiklar uchun oynani yoping
```

Python da segmentni o'rnatish uchun Line funksiyasidan foydalaning (ob'ektning birinchi oxirgi nuqtasi, ob'ekt ikkinchi uchi). nuqta) [4].

```
obj = Line(Point( x1, y1), Point(x2, y2))
x1, y1 – chiziq kesimi boshi koordinatalari,
x2, y2 – chiziq kesimi oxiri koordinatalari.
```

Python-da chizilgan chizilgan rangini o'rnatish uchun obj.setOutline("color") buyrug'idan foydalaning Grafik oynasida chiziqni ko'rsatadigan Python dasturiga misol [4].

```
grafik importidan *
win = GraphWin("Grafika oynasi", 400, 400)
obj = Chiziq(Point(50, 50), Point(350, 350))
obj.setOutline("ko'k")
obj.draw(win)
win.getMouse()
win.close()
```

Pythonda aylananı ko'rsatish uchun `obj = Circle(Point(x, y), R)`

x, y - aylana markazining koordinatalari,

R - aylana radiusi.

Grafik oynada doira ko'rsatadigan Python dasturiga misol.

grafik importidan *

```
win = GraphWin("Grafika oynasi",
```

```
obj = Circle(Point(200, 200), 50)
```

```
obj.draw(win)
```

```
win.getMouse()
```

```
win.close()
```

Python to'rtburchak chizish uchun [5]:

```
obj = Rectangle(Point(x1, y1), Point(x2, y2))
```

x1, y1 - to'rtburchakning yuqori chap burchagining koordinatalari,

x2, y2 - to'rtburchakning pastki o'ng burchagining koordinatalari.

Matplotlib Pythonda statik, animatsiyali va interaktiv vizualizatsiya yaratish uchun keng qamrovli kutubxona.

```
PS D:\Amaliy> pip install matplotlib
Collecting matplotlib
```

Diagrammada (-10,0) pozitsiyadan (0,200) pozitsiyaga chiziq torting:

```
import matplotlib.pyplot as plt
```

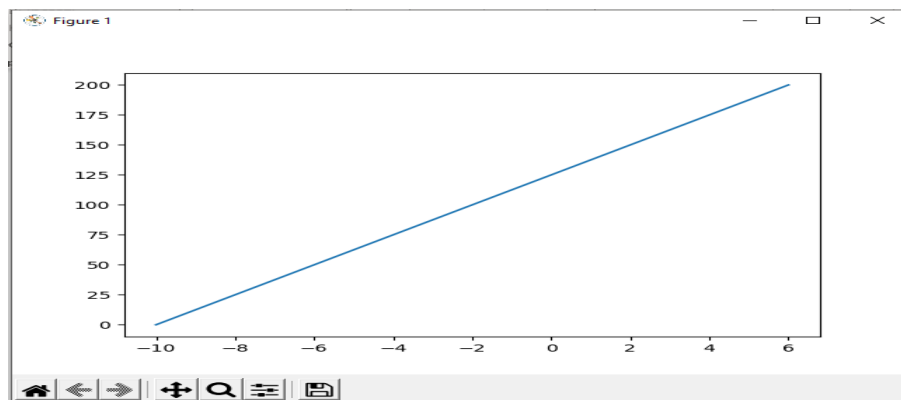
```
import numpy as np
```

```
xpoints = np.array([-10, 6])
```

```
ypoints = np.array([0, 200])
```

```
plt.plot(xpoints, ypoints)
```

```
plt.show()
```


Matplotlib belgilari:

```
import matplotlib.pyplot as plt
```

```
import numpy as np
```

```
ypoints = np.array([1, 8, 1, 8, 1])
```

```
plt.plot(ypoints, marker = 'r', ms = 20, mec = 'r', mfc = 'r')
```

```
plt.show()
```

Matplotlib dagi marker belgilari haqida quydagi havoladan ko'rishingiz mumkin.

https://matplotlib.org/stable/api/markers_api.htm.

Pyplot yordamida siz bar()shtrixli grafiklarni chizish uchun funktsiyadan foydalanishingiz mumkin:

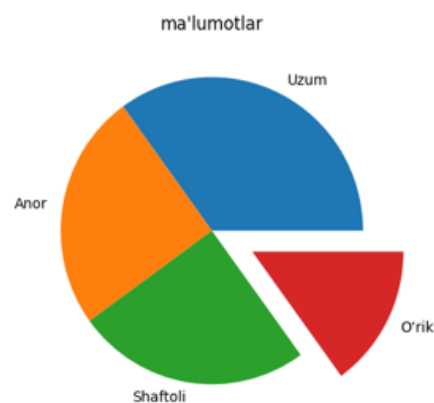
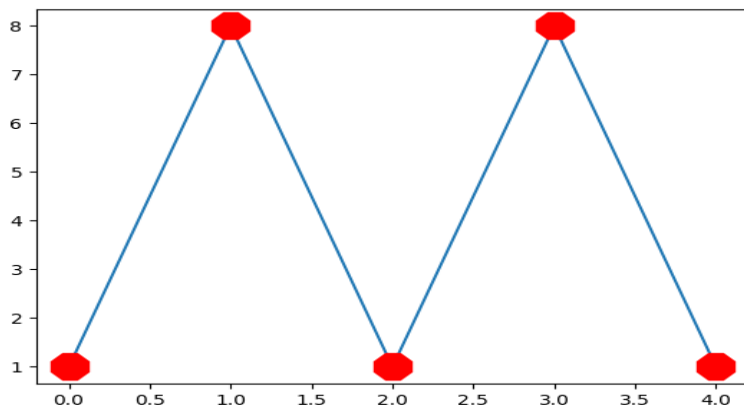
```
import matplotlib.pyplot as plt
```

```
import numpy as np
```

```
x = np.array(["A", "B", "C", "D"])
```

```
y = np.array([3, 8, 1, 10])
```

```
plt.bar(x, y, color = "#4CAF50")  
plt.show()
```


Matplotlib diagrammalarini yaratish Pyplot yordamida siz dumaloq pie () parametri explode diagrammalarni chizish uchun quydagi funktsiyadan foydalanishingiz mumkin [5]:

```
import matplotlib.pyplot as plt  
import numpy as np  
plt.title("ma'lumotlar")  
y = np.array([35, 25, 25, 15])  
mylabels = ["Uzum", "Anor", "Shaftoli", "O'rik"]  
myexplode = [0, 0, 0, 0.3]  
plt.pie(y, labels = mylabels, explode = myexplode)  
plt.show()
```

Xulosa. Python darsturlash tilida nafaqat grafiklarni chizish, malu'motlarni vizualizatsiyaga qilish Matplotlib ortidagi grafik imkoniyatlar oid masalalarni dasturlash uchun qulay dasturlash tillaridan biridir. Undan maksimal darajada foydalanish uning ko'p funksiyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lish uchun mashq qilish kerak. Ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish ma'lumotlardan mazmunli tushunchalar olishga yordam beradigan diagrammalar, grafiklar va boshqalar kabi vizual elementlardan foydalangan holda ma'lumotlarni taqdim etish jarayoni. Bu ma'lumotlar orqasidagi ma'lumotlarni ochishga qaratilgan va tomoshabinga ma'lumotlar tarkibini ko'rishda yordam tavsiya etish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Васильев А. Н. Python на примерах. – Санкт Петербург: Наука и техника, 2018, – 430 С.
2. Джейсон Бриггс. Python для детей. Самоучитель по программированию / пер. с англ. С.Ломакина; [науч.ред.Д.Абрамова].- М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 320 с.
3. Мусин Д. Самоучитель Python. 2015. – 220 с.
4. Поляков К.Ю., Гуровиц В.М. Язык Python в школьном курсе информатики – М.: Издательский дом МЭИ, 2011. – 424 с.
5. Прохоренко Н.А. Python.Самое необходимое. Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2011,-416 с.

References:

1. Vasilev A. N. Python na primerax. – Sankt Peterburg: Nauka i texnika, 2018, – 430 S.
2. Djeyson Briggs. Python dlya detey. Samouchitel po programmirovaniyu \ per. s angl. S.Lomakina; [nauch.red.D.Abramova].- M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2017. – 320 s.
3. Musin D. Samouchitel Python. 2015. – 220 s.
4. Polyakov K.Yu., Gurovits V.M. Yazik Python v shkolnom kurse informatiki – M.: Izdatelskiy dom MEI, 2011. -424 s.
5. Proxorenko N.A. Python. Samoe neobxodimoe. Sankt-Peterburg: BXV-Peterburg, 2011, –416 s. 6. Chris Roffey. Computer science. Programming book for Python. – USA: Cambridge Universitypress. 2017, – p. 204.

Muallif:

Bahodirov Muzrob Doniyor o'g'li - Guliston davlat universiteti, Axborot texnologiyalari kafedrasida stajor o'qituvchisi.

УДК: 372.81

DETERMINING THE PROCESS OF IMPROVING THE HEALTHY LIFESTYLE AND WORLD VIEW OF THE STUDENT TEAM

ТАЛАБАЛАР ЖАМОАСИ СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ ВА ДУНЁҚАРАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
ЖАРАЁНИНИ АНИҚЛАШ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОЦЕССА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ И МИРОВОЗЗРЕНИЯ
СТУДЕНЧЕСКОГО КОМАНДЫ

Маттиев Илхом

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 140100, Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 9.

E-mail: ilhom_matiev@gmail.uz

Abstract. This article discusses the issues of forming a healthy lifestyle, the general process of socialization of a person, the existing norms and value system that allows working as a member of society, the formation of a healthy image of life, and the process of adapting to the surrounding world.

Keywords: relationship, socialization, health, values, society as a whole, mastery, norms, optimization, personalization, intended, social experience, adaptation of the individual to society.

Аннотация. Ушбу мақолада соғлом турмуш тарзини шакллантириш, шахсни ижтимоийлаштиришнинг умумий жараёни, жамият аъзоси сифатида ишлашга имкон берадиган мавжуд меъёрлар ва кадрятлар тизими, соғлом имиджни шакллантириш ҳаёт, атрофдаги дунёга мослашиш жараёни масалалари борасида сўз юритилган.

Калит сўзлар: муносабатлар, социализация, соғломлаштириш, кадрятлар, бутун жамият, ўзлаштириш, меъёрлар, оптималлаштириш, шахсийлаштириш, мўлжалланган, ижтимоий тажриба, шахснинг жамиятга мослашиши.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы формирования здорового образа жизни, общий процесс социализации человека, существующие нормы и система ценностей, позволяющая работать в качестве члена общества, формирование здорового образа жизни, процесс адаптации к окружающей мир.

Ключевые слова: отношения, социализация, здоровье, ценности, общество в целом, овладение, нормы, оптимизация, персонализация, предназначение, социальный опыт, адаптация личности к социуму.

Кириш. Биз соғлом турмуш тарзини шакллантириш жараёни шахсни ижтимоийлаштиришнинг умумий жараёнининг ажралмас қисми сифатида кўриб чиқамиз. Ижтимоийлаштириш тушунчаси инсоннинг ижтимоий тажрибани эгаллаши механизмлари, жараёнлари ва натижалари мажмуини назарда тутлади. Ушбу концепция нима инвестиция қилганлигини аниқлаш учун ушбу жараённинг моҳиятини батафсил тавсифга мувожаат қилиш керак. Ижтимоийлашув ижтимоий жараёнлар мажмуи сифатида намоён бўлади, бунинг натижасида жамият таъсири остида шахс унга шахс бўлишига, муайян ролларни ўзлаштиришга ва жамият аъзоси сифатида ишлашга имкон берадиган мавжуд меъёрлар ва кадрятлар тизимини ўрганади. Бирок, бизнинг фикримизча, бу ёндашув социализация жараёни тушунишни чеклайди. Бу ҳолда, ижтимоийлаштирувчи шахс фаол тамойилдан маҳрум бўлиб, фақат ижтимоий таъсирнинг пассив объекти ҳисобланади. Шу муносабат билан, биз ушбу ишда шахснинг социализация жараёнида фаол иштирок этишини назарда тутадиган бошқа ёндашувга таянамиз [1], [2]. Ушбу ёндашувга кура, социализациянинг икки томони бор. Биринчидан, социализация - бу бутун жамиятга ва алоҳида гуруҳларга хос бўлган ижтимоий тажриба, кадрятлар, меъёрлар, муносабатларни ўзлаштириш орқали шахснинг жамиятга мослашиши. Иккинчидан, социализация - бу ўз позицияси ва ўзига хос индивидуаллигини шакллантириш, ўзини - ўзи ривожлантириш ва ўзини - ўзи англаш жараёни, янги ижтимоий - маданий тажриба яратилади. Шундай қилиб, социализация икки томонлама жараён сифатида намоён бўлади: жамият шахсга таъсир қилади, шахсни тарбиялашга ҳисса қўшади, бу эса ўз навбатида жамиятга таъсир қилади, фаол жамиятга қўшилиш ва уни ўзгартириш туфайли ижтимоий муносабатлар тизимини ўтказди. Ижтимоийлаштиришнинг ушбу тушунчаси доирасида соғлом имиджни шакллантириш ҳаёт, атрофдаги дунёга мослашиш жараёнининг ажралмас қисми сифатида қаралади, шунингдек, ички хулқ-атвор намуналарини кейинчалик узатиш инобатга олинади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ҳаёт давомида давом этадиган социализация жараёни институтлар (макро даражада) ва агентлар (микро даражада) таъсири остида содир бўлади, уларнинг аҳамияти ёш даврига қараб ўзгаради. Аҳоли, жумладан, талабаларда соғлом турмуш тарзини такомиллаштириш жараёнида турли ижтимоий институтлар иштирок этмоқда. Шундай қилиб умуман социализация жараёни каби, соғлом турмуш тарзини шакллантириш фақат болалик билан чекланмайди. Бирок, соғлом турмуш тарзининг асослари, шунингдек, саломатлик ҳолатидаги оғишлар, асосан, болалик, ўсмирлик ва ёшлик даврида қўйилади. Ушбу ҳаёт даврларининг ҳар бири ўзига хос ёшга боғлиқ психологик хусусиятлар, яшаш шароитлари, асосий табиати билан тавсифланади. Фаолияти,

шунингдек, махсус институтлар ва таъсир агентлари ҳисобланади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Тадқиқотчилар [3] кўпинча шахснинг соғлом турмуш тарзини такомиллаштиришга энг катта таъсир кўрсатадиган учта асосий институтни ажратиб кўрсатишади: оила, таълим тизими ва соғлиқни сақлаш тизими.

Болаликда оила умуман ижтимоийлашув жараёнида ва соғлом турмуш тарзини шакллантиришда энг муҳим роль ўйнайди. Қайси бирламчи социализация содир бўлади. Ҳаётнинг ушбу даврида энг яқин кекса қариндошлар (ота - оналар, бобо - бувилар, ака - ука ва опа - сингиллар ва бошқалар) шубҳасиз ҳокимият - социализациянинг асосий агентларидир. Оила жисмоний, айниқса болалик даврида асосий ижтимоий муҳитдир, у инсон ривожланиши, руҳий ва ижтимоий саломатлик пойдеворини кўяди. Шунинг учун оиланинг инсон саломатлигини такомиллаштиришга таъсирининг моҳияти ва йўналишини ўрганиш айниқса муҳимдир. Макро даражада оила институт сифатида бир қатор ижтимоий аҳамиятга эга функцияларни бажаради: иқтисодий, репродуктив, таълим, дам олиш, коммуникатив, тартибга солиш қабиларни. Бу функцияларнинг барчаси соғлом турмуш тарзини шакллантириш билан боғлиқ. Шундай қилиб, иқтисодий функция ногирон оила аъзоларини моддий ва моддий қўллаб-қувватлайди, соғлиғини таъминлаш ва соғлом турмуш тарзини сақлаш учун моддий воситалар билан таъминлайди. Бирламчи социализация жараёнидан иборат бўлган таълим функцияси саломатлик ва соғлом турмуш тарзига муносабат, кадриятлар, одатларни шакллантиради.

Репродуктив функция соғлом оила муҳитида туғилиш учун шароит яратади. Ота - оналарнинг репродуктив муносабатларига, уларнинг соғлиғининг ҳолатига қараб, оилада туғилган болалар сони аниқланади. Фараз қилиш мумкинки, болаларда соғлом турмуш тарзини такомиллаштириш, бошқа нарсалар қатори, оналик ва оталик тамойилларига хос бўлган генетик омилларга асосланади. Осон махфий мулоқот, дам олиш, ҳиссий оилавий қўшимчалар, яқин муносабатларда ифодаланган рекреатив ва коммуникатив функциялар барча оила аъзоларининг руҳий ва ижтимоий саломатлигига катта таъсир кўрсатади. Тартибга солиш функцияси - бу оила аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш тизими, шу жумладан бирламчи ижтимоий назорат ва ҳокимият ва ҳокимиятни амалга ошириш демакдир. Эътибор беринг, катталарга оиланинг тартибга солиш функцияси ҳам таъсир қилади. Оилага тегишлилик ҳисси асосан иш, бошқа одамлар билан мулоқот қилиш, одамларнинг ҳатти - ҳаракатларини тартибга солади. Бундан ташқари, тартибга солиш функцияси жинсий алоқаларни тартибга солади, одамларни хавфли жинсий алоқалар ва жинсий алоқадан ҳимоя қилади, бу соғлом турмуш тарзининг муҳим элементи бўлиб, инсоннинг жисмоний саломатлигига ижобий таъсир қилади.

Оила институтининг ижтимоий институт сифатидаги функцияларини тушунишга ёндашувларни таҳлил қилгандан сўнг, уларнинг барчаси соғлом имиджни шакллантиришга ёрдам беради деган хулосага келишимиз мумкин. Шахснинг ҳаёти. Шундай қилиб, соғлом турмуш тарзини такомиллаштиришда оиланинг функциялари ниҳоятда муҳим бўлиб, уларнинг таъсири нафақат эрта болалик даврида, балки кўпроқ балоғат ёшида - ёш, талаба - бу жараёнда бошқа институтларнинг роли ортиб бораётганига қарамай муҳим бўлиб қолмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, диний ўз - ўзини англаш асослари, қоида тариқасида, оилада шаклланади. Диндорларнинг ҳаётини тартибга солиш асосий мақсадларидан бири бўлган диний меъёрлар саломатлик, соғлом турмуш тарзи масалаларини ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Соғлом тананинг моделлари конъюнктивий мансубликка қараб фарқланади. Дин нафақат маънавий (этикод, ахлоқ) ва ижтимоий саломатликка (диний жамоага мансублик), балки диндорларнинг жисмоний саломатлигига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади.

Саломатлик ва соғлом турмуш тарзининг диний моделларидаги фарқлар ўзини намоён қилиши мумкин. Бу қуйидагилар: диний маросимлар ва кундалик ҳаёт доирасида танага муносабат; тана эстетикаси (чиройли тананинг параметрлари); овқатланиш техникаси (руҳсат этилган, ноқонуний, табулар, рўза тутиш ва бошқалар), озик-овқатга муносабат (керакли миқдор, сифат ва бошқалар); гигиена; жинсий амалиётлар; спорт ва жисмоний маданиятга муносабат, фитнес, парҳез ва бошқалар мисолида намоён булади. Мисол тариқасида, келинг, Татаристон Республикасининг иккита энг кенг тарқалган динлари – Ислому ва православлик доирасида саломатлик ва соғлом турмуш тарзига бўлган муносабатни батафсил кўриб чиқайлик. Мусулмон модели инсоннинг жисмоний танаси ҳеч қандай қўшимча ва тузатишга муҳтож бўлмаган энг яхши ва энг бенуқсон шаклга эга деган позицияга асосланади. Қуръони каримда шундай дейилган: "Аллоҳ сизларга сурат берди ва суратингизни мукамал қилди" (Қуръон, 40:64) ва яна: "Биз инсонни янада гўзал тузумда яратдик" (Қуръон, 95:4). Мусулмоннинг кундалик ҳаётида тана муҳим роль ўйнайди. Кўпгина мусулмон интернет сайтларида "Мусулмоннинг эслатмаси" номли ҳужжат мавжуд бўлиб, унга кўра ҳар бир мусулмон ўз танаси ва соғлиғи ҳақида қайғуриши, шифокорларга ташриф буюриши, уларнинг кўрсатмаларига амал қилиши, баданини тоза сақлаши, баданининг доимо тўла бўлишига эътибор бериши, лекин овқатни кўп истеъмол қилмаслиги керак деб ёзилган. Мусулмон, шунингдек, чекиш ва спиртли ичимликларни истеъмол қилишдан қатъиян воз кечиши керак. Исломиий веб-сайтлар ва порталларда диндорларнинг жисмоний танаси ва ташқи кўриниши ҳақида кўплаб ҳаволалар (мақолалар ва бошқа материаллар) эътиборга лойиқдир, бу уларнинг мусулмонлар учун қанчалик муҳимлигини кўрсатади. Мусулмоннинг танаси билан муносабатлари қатъий тартибга солинади. Бу масалада гигиена қоидаларига риоя қилиш муҳим аҳамиятга эга. Қуръони каримда Аллоҳ таоло "... покланганларни яхши кўриши" (Қуръон, 9:108) дейилган. Шунингдек, Қуръонда шундай дейилган: "Қачонки ҳаром бўлсангиз, таналарингизни покланг" (5:6). Мусулмонлар учун озодлик ва поклик ҳам шахсий, ҳам ижтимоий аҳамиятга эга бўлган этикоднинг бир

кисмидир. Соғлом тана моделини тавсифлашда озиқ-овқатга муносабат ҳам катта аҳамиятга эга, чунки овқатланиш маълум даражада унинг параметрларини белгилайди. Мусулмонларга саломатлик, жисмоний куч ва фаолликни сақлаб қолиш учун етарли даражада овқатланиш тавсия этилади. Ислом спорт инсонлар саломатлигини яхшилашни эътироф этади, шунинг учун у барча мусулмонларга жинсидан қатъий назар, эркак ва аёлга спорт билан шуғулланиш имконини беради ва ҳатто бу фаолиятни рағбатлантиради. Бироқ, спорт билан шуғулланаётганда, мусулмонлар бир нечта қатъий қоидаларга амал қилишлари керак:

- 1) спортнинг соғлиқ учун зарарли бўлишига йўл қўйиш мумкин эмас;
- 2) Сиз дарс пайтида аврангизни (тананинг ўша қисмларини) очолмайсиз сиз қизиқувчан кўзлардан яширишингиз керак) ҳам аёллар, ҳам эркаклар учун;
- 3) эркаклар кучайиш ва қуриш учун спорт билан шуғулланишлари керак, жисмоний куч, чاقқонлик, тезлик, лекин мағрур бўлмаслик ва танангиз билан мақтаниш (масалан, бодибилдинг, агар у жисмоний кучни оширишни мақсад қилган бўлса, лекин у қораланган бўлса, агар одам нарсисизм истаги билан бошқарилса ва ундан ҳам кўпроқ оммавий танангизни кўрсатиш).

Православ насронийлик догмасида имонлиларнинг жисмоний саломатлигига ҳам эътибор берилади. Православ муҳотида танага нисбатан бепарво муносабат бор деган фикр бор. Бироқ, бу фикр ҳақиқатдан кўра афсона бўлиб, ҳақиқатни акс эттирмайди. Тананинг православ модели инсон танасининг руҳга бўйсунувчи позициясига асосланган бўлсада, православлар учун тана муҳим маънога эга. Жисмоний тана православликда руҳнинг зиндони сифатида эмас, балки руҳнинг ибодатхонаси сифатида қабул қилинади: “Сизнинг танангиз Муқаддас Руҳнинг маъбудидир. Таналарингизда Худони улуғланг. Сизлар ҳақ эвазига сотиб олингансизлар” (1 Кор. 6:19-20). Тананинг юксак аҳамияти билан боғлиқ ҳолда, инсондан унга ғамхўрлик қилиш, уни ҳимоя қилиш талаб қилинади. Озиқланиш меъёрларига келсак, православлик озиқ-овқатда мўтадиллик тамойилини, ҳаддан ташқари рад этишни тарғиб қилади. Христианликда, шу жумладан православликда, рўзадан ташқари баъзи овқатлардан фойдаланиш бўйича аниқ чегаралар ва табулар йўқ. Худди мусулмонлар сингари, православлар ҳам православ таквимининг ярим йилдан кўпроқ қисмини ташкил этадиган рўзани тутишади. Православ рўза шаклида озиқ-овқат чекловларини назарда тутаяди. Хайвонларнинг оксиллари ва ёғларидан воз кечиш, лекин бу асосий нарса эмас: бу чекловлар рўза тутиш даврида Худо билан мулоқотни осонлаштириш учун ёрдам беради. Православликда спортга бўлган муносабат исломдаги билан бирлашади, чунки бу спорт билан шуғулланадиган имонлиларнинг мотивларига боғлиқ. Шундай қилиб, стрессга тўла замонавий дунёда, агар уларнинг мақсади жисмоний ва руҳий саломатликни мустаҳкамлаш бўлса, спорт рағбатлантирилади, бу беҳудалик, ғалаба қозониш иродаси билан боғлиқ мотивлар ҳақида гапириб бўлмайди. Шундай қилиб, православ насронийлик ва ислом каби динлар мисолида хулоса қилишимиз мумкинки, диний меъёрлар соғлом турмуш тарзини такомиллаштиришга овқатланиш, гигиена ва умумий саломатлик ва танани парвариш қилиш нуктаи назаридан сезиларли таъсир кўрсатади. Бу хулосалар саломатлик ҳаётдаги энг муҳим устуворликлардан бири бўлган эътиқодли ёшлар ўртасида олиб борилган социологик тадқиқотлар маълумотлари билан тасдиқланади.

Хулоса. Таълим ва соғлиқни сақлаш институтлари аҳолида соғлом турмуш тарзини шакллантиришга катта ҳисса қўшмоқда. Улар сиёсат таъсирида фаолият юритадилар. Ижтимоий тизимдаги сиёсий институтлар мақсадни белгилаш, назорат қилиш ва мувофиқлаштириш, маъмурий-ҳуқуқий тартибга солиш функцияларини бажаришга қақрилади. Сиёсатнинг асосий вазифаси ижтимоий тизимнинг яхлитлигини сақлашдир.

Шу муносабат билан айтиш мумкинки, соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш стратегиясини белгилашда сиёсий институтлар етакчи роль ўйнаши керак, чунки мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши, унинг мудофаа қобилияти ва маънавий ҳолати соғлиқни сақлаш соҳасидаги самарали фаолиятга боғлиқ: соғлиқни сақлаш соҳаси, миллат, бутун жамият фаровонлиги шулар жумласидандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Воднева Е.В. Педагогические условия формирования ценностного отношения к здоровью у детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста. – Смоленск, 2003. – 152 с.
2. Виленский М.Я. Физическая культура и здоровый образ жизни: социально-психологические детерминанты формирования здорового образа жизни // Теория и практика физической культуры. -1994. -№7. - С.9.
3. Апанасенко Г.Л. Физическое здоровье и максимальная работоспособность индивида // Теория и практика физической культуры. - 1988. - №6. – С. 22-26.
4. Рисқулова К. Ёшлар соғлом турмуш маданиятини ривожлантиришда нодавлат ташкилотларнинг ҳамкорлиги: Автореф. дис....пед.фан.номз. – Т.: 2011. – 24 б.
5. “Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш” газетаси, 2004, 19-сон.
6. Романкина, М.Ю., Боева, О.И. Формирование здорового образа жизни у обучающихся в образовательных организациях // Наука и Образование. - 2018. - № 3-4.

Муаллиф:

Маттиев И.Б. - Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, “Тилларни ўқитиш” кафедраси катта ўқитувчиси (PhD), доцент, ilhom_matiev@gmail.uz

UDC 372.881.111.1

EMPIRIAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF FUTURE ENGLISH TEACHERS' SOCIAL INTELLIGENCE

BO'LAJAK INGLIZ TILI FANI O'QITUVCHILARINING SOTSIAL INTELLEKTINI O'RGANISHNING EMPIRIK ASOSLARI

ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Atakhujaeva Shakhlo Anvarovna

Turan International University. Namangan shahri, Q. Mamarasulov ko'chasi 10-uy.

E-mail: shaxloataxujayeva@gmail.com

Abstract. This article presents that the growth of social intelligence indicators that serve the professional activities of future English language teachers is directly related to the personality factors that are manifested in a unique way, the social intelligence of future English language teachers an analysis of the empirical foundations of the study. The important aspect of the article is that the correlation of social and emotional intelligence for future English language teachers is also noted based on the obtained results. In this article, we tried to better explain the role of social intelligence in future English language teachers. We found that prospective English language teachers generally score high on social intelligence, which might be expected given the highly socialized and other-oriented nature of teaching, particularly language teaching. We also examined in detail the socialization practices of prospective English teachers who scored very high on the social intelligence scale. We found that all future English language teachers create and maintain quality interpersonal relationships not only between themselves and their students, but also between the students themselves. The analyzes and conclusions presented in the article serve as a basis for psychological mechanisms and trainings for the further development of social intelligence of future English language teachers. Analyzes of the linguistic characteristics of social intelligence in future English language teachers are also presented.

Key words: future English language teachers, social intelligence, professional activity, empirical basis, analysis, hypotheses.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy faoliyatiga xizmat qiluvchi sotsial intellekt ko'rsatkichlarining o'sishi o'ziga xos uslubda namoyon bo'luvchi shaxslilik omillariga ham bevosita bog'liqligi, bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchi sotsial intellektini o'rganishning empirik asoslarining tahlili keltirilgan. Maqolaning ahamiyatli jihati shundaki, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari uchun sotsial va hissiy intellektning o'zaro korrelyatsiyasi ham olingan natijalar asosida qayd etilgan. Ushbu maqolada biz bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilarida ijtimoiy intellektning rolini yaxshiroq tushuntirishga harakat qildik. Biz bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilari odatda o'qitishning, xususan, til o'rgatishning yuqori ijtimoiylashuvi hamda boshqa yo'naltirilganligini hisobga olsak, kutilishi mumkin bo'lgan sotsial intellekt bo'yicha yuqori ball olishlarini aniqladik. Biz, shuningdek, ijtimoiy intellekt shkalasi bo'yicha juda yuqori ball to'plagan bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilarning ijtimoiylashuv amaliyotlarini batafsil ko'rib chiqdik. Biz barcha bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilari nafaqat o'zlari va o'quvchilari, balki o'quvchilarning o'zlari o'rtasida ham sifatli shaxslararo munosabatlarni yaratish va qo'llab-quvvatlashlarini aniqladik. Maqolada keltirilgan tahlillar va xulosalar bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsial intellektini yanada rivojlantirishning psixologik mexanizmlari, treninglar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilaridagi sotsial intellektning lingvistik xususiyatlari haqida tahlillar keltirilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak ingliz tili fani o'qituvchilari, sotsial intellekt, kasbiy faoliyat, empirik asoslar, tahlillar, farazlar.

Аннотация. В данной статье показывается, что рост показателей социального интеллекта, обслуживающих профессиональную деятельность будущих учителей английского языка, напрямую связан с личностными факторами, проявляющимися своеобразно, социальный интеллект будущих учителей английского языка анализирует эмпирические основы представлено исследование. Важным аспектом статьи является то, что на основании полученных результатов также отмечается взаимосвязь социального и эмоционального интеллекта у будущих учителей английского языка. В этой статье мы попытались лучше объяснить роль социального интеллекта у будущих учителей английского языка. Мы обнаружили, что будущие учителя английского языка, как правило, имеют высокие показатели социального интеллекта, чего можно было ожидать, учитывая высокий социальный и ориентированный на других характер обучения, особенно преподавания языка. Мы также подробно изучили практики социализации будущих учителей английского языка, которые набрали очень высокие баллы по шкале социального интеллекта. Мы обнаружили, что все будущие учителя английского языка создают и поддерживают качественные межличностные отношения не только между собой и своими учениками, но и между самими учениками. Представленные в статье анализы и выводы служат основой психологических механизмов и тренингов дальнейшего развития социального интеллекта будущих учителей английского языка. Также представлен анализ лингвистических характеристик социального интеллекта у будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: будущие учителя английского языка, социальный интеллект, профессиональная деятельность, эмпирическая база, анализ, гипотезы.

Introduction. The ever-increasing need to search for ways of a psychological approach aimed at ensuring the social intelligence of the Future English teachers imposes on psychologists the task of conducting important researches of state and societal importance and earnestly starting to solve all the problems in this regard. Because without studying the harmony between social intelligence and social competence, it is impossible to develop and implement measures to increase the social intelligence of Future English teachers working in the continuous education system.

Methods. In psychological research, it is noticeable that there are more approaches related to the structure of general intelligence than research on the structure of social intelligence [1] (G. Eysenck, E.L. Thorndike, R.B. Cattell, J. Gilford, etc.). Even today, DJ is the most important psychological model in the problem of social intelligence. Particular attention is paid to Gilford's theory.

J. Gilford's cubic model of the structure of intelligence includes 120 intellectual abilities. Each capability fits into its own little cube, formed by the intersection of three axes of content, process, and outcomes.

In the results of the research evaluating the importance of J. Gilford's model, it is shown that the following aspects determine its value:

- A comprehensive concept that systematically and in detail expresses human intellectual abilities;
- The possibility of predicting intellectual abilities in a relatively short period of time;
- Based on this model, classification of practically available intellectual tests and effective interpretation of their results in terms of meaning. The uniqueness of this program is significant in that a special place is allocated to the structure of social intelligence in the cubic model [2].

Accordingly, social intelligence includes six factors that allow us to understand behavior:

- Knowing the elements of behavior - the ability to distinguish between verbal and non-verbal communication actions.

- Knowing the qualities of behavior means understanding verbal communication actions about behavior or identifying common features in the flow of situational information.

- Knowledge of behavioral relationships - the ability to establish and understand relationships between units of information about behavior.

- Understanding the system of behavior - the ability to understand the development of holistic situations of interaction, the content of their behavior in these situations.

- Ability to understand the content of changes based on the content of verbal and non-verbal communication of different content.

- Knowing the consequences of behavior - the ability to see the consequences of behavior based on available information.

Considering that this model is recognized by experts, we can easily analyze the issues of social interaction in the pedagogical process. In the course of the Future English teachers' professional activity, it is not too difficult to know the behavioral elements, classes, relationships, system, changes, and results of students [3]. In many cases, it is witnessed that some aspect of the structure of social intelligence cannot manifest itself in the Future English teachers' professional activity.

It is observed that the components that make up the structure of social intelligence are also related to the stage of its development. The stages of development of social intelligence were analyzed in research conducted by R. Selman. According to R. Selman's concept of social intelligence, it is interpreted in connection with the socialization of the individual [4]. This theoretical approach is parallel to J. Piaget's operational theory of intelligence and L. Colbert's theory of moral maturity.

R. Selman divided the development of social intelligence into five stages, which consists of five stages that include four directions of social interaction. Also, social intelligence is multi-dimensional, has a complex structure, and consists of the following aspects:

1. Communicative-personality is a pillar of social intelligence, which is formed on the basis of the integration of communicative qualities that facilitate or complicate dealings, psychological relations and communicative cooperation.

2. Description of self-awareness - self-respect, freedom from complexes, judgments, pressure, inclination to new ideas.

3. Social perception, social thinking, social imagination, social imagination, the ability to model and understand social phenomena, people and their driving motives.

4. Energetic description: mental and physical endurance, activity or exhaustion.

One of the elements involved as an important condition of social intelligence is social competence. In the analysis of the future English teachers' social intelligence, special attention should be paid to this element. Future English teachers' perception of students, colleagues and other people, and social competence in social interaction is an important factor. When describing the concept of social competence in psychology, it is important to approach it as follows. It is not the academic knowledge acquired by a future English teachers or other professional specialist, but the ability to fully communicate, to solve practical problems, to have full communication skills, to solve everyday problems without

difficulty. is the existence of This concept cannot be interpreted directly, but in order to understand its content, it is necessary to give a separate explanation to its specific components?

In particular, the following can be included in the structural elements determining competence in psychology:

- psychological means of mastering awareness and self-awareness, behavior, games and other activities;
- analysis of past experiences and their appropriate use in solving important life problems;
- acquisition of the necessary knowledge, skills and abilities to solve psychological problems and the ability to use them in certain conditions;

- creating an effective program of activity and behavior in various situations. Communication competence in a number of jobs in world psychology, separate aspects of psychological competence, such as intellectual competence, social competence, etc., have been studied.

For example, T. Gordon managed to classify a number of studies embodied in communicative competence. It is also possible to rely on this classification to determine the Future English teachers' communicative competence in the study of the future English teachers' social intelligence.

- learning to receive and show signs of attention;
- respond to fair criticism;
- respond to unfair criticism;
- to answer seditious questions;
- the ability to appeal to other people;
- the right to refuse the request of another person;
- sending condolences and support;
- communication skills;
- respond to another person's contact attempts;
- the ability to request and accept help;
- respond to personal successes and failures.

But it is more important to use reliable criteria and research tools to assess the future English teachers' level of competence. Considering this situation, we decided to use a research tool that can serve to study the future English teachers' social intelligence and social competence, and we will dwell on its details in the next analysis of our research [5]. The importance of modern conditions to pay attention to the formation of a future English teachers as a specialist is always emphasized. Today's life requires that a future English teachers be sensitive to social expectations, develop professionally, and ensure his social development by ensuring his social competence. Competence is related to deep professional knowledge and skills, initiative, cooperation, ability to work in a team and awareness of necessary information. As the society makes high demands on the future English teachers, it demands psychological maturity, professional efficiency and social competence that ensures the achievement of social demands. We found it necessary to study the social competence of Future English teachers while studying the uniqueness of social intelligence.

For this, in determining the social competence of Future English teachers, V.N. We used Kunisina's "COSCOM-2" questionnaire (determining communicative and social competence) [6].

With the help of this questionnaire, it is possible to learn new aspects of the problem by studying the relationship between the social intelligence of future English teachers and the characteristics of socio-psychological competence. In the previous empirical data obtained on social intelligence, quite different results were obtained when studying according to the educational stages of Future English teachers.

Also, attention was paid to the characteristics related to the socio-psychological competence of future English teachers, such as the study of the relationship between future English teachers' social intelligence and personality qualities, personality types, and emotional intelligence. This also helps to shed light on other aspects of future English teachers' social intelligence. In the study of socio-psychological competence and communicative competence of future English teachers, it was covered on the basis of a number of aspects. First, the indicators obtained from the determination of social and communicative competence of future English teachers were determined in percentages according to the educational stages of future English teachers, and then their correlation with their social intelligence was determined.

Results. The socio-psychological competence and communicative competence of the future English teachers were determined according to the fifteen items presented. The obtained empirical results showed that the indicators representing the social competence of future English teachers differ according to the task. According to the field of future English teachers, primary school future English teachers (21.4% upper, 48.8% middle, 29.8% lower), upper class future English teachers (26.1% upper, 49% secondary, 24.9% lower), future English teachers of secondary special educational institutions (26.2% upper, 50.6% middle, 23.3% lower) to success in social-psychological competence it was observed that there is a lack of opportunity to demonstrate knowledge, skills and competencies related to success motives, social-psychological competence, operative competence, communicative competence. Among them, there is an inability to correctly assess situations in cooperation with students, in interpersonal relations, a tendency to conflicts, socio-psychological, and not always understanding situations. When analyzing the relationship between social intelligence and personality, emotional intelligence and empathy of the future English teachers of this stage, the same shortcomings were encountered.

But it can be seen that there are a number of opportunities that serve to ensure professional growth when attention is paid to their special training through activities that require special training to develop their social intelligence.

In the decisions and orders issued by the President of the Republic of Uzbekistan and the Cabinet of Ministers in the following years, it is indicated that the professional competence and potential of future English teachers should be very high. In particular, the development of the field of education, first of all, directly depends on the changes in the outlook and thinking of the Future English teachers who organize, manage and control this process, that is, on their professional competence. The term competence is derived from the Latin word "competere" which means "achieving, I am worthy" and it means knowing the knowledge of a certain field. The term "competence" means the competence of an employee embodied in an activity: a field or issue that a person is well aware of: a person's practical ability and the level of systematic development of professional ability.

"Competence, - V.D. According to Shadrikov's opinion, it is the emergence of a new subject of activity that is formed in the process of professional training, which represents the systematic manifestation of knowledge, skills, abilities and personal qualities, and allows to successfully solve functional tasks that constitute the essence of professional activity. will give".

The question of the interrelationship of the future English teachers' pedagogical skill and competence is revealed in certain pedagogical and psychological literature. In it, it is emphasized that pedagogical skills are not determined by innate characteristics and qualities, and at the same time, it is noted that pedagogical skills are conditioned by professional competence.

Professional competence refers to the professional activity of a pedagogue in which a sufficiently high level of pedagogical activity and pedagogical treatment is carried out. At the moment, the professional competence of a pedagogue can be assessed by his professional knowledge and skills, on the one hand, by the balance of his professional position and psychological qualities.

After all, as the well-known psychologist scientist A.K. Markova rightly stated, the role of procedural indicators, it means of influence and the environment that lead to the achievement of one or another result, is great in the teaching profession. Professionalism of a future English teachers manifests itself differently in the conditions of his professional activity.

For a Future English teachers, it is important for some future English teachers to comply with professional requirements on the one hand, and to follow the logic of professional development on the other hand, and to maintain internal psychological stability in any situation [7].

The professional profile proposed by A.K. Markova fully reflects the structure of the future English teachers' professional competence. It mainly reveals the range of pedagogical and psychological possibilities that represent the relationship between the subject and the object of education. In accordance with this profession, a dynamic approach to the future English teachers' professional competence serves to ensure the dynamics of the growth of pedagogical skills.

As another direction of this approach, the existence of acmeological approaches that psychologically analyze the future English teachers' professional activity can be cited. The professional competence of the Future English teachers in this direction was accepted as the unit of analysis.

Z.A. According to Reshetova, it is recommended to look at the functional approach to the study of the future English teachers' professional activity in the form of functions and functional characteristics. According to it, the approach to the teaching profession based on subject and pedagogical skills and knowledge is described.

Discussion. Consequently, the analysis of professional activity highlights the interrelated behavior of future English teachers aimed at solving pedagogical tasks. N.V. Samoukina shows the five main components of the structure, which covers all the most important aspects of the future English teachers' activity: constructive; project; organization; communicative; epistemological.

In this, the future English teachers' professional abilities, his/her teaching activity, ability, personality qualities are considered.

V.A. Slastenin, in researching the structure of pedagogical activity, emphasizes the personal and professional aspects of pedagogical qualities. Also, his psychological-pedagogical training pays particular attention to increasing the requirements for methodical training and special training content in the specialty [8].

Conclusion. So, the complete structure of the Future English teachers' professional competence is characterized by the fact that it has the character of a motivational-directive link, developing, correcting correction and professional advice.

References:

1. Avlaev O. U. Gender differences of social intelligence in student development. Scientific journal "Psychology". 2021. № Pages 1, 34-41.
2. Авлаев, О. У., & Бутаева, У. А. (2021). Талаба психологик камолоти масаласи. Academic research in educational sciences, 2(5), 4-11.
3. Авлаев, О. У. (2021). Талабалар камолотида ижтимоий интеллектнинг гендер фарклари. «PSIXOLOGIYA» ILMIIY JURNAL, 3441.

4. Avlaev, O. U. (2020). The role of social intelligence in personal development. Association with Novateur Publication India's A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 692-698. 4. Mamatkulov, H. A., Mamatkulova, Z. G., & Avlaev, O. (2020).

5. Merkmale der Verbesserung der beruflichen Kompetenz von militärpädagogern im Prozess des Lernens von Fremdsprachen. Проблемы научной мысли, 7(5), 55-58.

6. Kihlstrom, J. F., & Cantor, N. (2000). Social intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), Handbook of Intelligence (pp. 359-379). New York: Cambridge University Press (2006). Nonverbal Communication in Human Interaction (6th ed.). Belmont, CA.: Thomson Wadsworth.

7. Ickes, W. (2001). Measuring empathic accuracy. In J. H. Hall & F. J. Bernieri (Eds.), Interpersonal Sensitivity: Theory and Management. Mahweh, N. J.: Erlbaum.

8. Михайлова (Алешина), Е.С. Тест Гилфорда диагностика социального интеллекта [Текст]: методическое руководство / Е.С. Михайлова (Алешина). – СПб.: ИМАТОН, 2006. – 56 с.

Author:

Atakhujaeva Shakhlo Anvarovna - Teacher of "Turan International University", <https://orcid.org/0000-0002-6523-3951>. E-mail: shaxloataxujayeva@gmail.com

UDK 372.815.99

PROBLEMS OF DETERMINING SOCIAL INTELLIGENCE IN PERSONAL DEVELOPMENT

SHAXS KAMOLOTIDA SOTSIAL INTELLEKTNI ANIQLASH MUAMMOLARI

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЛИЧНОСТНОМ РАЗВИТИИ

Avlayev Orif Umirovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, 111700. Toshkent viloyati, Chirchiq shahri, Amir Temur ko'chasi, 104.

E-mail: oavlaev1970@mail.ru

Abstract. In this article, the problems of determining social intelligence in personality development are theoretically analyzed. In this, the results of scientific research of a number of foreign countries on the determination of social intelligence in the development of personality are comparatively studied. Another aspect of assessing social intelligence is focused on encoding and decoding human emotions. Similar to the previous measures of social evaluation of children, it was determined that the emotional and non-verbal scores of the scale of social perception of children and adolescents have interdependence by age and gender. Self-report measures have been developed to assess various aspects of social intelligence, as well as a short, standardized "Social Intelligence" or "social "competence" tool was developed. A focus on a person's ability to decode basic emotions associated with facial expressions has led to a number of assessment tools designed to test these social skills. The first in this series of measures was the Facial Affect Scoring Technique, an observational coding system (Ekman, Friesen, & Tomkins, 1971) used to study Japanese.

Key words: Personality, maturity, Social intelligence, social perception, social sensitivity, foreign countries, coding and decoding of emotions, social assessment of children, verbal, non-verbal, facial expressions, self-report methods.

Annotsiya. Mazkur maqolada shaxs kamolotida sotsial intellektni aniqlash muammolari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Bunda shaxs kamolotida sotsial intellektni aniqlash bo'yicha bir qator xorijiy mamlakatlar ilmiy tadqiqot ishlarini natijalari qiyosiy o'rganilgan. Sotsial intellektni baholashning yana bir jihati insonning his-tuyg'ularini kodlash va dekodlashga qaratilgan. Bolalarni ijtimoiy baholashning oldingi o'lchovlariga o'xshash tarzda bolalar va o'smirlarning ijtimoiy idrok etishi o'lchovining hissiy va noverbal ballari yosh va jins bo'yicha o'zaro bog'liqlikka egaligi aniqlangan. Sotsial intellektning turli jihatlarini baholash uchun o'z to'g'risida o'zi hisobot berish usullari ishlab chiqilgan, shuningdek, noverbal xatti-harakatlarni, ijtimoiy idrokni, ijtimoiy sezgirlikni baholashi mumkin bo'lgan qisqa, standartlashtirilgan "Sotsial intellekt" yoki "ijtimoiy kompetentsiya" vositasi ishlab chiqilgan. Shaxsning yuz ifodalari bilan bog'liq bo'lgan asosiy his-tuyg'ularni dekodlash qobiliyatiga e'tibor qaratish ushbu ijtimoiy ko'nikmalarni tekshirish uchun mo'ljallangan bir qator baholash vositalariga olib keldi. Ushbu o'lchov vositalari seriyasida birinchi bo'lib yapon tilini o'rganish uchun ishlatiladigan kuzatuv kodlash tizimi (Ekman, Friesen, & Tomkins, 1971) (Facial Affect Scoring Technique) yuzga ta'sir qilish skoring texnikasi edi.

Kalit so'zlar: Shaxs, kamolot, Sotsial intellekt, ijtimoiy idrokni, ijtimoiy sezgirlik, xorijiy mamlakatlar, his-tuyg'ularini kodlash va dekodlash, bolalarni ijtimoiy baholash, verbal, noverbal, yuz ifodalari, o'zi hisobot berish usullari.

Аннотация. В данной статье теоретически анализируются проблемы определения социального интеллекта в развитии личности. При этом сравнительно изучены результаты научных исследований ряда зарубежных стран по детерминации социального интеллекта в развитии личности. Другой аспект оценки социального интеллекта сосредоточен на кодировании и расшифровке человеческих эмоций. По аналогии с предыдущими показателями

социальной оценки детей установлено, что эмоциональные и невербальные баллы шкалы социального восприятия детей и подростков имеют взаимозависимость по возрасту и полу. Были разработаны меры самоотчета для оценки различных аспектов социального интеллекта, а также был разработан краткий стандартизированный инструмент «Социальный интеллект» или «социальная «компетентность». Акцент на способности человека расшифровывать основные эмоции, связанные с выражением лица, привел к появлению ряда инструментов оценки, предназначенных для проверки этих социальных навыков. Первым в этой серии мер был метод подсчета лицевых аффектов, система кодирования наблюдения (Ekman, Friesen, & Tomkins, 1971), используемая для изучения японского языка.

Ключевые слова: личность, зрелость, социальный интеллект, социальное восприятие, социальная чувствительность, зарубежье, кодирование и декодирование эмоций, социальная оценка детей, вербальная, невербальная, мимика, методы самоотчета.

Kirish. Shaxs kamolotida ijtimoiy intellektning asosiy funksiyalari sifatida quyidagilarga ko‘proq e‘tibor qaratilgan: o‘zgarayotgan sharoitlarda adekvatlikni, moslashishni ta‘minlash; taktik va strategik yo‘nalishlarda muvaffaqiyatli o‘zaro harakatning dastur va rejalarini shakllantirish, joriy vazifalarni bajarish; shaxslararo hodisalarni rejalashtirish va ularning rivojlanishini prognoz qilish; motivasion funktsiya; to‘satdan ro‘y beradigan krizislarni, uzoq vaqt davom etadigan stresslar, o‘zini o‘zi hurmat qilishga tahdid soladigan vaziyatlarni yengib o‘tishga ko‘maklashadigan safarbar qilish funktsiyasi; ijtimoiy kompetentlikni kengaytirish; o‘zini o‘zi rivojlantirish, o‘zini anglash, mustaqil o‘qish[1,2].

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Shaxs kamolotida sotsial intellekt darajasini baholash bo‘yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish jarayonida dastlabki empirik tadqiqotlar o‘ziga xos kognitiv funksiyalar insonning umumiy aql-idroki bilan bog‘liq holda rivojlanishini ko‘rsatdi. Biroq, Torndayk (1920) sotsial intellektni aniqlash uchun qulay testlar ishlab chiqish qiyinligini tan olganida, bu fenomenni baholash usulini ishlab chiqish va shu bilan inson aqlining ushbu turini sotsial intellektni aniqlash bilan bog‘liq muammolarni o‘yin maydonchasi, kazarma, fabrikalarda va savdo shaxobchalarida aniq bashorat qilgan, lekin u sinov laboratoriyasining rasmiy standartlashtirilgan shartlarini chetlab o‘tadi. U tadqiqotga jalb qilingan odamlardan shunday savollarga javob berishni, ularning javoblarini moslashtirish uchun vaqtni, vosita sifatida yuz, ovoz, imo-ishora va mimikani talab qiladi [3].

Sotsial intellektni o‘lchashga qaratilgan boshqa dastlabki urinishlar guruhlardagi shaxslararo o‘zaro ta’sirlar va munosabatlarga qaratilgan bo‘lsa-da (Bales, 1950; Flanders, 1964, 1966; Withall, 1949), o‘ziga xos sotsial intellekt qobiliyatlarini o‘lchash uchun oz sonli empirik baholash usullari yaratilgan. Chapin (1942) shaxsning ijtimoiy idrokini aniqlashga harakat qilgan shkalani yaratdi: "... ma'lum bir ijtimoiy vaziyatni o‘ziga xos xatti-harakatlar nuqtai nazaridan aniqlash (ya'ni, tasniflash, tashxis qo‘yish, sabablarni aniqlash yoki bashorat qilish orqali) qobiliyati. Shaxsning boshqalarga nisbatan his-tuyg‘ulari nuqtai nazaridan emas, balki boshqa omillar mavjuddir" [3]. Ishtirokchilarga har bir ijtimoiy vaziyat uchun yakuniy javob berish yoki xulosa chiqarish imkonini beradigan muammo ssenariylari tuzilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy tushunchasi yuqori bo‘lgan shaxslar siyosiy, professional, ijtimoiy va fuqarolik guruhlarida ko‘proq vakil bo‘lgan va ijtimoiy tushunchasi past bo‘lgan shaxslarga qaraganda a‘zolik, ishtirok etish, tashkiliy va boshqarish ishlarida faolroq bo‘lgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Sotsial intellektni baholashning yana bir jihati insonning his-tuyg‘ularini kodlash va dekodlashga qaratilgan. Ta’sirni qabul qilish qobiliyati testi (CARAT- Communication of Affect Receiving Ability Test) (Buck, 1976) kodlovchining yuzida aniqlangan hissiy belgilarning o‘z-o‘zidan namoyon bo‘lishini o‘lchash uchun mo‘ljallangan. Ishtirokchilar shahvoniy, manzarali, yoqimli odamlar, noxush va g‘ayrioddiy vaziyatlarni o‘z ichiga olgan hissiy jihatdan yuklangan rangli slaydlarga shaxsning o‘z bilgan hamda bilmagan holda videotasvirga olingan reaksiyalari videotasmasini tomosha qilishdi. Dekoderlar beshta hissiy toifadan qaysi slayd ko‘rsatlayotganini aniqladilar va jo‘natuvchilarning javoblari qanchalik yoqimli yoki yoqimsiz ekanligini baholashni so‘rashdi. CARAT bolalarda ham, kattalarda ham jo‘natishning aniqligini ishonchli tarzda o‘lchashi ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, qabul qilish qobiliyatini o‘lchashda slaydni ko‘rish usullaridan foydalanish to‘g‘risida shubhalar paydo bo‘ldi (Buck, 1979). CARAT bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy kamchiliklardan biri bu rangli slaydlardan foydalanish bilan cheklangan his-tuyg‘ularning cheklanishi paydo bo‘lganidan iborat edi [4].

Shaxsning yuz ifodalari bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy his-tuyg‘ularni dekodlash qobiliyatiga e‘tibor qaratish ushbu ijtimoiy ko‘nikmalarni tekshirish uchun mo‘ljallangan bir qator baholash vositalariga olib keldi.

Ushbu o‘lchov vositalari seriyasida birinchi bo‘lib yapon tilini o‘rganish uchun ishlatiladigan kuzatuv kodlash tizimi (Ekman, Friesen, & Tomkins, 1971) (Facial Affect Scoring Technique) yuzga ta’sir qilish skoring texnikasi edi.

Amerikalik talabalarining stressli filmlarni yolg‘iz o‘zi va obro‘li shaxs ishtirokida ko‘rganlarida yuz ifodalarni, vaziyatni rag‘batlantirish paytida yapon va amerikalik talabalar o‘rtasidagi yuz ifodalardagi farqlar tomoshabinlarning baxt, qayg‘u, jirkanish, qo‘rquv, ajablanish hissiyotlarini idrok qilish qobiliyatlarini baholash imkonini beradigan qisqa ta’sirni aniqlash testining (Brief Affect Recognition Test) (Ekman va Friesen, 1974) rivojlanishiga olib keldi. Bu vosita orqali g‘azab va yuz ifodalarda neytrallik soniyaning 1/25 qismidan tezroq tezlikda porlashi aniqlandi. Tadqiqotchilar, ifodalangan his-tuyg‘ular barcha odamlar uchun umumiy bo‘lib ko‘rinadi, degan xulosaga kelgan bo‘lsa-da, turli xil

madaniy muhitlardagi kuzatishlar muayyan ijtimoiy vaziyatlarda yuzdagi ifodalar ko'rinishidagi farqlarni belgilash imkonini beradi[5].

Ushbu madaniy farqlarni hisobga olgan holda, yapon va kavkazliklar yuz ifodalari hissiyotlari (Masumoto va Yekman, 1988) va keyinchalik yapon va kavkazliklarda qisqacha ta'sirni aniqlash testi (Masumoto va boshq., 2000) balanslangan kodlovchilarni o'z ichiga olgan holda oldingi yuz dekodlash vositalarini respondentlarning etnik kelib chiqishi, jinsiga muvofiq yuz ifodalari bo'yicha takomillashtirdi.

Bundan tashqari, yuz ifodalari orqali namoyon bo'ladigan oltita ilgari mavjud bo'lgan his-tuyg'ularga nafrat ham qo'shildi. Bundan tashqari, kuzatilishi mumkin bo'lgan barcha mushak harakatlari yuz harakatlarini kodlash tizimi (Ekman & Friesen, 1978; Yekman, Friesen, & Hager, 2002) asosida o'lchandi va kodlandi, bu dekodlarga ma'lum his-tuyg'ularda mavjud bo'lgan "asosiy" yuz mushaklari harakatlariga e'tibor qaratish imkonini beradi (Rozenberg & Yekman, 2005) [5].

Ushbu baholash vositalari kattalardagi sotsial intellekt darajasini aniqlashda samarali bo'lgan bo'lsa-da, ko'plari keyinchalik bolalarda his-tuyg'ularni kodlash va dekodlashni baholash uchun moslashtirildi. Biroq, ushbu vositalarning bir nechtasi, xususan, bolalarning og'zaki bo'lmagan sezgirlik profili (Rosenthal, Hall, Di Matteo, Rogers, & Archer, 1979) va boshqalarning turli ta'sirlarni qabul qilish qobiliyati testi - (Bak, 1980), ularning aniq emasligi uchun tanqid qilindi, chunki noverbal signallarni dekodlash uchun kattalarning ijtimoiy vaziyatlari haqidagi bilimlar zarur bo'lgan (Nowicki & Duke, 1994; Sallivan, 1982). Shunday qilib, noverbal aniqlikning diagnostik tahlili (Diagnostic Analysis of Nonverbal Accuracy) (DANVA) (Nowicki & Dyuk, 1994) boshqalar bilan muvaffaqiyatli ijtimoiy aloqada bo'lish uchun zarur bo'ladigan ijtimoiy ko'nikmalarga ega bo'lmagan bolalarni aniqlash uchun yaratilgan. Bolalarning yuz ifodalari, g'ayb holatlari, imo-ishoralari va mimkalarini kodlash va dekodlash orqali noverbal signallarni qabul qilish va yuborish qobiliyatini o'lchaydigan DANVA bir qator subtestlar orqali to'rtta asosiy hissiyotlarni baholaydi: baxt, qayg'u, g'azab va qo'rquv. DANVA natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalarning o'zini o'zi qadrlashi barcha reseptiv subtestlardagi ballar bilan ijobiy bog'liq (Nowicki, 1992), bolalar tengdoshlarining ijobiy va salbiy baholari mos ravishda kattaroq va kamroq aniqlik bilan bog'liq (Nowicki & Duke, 1992). Ular bolalarning ijtimoiy xulq-atvori, ularning o'qituvchilari tomonidan baholanganidek, yuz ifodalari, paralingvistik va pozisiyalar bilan bog'liq bo'lgan reseptiv subtestlardan iborat (Nowicki & Duke, 1994) [6].

Akademik jihatdan, DANVA standartlashtirilgan muvaffaqiyat testlari bilan bog'liq, ammo IQ bilan emas (Nowicki & Duke, 1992; Nowicki & Duke, 1994). Shunday qilib, mualliflarning xulosasiga ko'ra, DANVA zaif ijtimoiy o'zaro ta'sir qilish qobiliyatiga ega bo'lishi mumkin bo'lgan bolalarni aniqlashga yordam beradigan noverbal vaziyatlarda bolalarni kodlash va aniqroq dekodlash qobiliyatini baholashning to'g'ri va aniq usulidir.

Bolalar ijtimoiy qobiliyatlarining mavjud standartlashtirilgan o'lchovlari bilan bog'liq ikkita asosiy vazifa paydo bo'ldi: (a) yuz ifodasi, imo-ishoralar, ovoz ohanglari, pozisiyalar va vaziyat belgilarining har bir komponenti alohida yoki qisman kombinatsiyalarda taqdim etilishi va (b) bolalarning ehtimoliy javoblari ro'yxatini ishlab chiqish. Ushbu cheklovlarni yaxshilashga urinib, Magill-Evans, Koning, Cameron-Savada va Manyk (1995) bolaning ijtimoiy signallarni sharhlash qobiliyatini o'lchash uchun, "Bolalar va o'smirlarning ijtimoiy idrok o'lchovi"ni (Child and Adolescent Social Perception Measure -CASP) ishlab chiqdilar. Uni qo'llash jarayonida: (a) xulosa chiqarish, yuz ifodasi, ovoz ohangi, imo-ishoralar, pozisiyalar va vaziyat belgilaridan kelib chiqadigan his-tuyg'ular bir vaqtning o'zida taqdim etiladi va (b) mumkin bo'lgan javoblar ro'yxatidan tanlashdan farqli o'laroq, o'z javoblarini yaratadilar. CASP bolalar aktyorlarining o'nta sahnasidan iborat bo'lib, turli xil muhitda turli xil hissiy intensivliklarda senariyli dialoglarsiz ijro etiladi. Bolalardan sahnadagi voqealarni, har bir inson nimani his qilgani va shaxsning shunday his qilayotganini qanday aytishi mumkinligini tasvirlashni so'raladi. Barcha javoblar ularni qisman va to'liq to'g'ri emosional ballar bilan baholash uchun umumiy his-tuyg'ular balliga va yuz belgilari, tana belgilari, ovozli signallar va kontekst belgilarini aniqlash uchun umumiy noverbal ishoralar balliga bo'lingan. Bundan tashqari, ishtirokchilardan olingan barcha sifatdagi ma'lumotlar har bir bolaning so'z boyligini aniqlashga imkon berdi [7].

Bolalarni ijtimoiy baholashning oldingi o'lchovlariga o'xshash tarzda bolalar va o'smirlarning ijtimoiy idrok etishi o'lchovining hissiy va noverbal ballari yosh va jins bo'yicha o'zaro bog'liqlikka ega.

Ijtimoiy idrok etish qobiliyati yoshga qarab ortib borishi va qizlarning ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha o'g'il bolalarga qaraganda yuqori ball to'plashlari oldingi tadqiqotlar natijalari bilan tasdiqlangan (Hall, 1984; Magill-Evans va boshq., 1995; Nowicki & Duke, 1994; Rosenthal, Hall, Archer, DiMatteo va Rojers, 1977). Biroq, bolalarning ifodali lug'ati va umumiy his-tuyg'u darajasi yoki umumiy noverbal belgilarni idrok qilishi o'rtasida hech qanday bog'liqlik topilmadi va jinslar o'rtasida farq yo'q [9]. Muayyan kognitiv qobiliyatlar va bolaning ijtimoiy vaziyatlarni idrok etish qobiliyati o'rtasidagi bog'liqlik hozirgi kungacha ishlab chiqilgan baholash usullari orqali aniq bo'lmasa-da, bolaning ijtimoiy vaziyatlarda noverbal signallarni talqin qilish qobiliyatiga oid ma'lumotlar aniq edi.

Sotsial intellektning turli jihatlarini baholash uchun o'z to'g'risida o'zi hisobot berish usullari ishlab chiqilgan. Ulardan odatda, shaxsiy xususiyatlar, munosabat va hissiy holatlarni o'lchash uchun foydalanilsa ham (Robinson, Shaver, & Wrightsman, 1991), shaxslararo ko'nikmalar va sotsial intellektning boshqa darajalarini aniqlash uchun ko'plab o'ziga o'zi hisobot berish vositalari tuzilgan (Riggio & Riggio, 2001) [8]. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, malakalari bo'yicha o'zi to'g'risida o'zi beradigan hisobotlarda javoblarning noto'g'ri bo'lishi, haqqoniylikni ta'minlashga kuchli salbiy ta'sir qiladi va shuning uchun bu ko'nikmalarni to'g'ri baholamaydi (Cheek, 1982; Cronbach, 1990; Davis & Kraus, 1997; Ickes, 1993, 2001; Kagan, 1988; Oskamp, 1991; Wiggins, 1973; Zukerman, Koestner va Driver, 1981). Lekin bu usulning tarafdorlari o'ziga o'zi beradigan hisobotlarni ishlatish oson, iqtisodiy jihatdan samarali, ko'plab sohalar va vaziyatlarda

mahorat darajasini aks ettiradi va imkon beradi, deb ta'kidlaydilar. Shaxs kamolotini ta'minlashning sotsial intellekt komponentlarini o'rganish yo'nalishida yuqorida aytilganlar bilan birga ko'plab boshqa usullar ham mavjud. Masalan qobiliyatlarning individual in'ikoslari (Fridman, Prince, Riggio, & DiMatteo, 1980; Riggio, 2005; Riggio & Riggio, 2001), his-tuyg'ularning empatiyasi so'rovi (Mehrabian & Yepstein, 1972), shaxslararo kompetensiya so'rovi (Buhrmester, Furman, Wittenberg va Reis, 1988) va shaxslararo sezgirlik o'lchovi (Boyce & Parker) va boshqalar. Shaxslararo sezgirlikning o'rnatilgan asosiligi va turli xil ta'riflari yo'qligi sababli keng qo'llanilmaydi (Riggio va Riggio, 2001) [9].

Sotsial intellekt ko'nikmalarini o'lchash uchun o'zi to'g'risida o'zi hisobot berish usullaridan foydalanishga bo'lgan eng dastlabki urinishlardan ikkitasi Perceived Decoding Ability (PDA) va Perceived Encoding Ability (PEA) shkalalari edi (Sukerman va Larrance, 1979). PDA 46 ta parametrlar bo'yicha o'zi to'g'risida o'zi hisobot berish orqali yuz-vizual va lug'at dekodlash qobiliyatlarini tekshirish uchun yaratilgan, masalan: "Kimdir menga yoqmoqchi bo'lsa, men odatda, uning yuz ifodasidan bilib olaman" va "Men odatda, kimningdir jahli chiqqanini ovoz ohangidan bilib olaman" PDA kodlash ko'nikmalarini o'zi to'g'risida o'zi hisobot berishning 49 ta elementi, jumladan, "Men qayg'uli filmlarda osongina yig'layman" va "Odamlar mening g'azablanganimni ovozim ohangidan bilishi mumkin", kabi ta'kidlar orqali tekshirish uchun mo'ljallangan. PDA va PEA bir-biri bilan korrelyasiya qilingan bo'lsa-da, ushbu testlar uchun haqiqiylik o'rnatilmagan, chunki samaradorlik ko'rsatkichlari bilan solishtirganda zaif korrelyasiyalar aniqlangan [10].

Sotsial intellekt ko'nikmalarini to'g'ri baholay oladigan va ijtimoiy maqsadga muvofiqlik nuqtai nazardan minimallashtiradigan o'zi to'g'risida o'zi hisobot berish usulini yaratish uchun Riggio (1986; 1989; Riggio & Carney, 2003) ijtimoiy ko'nikmalar inventarizatsiyasini (Social Skills Inventory-SSI) yaratdi. Bu vositada issiy va ijtimoiy ko'nikmalarni o'lchash uchun oltita kichik o'lchovlar ishlab chiqilgan: (a) hissiy ekspressivlikni o'lchaydigan hissiy ekspressivlik, (b) hissiy sezgirlik, noverbal dekodlash qobiliyatini o'lchash, (c) o'zini nazorat qilish va nazorat qilish qobiliyatini baholaydigan hissiy nazorat, hissiy ifodalar, (d) og'zaki nutq qobiliyati va boshqalarni ijtimoiy o'zaro ta'sirga jalb qilish ko'nikmalarini o'lchaydigan ijtimoiy ekspressivlik; (e) ijtimoiy sezuvchanlik, ijtimoiy vaziyatlarni dekodlash va sharhlash qobiliyatini o'lchash va (f) ijtimoiy vaziyatlarda qanday harakat qilishni bilish qobiliyatini baholaydigan ijtimoiy nazorat (Riggio, 2005) [11].

Ushbu kichik o'lchovlar har bir elementni shakllantirish orqali shaxslararo munosabatlarni bilvosita baholash uchun tuzilgan, unda ishtirokchilar olingan ma'lum miqdordagi shaxsiy fikr-mulohazalar asosida javob berishadi (masalan, "Odamlar menga sezgir odam ekanligimni aytishdi" va "Men sezgir va tushunadigan odamman") (Riggio va Riggio, 2001). [12].

Ijtimoiy ko'nikmalar inventarizatsiyasi (Social Skills Inventory-SSI) natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'plab kichik o'lchovlar boshqa standartlashtirilgan samaradorlikka asoslangan o'lchovlar bilan ijobiy korrelyasiyani ko'rsatdi. Masalan, Ijtimoiy sezuvchanlik kichik o'lchovi shaxslararo idrok vazifasi bilan yuqori darajada bog'liq edi (Archer va Kostanzo, 1987) va hissiy sezgirlik pastki o'lchovi og'zaki bo'lmagan sezgirlik profili va og'zaki bo'lmagan aniqlikning diagnostik tahlili bilan yuqori darajada bog'liq edi (Riggio va Karni, 2003). Hissiy ekspressivlik va sotsial ekspressivlik kichik o'lchovlari bo'yicha yuqori ball to'plaganlar past ball to'plaganlarga qaraganda ko'proq yoqimli va jozibali deb baholandi (Riggio, 1986; Riggio, Widaman, Taker va Salinas, 1991). Shaxslararo munosabatlarga xos bo'lgan SSI ballari boshqaruv lavozimlaridagi muloqot qobiliyatlari reytinglari bilan bog'liq (Riggio, Aguirre, Mayes, Belloli va Kubiak, 1997) va yetakchilik samaradorligi reytinglarida muvaffaqiyatni bashorat qiladi (Riggio, Riggio, Salinas va Cole, 2003).) va hospis xodimlari bilan ishlashni baholashda ham qo'llaniladi (Riggio & Taylor, 2000).

Oldingi ilmiy-tadqiqot ma'lumotlariga ko'ra, ayollar hissiy ekspressivlik, ijtimoiy ekspressivlik, hissiy sezgirlik va ijtimoiy sezgirlik kichik shkalalari bo'yicha erkaklardan yuqori ball to'pladilar. Biroq, erkaklar hissiy nazorat kichik shkalasi bo'yicha ayollarga qaraganda ko'proq ball olishdi (Riggio & Carney, 2003) [13].

Noverbal sezgirlik profilidan (Profile of Nonverbal Sensitivity -PONS) foydalangan holda o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, yuqori ball to'plaganlar ko'proq ekstrovert, shaxslararo rag'batlantiruvchi, ommabop bo'lgan va do'stlari, turmush o'rtoqlari va boshliqlari tomonidan shaxslararo nisbatan sezgirroq deb baholangan (Rosenthal va boshqalar, 1979).

Xususan, PONS bo'yicha yuqori ball olgan o'qituvchilar xatti-harakatlarini kuzatish orqali ular o'quvchilarga ko'proq dalda berishlari aniqlandi. O'qituvchilarning PONS ballari o'qitishdagi mukammallik reytinglari bilan bog'liqligi aniqlandi. Shu bilan birga, ehtimol, PONSning eng muhim kashfiyotlari quyidagilardan iborat edi: (a) sotsial intellektning bir jihati bo'lgan noverbal muloqotga nisbatan sezgirlik umumiy intellekt bilan bog'liq emas, (b) ayollar noverbal signallarni erkaklarga qaraganda aniqroq o'qiydilar va shuning uchun baholash uchun mo'ljallangan chora-tadbirlar bunday ko'nikmalarni standartlashtirilganda yaxshiroq ishlaydilar, (c) videotasma formatidan foydalanish hissiy va ijtimoiy xatti-harakatlarni kodlash va dekodlashning bir nechta va bir vaqtning o'zida bir nechta kanallarini tekshirish usulini ta'minlaydi (Archer, Constanzo, & Akert, 2001; Hall, 2001) [14].

PONS ni ishlab chiqishda mualliflar PONS uchun ko'p tanlovli savollarga javoblar ishtirokchilarning shaxsiy ijtimoiy tajribasi va kuzatishlariga bog'liq, degan xulosaga kelgan holda ishtirokchilarning sub'ektivligiga muvofiq javob oldilar (Archer, Kostanzo va Akert, 2001). Bundan tashqari, PONS fil'mining har bir sahnasi bir sotsial vaziyatni aks ettiruvchi bir xil ayol kodlovchidan iborat. Shu sababli, har bir ijtimoiy vaziyat uchun ob'ektiv to'g'ri javob yaratish bilan birga, tabiiy muhitda insonning muloqoti va ijtimoiy idrok etish elementlarini ko'rsatadigan o'lchov vositasini loyihalashga harakat qilindi.

Ushbu vositalardan birinchisi, ijtimoiy talqin qilish vazifasi bo'yicha 20 ta sahna ko'rinishini o'z ichiga olgan 30 daqiqali videotasma yaratildi (Archer va Akert, 1977). U quyidagi xususiyatlarga ega: (a) yozilmagan xatti-harakatlardan foydalangan holda oldingi baholash vositalarini yaxshilashga qaratilgan spontan suhbat, (b) verbal va nonverbal kanallarni, shu jumladan, imo-ishoralarni, yuz ifodalarini, harakatni va jismoniy ko'rinishni tabiiy ravishda taqdim etish, (c) kontekstdagi doimiy xatti-harakatlar ketma-ketligi, (d) har bir ijtimoiy sahna uchun turli kodlovchilar, (e) tomoshabinlar faqat his-tuyg'ulardan tashqari, turli shaxslararo vaziyatlar bo'yicha talqin qilishlari kerakligi, (f) test dekodlash qobiliyatining emas, balki ijtimoiy talqin jarayonini o'rganish uchun mo'ljallanganligi(g) o'lchanayotgan parametrlar bo'yicha ob'ektiv ravishda to'g'ri javob olinishi. Har bir sahna ko'rinishi tugagandan so'ng, ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlarga tegishli bitta ob'ektiv to'g'ri javobga mo'ljallangan izohli savol berildi.

Ijtimoiy sharhlash topshirig'ining (Social Interpretations Task-SIT) dastlabki natijalari shuni ko'rsatdiki, videotasmani ko'rayotgan ishtirokchilar uchun talqinning aniqligi har bir savol uchun imkoniyat darajasidan ancha yuqori. Bundan tashqari, talqinlarning to'g'riligi verbal va nonverbal kanallarni o'z ichiga olgan to'liq videotasmani ko'rishda hakamlar o'zaro munosabatlarning faqat bosma stenogrammalarini ko'rganidan ko'ra aniqroq bo'ldi, bu esa, ijtimoiy muhitda verbal va nonverbal belgilar bir-biridan ajratilmagan, aksincha, bir-biridan ajratilgan degan oldingi xulosalarni tasdiqladi. Chunki ular bir vaqtning o'zida sodir bo'ladi va idrok yoki taassurot hosil qilish uchun birlashtiriladi (Hastorf, Schneider va Polefka, 1970).

Biroq, SIT va PONS ning bir jihati shundaki, u oq-qora rangda suratga olingan, bu ko'pincha kim gapirayotganini aniqlashni qiyinlashtiradi (Archer, Costanzo, & Akert, 2001) [15].

Shu sababli, shaxslararo idrok jarayonini o'rganish bo'yicha (Interpersonal Perception Task -IPT) (Archer & Kostanzo, 1987) tomonidan takomillashtirilgan va dolzarb video o'lchovni, shuningdek, nonverbal xatti-harakatlarni, ijtimoiy idrokni, ijtimoiy sezgirlikni baholashi mumkin bo'lgan qisqa, standartlashtirilgan "Sotsial intellekt" yoki "ijtimoiy kompetentsiya" vositasi ishlab chiqilgan (Archer, Kostanzo va Akert, 2001). Unda ijtimoiy o'zaro ta'sirning beshta toifasi, qarindoshlik, yolg'on, raqobat, maqom va yaqinlik (Social Interpretations Task-SIT) SIT ga o'xshash tarzda, yozilmagan, naturalistik xatti-harakatlar orqali olingan.

Xulosalar:

1. Shaxs kamoloti bo'yicha nazariyalar nuqtai nazaridan olib borilgan psixologik tadqiqotlarda yuqori faollik sub'ekti, qoida tariqasida, quyidagilar bilan ajralib turishi aniqlandi: bir yoki bir nechta sotsial intellekt komponentlarining optimal yoki yuqori darajasi; sotsial intellekt komponentlari shaxs kamoloti xususiyatlarining uyg'un rivojlanishi bilan bog'liq; sotsial intellekt ta'lim yoki kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish yo'lida turli xil stress omillarining salbiy ta'siriga dosh berish imkonini ham beradi.

2. O'zbek va xorij psixologiya maktablari vakillari tomonidan to'plangan ilmiy tajribalarga asoslanib shaxs kamolotida sotsial intellekt komponentlarini o'rganishga integrasiyalashgan yondashuv taklif etiladi.

3. Sotsial intellekt rivojlanishi - bu shaxs kamolotining turli ierarxik darajalari xususiyatlari bilan belgilanadigan tizimli, ko'p komponentli shakllanish hisoblanadi. Ijtimoiy kasblar vakillarining sotsial intellekt uslublari o'ziga xos xususiyatga ega, ammo ular faoliyatining muvaffaqiyati nuqtai nazaridan tengdir.

4. Psixologiya fani rivojlanishining hozirgi bosqichida sotsial intellektning shaxs kamolotidagi o'rni haqidagi bilimlar tizimi yagona nazariy va metodologik asos bilan birlashtirilmagan bir qator nazariy va empirik tadqiqotlar bilan ifodalanadi.

Xorijiy va mahalliy psixologlarning ishini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, insonning sotsial intellekt determinanti muammosining ahamiyati bilan shaxs kamoloti fenomenologiyasi, xususiyatlari, tuzilishi, mexanizmlari va rivojlanishi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega emaslik o'rtasida qarama-qarshilik mavjud.

Adabiyotlar:

1. Avlayev O. U., Abdusalilov Sh. A. The of social intelligence in personal maturity. International journal of psychosocial rehabilitation. Scopus. Voles. 24, Chair 06, 2020 ISSN: 1475-7192. Page No. 428 – 436

2. Avlayev O. U. Gender differences of social intelligence in student development. Scientific journal "Psychology". 2021. № Pages 1, 34-41.

3. Thorndike, E. L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Monthly Magazine, 140, 227-235.

4. Buck, R. (1979). Measuring individual differences in the nonverbal communication of affect: The slide-viewing paradigm. Human Communication Research, 6, 47-57.

5. Ekman, P., & Friesen, W. V. (1974). Nonverbal behavior and psychopathology. In R. J. Friedman & M. Katz (Eds.), The psychology of depression: Contemporary theory and research (pp. 3-31). Washington, DC: Winston & Sons.

6. Nowicki, S. Jr., & Duke, M. P. (1994). Individual differences in the nonverbal communication of affect: The Diagnostic Analysis of Nonverbal Accuracy Scale. Journal of Nonverbal Behavior, 18, 9-35

7. Magill-Evans, J., Koning, C., Cameron-Savada, A., & Manyk, K. (1995). The Child and Adolescent Social Perception Measure. Journal of Nonverbal Behavior, 19, 151-169.

8. Hall, J. A. (1984). Nonverbal sex differences: Communication accuracy and expressive style. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

9. Riggio, R. E., & Riggio, H. R. (2001). Self-report measurement of interpersonal sensitivity. In J. H. Hall & F. J. Bernieri (Eds.), Interpersonal Sensitivity: Theory and Management. Mahwah, NJ: Erlbaum.

10. Boyce, P. M., & Parker, G. (1989). Development of a scale to measure interpersonal sensitivity. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 23, 341-351.
11. Riggio, R. E. (2005). The Social Skills Inventory (SSI): Measuring nonverbal and social skills. In V. Manusov (Ed.), The sourcebook of nonverbal measures: Going beyond words (pp.25-33). Mahwah, NJ: Erlbaum
12. Riggio, R. E., & Riggio, H. R. (2001). Self-report measurement of interpersonal sensitivity. In J. H. Hall & F. J. Bernieri (Eds.), Interpersonal Sensitivity: Theory and Management. Mahwah, NJ: Erlbaum.
13. Riggio, R. E., & Carney, D. R. (2003). Social skills Inventory manual: Second edition. Redwood City, CA: MindGarden
14. Archer, D., Costanzo, M., & Akert, R. (2001). The Interpersonal Perception Task (IPT): Alternative approaches to problems of theory and design. In J. H. Hall & F. J. Bernieri (Eds.), Interpersonal sensitivity: Theory and management. Mahwah, NJ: Erlbaum
15. Campbell, J., & McCord, D. (1996). The WAIS-R comprehension and picture arrangement subtests as measures of social intelligence: Testing additional interpretations. Journal of Psychoeducational Assessment, 14, 240-249

Muallif:

Avlayev Orif Umirovich - Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Psixologiya kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari doktori (PhD), <https://orcid.org/0009-0003-8342-1774>, oavlaev1970@mail.ru

UDK 372.815.99

MULTIPLE PERSPECTIVES OF PSYCHOLOGICAL LITERACY IN ADOLESCENTS

О‘SMIRLARDA PSIXOLOGIK SAVODXONLIKNING KO‘P QIRRALI ISTIQBOLLARI

МНОЖЕСТВЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ГРАМОТНОСТЬ ПОДРОСТКОВ

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich

Namangan davlat universiteti, 160107, Namangan shahri, Boburshox ko'chasi, 161.

E-mail: mirzaodilf@gmail.com

Abstract. This article presents conclusions based on literature analysis, observations, and methods obtained about the concept of psychological literacy, which is the main requirement of today's time. It is known that the concept of psychological literacy has been gaining importance in psychology education at all levels in Uzbekistan and throughout the world in recent years. Psychology educators and policy makers are striving to emphasize the relevance and utility of psychology in everyday life, the workplace, and as an element of global citizenship. Also, improving the psychological literacy of adolescents is a problem that needs an urgent solution. In recognition of this recent development, the Psychology Academics, Researchers and Educators section aims to stimulate critical discussion and reflection on psychological literacy and its provision in higher and higher education contexts. was a study of current thinking, developments, and practice within contemporary psychology education with the goal of stimulating. Several problems arise in the process of globalization of teenagers and adaptation to social life. In order to eliminate such problems, they feel a direct need for the level of psychological literacy. The given analyzes analyze the problems that can be encountered and are being solved.

Key words: Adolescents, psychological literacy, socialization, mental process, behavior, modern psychology.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi zamonning asosiy talabi bo'lgan psixologik savodxonlik tuhsunchasi haqida adabiyotlar tahlili, kuzatishlar, olingan metodikalar asosidagi xulosalar keltirilgan. Ma'lumki, psixologik savodxonlik tushunchasi so'nggi yillarda barcha darajadagi, O'zbekiston va butun dunyoda psixologiya ta'limida ahamiyatlilik darajasi ortib bormoqda. Psixologiya o'qituvchilari va siyosatchilar kundalik hayotda, ish joyida va global fuqarolik elementi sifatida psixologiyaning dolzarbligi va foydaliligini ta'kidlashga intilishmoqda. Shuningdek, o'smirlar psixologik savodxonligini oshirish ham dolzarb yechim kutayotgan muammo sifatida ko'zga chalinmoqda. Psixologiya bo'yicha Akademiklar, tadqiqotchilar va o'qituvchilar bo'limi ushbu so'nggi rivojlanishni e'tirof etib, ushbu maqolada aks ettirilgan tadqiqotning maqsadi psixologik savodxonlik va uni oliy va oliy ta'lim kontekstlarida taqdim etish bo'yicha tanqidiy munozara va mulohazalarni rag'batlantirish maqsadida zamonaviy psixologiya ta'limi doirasidagi hozirgi fikrlash, ishlanmalar va amaliyotni o'rganish edi. O'smirlarning globallashuvi hamda ijtimoiy hayotga moslashish jarayonida bir nechta muammolar vujudga keladi. Aynan shunday muammolarni bartaraf etish uchun esa psixologik savodxonlik darajasiga bevosita ehtiyoj sezadilar. Keltirilgan tahlillar esa uchrashi mumkin bo'lgan va yechim topayotgan muammolarni tahlil etadi.

Kalit so'zlar: O'smirlar, psixologik savodxonlik, ijtimoiylashuv, aqliy jarayon, xatti-harakat, zamonaviy psixologiya.

Аннотация. В данной статье представлены выводы, основанные на анализе литературы, наблюдениях и методах, полученных о понятии психологической грамотности, что является основным требованием сегодняшнего времени. Известно, что в последние годы понятие психологической грамотности приобретает все большее значение в психологическом образовании на всех уровнях в Узбекистане и во всем мире. Преподаватели психологии и политики стремятся подчеркнуть актуальность и полезность психологии в повседневной жизни, на

рабочем месте и как элемент глобальной гражданственности. Также повышение психологической грамотности подростков является проблемой, требующей безотлагательного решения. В знак признания этого недавнего события раздел «Академики, исследователи и преподаватели психологии» призван стимулировать критическое обсуждение и размышления о психологической грамотности и ее обеспечении в контексте высшего и высшего образования. с целью стимуляции. В процессе глобализации подростков и адаптации к социальной жизни возникает ряд проблем. Для устранения подобных проблем они испытывают прямую потребность в уровне психологической грамотности. В данном анализе анализируются проблемы, с которыми можно столкнуться и которые решаются.

Ключевые слова: Подростки, психологическая грамотность, социализация, психический процесс, поведение, современная психология.

Kirish. Bugungi rivojlanayotgan dunyoda bir nechta fanlar, jabhalar bilan birgalikda psixologiya va uning ko'p muammolari ham o'z yechimini toppish bilan birgalikda fandagi yechilayotgan yangilik sifatida ko'zga tashlanib bormoqda. Xususan, bugungi jamiyatimizning asosini tashkil etuvchi o'smirlar haqida so'z borar ekan, ularning psixologik savodxonligi haqidagi qarashlarga tez-tez duch kelmoqdamiz. Darhaqiqat, jamiyatdagi ijtimoiylashuv o'smirlardan bir necha bosqichlarda rivojlanishini talab qilmorda, shuningdek, ularning psixologik savodxonliklari ham asosiy masalaga aylanib bormoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Birinchidan, biz psixologik savodxonlik va uning zamonaviy psixologiya ta'limidagi ahamiyati haqidagi tushuncha va adabiyotlar bilan tanishamiz. Shundan so'ng, universitet bakalavriat dasturi doirasida psixologik savodxonlikni o'quv rejasiga kiritish usullaridan birini ko'rsatadigan amaliy tadqiqot olib boriladi. Biz psixologik savodxonlik haqidagi fikrlashning rivojlanishini tarixiy kontekstda ko'rib chiqishga harakat qilamiz, uni ijtimoiy manfaatlar va Millerning (1969) "psixologiyani berish" kontseptsiyasi bilan bog'laymiz. Bu o'rta maktabgacha bo'lgan psixologiya ta'limi o'quvchilarni psixologik savodxonlik bilan qay darajada qurollantirishi mumkinligi, psixologiya fanini o'rganish soni ortib borayotganining jamiyatga ta'siri haqida savol tug'iladi. Angliya va Uelsda oliy maktabgacha bo'lgan eng mashhur psixologiya malakasi A-darajasi bo'lib, u yaqinda qayta ko'rib chiqilgan va shuning uchun biz yangi A-darajadagi psixologiya spetsifikatsiyalarining psixologik savodxonlikka qo'shgan hissasini ko'rib chiqamiz. Shunday qilib biz, psixologik savodxonlik uchun ta'limga e'tiborning kuchayishi oqibatlari haqida ba'zi fikrlarni taklif qilamiz.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Psixologik savodxonlik birinchi marta Makgovern va boshqalar tomonidan ta'riflangan. U o'smirlar tomonidan psixologiya bo'yicha ta'lim jarayonida egallanadigan quyidagi ko'nikma va bilimlardan iborat bo'lishini taklif qildi:

- psixologiyaning muhim predmeti bo'yicha lug'at va bilim;
- muqobil harakat yo'nalishlarini baholash uchun ilmiy fikrlash, ma'lumotlarni intizomli tahlil qilish;
- muammoni hal qilishda ijodiy va "do'stona skeptik" yondashuv;
- shaxsiy, ijtimoiy va tashkiliy masalalarga psixologik tamoyillarni ishda, munosabatlarda va kengroq jamiyatda qo'llash;
- axloqiy harakat qilish;
- axborot va texnologiyalardan foydalanish va baholashda malakali;
- turli rejimlarda va turli auditoriyalar bilan samarali muloqot qilish;
- xilma-xillikni tan olish, tushunish va hurmat qilishni tarbiyalash;
- o'zining va boshqalarning xatti-harakati va aqliy jarayonlari to'g'risida tushunarli va mulohaza yurituvchi sifatida shakllanish.

Shuni e'tiborga loyiqki, psixologiya talabalari psixologik savodxonlikka ega bo'lishlari kerak bo'lgan o'ziga xos mavzu mazmuni Makgovern hisobida aniqlanmagan. Buning o'rniga, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va samarali olim va fuqaro bo'lish uchun psixologiya bilimlarini qo'llash uchun yetarlicha psixologiyani o'rganishga urg'u beriladi. Bu erda Makgovern ko'p jihatdan psixologiya ta'limi talabalarini ushbu fanga jalb qilishni osonlashtiradigan yo'lni qamrab oladi (Braun, Kollinz va Duguid, 1989) va ularni psixolog kabi "fikrlashni" o'rganishda qo'llab-quvvatlaydi (Hulme va De Wilde, 2015, 20-b). Psixologik savodxonlik, shuningdek, Makgovernning fikricha, ijtimoiy kontekstda o'z-o'zini anglash va tushunishni osonlashtiradigan narsa sifatida qabul qilinadi.

Shunday qilib, psixologiyani tashkil etuvchi bilim va ko'nikmalar uning akademik "ingrediyentlari" taklif qilishi mumkin bo'lganidan ancha kengroqdir. Psixologiyani STEM+ predmeti sifatida belgilab, u ijtimoiy fanlar yoki gumanitar fanlar bitiruvchilariga xos bo'lgan muloqot va shaxslararo munosabatlar bilan bir qatorda oddiy fan bitiruvchisidan kutilishi mumkin bo'lgan barcha ko'nikmalarni rivojlantirishini ta'kidlaydi. Xususan, psixologik savodxonlik talabalar uchun nafaqat psixologiya bilan shugullanish, balki umuman olganda ularning global fuqarolar sifatidagi hissalarini qo'shish uchun foydalidir.

Harre (2011) ekologik barqarorlikni yaxshilash va shunday qilib yaxshiroq dunyoni yaratish uchun xulq-atvorni o'zgartirishda psixologiyaning rolini hisobga olgan holda, psixologik savodxonlik mavzusini kengaytirdi. Shunday qilib, psixologik savodxonlik ta'limi uni o'rganayotgan o'smirlar va ularning atrofida yashaydigan hayotini yaxshilash uchundolzarbdir. Qaysidir ma'noda, psixologiya hovuzga tashlangan toshga o'xshaydi, u atrofida to'lqinlar hosil qiladi, birinchi navbatda o'quvchiga ta'sir qiladi, so'ngra o'z bilim va ko'nikmalarini o'zining yaqin oilasi, ish joyi, jamiyati va butun dunyoda qo'llashi mumkin. Bu 1-rasmda tasvirlangan.

1-rasm. Psixologik savodxonlik inson hayotining barcha jabhalarida, o'zini anglashdan tortib global kontekstgacha ta'sir qiladi

Bugun o'smirlar atrofida psixologik ta'lim orqali psixologik savodxonlikni rivojlantirish muhimligini dunyo olimlari ta'kidlaydi. Shunday ekan, psixologiya o'qituvchilari oldiga qo'yilayotgan vazifa o'quvchilarda psixologik savodxonlikni rivojlantirishni ta'minlash uchun psixologiya o'quv dasturi doirasidagi imkoniyatlarni qanday oshirishdir. Dunn fikriga ko'ra: (2011) "Psixologik savodxonlikni oshirish psixologiyaning dolzarbligini ta'kidlaydigan tarzda o'quvchilarga nimani va qanday o'rgatishimizni qayta yo'naltirishni talab qiladi" deb ta'kidlaydi. Bu psixologik ko'nikma va bilimlarni real dunyo kontekstida qo'llashni bevosita ko'rsatuvchi ta'lim natijalariga, o'quvchilarga bunday qo'llash imkoniyatini beradigan o'quv faoliyatiga va haqiqiy baholashga ega bo'lgan konstruktiv moslashtirilgan o'quv dasturiga ehtiyojni bildiradi (Biggs, 1999). Ashford-Rowe, Herrington & Brown, 2014; Gulikers, Bastiaens & Kirschner, 2004), o'smirlarning bilimlarini real muammolarni hal qilishda qo'llash qobiliyatini chinakam baholaydi.

Biroq, psixologiya o'quv dasturining o'zi ham real dunyo kontekstlarida qo'llanilishi mumkin; masalan, o'quvchilarning o'z-o'zini anglashini o'rganish nazariyasi va metakognitsiyani tushunish orqali rivojlantirish mumkin, ijtimoiy psixologiyani ish joyiga bema'lol qo'llash mumkin, xulq-atvorni o'zgartirish psixologiyasi esa salomatlikni yaxshilash, atrof-muhit barqarorligi va jamiyat hayoti kabi global muammolarga tegishli. Etika, xilma-xillik va inklyuziya psixologik adabiyotlarda, xususan, individual farqlar sohasida ham mavjud.

Psixologik savodxonlikni o'quv dasturiga kiritish usullarini topishdan tashqari, Makgovern (2011) uni o'qituvchilar sifatida o'z amaliyotimizda modellashtirish muhimligini taklif qiladi. Bunga psixologik tamoyillar asosida ta'lim berish va o'qitish, o'z psixologik ko'nikmalarimiz va bilimlarimizdan foydalangan holda muammoni hal qilish yondashuvini modellashtirish va o'smirlar bilan inklyuziv aloqa qilish kiradi. Buning qiziqarli tomoni shundaki, o'qituvchilar o'z ta'lim jarayonida axloq qoidalarini hisobga olishlari kerak, xususan, o'smirlarni muammolarni hal qilishda psixologiyani qo'llashga undashda o'zlarining qobiliyatlari va cheklovlarini, shu jumladan, ularning yetukligi va ta'lim darajasi bilan bog'liqligini tushuntirishlari zarur.

Psixologik savodxonlikni o'quv dasturiga kiritish muammosini qabul qilish ko'p sabablarga ko'ra foydalidir. Birinchidan, bu to'g'ridan-to'g'ri o'smirlar ga murojaat qiladi, ularning ko'plari psixologiyani o'rganishni tanlaydilar, chunki ular bu ularga jamiyatni o'zgartirishga yordam beradi (Bromnick & Horowitz, 2013). Ikkinchidan, o'smirlar o'z hayotlari bilan bog'liq deb hisoblagan kontent bilan ko'proq shug'ullanishadi (Jones, 2009). Shaxsan tegishli mavzu materiallarini o'rganish, shuningdek, ishga joylashish va xalqarolashtirish (Reddy, Lantz & Hulme, 2013) bilan chambarchas bog'liq bo'lib, jamiyat va odamlar uchun hayot sifatini yaxshilashda ko'p narsalarni taklif qiladi.

Psixologik savodxonlikni psixologiya o'quv dasturiga kiritishni osonlashtirish uchun eng yaxshi amaliyot namunalari aniqlash va almashish foydali bo'ladi. Stirling dasturini ishlab chiqishda duch kelgan o'quv rejasida psixologik savodxonlik va psixologik savodxonlikni oshirishning asosiy muammosi shundaki, akademiklar talabalarga bilim, ko'nikma va tushunishni rivojlantirishda yordam berish talablari bilan tanish bo'lsa-da, ular fuqarolikni tashkil etuvchi munosabat komponentlari haqida to'la tushunchaga ega bo'lmasliklari mumkin. Psixologik jihatdan savodli fuqarolik so'zda emas, balki amalda asosga ega va insho kabi an'anaviy baholashlar emas, balki loyihada ishlash orqali eng yaxshi tarzda yetkazilishi va baholanishi haqida bahslashish mumkin. Stirlingda psixologik savodxonlik va psixologik savodxonlik haqidagi tegishli tushunchalar aniq belgilangan bo'lib, o'qituvchilar jamoasi a'zolari va o'smirlarning o'zlari o'rtasida umumiy tushunishga imkon beradi: psixologik savodxonlik - bu psixologiyaning haqiqiy dunyoda qanday va qayerda dolzarbligini tan olish qobiliyati; psixologik savodli fuqarolik - bu boshqalarning manfaati uchun xavfsiz tarzda harakat qilish istagi va qobiliyati. Bu nafaqat bilishi yoki tushunishi, balki o'ziga ishonch va mustaqillikka ega bo'lgan narsadir.

Psixologik savodxonlikning amaliy va faol jihatlariga urg'u berish Stirling dasturining axloqi uchun muhimdir. O'smirlardan o'z bilimlari uchun mas'ul bo'lislari talab qilindi, shunda ular nazoratsiz ishlash qobiliyatlarini rivojlantirdilar va qachon yordam so'rashni bilishlari kerak edi (direktiv yordam o'rniga). Hamkorlik kontekstida o'zining kuchli tomonlarini va guruhdagi boshqalarning kuchli tomonlarini tan olish muhim edi. Stirlingdagi bakalavriat dasturi Shotlandiya oliy ta'limida odatdagidek to'rt yillik psixologiya maktabidir. Psixologik jihatdan savodli fuqarolikka asosiy e'tibor ta'lim bosqichining so'nggi yilida kiritiladi, chunki o'smirlar nazorat ostidagi tadqiqotda qatnasha boshlaydilar. Shu bilan bir qatorda yana ikkita ixtiyoriy modul olinadi. Biri shunga o'xshash formatdan foydalangan holda xodimlar boshchiligidagi kichik guruh muhokamasi moduliga asoslanadi, lekin bu safar xodimlar va o'smirlar tomonidan boshqariladi, ikkinchisi esa butunlay talabalar tomonidan boshqariladi. Shunday qilib, o'quv jarayonida nazoratni

xodimlardan o'smirlarga almashtirish mavjud. Bu nazorat almashinuvi o'smirlar va xodimlar o'rtasidagi o'zaro hurmat va ishonchga asoslangan bo'lishi kerak.

Shunday qilib, Stirling dasturining so'nggi yili mustaqillikni asta-sekin joriy qiladi, shuning uchun yilning yakuniy choragi butunlay o'smirlar hissasiga asoslanadi va hech qanday akademik xodimlarning hissasiga ega bo'lmaydi. Ushbu yakuniy bosqichda o'smirlarga mijoz bilan haqiqiy dunyo muammosi beriladi va ulardan tekshirish, tadqiq qilish, kerak bo'lsa tadqiqot qilish va mijozga hisobot berish so'raladi. Ularga qanday davom etish kerakligi haqida hech qanday maslahat berilmaydi va metodologiya yoki nazariya bo'yicha yordam yoki maslahat berilmaydi. Stirling ishining asosiy xulosasi shundan iboratki, bu mustaqillik, hamkorlik va halollikning uyg'unligi psixologiya o'smirlar jamoasi orasida yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda juda muhimdir. O'smirlar nafaqat o'zlarining salohiyati va yetakchilik qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatiga ega, balki ular o'zlarining ilmiy darajalari doirasida bajaradigan ishlari ularga ish yoki keyingi o'qish uchun joy izlashda bebaho hissasi borligini isbotlaydi.

Makgovern va boshqalarning fikriga ko'ra, psixologik savodxonlikning muhim jihati. (2010, p210) "Psixologiyani muhim mavzusi bo'yicha aniq belgilangan lug'at va asosiy bilimlarga" ega bo'lishni o'z ichiga oladi. Uchinchi darajagacha bo'lgan psixologiya nuqtai nazaridan tanqidiy mavzuni nima belgilaydi, psixologiya qaerdan kelib chiqqanmi yoki u bizning hozirgi holatimizni anglatadimidegan savol o'rinli.

Shuningdek, odatda ijtimoiy fanlar va gumanitar fanlar ta'limi bilan bog'liq bo'lgan psixologiya ta'limi orqali erishilgan muloqot va shaxslararo munosabatlar ijtimoiy kontekstlarda ishlashga qodir bo'lgan har tomonlama rivojlangan shaxslarni rivojlanishiga yordam beradi. Bundan tashqari, psixologiya ta'limi natijasida yuzaga keladigan xilma-xillik, inklyuzivlik va axloqiy yaxlitlik to'g'risida xabardorlikni oshirish hozirgi kunda O'zbekiston ta'lim tizimida mavjud bo'lgan global fuqarolik kun tartibida markaziy o'rin tutadi. Nihoyat, psixologik savodxonlik tanqidiy fikrlash va axborot savodxonligining jabhalarini o'z ichiga olganligi aniq bo'lib, bilimlarning tez o'sishi va ma'lumotlarga kirish qulayligi davrida muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir. Oliy ta'limgacha bo'lgan psixologiya malakalari bilan shug'ullanish natijasida olingan psixologik savodxonlik oliy ta'lim malakasi davomida erishilganidan ko'ra kamroq murakkab bo'lsa-da, psixologiyani o'rganishdan kelib chiqadigan aniq qo'shimcha qiymat mavjud bo'lib, uning akademik mazmunidan tashqariga chiqadi va global fuqarolik psixologiyasi rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Biroq, psixologik savodxonlikka o'rgatish axloqiy masalalarda yaxshi asos bo'lishi kutiladi va buning bir jihati o'quvchilarning o'zlari bilan psixologiyani kundalik hayotga qay darajada qo'llash maqsadga muvofiqligini va bu professional malakali shaxslardan yordam so'rash maqsadga muvofiq bo'lgan nuqtani o'rganishni o'z ichiga olishi mumkin. Bu erda psixologik ta'limning sog'liq va farovonlik, iqtisodiyot, sayyoramizning ekologik salomatligi va boshqalarni yaxshilash nuqtai nazaridan global jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkoniyati aniq. Bunga yordam berish uchun psixologiya o'qituvchilarining o'zlari psixologik savodli fuqarolik bilan bog'liq munosabatlarni qabul qilishlari kerak

Xulosa

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, psixologik savodxonlik kun tartibi psixologiya ta'limi doirasida va davomida aniq bo'lishi kerak, o'smirlar, o'ta-onalar, boshqa avlod vakillari va boshqalar uchun psixologiyani o'rganish va uni kundalik hayotga tatbiq etish orqali erishish mumkin bo'lgan imtiyozlarni tushuntirish kerak. Imkon darajada, endi psixologik savodli fuqarolik tushunchasini aniqlash, tushuntirish va keng dunyoga targ'ib qilish psixologik savodxonlikni oshirish nafaqat ijobiy fazilatli o'smirlarni, balki kelajakda ular aylanishi mumkin bo'lgan raqobatbardosh kadrlar masalasiga ham yechim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. AQA (2015). AS and A-Level psychology. retrieved 17 June 2015, from: <http://www.aqa.org.uk/subjects/psychology/as-and-A-Level/psychology-7181-7182>.
2. Ashford-Rowe, K., Herrington, J. & Brown, C. (2014). Establishing the critical elements that determine authentic assessment. *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 39(2), 205–222. doi:<http://dx.doi.org/10.1080/02602938.2013.819566>
3. Banyard, P. & Duffy, K. (2014). Student representations of psychology in the UK. *Psychology Teaching Review*, 20(2), 110–120.
4. Biggs, J. (1996). Enhancing teaching through constructive alignment. *Higher Education*, 32, 347–364.
5. Bourke, I., Bamber, P. & Lyons, M. (2012). Global citizens: Who are they? *Education, Citizenship and Social Justice*, 7(2), 161–174. doi:10.1177/1746197912440858
6. British Psychological society (BPS) (2009). Code of Ethics and Conduct, retrieved 17 June 2015, from: http://www.bps.org.uk/system/files/Public%20files/bps_code_of_ethics_2009.pdf.

Muallif:

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich - Namangan davlat universiteti Jismoniy madaniyat fakulteti tyutori.
<https://orcid.org/0009-0008-1795-5950>, mirzaodilf@gmail.com

УДК: 54.053

METHODS FOR OVERCOMING THE DIFFICULTIES THAT STUDENTS FACE WHEN PERFORMING CREATIVE TASKS

TALABALARNING IJODIY TOPSHIRIQLARNI BAJARISHDA UCHRAYDGAN QIYINCHILIKLARINI BARTARAF ETISH USULLARI

МЕТОДЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ТРУДНОСТЕЙ ВОЗНИКАЮЩИХ У УЧАЩИХСЯ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ

Artikov Maqsud Baxadirovich

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, 230100.Qoraqolpog'iston Respublikasi, Nukus shahri, P.Seytov ko'chasi.

E-mail: maqsudartiqov92@gmail.com

Abstract. The appearance of certain difficulties in students, as well as the help of the teacher, aimed at overcoming them on their own, are natural. The studies show the great role of personal reflection in increasing the creative productivity of the subjects. The cultivation of personal reflection contributes to the search for solutions at the subject-operational level, which affects the increase in creative productivity. The considered patterns of the appearance of various types of difficulties in students and their transformation are schematically shown in Figure-1. The personal support provided by the teacher at the beginning of the search for a solution and the activation of intellectual reflection allowed students to independently propose a method for solving the problem. During the search, the students experienced personal, intellectual and information-executive difficulties, but overcame them on their own, which led to a creative solution.

Keywords: psychology, aspect, reflection, informational, intellectual, heuristics, motivation, tincture of iodine, experiment, conflict.

Annotatsiya. Talabalar o'rtasida muayyan qiyinchiliklarning paydo bo'lishi, shuningdek, o'qituvchining ularni mustaqil ravishda bartaraf etishga qaratilgan yordami tabiiydir. Tadqiqotlar sub'ektlarning ijodiy samaradorligini oshirishda shaxsiy fikrlashning katta rolini ko'rsatadi. Shaxsiy mulohazalarni o'stirish ijodiy samaradorlikni oshirishga ta'sir qiladigan mavzu-operativ darajadagi echimlarni izlashga yordam beradi. Talabalarda har xil turdagi qiyinchiliklar paydo bo'lishining ko'rib chiqilgan naqshlari va ularni o'zgartirish sxemasi 1-rasmda ko'rsatilgan. Yechimni izlash va intellektual fikrlashni faollashtirish boshida o'qituvchi tomonidan ko'rsatilgan shaxsiy yordam talabalarga muammoni hal qilish usulini mustaqil ravishda taklif qilish imkonini berdi. Qidiruv jarayonida talabalar shaxsiy, intellektual va axborot-ijroi qiyinchiliklarni boshdan kechirdilar, lekin ularni mustaqil ravishda yengib chiqdilar, bu esa ijodiy yechimga olib keldi.

Kalit so'zlar: psixologiya, aspekt, aks ettirish, informatsion, intellektual, evristika, motivatsiya, yod damlamasi, tajriba, konflikt.

Аннотация. Появление у учащихся тех или иных затруднений, а также помощь преподавателя, направленная на их самостоятельное преодоление, имеют закономерный характер. В исследованиях показана большая роль личностной рефлексии в повышении творческой продуктивности испытуемых. Культивирование личностной рефлексии способствует поиску решения на предметно-операциональном уровне, что и сказывается на повышении творческой продуктивности. Рассмотренные закономерности появления у учащихся затруднений различного типа и их превращения схематично показаны на рисунке-1. Оказанная преподавателем в начале поиска решения личностная поддержка и активизация интеллектуальной рефлексии позволила учащимся самостоятельно предложить методику решения задачи. В ходе поиска учащиеся испытывали личностные, интеллектуальные и информационно-исполнительские затруднения, но преодолели их самостоятельно, что и привело к творческому решению.

Ключевые слова: психология, аспект, рефлексия, информационная, интеллектуальные, эвристика, мотивация, йодная настойка, эксперимент, конфликт.

Kirish. Talabalarda muayyan qiyinchiliklarning paydo bo'lishi, shuningdek, o'qituvchining ularni mustaqil ravishda bartaraf etishga qaratilgan yordami tabiiydir. Ijodiy masalalarni yechishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi qonuniyatligi muammosining psixologik jihatlarini V.K.Zaretskiy, A.B.Xolmogorova va S.Yu.Stepanov o'rgangan. Shunday qilib V.K.Zaretskiy va A.B.Xolmogorovalar sub'ektlar o'z-o'zidan yengib bo'lmaydigan qiyinchiliklarni boshdan kechirganda, yechim izlash bilan bog'liq bo'lgan aqliy faoliyat blokadasi paydo bo'lishini ko'rsatdi.[1-2]

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Natijada qiyinchiliklar shaxsiy-semantik holga keladi. S.Yu.Stepanov tadqiqoti sub'ektlarning ijodiy mahsuldorligini oshirishda shaxsiy fikrlashning o'rni katta ekanligini ko'rsatadi. [2] Shaxsiy mulohazalarni o'stirish ijodiy samaradorlikni oshirishga ta'sir qiladigan mavzu-operativ darajadagi yechimlarni izlashga yordam beradi. Shunday qilib, psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida o'quvchilarda shaxsiy qiyinchiliklar paydo bo'lishining qonuniyatlari va ularni shaxsiy qo'llab-quvvatlash va shaxsiy fikrlashni rivojlantirish maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Bu o'quvchilarning yechimlarni izlashda ishtirok etishini va shaxsiy qiyinchiliklarni intellektual qiyinchiliklarga aylantirishni ta'minlaydi, bu asl yechimga olib kelishi mumkin.

Talabalar axborot-ijro etishda qiyinchiliklarga duch kelganda, bizning nuqtaiy nazarimizdan, o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning ular uchun qanday bilim va ko'nikmalar yetarli emasligini tushunishini va tegishli bilim yoki ko'nikmalarni egallashini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, ushbu yordam axborot va ijro etuvchi qiyinchiliklarni intellektual muammolarga aylantirishga va yechim izlashni davom ettirishga olib kelishi mumkin.[2]

Talabalarga axborot va ijro etishda qiyinchiliklar tug'ilganda ko'rsatiladigan o'qituvchining yordami muammoni hal qilishga olib kelishi mumkin, ammo o'quvchilar tomonidan muammoli-nizoli vaziyatni bartaraf etish orqali emas, balki ijodiy jarayonni yo'q qilish orqali. Bunday yordam muammo shartlarining kechikishini va uning yechimini izlashda paydo bo'ladigan noaniqlikni olib tashlaydigan maslahatdir. Bunday yordamni, agar vazifani hal qilish imkonsiz bo'lib chiqsa, maqsadga muvofiq deb hisoblash mumkin. [2]

Talabalarda har xil turdagi qiyinchiliklar paydo bo'lishi va ularni o'zgartirishning yuqoridagi qonuniyatlari ko'rsatib o'tilgan. (1-rasm) Rasmda ko'rsatilgandek, intellektual va axborot-ijroiya qiyinchiliklari shaxsiy qiyinchiliklarga aylanishi mumkin va aksincha.

Shaxsiy qiyinchiliklar motivatsiyaning yo'qolishiga va vazifani tark etishga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, intellektual va ma'lumot beruvchi qiyinchiliklarni o'zgartirish mumkin. Agar u yoki bu turdagi qiyinchiliklar o'quvchilar uchun o'z-o'zidan yengib bo'lmaydigan bo'lib qolsa, u holda qiyinchiliklarning shaxsiy qiyinchiliklarga aylanishi qaytarib bo'lmaydigan holga keladi. O'qituvchining yordami shaxsiy va axborot-ijroiya qiyinchiliklarni intellektual qiyinchiliklarga aylantirishga olib kelishi mumkin. Agar talabalar intellektual qiyinchiliklarni mustaqil ravishda yengib chiqsalar, muammoni ijodiy hal qilish mumkin.[3]

Agar o'qituvchi talabalarga intellektual qiyinchiliklarni yengishga yordam bersa, ijodiy yechim toppish mumkin. Biroq, bu yordam o'z harakatlarini tushunish yoki qayta ko'rib chiqishni tashkil etishga, evristik usullarning mohiyatini tushuntirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Agar o'qituvchi talabaga axborot-ijro etuvchi qiyinchilik tug'ilganda yordam bersa, bu qiyinchilik intellektualga aylanishi mumkin. Talaba kerakli ma'lumotlarni oldi yoki mahoratni o'zlashtirdi va ijodiy izlanishni davom ettirdi. [4]

Xuddi shu holatda, muammoning ijodiy bo'lmagan yechimi topish mumkin. Buning sababi o'qituvchining vazifaning muammoli xususiyatini olib tashlashi (muammoni qanday hal qilish haqida tushuntirish). Agar o'qituvchi o'quvchilarga qiyinchilik turiga mos kelmaydigan yordam ko'rsatsa, masalani yechish yo'llarini ochib bersa, muammo ijodiy yechilmasligi mumkin. Bunday yordam nomaqbul deb topilishi mumkin.

Maqolada oliy ta'lim muassalarida kimyodan masalalar yechish fanidan ijodiy masalalarni yechishda yuzaga keladigan muammolarni hal qilish tizimi muhokama qilnadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Shunday qilib, turli turdagi qiyinchiliklar paydo bo'lishining naqshlari quyidagilarga tushadi.

1. Muammoni hal qilish jarayonida talabalar vaqti-vaqti bilan axborot-peshqadamlik, intellektual va shaxsiy qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bir turdagi qiyinchiliklarning boshqasiga o'tishi qiynaladi.

2. Ijodiy yechim talabalar mustaqil ravishda intellektual qiyinchiliklarni yengishganda paydo bo'ladi.

3. Agar talaba mustaqil ravishda kurashmasa, unda bu muammoni hal qilishda davom etadigan axborot-ijroiya va intellektual qiyinchiliklarni shaxsiylashtirish tabiiydir, bu esa muammoni hal qilishni rad etishga olib keladi.

4. Muammoga ijodiy yechim uchun o'qituvchining yordami axborot-ijro va shaxsiy qiyinchiliklarning intellektualga aylantirishga olib kelishi kerak.

5. Talabalarda qiyinchiliklar muammosi bo'lmagan bo'lsa, talabada intellektual qiyinchiliklar bo'ladi. Bu holatda muammo, muammoni yengillashtiradigan holatda yechimning sababi beriladi.

Har xil turdagi qiyinchiliklarning mohiyatini, mohiyatning ijodiy faoliyat tajribasiga, shuningdek, kimyo haqidagi bilimlari sifatiga bog'liq. Shunday qilib, dastlabki bosqichlarda, aksariyat talabalar ijodiy vazifa qanday hal qilish kerakligi haqida hech qanday g'oyalar yo'qligi bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy qiyinchiliklari ustunlik qiladi. Biz buni batafsil ko'rib chiqamiz.

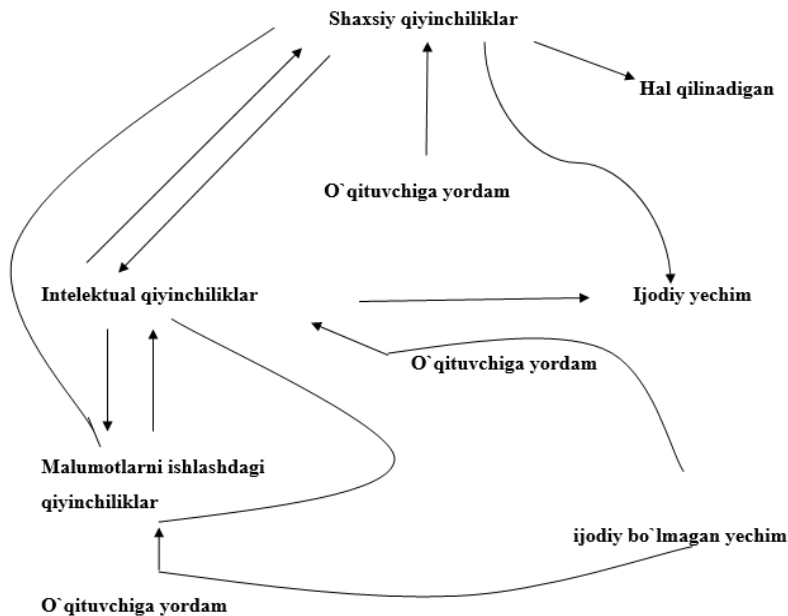
Ijodiy vazifalarni, ijodiy faoliyatning kichik tajribasi bo'lgan talabalar, ko'p jihatdan tezkor ravishda tezkor munosabatda bo'lish bilan bog'liq, shuningdek, tezkor munosabat (qiyinchiliksiz) kutish bilan bog'liq, shuningdek, tezkor munosabat kutish bilan bog'liq, shuningdek, bu mohiyatni batafsil tushunish o'qituvchining qarori bilan bog'liq.

Ammo qaror kechiktirilganligi sababli, o'qituvchining yordami muammoni olib tashlamaydi, hayajonlanmaydi. Garchi bu borada bu qarorni rivojlantirishga yordam bermaydi, chunki bu shaxsiy tajribalarga olib keladi va ularning harakatlarining mohiyatini tushunmaydi. Natijada, ko'pchilik mustaqil yechimga ega bo'lmaganlar juda ko'p ko'rinadi. Muvaffaqiyatsiz urinishlardan so'ng, qoida tariqasida, qidirish motivatsiyaning sezilarli darajada pasayishi sodir bo'ladi. Bunday hollarda o'qituvchi talabalarni qidiruvning to'g'ri yo'nalishi bo'yicha yo'naltirishga majbur va ular uchun vazifaning kimyoviy jihatlarini tushuntirishga majbur. Aks holda, vazifa hal etilmaydi. Aytilgan narsani tushuntirish uchun misolni ko'rib chiqing.

"4" va "5" ning hozirgi darajalari bilan ikkita 1-kurs talabalari, quyidagi vazifani taklif qildi. "Kimyo va hayot" jurnali o'quvchilarni kristall aralashmasini, shu jumladan yod aralashmasi olish uchun bir necha bor o'quvchilarni bir necha bor kiritdi. Ulardan biri 9-sinf o'quvchisi tomonidan taklif qilingan yosh kimyogarlar uchun juda qiziq edi, chunki uning yoq etilishi uchun qimmat va tanqis reagentlarni talab qilmadi. Yod olish uchun yod va suvning zolli eritmasiga ega bo'lish mumkin edi.

Kristall yodini olishning ushbu oddiy usuli haqida o'ylang. Eksperimental ravishda sinab ko'ring. Ushbu muammoni hal qilayotganda, talabalar darhol taklif qilingan usulning mohiyatini darhol topa olmaydilar deb taxmin qilingan. Vazifaning holaticha, kristalli yodni ajratish, yodli aralashmasi va suv. Talabalar yod aralashmasini suv bilan suyultirishga harakat qilishdan boshqa choralar yo'q.

Komponentlarning ma'lum nisbati bilan, idish devorlarida yodning binafsha kristallari paydo bo'ladi. Ushbu eksperimental faktga asoslanib, talabalar kristallarning paydo bo'lishi yod spirtli ichimliklarga qaraganda yodning quyi eruvchanligi tufayli ekanligini aniqlashlari kerak.

1-rasm . Turli xil qiyinchiliklar paydo bo'lishining naqshlari va ularni o'zgartirish.

Ushbu muloqotda talabalarning ichki munosabati, muammoni faqat o'qituvchining izohini eslab, hal qilinishi mumkin. Muvaffaqiyatsizlik darhol muammoni hal qilish istagining pasayishiga olib keladi. Vaziyatni o'zgartirish talabalarini shunchalik bostiradi, bu ularning barcha fikrlari o'qituvchini ulardan qaror qabul qilishni to'xtatishni to'xtatishga qaratilgan va u hamma narsani tushuntirdi.

Talabalar yana qarorni boshlashlari uchun polieto o'qituvchisi tajriba o'tkazishga harakat qilmoqda. Ular bunga katta istak bilan javob berishdi. Ular suv quyishdi va unga bir damlamasi qo'shildi. Natijada, sinov naychasining devorlarida kristallar topilmadi. Ushbu muvaffaqiyatsizlik, muammoni hal qilish istagini sezilarli darajada kamaytirdi. Talabalar o'qituvchini o'zlarining tajriba natijalarini namoyish etishdi va ular bu muammoni hal qilish uchun yetarli bilim va qobiliyatlarga ega emasliklarini aytishdi.

O'qitishni amalga oshirish bo'yicha o'qituvchining eksperimentining taklifi talabalar bo'lgan vaziyatni singdirdi. Shuning uchun ular yana muammoni hal qilishni xohlashdi. Birinchi muvaffaqiyatsizlik, ularni yana qidiruv joylarining noaniqligiga qarshi qo'ydi. Bu holat talabalar uchun juda g'ayrioddiy edi, ular darhol "qarordan uzoqlashishga harakat qilishdi". Ushbu urinish ikkinchi bayonotda, uning muammoni hal qila olmasligi haqida namoyon bo'ldi.

Talabalarni eritma qidirishda ishtirok etishini ta'minlash uchun o'qituvchi yana qidiruvning noaniqligini pasaytiradi. U tajriba shartlarini o'zgartirishni taklif qiladi. Bunday taklifni qayta ko'rib chiqildi. Bir muncha vaqt o'tgach, eritmasi va suvning nisbatini o'zgartirib, yod kristallarini qabul qildi. Ijodiy natija talabalarning hissiy kayfiyatini sezilarli darajada oshirdi. O'qituvchi ularni muammoni hal qilishni davom ettirishga taklif qilganida, ularning his-tuyg'ulari sezilarli darajada kamaydi.

Ular ulardan nima talab qilinganligini darhol tushunishmadi. Biroz fikrdan so'ng, talabalar yana kristallar nima uchun yiqilib, nima uchun ularning shakllanishi suv va eritma nisbati o'zgarishi bilan ta'sir qilishi mumkinligini tushuntira olishmadi. O'qituvchi ularni eslab qolish uchun taklif qiladi, unda biron bir modda eritmadan hosil bo'ladi. Ushbu taklif uchun talabalar yana ular buni boshdan kechirmaganliklarini aytishdi.

O'qituvchi moddalarning eruvchanligi haqidagi savolni ko'rib chiqishni taklif qiladi. Paragrafni o'qib bo'lgach, talabalar hech narsaga javob bera olmadilar va ular tushuntirish uchun kerakli qobiliyatga ega emasliklarini aytishdi. Bunday vaziyatda o'qituvchi suhbatni o'tkazishdan boshqa choralar yo'q edi, ular darhol kristallar yod spirtli ichimliklarga qaraganda yoddan ko'ra yomonroq erishiladi. Suhbatdan so'ng, talabalar vazifani darhol tuyulganidan ancha sodda ekanligiga hayron bo'lishdi. Ulardan biri hatto payqadam: "Biz buni darhol o'ylamaymizmi?"

Ko'rinib turibdiki, o'qituvchining vazifasi darslikdagi paragrafni qidirishning noaniqligini pasaytirdi. Bu jalb qilingan yechimlarning ishtirokiga qo'shildi. Ammo, savolga to'g'ridan-to'g'ri javob topmaslik, talabalar chalkashib

ketishdi. Bu chalkashlik yana muammoga duch kelmaslik va talabalar yana hal qilinmaslikning oldini olish uchun yo'lni qidirishni boshladilar.

Yuqoridagi misol juda odatiy. Birinchi sinflarda o'qituvchi asosan talabalar o'rtasida ishonchni saqlab, ularga agar xohlasa, muammoni hal qilishlariga ishonirishga majbur. Talabalar qidiruvning noaniqligi shartlari bo'yicha qaror qabul qilishga harakat qilmoqdalar. Talabalar ijodiy faoliyat tajribasini olishayotganda (3-5- misolni hal qilgandan keyin) qiyinchiliklarning tabiati o'zgarib boshlaydi.

Talabalar noaniqlik sharoitida harakatlarni amalga oshirishga odatlanib qolishadi, ular ijodiy faoliyat uchun motivatsiyani tashkil etadilar, ular birgalikda shaxsiy tabiatning qiyinchiliklari aniqlanishining pasayishiga olib keladi. Bir yoki boshqa turdagi qiyinchiliklarning paydo bo'lishi muammoni hal qilish bosqichiga bog'liq. Shunday qilib, qat'iy qiyinchiliklarga duch kelganda, talabalar, qoida tariqasida, o'qituvchilarning e'tibori intellektual amaliyotning mohiyatini, umumiy intellektual operatsiyalarni o'qitish va hokazo.

Biz aytganlarini, yodning ijodiy faoliyatida tajribaga ega bo'lgan 2 yillik talabalar qanday qilib yod eritmasi muammosini hal qilishda qanday misol keltiramiz. Ushbu vazifa ikki talaba tomonidan "4" va "5" va "5" ning hozirgi navlari bo'lgan, ammo ular allaqachon 6 ta vazifani hal qilgandan keyin taklif qilingan.

Vazifa shartlarini o'qish talabalarning hayratlanarli tomoni va ular ushbu muammoni hal qilishda o'z qobiliyatlari haqidagi shubhalar ta'sirida bo'lgan. Ta'lim berish, ular bu muammoni hal qilishlari va ijodiy yechimning ta'kidlashicha, odatda darhol yuzaga kelmaydi. Ko'p narsa aniq bo'lmagan sharoitda ishlashi kerak va bu vaziyat tabiiydir. Shundan so'ng, o'qituvchi muammoning holatini sinchkovlik bilan o'qib, uni daftar shaklida yozishni tavsiya qildi.

Bunday shaxsiy qo'llab-quvvatlash, ijodiy muammolarni hal qilish qonunlari to'g'risida aniqlashtirish, shuningdek, ahvolning mohiyatini tushunishni faollashtirish, talabalarga yod eritmasiga, suv qo'shishga harakat qilgan. Salbiy natijani olish (suvning sochilishlari bilan kristallar tushib ketmadi) mustaqil yechim uchun ushbu muammoni hal qilishning iloji yo'qligi haqidagi dastlabki munosabatni yangilashga olib keldi. Talabalar o'qituvchi yordamida talab qilishdi. O'qituvchi ularga uning barcha harakatlarini tanqid qilish uchun maslahat berdi. Intellektual mulohazaning bunday faollashuvi har bir harakatlarining tahlili jarayonida talabalar g'oyaga ega bo'lishiga olib keldi, talabalar suv va eritma nisbatida o'zgarishlarni bilishdi. Tajriba oxir-oqibat yod kristallarini yo'qotishga olib keldi. Talabalar ishdan mamnuniyatni his qilishdi va vazifaning asosiy masalasiga javob bermaganliklarini unutdilar va kuzatilgan hodisaning mohiyatini tushuntirmadilar.[3-4]

O'qituvchi o'z harakatlarini ma'qulladi va muammoning hal qilinishini maslahat berishdi, ularning ahamiyatini tanqidiy baholashga va ushbu yechimni muammoning holatiga yetkazish zarurligiga qaratdi. Muammoni hal qilishda talabalar yodning mohiyatini tushuntirishni unutganlarini aniqladilar. Talabalardan biri boshqasiga biron bir narsani tushuntirishni aytdi. Yigit yechimni qidirish yo'nalishini tanlashda davom ettira olmadi va bu vazifani bajara olmaganligini aytdi. Natijada, talabalar ushbu muammoni hal qilishda qobiliyatlaridagi noaniqlik bilan bog'liq shaxsiy qiyinchiliklarga duch kelishdi. Bir muncha vaqt o'tgach, talabalardan biri darslikda javob qidirishni taklif qildi. Bu g'oya sherik tomonidan ma'qullandi va ular qaysi bo'limdan javobni qidirish haqida o'ylay boshladilar. Darsni ko'rish, albatta, ularning yechimlari bilan bog'liq bo'lgan materialni o'qish g'oyasiga olib keldi. Bir muncha vaqt o'tgach, ular kristallarning yo'qolishi suv yodida spirtga qaraganda, yodda erishining yomonligini tushundilar.

Xulosa. Yuqorida aytib o'tilganlardan kelib chiqib quyidagi hulosalarni qilish mumkin: 1. Talabalar tomonidan sotib olingan ijodiy faoliyat tajribasi talabalarning harakatlariga ko'proq ishonchiga olib keldi. Natijada, vazifa ularni hal qilish uchun mavjud bo'lmagan dastlabki munosabat hukmronlik qilmadi. Qaror izlash boshlanganida, shaxsiy qo'llab-quvvatlash va intellektual mulohazalarni faollashtirish, talabalarga yodning yod cho'kish metodologiyasini mustaqil ravishda taklif qilishga imkon berdi va kristallarning yo'qolishining sababini tushuntirish uchun. Tintuv davomida talabalar shaxsiy, intellektual va axborot-ijro etishda qiyinchiliklarga duch kelishdi, ammo ularni o'zlari bilan engib o'tishdi, bu esa ijodiy qarorga olib keldi.

2. Ijodiy muammolarni hal qilganda, kam bilmaydigan kimyo talabalari, turli turdagi qiyinchiliklar paydo bo'lishining odatlari qanday vazifa bilan belgilanadi. Agar vazifa kimyat haqida chuqur bilimlarni talab qilmasa, yuqorida ko'rib chiqilgan misollarga muvofiq qiyinchiliklar paydo bo'ladi va engib o'tadi. Agar bunday talabalar kimyo bo'yicha chuqur bilimlarni talab qiladigan muammoga duch kelsa, axborot-palatalar va shaxsiy qiyinchiliklarning ustunligi kuzatilmoqda. Bunday sharoitda ijodiy echim mumkin emas. O'qituvchi muammoning shartlarining mohiyati nima ekanligini va hal qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni taqdim etishga majbur bo'ladi. Bu muammoning muammosini olib tashlashga va tizimdan foydalanmaydigan eritma taklifiga olib keladi. Agar o'qituvchi batafsil tushuntirishlar kiritmasa, unda talabalar tabiiy ravishda shaxsiy qiyinchiliklarga duch keladi, bu muammoni hal qilishni rad etishga olib keladi. Bunday vazifa kamchilikka yoki talabalarga noo'rin deb ta'riflash va uni nomuvofiq deb ta'riflash mumkin.

3. Talabalardan ijodiy muammolarni hal qilish, ularning tashqi ko'rinishi sabablarini tahlil qilish va o'qituvchining yordami mohiyatini aniqlash va o'qituvchining yordami tabiatini tuzish yoki tashkil etishning mohiyatini aniqlashda amalga oshirilgan va o'qituvchining yordami tabiati bunyodkorlik jarayonini asosida olib borilayotgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Зарецкий В.К, Холмогорова А.Б. Смысловая регуляция в решении творческих задач. «Исследование проблем психологического творчества» М.: Наука, 1983 –с.62-100

2. Степанов С.Ю. Место личностной рефлексии в решении творческих задач. Диссертация... кан.псих.наук. М.: 1984. -184с
3. Оржековский П.А. Формирование у учащихся опыта творческой деятельности на практических занятиях по химии (Методические рекомендации учителю) - М.: ИОСО РАО 1995 - 16с.
4. Оржековский П.А. Формирование у учащихся опыта творческой деятельности при обучении химии. - М.: ИОСО РАО 199 - 121с.

Muallif:

Artikov Maqsud Baxadirovich - Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, Kimyo o'qitish metodikasi kafedrası assistenti, *E-mail: maqsudartiqov92@gmail.com*

УДК 378.183

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CORPORATE CULTURE OF UNIVERSITY TEACHERS

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРИ КОРПОРАТИВ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

НАУЧНО – ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ

Бойматов Нуриддинжон Мирзакулович

Гулистон давлат педагогика институти. 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: nuriddinjonboymatov079@gmail.com

Abstract. This article describes the purpose and content of the formation of the corporate culture of the teaching staff of higher educational institutions, and this problem is becoming relevant today. Equipping higher education institutions with modern information and communication technologies, expanding students', teachers' and researchers' access to world educational resources, electronic catalogs and databases of modern scientific literature are important tasks.

Key words: corporate culture, educational resources, electronic catalogs, national system, competency models, vocational education, corporate training, corporate training.

Аннотация. Ушбу мақолада Олий таълим муассасаларида профессор- ўқитувчиларнинг корпоратив маданиятини шакллантириш мақсад вазибалари ҳамда мазмуни ёритилган бўлиб ушбу муаммо бугунги куннинг долзарб муаммоси бўлиб келаяпти. Олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситалари билан жиҳозлаш, талабалар, ўқитувчилар ва тадқиқотчиларнинг жаҳон таълим ресурслари, замонавий илмий адабиётларнинг электрон каталоглари ва маълумотлар базаларига кириш имкониятларини кенгайтириш муҳим вазибалардан ҳисобланади.

Калит сўзлар: корпоратив маданият, таълим ресурслари, электрон каталоглар, миллий тизим, компетенция моделлари, касбий таълим, корпоратив таълим, корпоратив тренинг.

Аннотация. В данной статье описаны цель и содержание формирования корпоративной культуры профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений, и эта проблема становится актуальной на сегодняшний день. Важными задачами являются оснащение высших учебных заведений современными информационно-коммуникационными технологиями, расширение доступа студентов, преподавателей и научных сотрудников к мировым образовательным ресурсам, электронным каталогам и базам данных современной научной литературы.

Ключевые слова: корпоративная культура, образовательные ресурсы, электронные каталоги, национальная система, модели компетенций, профессиональное образование, корпоративное обучение, корпоративное обучение.

Кириш. Ўзбекистонда хорижий таълим тажрибалари асосида эришилган ижобий натижаларни умумлаштириш ва ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш соҳалари бўйича таълимнинг ягона ахборот-таълим порталларини шакллантириш, фанларнинг ягона ахборот-методик таъминотини таъминлаш имкониятини берувчи фан порталларини яратиш, ахборот ресурсларидан бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашда корпоратив маданиятини шакллантириш жараёнида фойдаланиш методикаларини ишлаб чиқиш борасида муҳим тадқиқотлар олиб борилмоқда ва олинган натижалар амалиётга тадбиқ этилмоқда. Олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситалари билан жиҳозлаш, талабалар, ўқитувчилар ва тадқиқотчиларнинг жаҳон таълим ресурслари, замонавий илмий адабиётларнинг электрон каталоглари ва маълумотлар базаларига кириш имкониятларини кенгайтириш муҳим вазибалардан ҳисобланади.

Мамлакатимизда таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш асосида олий таълим муассасалари фаолиятининг сифатини ҳамда самарадорлигини ошириш, миллий кадрларнинг рақобатбардошлиги ва умумжаҳон амалиётига асосланган олий таълим миллий тизимининг сифатини ошириш,

узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, олий таълим муассасалари ва илмий-тадқиқот институтлари хузурида ихтисослаштирилган илмий-экспериментал лабораториялар, юқори технология марказлари ва технопаркларни ташкил этиш устувор йўналишлардан бири сифатида эътироф этилмоқда.

Республикамизда таълимни ахборотлаштириш ҳамда таълим жараёнига ахборот технологияларини жорий этиш бўйича тадқиқотлар А.А.Абдуқодиров [1], У.Бегимқулов [2], С.С.Ғуломов [3] каби олимлар томонидан амалга оширилган. Хорижий мамлакатларда таълимни ахборотлаштириш ҳамда таълимга жорий этиш бўйича тадқиқотлар Л. Д.Гительман [3], А. П. Исаев [3], А.С.Минзов [4], Н.Н.Михайлов [5]лар томонидан олиб борилган.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Назарий манбалар мазмуни билан танишиш, педагог кадрлар тайёрлаш жараёнларини ўрганишда ва педагогик амалиётни ташкил этишда корпоратив маданиятни шакллантириш бўйича илмий тавсиялар ишлаб чиқишда электрон ахборот таълим муҳитидан самарали фойдаланиш жараёнларини педагогик лойиҳалаштириш муаммосининг долзарблиги, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида таълим жараёнлари мазмуни ва методларини такомиллаштиришнинг етарлича илмий асосланмаганлиги ҳамда педагогик жиҳатдан тўлиқ тадқиқ қилинмаганлиги ечимини кутаётган бир қатор муаммоларнинг манбаи бўлиб қолаётганлигини кўрсатади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Замонавий дунёда иқтисодий фаол аҳолининг қисқариши ҳам ортиб бормоқда, бу ҳам янги компетенция моделлари ва индивидуал касбий компетенцияларни доимий равишда ишлаб чиқиш зарурлигига олиб келади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, корпоратив кадрлар тайёрлаш замонавий билимга асосланган иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган инсон салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда тобора ривожланаётган компанияларда корпоратив ўқитиш харажатлари меҳнат харажатларидан кейин иккинчи ўринда туради ва дунёнинг етакчи компанияларида иш вақтининг 10 фоизигача ходимларнинг касбий даражасини оширишга ажратилади [2].

Ҳозирги босқичда корпоратив тренингнинг хилма-хил шакллари ва усуллари, шунингдек, уни ўрганишга турли хил тадқиқот ёндашувлари шакллантирилди. Ҳозирги кунда корпоратив кадрлар тайёрлаш соҳасидаги тадқиқотлар бир қатор илмий йўналишларда – иқтисод, психология, социология, педагогика, ташкил этиш назарияси, бошқарув назарияси, хусусан, ходимларни бошқариш ва билимларни бошқариш бўйича олиб борилмоқда. Шу билан бирга, корпоратив тренинг нафақат билимнинг турли соҳалари нуқтаи назаридан, балки турли ташкилотларнинг (йирик синдикатлар ва кичик фирмалар, хусусий компаниялар ва давлат идоралари, саноат, савдо ва таълим ташкилотлари) фаолияти контекстида ҳам ўрганилади. ташкилотлар). Натижада, олимларнинг фикрига кўра, ушбу контсепциянинг таърифлари анча «лойқа» ва тегишли терминология ноаниқдир [2].

Корпоратив тренингга оид илмий адабиётларни кўриб чиқиш шунингдек, «корпоратив ўқитиш», «корпоратив таълим», «кадрлар тайёрлаш», «корхона ичидаги ўқитиш», «ташкилот ичидаги тренинг», «ташкилий ўқитиш», «касбий таълим» каби атамалар тайёрлаш», «кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш», «малака ошириш», «ишлаб чиқариш тайёрлаш» синонимлар сифатида ишлатилади. Натижада, баъзи чалкашликлар юзага келади, шунинг учун ушбу атамаларни кўриб чиқиш ва ишлатилган таърифларни солиштириш керак [3].

Илмий адабиётларда қўлланиладиган «корпоратив тренинг» атамасининг таърифлари ва юқорида санаб ўтилган тегишли атамалар таҳлили шунингдек, бу чалкашлик бир қатор сабабларга кўра юзага келади:

1) улар ўқитиш мазмуни ва ўқитиш субъектларини (ходимлар, ходимлар, ходимлар ва бошқалар) билдирувчи турли атамалардан фойдаланадилар;

2) улар ўқув мақсадларини бироз бошқача тавсифлайди;

3) улар корпоратив таълимни турли контекстларда амалга оширилган деб ҳисоблашади.

Шу билан бирга, таърифларнинг аксарияти, таълимнинг «корпоратив» деб номланишидан қатъи назар, «ташкилий», «ташкилот ичидаги» [2], «компания ичидаги», «профессионал» [3], «кадрлар тайёрлаш» [4], «корпоратив кадрлар тайёрлаш» [5] ва бошқалар кам фарқ қилади. Фарқлар кўпроқ корпоратив таълим тавсифининг тўлиқлиги ва батафсиллиги билан боғлиқ: корпоратив таълимнинг асосий хусусиятларини, унинг мазмунини, ташаббускорларини ва ташкилотчилари ва бошқаларни эслатиб ўтишнинг мавжудлиги ёки йўқлиги, яъни сўзлар турли миқёсдаги тушунчалардир. Шу муносабат билан, таърифларнинг асосий таркибий қисмларини, шунингдек, корпоратив тренингнинг муҳим хусусиятларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Корпоратив тренинг ташкилотчилари ва уни амалга ошириш контексти. Аввало шунингдек таъкидлаш керакки, таълим ташкилотчилари ва уни амалга ошириш мазмуни таърифларда «ташкилот», «муассаса», «компания», «корхона», «тадбиркорлик тузилмаси», «корпорация» деб аталади. Бу фарқлар, биринчи навбатда, корпоратив таълим бугунги кунда турли ташкилотларнинг фаолияти контекстида амалга оширилаётганлиги ва тадқиқ қилинганлиги билан боғлиқ. Бирок, А.С.Минзовдан кейин [4], шунингдек эътироф этиш керакки, бу ҳолда «корпорация» деганда баъзи ҳуқуқий шакллардаги одамлар бирлашмаси эмас, балки умумий мақсадга эга бўлган ва, қоида тариқасида, ягона иқтисодий бирлашма сифатида тушунилади. бошқарув тизими. Бошқача қилиб айтганда, корпоратив таълимнинг моҳияти унинг ишлаб чиқариш корхонасида ёки таълим ёки тиббиёт

муассасасида амалга оширилишига боғлиқ эмас. Шу билан бирга, ташкилотнинг бошқарув тузилмаси, кўпинча инсон ресурсларини бошқариш (ходимлар, ходимлар ва бошқалар) корпоратив тренинг ташаббускори ва ташкилотчиси сифатида ҳаракат қилиши муҳимдир.

Таълим мазмунини ҳисобга оладиган бўлсак, «корхона ичидаги», «ташкilot ичидаги» ўқитиш атамалари ишлаб чиқаришда ўқитиш деб аталадиган иш жойида ўқитишни англтмаслигига эътибор қаратайлик. Шу муносабат билан шуни таъкидлаш керакки, замонавий дунёда корпоратив тренингни ташкил этишнинг бир қанча усуллари ва шакллари мавжуд.

Корпоратив таълимнинг ички шаклларида ички педагогик (ташкilotда ишлайдиган ўқитувчилар, мураббийлар ва мураббийлар) ва моддий-техник ресурслардан (ташкilot базасида, иш жойида, ташкilotда яратилган махсус ўқув марказларида ўқитиш) фойдаланиш киради. Ташқи шаклларида ташқи провайдерлар (педагоглар, ўқув муассасалари, ўқув компаниялари, ўқув марказлари, консалтинг фирмалари ва бошқалар) фойдаланиш киради. Корпоратив таълимнинг замонавий ривожланиши ташқи ва ички таълим ресурсларининг интеграциялашуви билан тавсифланади. Замонавий корпоратив тренингни ташкил этиш шакллариининг хилма-хиллигидан келиб чиқиб, унинг асосий хусусиятини алоҳида таъкидлаш керак - корпоратив тренингни ташкил этиш учун ички ва ташқи ресурсларни бирлаштирган билимларни бошқаришнинг ягона тизими [4].

Таълим субъектлари. Корпоратив таълимнинг таърифларида «ходимлар», «ходимлар», «ходимлар», «кадрлар» деб аталадиган ўқитиш субъектларини билдирувчи турли терминология қўлланилади. Бундай ҳолда, бу атамалар синонимлар сифатида кўриб чиқилиши керак ва корпоратив таълим ташкilotнинг барча ходимларини, «оддий ходимдан тортиб то юқори раҳбариятгача» қамраб олади [3]. Шу билан бирга, корпоратив таълим учун талабанинг ташкilotда иш тажрибаси борми ёки у янги ходим бўладими, муҳим аҳамиятга эга, чунки бу икки йўналишга бўлинган ўқув мақсадларини белгилайди [4].

Биринчи йўналиш янги ходимларни ўқитиш, уларни мослаштириш, ушбу ташкilotдаги ишнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишиш, унинг фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, ички тартиб-қоидаларини, ҳуқуқ-атворини, мулоқотини, корпоратив маданиятини ва бошқаларни ўрганиш билан боғлиқ. Иккинчи йўналиш ходимларни тажрибага эга тайёрлашга тааллуқлидир, у ходимларни қайта тайёрлашни (ишнинг янги ёндашувлари ва усуллари билан, сифат жиҳатидан фарқ қиладиган касбий фаолиятни амалга ошириш ёки иш мазмуни ва натижаларига қўйиладиган талабларни ўзгартириш билан танишиш), малака оширишни ўз ичига олади. Касб ёки лавозимга кўтарилиш талаблари билан боғлиқ равишда компетенцияларни изчил таъминлаш ва тизимли равишда янгилаш, иккинчи (тегишли) мутахассисликлар бўйича ўқитиш (янги иш шароитлари ёки шаклларида, шунингдек, кўшма касбларга тайёргарлик) [4].

Корпоратив тренингнинг асосий хусусиятлари. Тадқиқотчилар корпоратив таълимнинг турли хусусиятларини аниқлайдилар, масалан, билимларни янгилаш, бойитиш, ўстириш ва ташкilot мақсадларига йўналтириш; ташкilot ходимларининг касбий малакасини босқичма-босқич ошириш; корпоратив кадриятлар тизимини ривожлантириш учун асос яратиш; янги касбий фазилатларни эгаллаш имкониятини таъминлаш [2]. Бироқ, биз корпоратив таълимнинг муҳим хусусиятлари уни бошқа таълим турларидан ажратиб турадиган хусусиятларни ўз ичига олиши керак, деб ҳисоблаймиз: булар мақсадлилиқ ва эътибор (ташкilot ходимларига эътибор бериш), мақсадга мувофиқлик (ходимлар томонидан ташкilot томонидан талаб қилинадиган ваколатларни ўзлаштириш), таълимнинг ташаббускори ва ташкilotчиси бўлган изчиллик, яхлитлик, бошқарув тизими ташкilotига киритиш [5].

Корпоратив таълим тизими бугунги кунда иқтисод ва ишлаб чиқаришда катта аҳамиятга эга, шунингдек узлуксиз таълим тизимида муҳим ўрин тутди. Корпоратив таълим тизими ўз ичига куйидаги муҳим функцияларни олади [6]: таълим ва мустақил таълим билан чамбарчаслиги; ҳаётий тажриба ва профессионализм билан таълимнинг моҳиятига етиш; таълимни тартиб-интизом билан моҳиятига етиш; таълим моҳиятини ишлаб чиқаришнинг профессионализм муҳтожларидан келиб чиққан равишда ва мутахассисларнинг қизиқишларини инобатга олган ҳолда моҳиятига етиш, яни уларнинг касбий функцияларини инобатга олган ҳолда, хизмат статуси (барча ҳуқуқлари ва юктамалари) ва шахснинг сифатлари ичига кирган ҳолда.

Корпоратив таълим таълим тизимининг бир бўлаги бўлиб туриб унда таълим тизимига нисбатан кўпфункционаллик, характерийлик ва касбий салоҳият акс эттирилган.

Шунингдек шуни таъкидлаб ўтиш жоизки корпоратив таълим кўп ҳолатларда кўпгина профессионал муамоларни ечилган ҳолда охирги натижага қаратилган бўлади; эгилувчанлик эса ушбу йўналишда кўпгина ҳисобларни амалга оширишда ва ишлаб чиқаришда муҳтожлик муаммоларини ечимида ва мутахассисларнинг янада ривожланишига кўмак берувчи восита ҳисобланади.

Корпоратив таълимда асосий касбий маҳоратга эга ва профессионал тажрибага эга мутахассислар ҳам иштроқ этиши мумкин, ушбу йўналиш корпоратив таълимнинг бугунги кунда муҳим аҳамият касб этувчи услублардан ҳисобланади.

Бугунги кунда фаннинг, ахборот технологияларининг, иқтисоднинг, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши корпоратив таълим билан олий таълим тизими билан ҳам оҳанг равишда уйғунланиши асосий мақсадлардан биридир. Шу билан биргаликда корпоратив таълим услублари олий таълим муассасасида қўлланилиши талабаларда кучли профессионал тажрибага эга мутахассисларни етиштиришга кўмак беради, бу эса ишлаб

чиқаришда ва ижтимоий-иктисодий вазиятлар ўзгаришида тажрибали мутахассисларнинг тайёр бўлишидан даракдир.

Бугунги кунда фаннинг тез ривожланиши сабабли фандаги янгликлар 2-3 йилда эскириб ўз моҳиятини йўқотмоқда. Бу эса ўз навбатда бўлажак ходим ОТМдаги олинган билимлари ишлаб чиқаришдаги янгликлардан беҳабар бўлиб қолиши мумкин. Ушбу вазиятда янги ходимда кийинчиликлар туғдириши мумкин, яни у ишлаб чиқаришда янги билимларни амалиёт билан ўзлаштиришга лозим бўлади. Бу вазиятдан чиқиш учун булажак ходим, яна талаба кўшимча билимга ва кўникмаларга эга бўлиши учун у янги ва кенгайтирилган таълимга эга бўлиши айтиш мумкин. Янги таълим тизими эса талабаларда бўлажак иш жойида ва инновацион иктисодий муносабат муҳитида ишлаш мобайнида кийинчиликлар туғдирмайди. Ушбу таълим тизимни жорий этишда эса инновацион технологиялар кенг қўламда ишлатилиши, таълим тизими режалаштириш усули эса билим берилиш жараёнида ўзгартирилиши лозимдир.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, корпоратив таълимнинг назарий асослари ўтган асрнинг ўрталарида шакллантирилган, инсоннинг меҳнат фаолиятига муносабати моделлари концепциясига асосланади. Ташкилий таълим тушунчалари асосини ташкил этган ташкилий ривожланиш назарияси бўйича ўқув тизимлари 70 йилларнинг охирида ишлаб чиқилган ва ўтган асрнинг 90 йилларидан бошлаб «таълимни ташкил этиш» назариясида ривожланган [7]. Бундан ташқари, шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги босқичда корпоратив кадрлар тайёрлашнинг педагогик жиҳатларини ўрганиш алоҳида ривожланмоқда, педагогикада алоҳида йўналиш – корпоратив педагогика мавжуд бўлиб, етакчи олий ўқув юртлири корпоратив таълим соҳасида кадрлар тайёрлашни йўлга қўймоқда. Шу муносабат билан, корпоратив таълимга аниқ педагогик нуқтаи назардан берилган ва корпоратив таълимни «корпорация ва унинг ходимлари манфаатларини кўзлаб ташкил этилган ўқитувчилар ва талабалар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёни» деб ҳисоблайдиган таърифни бериш тавсия этилади. Таълим муаммоларини ҳал қилишга ва ходимларнинг касбий ривожланишини таъминлашга қаратилган ташкилот ичида ҳам, ташқарисида ҳам амалга оширилади.

Фойдаланган адабиётлар

1. Абдуқодиров А., Пардаев А. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. Монография. - Т.: «Фан». 2009, -145 б.
2. Бегимқулов У.Ш. ва бошқалар. Педагогик таълимни ахборотлаштириш: назария ва амалиёт. Монография. – Тошкент: Фан, 2011.–232 б.
3. Гительман Л. Д., Исаев А. П. В команде — менеджеры и профессора: от традиций к корпоративному университету и инновациям. М.: Дело, 2005. -144 с.
4. Минзов А. С. Высшее профессиональное и корпоративное образование: парадигма взаимного влияния: Пособие для профессорско-преподавательского состава. М.: Издат. дом МЭИ, 2008. -146 с.
5. Михайлов Н.Н. Основы развивающих педагогических технологии //Профессиональное образование. 1999. № 7. с. 28-29
6. Минзов А. С. Корпоративное образование в России: сущность и цели. М., 2007. С. 7-8.
7. Толипов Ў.Қ. Олий педагогик таълим тизимида умуммеҳнат ва касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантиришнинг педагогик технологиялари. Монография. Т.: “Фан”. 2004. –168 с.

Муаллиф:

Бойматов Нуридинжон Мирзақулович - Гулистон давлат педагогика институти тадқиқотчиси.

УДК 53:371.3

THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF DEVELOPING THE LOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICS TEACHERS

БЎЛАЖАК ФИЗИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАНТИҚИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ

Нафасова Гулноза Бахтиёровна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: gulnozanasova544@gmail.com

Abstract. In this article, the content of the use of digital technologies in the process of developing the logical competence of future physics teachers in the conditions of the credit module and the level of effectiveness of the results obtained on the basis of experience are determined. Concepts such as "competence" and "competence" are analyzed didactically in the psychological-pedagogical literature and in the scientific works of many domestic and foreign pedagogic scientists. The deductive method is the most effective in terms of developing students' logical thinking, because predicting and theoretically justifying the results of real or thought experiments requires more intensive mental work than explaining them on the basis of already known experimental facts. It has been proven that the use of e-textbooks and virtual laboratory work increases significantly during the transition from one law study to another. In particular, Boyle-Marriott's law, Gay-

Lussac's law, effective use of deduction-induction method to make a logical conclusion is demonstrated. It is recommended to study laws based on a generalized plan.

Key words: pedagogical competence, cultural competence, talent, innovation, creativity, critical thinking, problem solving.

Аннотация. В данной статье определяется содержание использования цифровых технологий в процессе развития логической компетентности будущих учителей физики в условиях кредитного модуля и уровень эффективности полученных результатов на основе опыта. Такие понятия, как «компетентность» и «компетентность», дидактически анализируются в психолого-педагогической литературе и в научных трудах многих отечественных и зарубежных ученых. Дедуктивный метод является наиболее эффективным в плане развития логического мышления учащихся, так как предсказание и теоретическое обоснование результатов реальных или мысленных экспериментов требует более интенсивной умственной работы, чем объяснение их на основе уже известных экспериментальных фактов. Доказано, что использование электронных учебников и виртуальных лабораторных работ значительно возрастает при переходе от одного юридического исследования к другому. В частности, продемонстрированы закон Бойля-Марриота, закон Гей-Люссака, эффективное использование метода дедукции-индукции для вывода логического вывода. Законы рекомендуется изучать по обобщенному плану.

Ключевые слова: педагогическая компетентность, культурная компетентность, талант, инновации, креативность, критическое мышление, решение проблем.

Кириш. Сўнги вақтларда Ғарб мамлакатлари ўртасидаги кучли рақобат оқибатида бошқарув услубида сезиларли ўзгариш содир бўлди. Бўлажак физика ўқитувчилари мантикий компетенциясини ривожлантириш ОТМда талабалар фаолиятини янги билимларни мустақил эгаллашга йўналганлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Физика бўйича асосий билимлар манбалари сифатида шу фан бўйича талабалар учун ўқув-методик қўлланмаларнинг турли туманлиги ва мазмуннинг чуқур ёритилганлиги, тушунчаларнинг узвийлиги, изчиллиги, содда тилда ёзилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Мутахассисларни мантикий жиҳатдан тайёрлаш борасида Ғарб мамлакатларда амалда бўлган таълим мазмунида бевосита асосий ўринни мутахассиснинг компетентлик даражаси эгаллайди. Психологик-педагогик адабиётларда ҳамда ватанимиз ва хорижлик кўпгина педагог олимларнинг илмий ишларида “компетенция” ва “компетентлик” каби тушунчалар кейинги вақтларда кенг қўлланилмоқда. Таълим тизимига компетенциявий ёндашув хорижий мамлакатларда ўтган асрнинг 60 йилларида шакллана бошланиб, “Компетенция” масаласи кўп йиллардан буён олимлар томонидан ўрганилиб келинмоқда. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Компетентлик тушунчасининг луғавий маъноси турли тилларда қуйидагича изоҳланган: Competent (француз тилида) – ваколатли; Competent (лотин тилида) – қобилиятли; Competent (инглиз тилида) - қобилиятли. “Компетенция” ва “компетентлик” тушунчалари моҳиятини англаш мақсадида қуйидаги луғатларга эътиборимизни қаратдик: “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да компетенция атамаси қуйидагича талқин этилган: компетенция – у ёки бу соҳадаги билимлар, тажриба [1].

С.И.Ожегов бу тушунчаларни рус тили изоҳли луғатида қуйидагича изоҳлайди: “Компетенция – 1. Бирор киши жуда яхши билган ёки хабардор бўлган масалалар доираси. 2. Бирор кишининг вазифалари, ҳуқуқлари доираси” “Олий таълим” луғат-маълумотнома тўпламида – “Компетентлик- тегишли, лаёқатли”, ваколатлилик - 1) Муайян ижтимоий мантикий мавқега эга шахсларнинг улар бажараётган вазифа ва ҳал этаётган муаммоларнинг мураккаблик даражасига билимлари, лаёқатлари ва тажрибаларининг мос келганлик даражаси. “Малака” терминидан фарқли ўлароқ мантикий билим ва лаёқатга эга бўлишдан ташқари яна ташаббус, ҳамкорлик, гуруҳда ишлаш билиш қобилияти, коммуникатив уқув, таълим олиш, баҳолаш уқуви мантикий фикрлаш, ахборотни танлаш ва фойдаланиш лаёқатлари каби сифатларни ҳам ўзида мужассамлаштиради деб ифодаланган. Компетентлик шахснинг доимо ривожланиб борувчи сифатларидан бири бўлиб, реал ҳаётини вазиятларда юзага келган муаммоларни ечиш қобилияти, ўз билими, ўқув ва ҳаётини тажрибалари, қадриятлари ва кизиқишларини унга сафарбар этиш имкониятлари [2].

Ҳозирги кунда “профессионализм” атамаси ўрнига кўпинча “компетенция” тушунчаси қўлланилади. Биринчи тушунча фақат маълум бир касб маҳоратини, малакасини акс эттиради. Иккинчи “компетенция” тушунчаси эса малакалар захираси, базаси, деган маънони англатади. У шахснинг мустақил фаолият кўрсата олиш, ҳар қандай ишга ижодий ёндашиш, доимо билимларини янгиллаб бориш, ақл-фаросатлилиги, турли соҳа тизимлари ва иқтисодиёт бўйича фикрлай олиш қобилияти, мулоқотлар олиб бориш маҳорати, жамоадаги ҳамкорлиги, ҳамкасблари билан мулоқотга киришувчанлиги каби сифатларни акс эттиради. Мантикий компетентликни турлича изоҳлаш ҳоллари юзага келди:

- маълум бир меҳнат функциясини бажариш қобилияти;
- “малака”, “маҳорат” каби инсон кўникмалари (А.К.Макарова) [3];
- мантикий маълумотлилик даражаси;

- инсоннинг тажрибаси ва индивидуал қобилияти, унинг ўз билими ва малакасини ошириб боришга интилиши, унинг ишга ижодий ёндашуви ва ўз ишига масъулияти (Б.С.Гершунский) [4];
- мантикий билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиш;
- билим, маҳорат, ўзига хослик ва шахснинг ўқув-тарбия жараёнларини
- ташкил этишдаги қобилияти (В.А.Ситаров) [5];
- шахснинг тажрибаси, маълумотининг ижтимоий йўналтирилганлиги, инсоннинг маълум бир мақсад йўлидаги амалий фаолияти натижалари;
- мантикий билимларини ҳаётда самарали қўллаши каби шахснинг ўзига хос сифатлари ва компетентлиги (Я.А.Пономарев) [6].

Ўқув материали ўрганишнинг индуктив ва дедуктив усулларидан фойдаланилди. Илмий билиш мантигига мос келадиган ўқув материалнинг тақдими талабаларнинг самарали ривожланишга таъминлайди. фикрлаш, онгли ва мустақкам билим асосларини яратади. Шу билан бирга, фактларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, тизимлаштириш, ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибат муносабатларини топиш кўникмаларини ривожлантириш ва бошқа ақлий ҳодисалар содир бўлади. Бу ерда материални жойлаштиришнинг одатий схемаси қуйидагича: ўқитувчи аввал ўқувчиларни дастлабки фактлар билан таништиради (қоида тариқасида). Сўнгра улар асосида янги тушунчалар, физик моделлар, физик назариялар элементлари киритилади, қонунлар шакллантирилади; сўнгра талабалар ўрганилган қонунлар ва тенгламалардан келиб чиқадиган оқибатлар ҳақида фикр алмашишади, ҳодисаларни тавсифлаш ва ниҳоят, янги билимларнинг қўлланилиши билан таништирилади.

Янги мавзуни ўрганишда дедуксия ва индуксия усулларидан фойдаланилади. Ўқув материални тақдим этишга индуктив ёндашув кўпроқ қўлланилади тренингнинг биринчи босқичида, иккинчисида дедуктив ёндашувнинг роли аста-секин ошиб боради.

Компетентлик атамаси таълим соҳасига психологларнинг илмий изланишлари натижасида кириб келди. Бу тушунча ноанъанавий вазиятларда ёки қутилмаган ҳолларда ўзини қандай тутиш, мулоқотга киришиш, томонлар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиш, ноаниқ вазифаларни бажаришда, зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, ҳамиша ривожланиб борувчи ва мураккаб жараёнларда қандай ҳаракат қилиши кераклиги тўғрисида назарий билимлар зарурлигини кўрсатади. Мантикий компетентлик тушунчаси эса маълум бир аниқ фаолият бўйича қўлланилади. Илмий-педагогик адабиётларда “мантикий компетентлик” атамаси билан бир қаторда, маъно жиҳатидан унга яқин бўлган “профессионализм”, “мантикий маҳорат”, “малака”, “ўз касбининг устаси” каби тушунчалар қўлланиб келинади. Кўп ҳолларда тадқиқотчилар мазкур атамалар ўртасидаги фарқларга жиддий эътибор қилмайдилар. Ҳолбуки “мантикий компетентлик” кўп маъноли тушунча бўлиб, унинг маъноси турлича талқин этилади. Индуксия орқали фикр юритишда ўқувчилар индивидуал фикрларни, умумлаштирилиб катта даражада янги қонун ифодасига келтирилади. Бошқача қилиб айтганда, фикрлашнинг алоҳида, яқка ҳолдан умумийга бирлаштирилади.

Индуктив методдан фойдаланганда ўқувчиларни унинг физикада тутган ўрни билан таништирамиз. Масалан, электр ҳодисаларини экспериментал ўрганиш жараёнида ҳар хил ясалган ток ўтказгичлар металлдан фойдаланилган. Кўп тажрибалар асосида, бир умумий металлнинг электр ўтказувчанлиги ҳақида хулоса чиқарилади. Бу методдан ўқувчилар суҳбат натижасида ўзлари умумлашмалар, хулосалар чиқаришлари, қоидалар, қонунлар ва ҳоказоларни тузишлари мумкин бўлганда фойдаланилади [7].

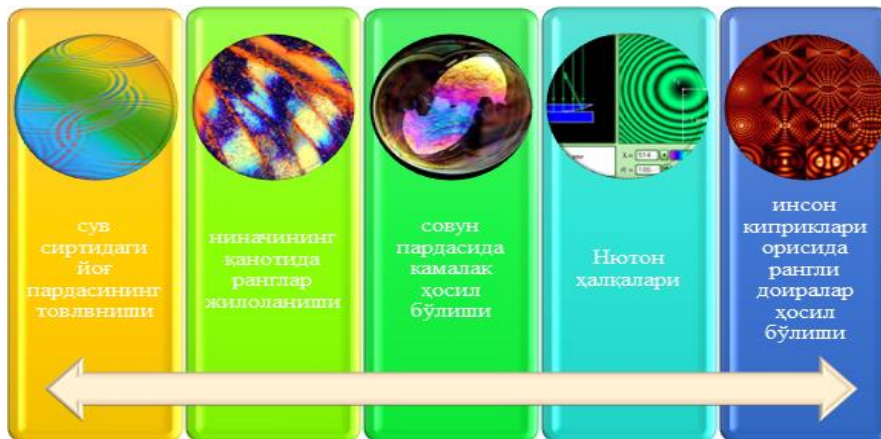
1-расм. Индуктив усулни қўллаш жараёни схемаси.

Индуктив усулни қўллаш жараёнида дедуксия кўпинча «яширин шаклда» мавжуд бўлади. Бу усуллар (дедуксия ва индуксия) одатда бир-биридан ажратилган, ажратилган ҳолда қўлланилмайди. Уларнинг ҳар бири билим жараёнининг тегишли босқичида қўлланилади (1-расм).

Дедуксия, юқорида айтиб ўтилганидек, тафаккуримизнинг умумийдан хусусийга, шахсга ҳаракатидир. Масалан, ёруғликнинг акс этиши ва синиши қонунларини билган ҳолда кўпгина аниқ ҳодиса ва далилларни олдиндан айтиб бериш ва тушунтириш мумкин.

Дедуктив методдан фойдаланганда ўқитувчи аввал умумий ҳукми ўзи тузади, аниқ мисоллар билан кўрсатади. Кейин талабаларга тегишли вазифалар таклиф этилади.

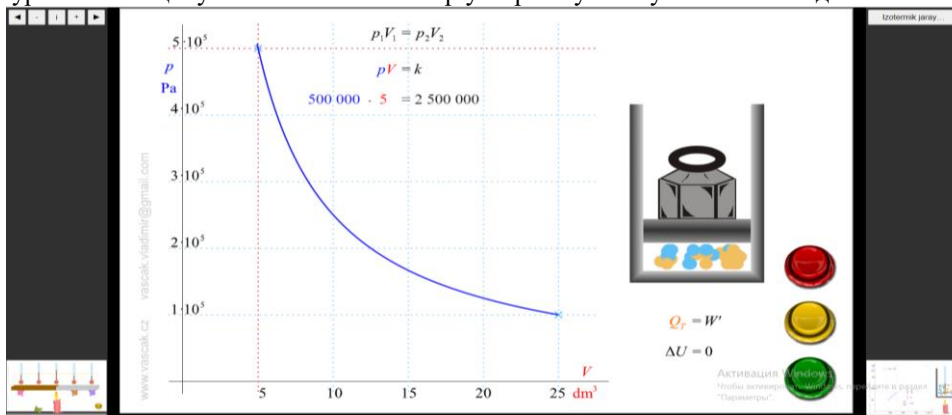
2-расмда келтирилган маълумотлардан фойдаланиб қайси физик ҳодиса ҳақиққ сўз бораётганлигини аниқлаш талабалардан сўралади. Маълумотлар ўхшашлик ва фарқли томонлари таҳлил қилиш талаб этилади. Шу каби фикрий тажрибалар ўтказиш, бу тажрибалар давомида нималар кузатилишини олдиндан айтиб бериш талабаларнинг мантикий фикрлашини ривожлантириш нуқтаи назаридан дедуктив усул энг самарали ҳисобланади, чунки ҳақиқий ёки фикр тажрибалари натижаларини башорат қилиш ва назарий асослаш уларни аллақачон маълум бўлган экспериментал фактлар асосида тушунтиришдан кўра кўпроқ интенсив ақлий меҳнатни талаб қилади.

2-расм. Интерференция ҳодисасига табиатдан мисоллар келтириш.

Масалан, дедукция усулидан фойдаланиб, назарий ўрганиш, сўнгра газ қонунларини тажрибалар билан тасдиқлаш мумкин. Менделеев-Клапейрон тенгласидан олинган натижаларни назарий башорат қилиш кўп нарсани беради талабаларнинг мантикий фикрлашини ривожлантириш учун уларни фақат эмпирик тажриба натижаларини олиш билан бирга, талабалар эътиборини маълум бир газ зарядини чиқаришда расмий мантик қонунларига риоя қилишга қаратилади.

Биз талабаларга барча газ қонунларини назарий, уларни молекуляр кинетик назария нуқтаи назаридан тушунтиришни таклиф қиламиз ва шундан кейингина уларни тажрибалар билан тасдиқлаймиз. Виртуал тарзда электрон дарсликлардан лабораториялардан фойдаланиш мумкин (3-расмга қаранг). Амалйёт кўрсатганидек, бир қонунни ўрганишдан бошқасига ўтиш даврида сезиларли даражада ошди. Шундай қилиб, Агар Бойл-Мариотт қонуни ўқитувчининг катта ёрдами билан талабалар томонидан чиқарилди ва исботланди, кейин мантикий нуқтаи назардан анча мураккаб Гей қонуни асослаш талабалар ўзлари яқуний хулосага келишди.

3-расм. Виртуал лаборатория ишидан намуна

Хулоса. Физик билимларни ўзлаштиришда рақамли технологиялардан фойдаланиш ўқитиш самарадорлигини оширди. Режанинг бир нуқтасидан бошқасига ўтиш талабалар мустақил фикрлашлари билан бошланди, кейин уларнинг хулоса ва қарорлари муҳокама қилинди. Қонунларни ўрганишда умумлаштирилган режадан фойдаланиш тавсия этилади: 1. Тажриба, тажриба схемаси. 2. Изопроцесснинг турли координата системаларидаги графиги: асосий параметрлар $P(V)$, $V(T)$, $P(T)$. 3. Изжараённи молекуляр кинетик назария нуқтаи назаридан сифатли тушунтириш. 4. Назарий хулоса. Натижада талабалар томонидан тўлиқ тушунилган маълумотнома хулосаси олинди ва улар томонидан мавзу яхши эслаб қолинади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, 2-жилд. Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. -672 б.
2. Ожегов С.И. Словарь и культура русской речи. К 100-летию со дня рождения— М., 2001, - 576 с.

3. Макарова А.К. Научная мысль: традиции и инновации. Сборник научных трудов с международным участием. Выпуск 4. М. 2015. – 144 с.
4. Гершунский Б. С. Педагогическая прогностика методология, теория, практика. М. 1986. – 230 с.
5. В.А.Ситаров. Теория обучения. Теория и практика: учебник для бакалавров.— Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 447 с.
6. Пономарев Я.А. Психология творчества. М.-Воронеж. 1999. - 220 с.
7. Nafasova G., Abdullayeva B. S. DEVELOPMENT OF LOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICS TEACHERS BASED ON STEAM AND SMART EDUCATIONAL TECHNOLOGIES //Eurasian Journal of Academic Research. – 2023. – Т. 3. – №. 1 Part 2. – С. 138-140.

Муаллиф:

Нафасова Гулноза Бахтиёрвна - Гулистон давлат университети стажёр тадқиқотчиси.

УДК: 378.011.3-052:004.42

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS

TALABALARNING KASBIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ

Jo'rayev Muzaffarjon Mansurjonovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti, 120100. Farg'ona viloyati, Qo'qon shahri, Turon ko'chasi 23-uy.

Email: juraevmuzaffar.kspi@mail.ru

Abstract. In recent years, the practice of employing graduates shows that employers are interested in personnel with work experience in addition to special education when choosing specialists. Acquiring practical work experience after graduation from an educational institution takes several more years and requires additional efforts from the young professionals themselves. The main problem of the low professional qualification of graduates and their competitiveness is the lack of practice in solving problems in the field of future professional activity. Therefore, in order to solve the noted contradiction and professional development of students, the author focuses on the practice-oriented approach to the educational process in his article.

Keywords: systematic-active approach, training, practice-oriented approach, person-oriented technologies, formation of professional competencies, professional modules.

Аннотация. В последние годы практика трудоустройства выпускников показывает, что работодатели заинтересованы в кадрах с опытом работы помимо специального образования при выборе специалистов. Приобретение практического опыта работы после окончания учебного заведения занимает еще несколько лет и требует дополнительных усилий от самих молодых специалистов. Основной проблемой низкой профессиональной квалификации выпускников и их конкурентоспособности является отсутствие практики решения задач в сфере будущей профессиональной деятельности. Поэтому в целях разрешения отмеченного противоречия и профессионального развития студентов автор в своей статье делает акцент на практико-ориентированном подходе к образовательному процессу.

Ключевые слова: системно-деятельностный подход, обучение, практико-ориентированный подход, личностно-ориентированные технологии, формирование профессиональных компетенций, профессиональные модули.

Kirish. Jahon miqyosida kasb-hunar ta'limi sohasida malakali kadrlar tayyorlash jarayonlari zamonaviy pedagogik texnologiyalar, zamonaviy o'quv loyihalari negizida ishlab chiqilib, mamlakatlarning milliy kasbiy malaka talablarini xalqaro andozalarga moslashtirish asosida raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Nufuzli ta'lim muassasalarida kasb-hunar ta'limi mazmunini modernizatsiyalash asosida fanlarni o'qitishni tashkil etish prinsiplari, mazmuni, ta'lim-tarbiya jarayonining shakl va usullarini yangi ta'lim texnologiyalari talablari darajasida tubdan isloh etish va rivojlantirish ustida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli farmoni [1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 27.07.2017 y., PQ-3151 qarori [2], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5847-sonli [3], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son [4] hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot stretegiyasi" 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmon [5] larida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda, zamonaviy talablar asosida bitiruvchilarning kasbiy malakasini va ularning raqobatbardoshligini,

kelajakdagi kasbiy faoliyat sohasida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlashning mazmun va mohiyatini ochib berish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida talabalarni kasbiy tayyorlash jarayoni olindi. Tadqiqotda kuzatish, tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning empirik manbaini kuzatish va tahlil natijalari asosda olingan xulosalar hamda vakolatli davlat organlari tomonidan olib borilgan ekspertiza hulosalari tashkil etdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Professional ta'lim muassasasi o'quvchisi qaysi sohada tahsil olishidan qat'iy nazar, o'z vazifasini zamon talabi darajasida bajarishi uchun axborotga ishlov beruvchi vositalarni, ularni ishlatish uslubiyotini bilishi va ularda ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Hozirgi kunda ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, ta'limni kompyuterlashtirish muammolarini hal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, jamiyatning, axborot muhitining va mehnat bozorining jadal rivojlanishi natijasida reproduktiv ta'lim tizimi davr talabiga javob bermay qoldi. Olinayotgan ma'lumotlarning keskin ko'payib borayotganligi sababli bu ma'lumotlarni qayta ishlab, undan foydalanish uchun yosh avlodga yetkazilishi kerak bo'lgan bilimlar ham taboro ortib bormoqda.

So'nggi yillarda bitiruvchilarni ishga joylashtirish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, ish beruvchilar mutaxassislarni tanlashda maxsus ta'limdan tashqari ish tajribasiga ega bo'lgan kadrlarga qiziqish bildirmoqda. Shu bois, bugungi kunda yosh mutaxassislar mehnat bozorida raqobat va faoliyat sharoitlariga moslashishda qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda. Ta'lim muassasasini tamomlagandan keyin faoliyatga oid amaliy tajribalarni egallash yana bir necha yil davom etadi va yosh mutaxassislarning o'zidan qo'shimcha harakatlarni talab qiladi. Bitiruvchilarning kasbiy malakasining pastligi va ularning raqobatbardoshligining asosiy muammosi kelajakdagi kasbiy faoliyat sohasidagi muammolarni hal qilishda amaliyotning yetishmasligidir. Shunday qilib, ish beruvchining kasbiy tayyorgarlik darajasiga qo'yadigan talablari va kelajakdagi mutaxassisning kasbiy vakolatlari mavjudligi o'rtasida qarama-qarshilik mavjud. Shuning uchun, qayd etilgan qarama-qarshilikni bartaraf etish va talabalarning kasbiy rivojlanishi uchun o'quv jarayonida amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvga e'tibor qaratish lozim.

Har qanday darajadagi kasbiy ma'lumotga ega bo'lgan raqobatbardosh mutaxassis, mehnat bozorini rivojlantirishning barcha talablari va jahon tendentsiyalariga javob berishi, doimiy o'zgaruvchan turmush sharoitlariga tezda moslasha olishi va inson faoliyatining turli sohalarida zarur kompetentsiyalarga ega bo'lishi kerak. Ta'limning xalqaro standart tasniflagichi (MSKO) darajalariga muvofiq professional ta'lim o'quvchilarining asosiy kompetentsiyalarini shakllantirish o'quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etishni talab qiladi. Mashg'ulotlarni tashkil etishning amaliyotga yo'naltirilgan turlari va shakllarini joriy etish orqali faoliyatga layoqatli yondashuvni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi [6].

Kasbiy kompetentsiya - bu ma'lum bir faoliyat sohasida mehnat vazifalarini samarali bajarish uchun zarur bo'lgan kasbiy bilim va tajribalar to'plami tushiniladi. Kompetentsiya nafaqat ishni bajarish qobiliyatini, balki bilimlarni, tajribani yangi sharoitlarda uzatish va ulardan foydalanish qobiliyatini, shuningdek, barcha aqliy, psixologik va hatto jismoniy imkoniyatlarini ishga solgan holda, bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash qobiliyatini ham anglatadi [7].

Amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchilarning kognitiv ehtiyojlarini rivojlantirishga, o'quvchilar tafakkurida bilimlarning ishlashini ta'minlashga, yangi bilimlarni izlashni tashkil etishga, o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga imkon beradi. Bundan tashqari, O'zbekistonni WorldSkills International harakatiga qo'shilishi va talabalarning kasbiy mahorat musobaqalarida ishtirok etishi munosabati bilan maxsus fanlarni o'qitish jarayoniga amaliyotga yo'naltirilgan yondashuv zarurati mavjud.

Shuning uchun ta'lim jarayonini shunday tashkil etish zarurki, o'quvchilar nafaqat nazariyani o'zlashtiribgina qolmay, balki olgan bilimlarini ham kasb-hunar bo'yicha muvaffaqiyatli qo'llay olishlari zarur. Ta'lim jarayonining elementlarini qamrab olish darajasida ham, amaliyotga yo'naltirilgan ta'limning shakllanayotgan tizimida talabalar va o'qituvchilarning funktsiyalari bo'yicha ham farq qiluvchi kamida uchta yondashuv mavjud.

Eng tor yondashuv amaliyotga yo'naltirilgan ta'limni talabalarning o'quv, ishlab chiqarish va bakalavriat amaliyoti jarayonida kasbiy muhitga singib ketganda kasbiy tajribasini shakllantirish bilan bog'laydi.

Ikkinchi yondashuv, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim bilan, kontekstli (kasbiy yo'naltirilgan) o'rganishdan foydalanish asosida kelajakdagi kasbiy faoliyatning fragmentlarini modellashtirish uchun kasbiy yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari va usullaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Uchinchi, eng keng yondashuv faoliyat-malakaviy paradigmadagi, unga ko'ra amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim kasbiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kompetentsiyalarga erishish uchun bilim, ko'nikma, amaliy tajribaga qo'shimcha ravishda egallashga qaratilgan. Bu o'quvchilarning mehnatga jalb etilishini va ularning faolligini o'qituvchining faoliyati bilan solishtirishni ta'minlaydi. Nazariy materialni o'rganishga motivatsiya amaliy masalani yechish zaruratidan kelib chiqadi. Amaliyotga yo'naltirilgan bunday yondashuv faoliyatga mos keladigan yondashuvdir [8].

Shunday qilib, amaliyotga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish uchun yangi, faoliyatga mos keladigan yondashuv kerak. Shu maqsadda ta'lim muhitiga amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim joriy etilib, uning asosini faoliyat yondashuvi tashkil etadi.

Barkamol mutaxassisning kasbiy faoliyati quyidagilar bilan belgilanadi: uning bilimlarining harakatchanligi va ularni doimiy ravishda yangilab turish qobiliyati; turli vaziyatlarda keng ma'lumot va yo'nalishga ega bo'lish; faoliyat usullarining moslashuvchanligi; faoliyat uchun eng yaxshi variantlarni tanlash qobiliyati [9].

Talabalar tomonidan amaliy ishlar va laboratoriya mashg'ulotlarini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun amaliy topshiriqlar va mustaqil darsdan tashqari ishlarni bajarish bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqdim va olingan mutaxassislikni hisobga olgan holda raqamli ta'lim resurslarini sezilarli darajada to'pladim. O'quv mashg'ulotlarini ishlab chiqishda men foydalanilgan materiallarning ma'lumotlilik va dolzarbligini hisobga olaman. Men o'z darslarimni amaliyotga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish tamoyillariga muvofiq quraman: ta'lim jarayonini motivatsion qo'llab-quvvatlash; o'rganishni amaliyot bilan bog'lash; O'quvchilarning bilim olishdagi ongi va faolligi bu jarayonda muhim o'rin tutadi.

XULOSA

Shunday qilib, kasbiy modullarni amaliyotga yo'naltirilgan holda o'qitish doirasida o'rganishning afzalligi shundan iboratki, ushbu jarayonda bo'lajak mutaxassisning kasbiy faoliyaga doir ichki motivatsiyasi rivojlanadi, chunki muhokama qilinyotgan muammoni hal qilish yo'llarini erkin tanlash imkoniyati paydo bo'ladi, talabalar o'zlarining qobiliyatlarini his qiladilar. Yuqorida aytilganlardan kelib chiqqan holda, ta'limning to'g'ri shakllangan mazmuni, ushbu mazmunga muvofiq tashkil etilgan o'quv jarayoni ta'lim sifatini oshirish shartlarini belgilaydi. Talabalar kasbiy faoliyat uchun ko'nikmalar, bilimlarni rivojlantiradilar va zarur tajribaga ega bo'ladilar. Bunday bitiruvchilar zamonaviy dunyoda ko'plab dolzarb muammolarni hal qilishga qodir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmoni. www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" 27.07.2017 y., PQ-3151, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 30-son, 729-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5847-sonli Farmoni. www. lex. uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son Farmoni. www. lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" 2022 yil 28 yanvarda PF-60-son Farmoni. www. lex. uz.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. 60112300 – Texnologik ta'lim bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari.
7. Qo'ysinov O.A. Mehnat ta'limidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasi. «Maktab va xayot» jurnali 2014-yil,1-son. 16 b
8. Muslimov N.A., Qo'ysinov O.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limni tashkil etish. Metodik qo'llanma. – Toshkent: TDPU, 2006. – 46 b.
9. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. Toshkent: Fan, 2004. -128 b.

Muallif:

Jo'rayev Muzaffarjon Mansurjonovich - Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti v.b, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK 372.853

DEVELOPMENT OF CREATIVE ACTIVITIES OF STUDENTS WHEN CARRYING OUT NON-STANDARD DEMONSTRATION EXPERIMENTS IN PHYSICS

FIZIKADAN NOSTANDART NAMOYISH TAJRIBALARINI BAJARISHDA O'QUVCHILARNING KREATIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ НЕСТАНДАРТНЫХ ДЕМОНСТРАЦИОННЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ ПО ФИЗИКЕ

Rahmanov Valijon Turdaliyevich, Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: valijonrahmanov4@gmail.com irsaliyevasuravvo@gmail.com

Abstract. This article reveals the psychological characteristics of the development of the student's creative activity in general secondary schools in their classes in physics, when performing non-standard demonstration experiments in physics. When performing non-standard demonstration experiments, the school consists in the formation of a method of independent study of students, independent work that allows students to fully manifest their personal characteristics, cognitive and emotional processes in it, its essence and description.

Keywords: methodological knowledge, psychological and pedagogical, physiological, biological method, generalization, creative activity, individual, abstract thinking, attention, memory, thinking and speech, thinking skills.

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika mashg'ulotlarida, fizikadan nostandart namoyish tajribalarini bajarishda o'quvchi kreativ faoliyatini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini ochib berilgan. Nostandart namoyish tajribalarini bajarishda maktab o'quvchilarning mustaqil o'qish, o'quvchilarda o'z shaxsiy xususiyatlarini, undagi bilish va hissiy jarayonlarni, uning mohiyati va tavsifini to'laroq namoyon qilish imkonini ta'minlaydigan mustaqil ishlash metodini shakllantirishdan iborat.

Kalit so'zlar: metodologik bilimlar, psixologik–pedagogik, fiziologik, biologik metodi, generalizatsiyalash, kreativ faoliyat, individual, abstrakt tafakkur, diqqat, xotira, fikrlash va nutq, o'ylash qobiliyatlari.

Аннотация. В данной статье раскрыты психологические особенности развития творческой активности ученика на занятиях по физике в общеобразовательных школах, при выполнении нестандартных демонстрационных опытов по физике. При выполнении нестандартных демонстрационных опытов школа состоит в формировании самостоятельного способа работы учащихся, обеспечивающего возможность более полно проявить у учащихся их индивидуальность, познавательные и эмоциональные процессы в ней, ее сущность и описание.

Ключевые слова: методические знания, психолого–педагогические, физиологические, биологические методы, обобщения, творческая деятельность, индивидуальное, абстрактное мышление, внимание, память, мышление и речь, навыки мышления.

Kirish. Bugungi kunda barpo etilgan zamonaviy ta'lim muassasalari mustaqil, ammo ayni paytda ular, yaqin kelajakda shunday ta'lim – tarbiya muhitini hosil qilishi kerakki, bunda rivojlanayotgan barkamol avlodning intellektual va ma'naviy bilim darajasi, jamiyat va ishlab chiqarishning turli qatlamlari uchun barcha ehtiyojlarni yetarli darajada qoniqtira oladigan bo'lishi kerak. O'quvchi o'z imkoniyatlarini to'laroq namoyon qilishi uchun psixikaning quyidagi sifat o'zgarishlarini ko'rsatish mumkin: o'quvchi o'zini o'zi anglashining o'sib borishi, o'zini o'zi boshqarish jarayonlarining takomillashuvi, aql imkoniyatlarining o'sishi, ilmiy bilish metodlari, usul va amallar, ya'ni metodologik bilimlarni o'zlashtirish kabi bilimlarni keng qamrab olish, umumlashtirish va tizimlashtirish imkoniyatini yaratadi. O'quvchini o'qitish jarayonida bilimni mustaqil egallashga tayyorgarlik elementlari bilan ular qanday darajada ta'minlangan *fizikadan nostandart namoyish tajribalarini bajarishda (FNNTB)* nuqtai nazardan qaralishi kerak.[1] Bu holda mustaqil bilim olish ta'limning asosiy tarkibiy qismi sifatida qabul qilinadi. O'qitish, mustaqil o'qish, o'quvchilarda o'z shaxsiy xususiyatlarini, undagi bilish va hissiy jarayonlarni, uning mohiyati va tavsifini to'laroq namoyon qilish imkonini ta'minlaydigan mustaqil ishlash metodini shakllantirishdan iborat.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Pedagogikada kasbga yo'naltirilgan *nostandart namoyish tajribai (NNT)* ishlari tushunchasi, yosh avlodni o'qitishning, kasbga o'rgatishning va kreativ faoliyatini rivojlantirishning eng muhim psixologik–pedagogik metodi sifatida qaraladi. Bu tushunchalarning (FNNTB qobiliyat) ahamiyati yetarlicha tadqiq etilgan va u hayotda o'z tasdig'ini topgan. Ammo hayotda to'plangan ko'pgina tajriba va izlanishlarga qaramay, bu tushuncha qat'iy talqinga ega bo'lmasdan, umumiy holda o'rganilayotgan muammolarning amaliy tatbiqlarini nazariy tushuntirishga yordam beradi. Bu holatlar ta'limning barcha yo'nalishlarida bilim oluvchi o'quvchilar uchun ko'zlangan manfaatlarga yo'naltirilgan *nostandart namoyish tajribai* ishlari, ya'ni barcha tarmoqlar uchun maqsadli va ilmiy asoslangan kasb egalarini tayyorlash tizimining ta'lim jarayonida o'zlashtirgan bilimi va qobiliyati mazmunini takomillashtirishga xizmat qiladi [1],[2]. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Umumta'lim maktabi o'quv dasturlarida tabiiy fanlarga (jumladan, fizika faniga) ajratilgan dars soatlari qisqarib bormoqda. Lekin o'quvchilarga berilishi lozim bo'lgan ma'lumotlar ortib bormoqda. Mutaxassislarining aniqlashicha, har 6 yilda texnik ma'lumotlar ikki marta ortib borayotganligi ma'lum bo'lgan.

Demak, mazkur muammoni hisobga olganda, qisqa vaqt ichida o'quvchilarga qanday qilib ko'proq ma'lumot berish mumkin?

Bu muammoni hal etishda quyidagi nazariy asoslardan foydalanish ijobiy samara beradi.

1. O'qitish tizimini generalizatsiyalash, ya'ni asosiy g'oyalar (qonunlar, nazariyalar va fikrlar) atrofida ikkinchi darajali g'oyalarni birlashtirish yo'li bilan o'quvchiga fan asoslarini o'rgatish.

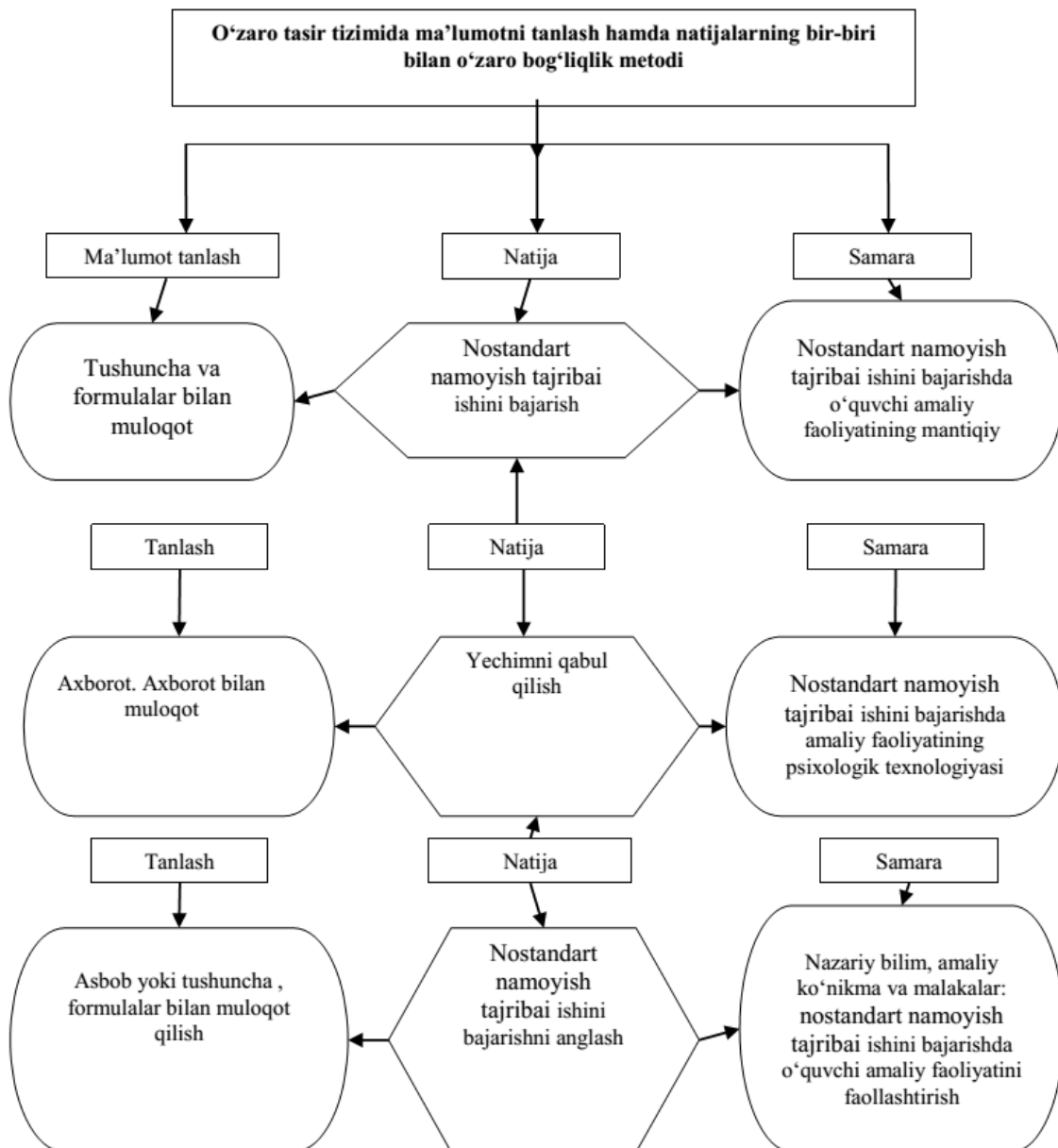
2. O'quvchining tushunish faoliyatini rivojlantirish kerak. Bunda asosiy e'tiborni o'quvchiga bilim berishga emas, balki uni mustaqil bilim olishga o'rgatishga qaratish. Shunday qilinganda, o'quvchi bu fan bo'yicha o'z bilimini mustaqil ravishda oshirib boradi. Demak, asosiy e'tiborni 45 minutlik darsdan samarali foydalanish maqsadida, *nostandart namoyish tajribai (NNT)* ishlari mavzusini to'garak mashg'ulotlari bajarish uchun tushunchalar berish.

3. O'quvchining fizikadan sinfdan tashqari mashg'ulotlar (to'garak, konferensiya, o'tkir zehnlilar bo'yicha mushoira, ekskursiyalar)dagi faolligini kuchaytirish.

FNNTB da o'quvchi kreativ faoliyatini rivojlantirish ikki tomonlama jarayon bo'lib, u o'zida o'qituvchining faoliyatini mujassamlashtiradi. Umumta'lim maktab o'quvchisida fizika faniga qiziqish bu- FNNTB jarayonida o'quvchi

kreativ faoliyatini rivojlantirish natijasi bo‘lib, unda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, abstrakt tafakkurni rivojlantirish, mantiqiy mushohadani o‘stirish, eng muhimi egallagan nazariy bilimni amaliyotda qo‘llay olish va ularni hayotga mustaqil tayyorlash hisoblanadi.[3]

Umumta’lim maktab o‘quvchisining FNNTB jarayonida fanga bo‘lgan qiziqishini orttirishda tarbiyaviy masalalarni muvaffaqiyatli hal etish shaxs shakllanishi jarayonining psixologik qonuniyatlarini, ularning yosh xususiyatlari, fiziologik, biologik va psixologik rivojlanishining induvidual farqlarini, o‘quvchi shaxsining yo‘nalishlari (qiziqishi, xohishi, o‘qishga, mehnatga, jamoaga va o‘z-o‘ziga munosabatlarini, iroda va his-tuyg‘u sifatleri)ni muhokama qilish va ishda mustaqillik, talabchanlik, maqsadga intilish, his –tuyg‘uni uyg‘ota olish darajasi, hissiy tashvishlar kuchi va chuqurligi (hissiyot turg‘unligi), bilish faoliyati va aqliy rivojlanish xususiyatlari (diqqat, xotira, fikrlash va nutq, o‘ylash qobiliyatlari)ni bilishini talab etadi.[4,5]

Rasm. O‘quvchi FNNTBni tanlashda o‘zaro aloqadorlik metodlari.

Umumta’lim maktabi o‘quvchisi psixik rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bevosita yangilik va eskilik o‘rtasidagi dialektik qarama-qarshilik hisoblanadi. Bu qarama-qarshiliklar o‘quvchini o‘qitish hamda tarbiyalash jarayonida paydo bo‘lib, ular asta-sekin hal etiladi. Masalan, o‘qish jarayonida tug‘iladigan talablar katta yoshdagi o‘quvchilarning o‘tib borayotgan talablari bilan ularni qanoatlantirish imkoniyatlari va psixik rivojlanishining mavjud darajasi orasidagi qarama-qarshiliklardan iborat. Barcha qarama-qarshiliklarni hal etish psixik faoliyat jarayonida sodir bo‘ladi. Natijada, yosh o‘quvchi intellektual rivojlanishning yanada yuqoriroq bosqichiga o‘tadi. Yosh o‘quvchi intellektual rivojlanishning ayrim davrlarida psixika rivojlanishi uchun qulay sharoit vujudga keladi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

Umumta'lim maktabi o'quvchisida FNNTBda kreativ faoliyatni rivojlantirishning mezon sifatida psixologlar uning quyidagi tavsifnomasini ilgari suradilar:

- FNNTBni o'zlashtirish tezligi yoki qabul qilish sur'ati;
- mulohazalar soni bilan aniqlanadigan fikrlashning sekinligi, bular asosida o'quvchi o'ziga yangi qonuniyatlarni bilib olishi;

- tahliliy faoliyat darajasi;
- bir FNNTB asosida boshqa NNTda shakllantirilgan aqliy faoliyatni o'zlashtirish metodlari;
- FNNTBda mustaqil olingan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni tizimlashtirish hamda umumiy lashtirishni bilish.[5,8]

Umumta'lim maktablarida FNNTBni shunday olib borish kerakki, bunda u o'quvchining kreativ faoliyatini rivojlantirishga maksimal yordam bera olsun. Rivojlantirish belgilarini bilish o'qituvchiga, bir tomondan, o'qitishning ilg'or metodlarini tanlab, uni amalga oshirishga imkon beradi. Ular ko'rsatilgan metodlarga mos keluvchi fikrlash sifatlarini o'quvchida hosil qilishga ta'sir qiladi. Ikkinchi tomondan, o'quvchi qiziqishi rivojlanishi bo'yicha o'z kreativ faoliyatining natijalarini tekshirish va baholashga imkon yaratadi. [6,10]

Munosabatlar nuqtai nazaridan qaralganda o'quvchi kreativ faoliyati quyidagi bosqichli jarayonlardan iborat:

1. Shartli belgilar bilan ishlash. Bu jarayonda quyidagi ikki xil o'zgarish qayd etiladi:

a) o'quvchi ta'siridan belgilarning anglangan holatga kelishi; b)shartli belgilar ta'siridan o'quvchilarda sodir bo'ladigan o'zgarishlar-belgilarni, ular vositasida berilgan mazmuni fahmlash.

2. Shartli belgilar vositasida berilgan mazmuni o'ziga tegishli sohaga ko'chirish. Bu jarayonda ham quyidagi ikki xil o'zgarish qayd etiladi:

a) o'quvchi ta'sirida shartli belgilarni o'zaro taalluqli mazmunga aylantirish, matn faoliyatining qaysi sohasi o'quv faniga oidligini fahmlash; b) shartli belgilar ta'sirida o'quvchi ongida sodir bo'lgan o'zgarishlar – tushunish, fikrlash, tahlil va sintez qilish.

Xulosa

Demak, didaktikada belgilarni (masalan, chizma, rasm, grafik, jadval, diagramma, gistogramma, formulalar) o'rganish, ularning xususiyatlariga ta'rif berish, belgi bilan u anglatadigan mazmun o'rtasidagi munosabatni tahlil etish o'z tadqiqotchilarini kutayotgan metodologik muammo hisoblanadi.

FNNTBni anglash; tushunish, fizik formulalar, qoida, qonunlar bilan muloqot qilish (1) hamda nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar; faoliyat metodlari, o'quvchi kreativ faoliyatini rivojlantirish (2); yechimlarini qabul qilish, o'lchov asboblari bilan qilingan muloqatga ko'ra olingan axborot (1) va o'quvchi kreativ faoliyatining psixologik mexanizmlari-xotira, tafakkur, aqliy faoliyat metodlarini ishlatish (2); FNNTB jarayoniga oid ongdagi tushunchalardan foydalanish (3) va mantiqiy metodlar-taqqoslash, tanlash, induksiya yoki deduksiya. FNNTB jarayonidagi natijalar va ularga doir ma'lumotlarni tanlashning o'zaro aloqadorligi (sxema)da keltirilgan [1],[6]

Binobarin, FNNTBga doir materiallarni ularning turli shakllari - FNNTBda uch xil asosga–fiziologik, psixologik va mantiqiy texnologiyalarga erishib, o'quvchining kreativ faoliyati rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avliyoqulov A.K. Umumta'lim maktablarida fizika o'qitishda fikriy eksperimentdan foydalanish. T.,1997.-158 b.
2. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. – М.: Просвещение. 1981. – 288 с.
3. Kamardin I.F., Qurbonov M. O'zgaruvchan tok bo'limiga oid namoyish eksperimentlarini yaratish va ko'rsatish uslublari. Metodik qo'llanma. -T.: Universitet, 1994. - 40 b.
4. Qurbonov M. Fizikadan namoyish eksperimentlarini ko'rsatishda proeksion qurilmalardan foydalanish uslublari. // O'zMU xabarlar. – T.: – 2009. – № 2. – B.134–138.
5. Turdiyev N. Sh. Fizika. Umumta'lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. – T.: “Turon-Iqbol”, 2006. – 180 b.
6. M.Kurbonov, Sh.M.Sodiqova Kurbanov X.M. Jalolova P. Modeling of difficult effects belong to the physics on the basis of ict. – International Journal of Advanced Science and Technology, vol.29.No.5.2020, pp.1547-1553.
7. M.Kurbonov, Sh.M.Sodiqova, Kurbanov X.M Pozilova Sh. Elements of optoelectronics in the course of general physics. – International Journal of Advanced Science and Technology, vol.29.No.5.2020, pp.1854-1861.
8. Rahmanov V.T Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda fizika fanining namoyish tajribalarni zamonaviy qurilmalar yordamida o'qitish - Scientific Bulletin of NamSU-Nauchniy vestnik NamGU-NamDU ilmiy axborotnomasi–2022-yil_4-son -725 b.
9. Rahmanov V.T Umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizik namoyish tajribalari, uning vazifalari va tizimi - Scientife Bulletin of NamSU - Nauchniy vestnik – NamDU Ilmiy Axborotnomasi - 2022_1-son -699 b.
10. Rahmanov V. T Umumta'lim maktablarida fizikani “Elektromagnit tebranish va to'lqinlar” mavzusini o'qitish usullari, NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchniy vestnik NamGU 2021 yil 4-son -430 b.

Mualliflar:

Rahmanov Valijon Turdaliyevich - Guliston davlat universiteti doktranti, valijonrahmanov4@gmail.com

Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi - Guliston davlat universiteti “Fizika” kafedrasini o'qituvchisi.

irsaliyevsurayyo@gmail.com

UDK: 372.881.11

**IMPROVING CRITICAL THINKING SKILLS IN MOTHER LANGUAGE AND READING LITERACY
LESSONS OF PRIMARY**

**BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASH
QOBILIYATINI TAKOMILLASHTIRISH**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ И
ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

Haydarova Kamola Ergashboy qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahar, 4-mavze.

E-mail: haykamola230@gmail.com

Abstract. In this article, the definitions of our scientists who conducted scientific research on improving the critical thinking skills of primary school students and the theoretical views on critical thinking and the opinions expressed according to the results of the research serve as the basis for explaining this topic. At the same time, the opinions and comments of teachers about the need to use interactive methods, relying on more practical exercises in educational programs. It is very important to change their attitude towards their work. As a result of the use of modern approaches and innovative methods, such as the development of critical thinking in the teaching process of mother tongue and reading literacy classes, the development of students' logical thinking skills, fluency in speech, the formation of the ability to quickly and correctly answer, knowledge information is provided on the importance of a creative approach to motivation and the teaching of mother tongue and reading.

Keywords: Critical thinking, competence, primary education, thought, educational process, criticism, training.

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini takomillashtirish yuzasidan ilmiy izlanish olib borgan olimlarimizning ta'riflari va tanqidiy fikrlash borasidagi nazariy qarashlari va tadqiqotlardan olingan natijaga ko'ra bildirilgan fikrlar ushbu mavzumizni yoritib berishga asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda o'qituvchilarning o'quv dasturlarida ko'proq amaliy mashg'ulotlarga tayangan holda interfaol metodlardan foydalanishi kerakligi haqida fikr va mulohazalari keltirilgan. O'quvchilarda mustaqil ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda o'quvchi-yoshlarning tanqidiy fikrlashi va o'z faoliyatiga munosabatlarini o'zgartirish masalasi o'ta muhimdir. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kabi zamonaviy yondashuvlar va innovatsion usullarni qo'llash natijasida, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanishi, nutqi ravonlashishi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanishi, bilimga ishtiyoq uyg'otishi hamda ona tili va o'qish darslarida kreativ yondashuvning ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, malaka, boshlang'ich ta'lim, fikr, ta'lim jarayoni, tanqid, o'quv mashg'uloti.

Аннотация. В данной статье основой для разъяснения данной темы служат определения наших ученых, проводивших научные исследования по совершенствованию навыков критического мышления учащихся начальных классов, а также теоретические взгляды на критическое мышление и мнения, высказанные по результатам исследования. В то же время мнения и замечания педагогов о необходимости использования интерактивных методов, опоры на более практические занятия в образовательных программах очень важны для изменения их отношения к своей работе. В результате использования современных подходов и инновационных методов, таких как развитие критического мышления в процессе обучения родному языку и грамоте чтения, развитие у учащихся навыков логического мышления, беглости речи, формирование умения для быстрого и правильного ответа дается информация о знаниях о важности творческого подхода к мотивации и обучению родному языку и чтению.

Ключевые слова: критическое мышление, компетентность, начальное образование, мышление, учебный процесс, критика, обучение.

Kirish. Jahonda ta'lim sohasidagi rivojlanish tendentsiyalariga mos ravishda milliy o'quv dasturiga ko'ra bolalarni tanqidiy va ijodiy fikrlashi asosida qobiliyatlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro pedagogik tajribalar ta'lim sifatini insonda mavjud bo'lgan qobiliyatlar darajasi asosida baholash va boshlang'ich sinf o'quvchilarimizdagi tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini ta'limning innovatsion texnologiyalari vositasida rivojlantirish, ta'limning yangi paradigmatlarini ishlab chiqish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va dasturlari orqali o'qitishning an'anaviy va zamonaviy usullaridan kompleks foydalanish hamda didaktik vositalarning integrativ imkoniyatlaridan samarali foydalanishga qaratilgan. Jamiyat, fan va madaniyatning rivojlanishi ta'lim va tarbiya ishlarining qay yo'sinda olib borilishiga bog'liqdir. Bu falsafiy aqida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy qonuniyat hisoblanadi. Davlatning buyuk kelajagi, albatta, yoshlarni chuqur bilimli va barkamol shaxs taqdiri bilan bog'liqligini unutmashimiz lozim.

Ta'limga oid hujjatlarda chuqur nazariy va amaliy bilimlar bilan bir qatorda tanlagan sohasi bo'yicha mustaqil faoliyat ko'rsata oladigan, o'z bilimi va malakasini mustaqil ravishda oshirib boradigan, masalaga ijodiy yondashgan holda muammoli vaziyatlarni to'g'ri aniqlab, tahlil qilib, sharoitga tez moslasha oladigan barkamol avlodni tayyorlash asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan. Jamiyatning ravnaqi uning o'sib kelayotgan yosh avlodga bo'lgan munosabati va ularga yaratayotgan imkoniyatlarga bog'liq. Har qanday mamlakat sog'lom va barkamol, el-yurtiga sadoqatli, iymon-

e'tiqodli farzandlari bilan faxrlanadi, ularga suyanadi. Shunday fazilatlariga ega avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazgan xalq kelajakka katta ishonch bilan qaraydi, istiqboli porloq bo'ladi.

Darhaqiqat, jamiyatda xilma-xil fikrlash muhitini vujudga keltirishda mustaqil, tanqidiy fikrlovchi shaxslarning o'rni beqiyosdir. Dunyoga yangi ko'z bilan qaraydigan barkamol insonni shakllantirish, uning natijasi, mahsuli orqali mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, kuchli irodali, g'oyaviy e'tiqodli, ma'naviyati yuksak, pok vijdonli shaxsni kamol toptirish, buyuk kelajagimiz poydevorini quruvchi va yuksaltiruvchi mutaxassis kadrlarni tayyorlash, respublikamiz pedagoglari oldida turgan eng muhim va ma'suliyatli vazifadir. Shu bois ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchi shaxsining tanqidiy fikrlash faoliyatini shakllantirib, muntazam rivojlantirib borish, "subyekt-obyekt" munosabat amalda ta'minlash natijada ularning ijodiy faolligi, izlanuvchanligi, irodaviy sifatleri, ishchanligi, e'tiqodini tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika, psixologiya, falsafa, sotsiologiyaga oid ilmiy manbalar, o'quv adabiyotlarining tahlili hamda tadqiqot doirasidagi mavjud pedagogik amaliyotni o'rganish natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlash darajalarini shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik tizimni aniqlash, uni nazariy jihatdan asoslash va ta'lim amaliyotida qo'llashga ehtiyoji mavjudligini ko'rsatadi. O'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalari, uning tarkibiy qismi bo'lgan tanqidiy fikrlash qobiliyatini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tili va o'qish savodxonligi darslarida tanqidiy fikrlashni takomillashtirishga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayonining mazmuni olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy tahlil etish; kuzatuv, sotsiometrik metodlar (anketa, suhbat, so'rovnoma); tajriba-sinov ishlari o'tkazish; ta'limning interfaol metodlari (fikriy hujum, insert, klasster,), natijalarni matematik-statistik tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

So'nggi yillarda ta'lim tizimining umumta'lim bosqichida tanqidiy fikrlashni o'rgatish, o'qitish ishlari qizg'in tus oldi. Ayniqsa, muhtaram yurtboshimizning "Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019-yil 20-fevraldagi PQ-4199-sonli qarori natijasida yurtimizda tashkil etilayotgan Prezident maktablarida ta'limni davom ettirish niyatida bo'lgan o'quvchi-yoshlarni imtihonga tayyorlashda aynan tanqidiy fikrlashga doir bilimlarga ehtiyoj keskin oshdi. Yurtboshimiz mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida: "...Bugun mamlakatimizning barqaror rivojlanish yo'lida izchil ilgari borishini tahlil qilar ekanmiz, o'tgan yili prinsipial muhim islohotlarni amalga oshirish bo'yicha qat'iy qadamlar qo'yildi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor. Bu islohotlarning asosiy maqsadi – aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta'minlashdir. Jadal va barqaror rivojlanishga qaratilgan bu siyosat bundan keyin ham so'zsiz davom ettiriladi. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbari – bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat a'zosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak. Endi har birimiz, eng avvalo, davlat boshqaruvi organlari rahbarlarining vazifasi – o'zimiz mas'ul bo'lgan soha va tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmamizga yuklatilgan vazifalarni mas'uliyat bilan bajarishni ta'minlashdan iborat. Shunday davr keldi", - deya ta'kidlab o'tganlari bejiz emas [1].

Hozirgi kunning talabi barkamol va mustaqil fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida bilim berishni takomillashtirish, o'quvchilar bilan ishlashning yangi yo'nalishlarini ishlab chiqish va noan'anaviylikka intilishni taqazo etadi. Shunga ko'ra, kichik yoshdagi o'quvchilarni fikrlash, izlanish va aniq maqsad sari intilib ongli ravishda bilim olish va dunyoqarashini kengaytirish uchun ta'lim-tarbiya berishda metodlarning xilma-xil bo'lishini talab etadi. Ana shunday yangi texnologiyalardan biri o'quvchilarda tanqidiy fikrlash malakasini shakllantirishdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash orqali, mustaqil, erkin fikrlay olish, tahlil qilish, taqqoslash, fikrlarni izohlash, baxslashish, o'z g'oyalarni himoya qilish va yangiliklarga intilish kabi malakalari bilan birga, mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, dunyoqarashi, o'z-o'zini anglash, kommunikativ savodxonligi, go'zallik va nafosatni his etib, undan zavqlana olish, aqlan va jismonan sog'lom bo'lish, milliy urf-odatlarini o'ziga singdirish va qadrlash kabi muhim xususiyatlari rivojlantiriladi. Bu o'z navbatida kichik yoshdagi o'quvchilarning bilimlarni chuqur o'zlashtirish va amalda to'g'ri qo'llay olishlarini ta'minlaydi. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarini tanqidiy fikrlashlarini rivojlantirish uchun darsning maqsadini aniq, pedagogik texnologiya asosida loyihalab olish muhim ahamiyatga ega. Hayotda o'rganilmagan narsalar ko'p. Qiziquvchanlik ongni rivojlantiradi [2].

An'anaviy darslarni o'tkazishda o'quvchilarga tayyor o'quv vaziyati taklif etiladi, mavzu aytiladi dars. davlat ta'lim standartining joriy etilishi bilan vaziyat o'zgarimoqda: endi talaba pedagogik jarayonning to'liq huquqli ishtirokchisi bo'lib, u o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida dars mavzusini va o'quv vazifasini mustaqil ravishda belgilashi kerak. Pedagogik faoliyatning an'anaviy usullari va usullari doirasida talabalarni chet tilini o'rganishga undash har doim ham mumkin emas, chunki zamonaviy bolalar tez rivojlanayotgan bolalardir va ko'pincha odatiy an'anaviy dars ularning qiziqishini uyg'otmaydi. Dars - bu pedagogik jarayonni tashkil etishning asosiy shakli bo'lib, unda o'qituvchi aniq belgilangan vaqt davomida doimiy talabalar guruhining (sinfning) kollektiv kognitiv va boshqa faoliyatini ularning har birining xususiyatlarini hisobga olgan holda boshqaradi. Barcha o'quvchilarning bevosita o'rganilayotgan fan asoslarini o'zlashtirishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratadigan ish turlari, vositalari va usullaridan foydalanish o'quv jarayonida, shuningdek, maktab o'quvchilarining bilim qobiliyatlari va ma'naviy kuchlarini tarbiyalash va rivojlantirish uchun" [3].

"Fikrlash - bu nutq bilan uzviy bog'liq bo'lgan shaxsning kognitiv faoliyati jarayoni bo'lib, u atrofdagi voqelikni maqsadli, umumlashtirilgan va vositachilik bilan aks ettirish, yangi narsani topish va kashf etishga qaratilgan." [4]. Fikrlash faqat yangi maqsad paydo bo'lgan vaziyatlarda kerak bo'ladi va unga erishish uchun eski eski vositalar endi etarli emas. Bunday holatlar muammoli deb ataladi. Muammoli vaziyat - bu odamni yangi echimlarni izlashga majbur qiladigan noaniq vaziyat, ya'ni tafakkur yangini izlash va kashf qilishdir.

I. O.Zagashvning fikrlashni rivojlantirish nazariyasiga ko'ra: aqliy qobiliyatlar faqat madaniy sharoitda rivojlanadi. Fikrlashni rivojlantirish usullari va o'quv dasturlarini (darsliklar, mashqlar) uyg'unlashtirib, siz oltin o'rtga erishishingiz mumkin, darslarni qiziqarli o'tkazish uchun esa o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishingiz mumkin. O'qituvchi va talaba amerikalik olimlar Charlz Templ, Kurt Meredit va Jeannie Stil ushbu muammoni samarali hal qiladigan texnologiyani ishlab chiqdilar [5]. Tanqidiy fikrlash - bu har qanday bayonotdan tashqarida o'ylashga yordam beradigan, doimiy o'zgaruvchan ma'lumotlar oqimi bilan kurashishga yordam beradigan fikrlash turi. Boshqacha qilib aytganda, fikrlashning bu turi talabalarga axborotni qayta ishlash, tartibga solish, o'z fikrlarini tez va aniq ifodalash imkonini beradi, shuningdek, mustaqil ravishda o'z bilimlarini jalb qilish va boshqalar bilan konstruktiv munosabatda bo'lish qobiliyatini rivojlantiradi.

Ko'p turli omillar o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlariga ta'sir qilishi mumkin. Ta'lim sohasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olimlar M.Lipman, S.Norris va R.Ennis tanqidiy fikrlashga nizbatan o'z yondashuvlarini tadqim etib kelishgan. Ular tomonidan berilgan ta'riflarida katta tafovutlar mavjud emas, L.Elder va R.Paul fikrlariga ko'ra tanqidiy fikrlash - bu shaxslarning o'z tafakkurini boshqarish va o'z fikrlarini tahlil qilish uchun tegishli mezon va standartlarni ishlab chiqish qobiliyatini anglatadi [6]. Bundan tashqari, V.Maiorana ta'kidlaganidek, tanqidiy fikrlash bu turli xil qarashlarni tushunishga va baholashga, muammolarni hal qilish echimiga qaratilgan jarayondir [7]. Tanqidiy fikrlash imkoniyatiga ega bo'lish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar har xil bo'lib, ularga kuzatish, tahlil qilish, talqin qilish, aks ettirish, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish kiradi [8]. Tanqidiy fikrlashga doir dars mashg'ulotlarini har xil yoshdagi o'quvchilar uchun qo'llashning ahamiyati beqiyos bo'lishiga qaramasdan, biz o'qituvchilik vazifamizni va ularning maqsadiga erishish uchun nima qilishimiz kerakligini yodda tutishimiz kerak va dars jarayonida bu jihatlarni doimo inobatga olib darslarni tashkil etishimiz lozim.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi pedagoglar tomonidan maxsus turdagi topshiriqlar, mustaqil faoliyat turlarini bajarish orqali ro'yobga chiqariladi va ularning samaradorligi muayyan mezonlar yordami bilan amalga oshiriladi. Ta'lim jarayoni to'laqonli tarzda o'quvchiga yo'naltirilsa, uning ehtiyoj va imkoniyatlari, qiziqishlari, iqtidorini hisobga olgan holda muayyan tamoyillar asosida tashkil etilsa, bunday ta'lim natijalari, birinchi navbatda, o'quvchi shaxsining o'zini, shu bilan bir qatorda, davlat, jamiyat hamda fan va ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi omil darajasiga ko'tariladi. Tanqidiy fikrlashni dars jarayonida qo'llashni yosh davrlardan boshlash tavsiya etiladi [9] va dars mashg'ulotlarini bolalarning yoshiga moslashtirish juda muhim, ammo iloji boricha ularning aqliy qobiliyatlaridan foydalanishga imkon berishga qaratilganligi muhim. Ta'lim jarayoni o'quvchilar tomonidan tanlangan turli yo'llarga moslashtirilib, takomillashtirilib borilgandagina ularda tanqidiy fikrlashni shakllantirishga zamin yaratiladi.

Zamonaviy hayot o'zining ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi: shunchaki faktlarni bilish emas, balki ko'nikmalar emas, balki olingan narsadan foydalanish qobiliyati; axborot miqdori emas, balki uni qabul qilish va uni modellashtirish qobiliyati; iste'molchilik emas, balki yaratish va hamkorlik. Maktab ta'limi tizimiga tanqidiy fikrlash texnologiyasi bo'yicha ishlarni organik ravishda kiritish shaxsiy o'sishga imkon beradi, chunki bunday ish, birinchi navbatda, bolaga, uning individualligiga qaratilgan. Tanqidiy fikrlash hech narsani oddiy deb hisoblamaydi. Undan foydalangan holda, odam savol beradi va tizimli ravishda tadqiqot usullari va axborot manbalari bilan ishlashning muayyan usullaridan foydalangan holda ularga javob izlaydi. Tanqidiy fikrlash savollardan emas, o'qituvchi tomonidan talabning barcha savollariga javoblar bilan emas, balki muammolardan boshlanadi.

Tanqidiy fikrlash dunyo haqidagi muhim va ishonchli bilimlarga erishishda to'g'ri fikrlashni nazarda tutadi. Tanqidiy fikrlash muhim ma'lumotlarni to'plash, ularni samarali saralash, bu ma'lumotlardan mantiqiy xulosalar chiqarish va dunyo haqidagi muhim va ishonchli bilimlarga erishish orqali muayyan savollarga javob bera oladi. Eng umumiy ma'noda, tanqidiy fikrlash qobiliyatdir va odamlar tanqidiy fikrlash qobiliyati bilan tug'ilmaydi. Tanqidiy fikrlash - bu o'rgatish kerak bo'lgan qobiliyatdir. O'qish va yozish qobiliyatlari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki ular shakllanmagan fikrlar yoki tasvirlarni tuzatishga, ularni har tomondan ko'rib chiqishga va "ongni uyg'otishga" imkon beradi. Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish - bu boshqa xalqlar hayoti, yashash joylari, madaniyati va tarixi haqidagi bilimlar. Bu bilimlarni olish juda mumkin, dunyo bo'ylab sayohat qilishni boshlash kifoya, ammo hamma ham bunga qodir emas. Ammo siz o'qishni boshlashingiz mumkin. Va qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi.

Bugungi kunda Internetda har qanday qiziqarli mavzu bo'yicha deyarli har qanday ma'lumotni topishingiz mumkin. Taqdim etilgan kontentning hammasi ham foydali bo'lmaydi, shuning uchun faktlar bilan ishlash va ularning talqiniga ishonmaslik muhimdir. Siz nafaqat o'zingiz yoqtirgan narsani emas, balki ko'p o'qishingiz kerak. Boshqa nuqtai nazarlar, hatto ular bizning falsafiy, siyosiy yoki diniy e'tiqodlarimizga zid bo'lsa ham, ular bilan tanish bo'lishimiz kerak. Va kim nima degani muhim emas, faylasufmi yoki ko'proq oddiy odam - haqiqat har doim haqiqat bo'lib qoladi.

Qanchalik ko'p o'qisa, shuncha ko'p o'rganadi. Va bilimlar hajmi qanchalik katta bo'lsa, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish osonroq bo'ladi. Shu bilan birga, ilmiy maqolalar va shunga o'xshash mazmunga e'tibor qaratishning hojati yo'q, badiiy adabiyot ham muhimdir: romanlar, hikoyalar, pyesalar ham boshqa odamlarning fikrlashi

va yashashini tushunishga yordam beradi. Shuningdek o'qish paytida tanqidiy fikrlashni unutmazlik lozim chunki bu muallifning shaxsiy fikrini yuzaga keltiradi.

Yozma nutq esa idrokni chuqurlashtiradi: yozuvchi fikrni tuzatadi, so'ngra uning yozmasini o'rganadi va bu turg'un fikrga javob sifatida yangi, undan ham qiziqroq fikr paydo bo'ladi. Yozma nutq qiziqishni kuchaytiradi, bolalarni faolroq kuzatuvchiga aylantiradi, chunki biror narsani tuzatish uchun siz uni o'rganishingiz, u haqida ko'proq bilishingiz kerak. Yozma nutq bolalarda o'qish qobiliyatini rivojlantiradi, chunki ular "yozuvchilar kabi o'qiy boshlaydilar" va shunga mos ravishda o'z maqsadlariga erishish uchun matnni qanday qurishni yaxshiroq tushunadilar. Tanqidiy fikrlash - bu insonning intellektual faoliyati turlaridan biri bo'lib, u o'zini o'rab turgan axborot maydoniga yuqori darajadagi idrok etish, tushunish, ob'ektiv yondashuv bilan tavsiflanadi.

Tanqidiy fikrlash va o'rganish g'oya va tajribalarning turli – tumanligini pedagoglar tushungan va qadrlagan vaqtdagina amalga oshadi. Tanqidiy fikrlash "yakkayu yagona to'g'ri javobni qabul qiladigan mentalitet jarayonida yuz bermaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Bu muayyan yosh davrida tugallangan va esdan chiqarilgan vazifa ham emas. Shu bilan birga tanqidiy fikrlashga olib boradigan tugallangan yo'l ham yo'q. Lekin tanqidiy fikrlashning shakllanishiga yordam beruvchi muayyan o'quv sharoitlari to'plami mavjud [10]. Buning uchun:

- tanqidiy fikrlash tajribasini egallashi uchun vaqt va imkoniyat berish;
- o'quvchi-yoshlarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish; - turli – tuman g'oya va fikrlarni qabul qilish;
- o'quvchi-yoshlarning o'quv jarayonidagi faolligini taminlash;
- o'quvchi-yoshlarni kulgiga qolmaslikka ishtirok etish kerak;
- har bir o'quvchi yoshlarning tanqidiy fikr yuritishga qodir ekanligiga o'zlarida ishonch hissini uyg'otish; - tanqidiy fikrlashning yuzaga kelishini qadrlash lozim. Shu munosabat bilan o'quvchi-yoshlar: - o'ziga ishonchni orttirish va o'z fikri hamda g'oyalarning qadriini tushunish; - o'quv jarayonida faol ishtirok etish; - turlicha fikrlarni etibor bilan tinglash; - o'z hukmlarini shakllantirishga hamda undan qaytishga tayyor turishi lozim.

Uchunchi sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida grammatikani o'zlashtirishga qaratilgan turli xil ta'limiy o'yinlarni ham tashkil etish mumkin. Masalan, "Kim savodxon?", "Fikriy hujum", "Insert", "Klasster", "So'z o'rnini top" kabi qiziqarli o'yinlar shular jumlasidandir. "Kim zukko?" o'yini imlo savodxonlikni oshirishda yaxshi natija beradi. Bunda karton qog'ozlarga so'zlar yozilgan bo'lib, so'zlar to'g'ri va noto'g'ri yozilgan bo'ladi. O'quvchilardan noto'g'ri yozilgan so'zni topib, to'g'ri yozib berish va to'g'ri talaffuz qilishi talab qilinadi. Qaysi o'quvchi noto'g'ri yozilgan so'zlarni to'g'ri va birinchi bo'lib yozib berishga qarab o'yin g'olibi aniqlanadi. Hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchi sub'ekt bo'lishi lozim. Bunda ko'proq interfaol metodlarga e'tiborni qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi. O'qish va ona tili savodxonligi darslariga qo'yilgan eng muhim talablardan biri mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlash to'g'ri yoki tabiiy shakllanadigan qobiliyat emas, balki tanqidiy fikrlash o'qitiladi va o'rganiladigan jarayon desak mubolag'a bo'lmaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni dars jarayonida keng foydalanish, o'quvchilariga sifatli o'quv tajribasini taqdim etishlari uchun o'qituvchidan yuksak mahoratni talab etadi.

Xulosa

Tanqidiy fikrlash faol jarayon hisoblanib, bunda o'quvchilarda ilmiy bilim olish bilan birga fikrlash jarayonida o'ziga ishonch ortadi, o'z fikri va g'oyalarning qadriini tushunadi, o'quv jarayonida faol ishtirok etadi, do'stlari va o'qituvchi bilan fikr almashishni o'rganadi hamda mas'uliyatligi oshib, o'z g'oyalari fikrini tinglay olish ko'nikmasi shakllanadi. Ba'zan haddan ortiq loqaydlik ham o'g'irlikdan yomonroq sanaladi. Bolalarni befarq, loqayd va sodda bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini bugundan rivojlantirishimiz lozim. Shundagina kelajagimiz har tomonlama fikrlab, to'g'ri xulosa qilishga qodir yoshlar qo'lida bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak". Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. 2017- yil 14- yanvar.
2. Mirman, J. and Tishman, S. (1988) Infusing thinking through connections. Educational Leadership, 45(7), 64-65.
3. Сластенин, В. А., Каширин В. П. / Психология и педагогика - М., Академия 2007-477с
4. Орлова, В. А. Психология в вопросах и ответах: учебное пособие - М.: КНОРУС, 2009. - 200 с.
5. Загашев И. О., Заир - Бек С. И., Муштавинская И. В. Учим детей мыслить критически. - Издание 2-е. - СПб: Альянс Дельта совм. с изданием «Речь», 2003–192с.
6. Elder, L. & Paul, R. (1994) Critical thinking: Why we must transform our teaching. Journal of Developmental Education, 18(1), 34-35.
7. Maiorana, V. P. (1992). Critical thinking across the curriculum: Building the analytical classroom. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 347511).
8. Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Disposition, skills, structure training, and metacognitive monitoring. American Psychologist, 53(4).
9. Kholmurodova, O. (2020). Journal Article Kumulyativ ertaklarning bolalar nutqiy rivojlanishidagi afzalliklari va ularni amaliyotga joriy etish ahamiyati. Архив Научных Публикаций JSPI.
10. Pol, R. V., Elder, L. & Bartell, T. (1997). Kaliforniya o'qituvchisini tanqidiy fikrlash bo'yicha o'qitishga tayyorlash: Tadqiqot natijalari va siyosat bo'yicha tavsiyalar. O'qituvchilar malakasini oshirish bo'yicha Kaliforniya komissiyasi Sakramento: Kaliforniya.
11. <https://cyberleninka.ru>, <https://www.gazeta.uz>

Muallif:

Haydarova Kamola Ergashboy qizi - Guliston davlat universiteti, Pedagogika fakulteti, "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasida stajyor-o'qituvchisi.
E-mail: haykamola230@gmail.com

UDK: 372.881.11

DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING ABILITY OF PRIMARY CLASS STUDENTS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MANTIQIY FIKRLASH QOBILIYATINI RAQAMLI
TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ ЛОГИЧНОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА
ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Ummatkulova Sayyora Shovkatovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: sayoras513@gmail.com

Abstract. This article talks about new changes and reforms in today's education system. In particular, the importance and necessity of tasks that further develop and shape students' logical thinking skills in elementary mathematics classes, as well as effective ways of using digital technologies in this process, were discussed. This process is a novelty in the education system and has risen to the level of politics. A number of decisions are being made in order to become one of the developed countries and improve the quality of our educational process. Our President pays special attention to the formation of students' logical thinking skills in modern primary education classes. We can know this from the order of the President to further improve the activities of the school specializing in mathematics, operating under the name of Ushinsky in the city of Tashkent, and from the decisions No. 4708 of May 7, 2020. The ability to think logically is necessary as a factor that shapes students' thinking and outlook. It is said about the need for a child to think logically and think logically as a combination of real life and theoretical knowledge, as a practical application of the acquired knowledge. In order for the process to be qualitative and effective, it is discussed about the need to develop the logical thinking ability of students based on digital technologies and what exactly should be given importance in this regard.

Key words: logic, logical thinking, imagination, ability, thinking, outlook, primary education, skills, digital technologies.

Аннотация. В данной статье рассказывается о новых изменениях и реформах в современной системе образования. В частности, обсуждались важность и необходимость заданий, дополнительно развивающих и формирующих навыки логического мышления учащихся на уроках начальной математики, а также эффективные способы использования цифровых технологий в этом процессе. Этот процесс является новшеством в системе образования и поднялся до уровня политики. Принимается ряд решений для того, чтобы войти в число развитых стран и повысить качество нашего образовательного процесса. Наш Президент уделяет особое внимание формированию у учащихся навыков логического мышления в современных начальных классах. Об этом мы можем узнать из распоряжения Президента о дальнейшем совершенствовании деятельности школы математического профиля, действующей под именем Ушинского в городе Ташкенте, и из постановления №4708 от 7 мая 2020 года. Способность к логическому мышлению необходима как фактор, формирующий мышление и мировоззрение учащихся. Говорится о необходимости у ребенка логически мыслить и логически мыслить как сочетание реальных жизненных и теоретических знаний, как практическое применение полученных знаний. Для того чтобы процесс был качественным и эффективным, говорится о необходимости развития способности логического мышления учащихся на основе цифровых технологий и чему именно при этом следует придавать значение.

Ключевые слова: логика, логическое мышление, воображение, способность, мышление, кругозор, начальное образование, навыки, цифровые технологии.

Kirish. Ta'lim tizimimiz bugungi kunda jadal rivojlanib bormoqda. Davlatimiz tomonidan rivojlangan mamalakatlarning ta'lim tizimi chuqur o'rganilib, o'zimizga xos va mos qilinib tadbir qilinmoqda. Bu tajribalarning asosiy negizini boshlang'ich sinf o'quvchilari tashkil etadi. Bu jarayonda eng asosiy urg'u bolalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatiga qaratilmoqda. Zamonaviy boshlang'ich ta'lim darslarida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda Yurtboshimiz tomonidan ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Biz buni Prezidentimizning "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 4708-sonli 2020-yil 7-maydagi qarorlaridan ham bilishimiz mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirishimiz uchun, avvalo maktab darsliklarimiz mazmunida mantiqiy fikrlashga doir topshiriqlar, masala va misollarni ko'proq berish, shu bilan birga bu jarayonni raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishimiz muhim sanaladi [1].

Tadqiqot ob'yekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot ob'yekti sifatida boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish jarayoni olindi. Prezidentimizning mavzuga oid farmonlari, qarorlari, R.Mavlonova, N.Vohidova, Hayitov A.I., Muslimov N.A, Babkina N.V. kabi olimlarning ilmiy ishlari o'rganildi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi [2], [3], [4].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Dars sifatli o'tilsada, lekin o'quvchi olgan bilimlarini amaliyotda qo'llay olmasa, ko'nikmasi shakllanmasa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Egallangan bilimni amaliyotda qo'llay olishlari uchun kerak bo'ladigan mantiqiy fikrlash ko'nikmalari zarur hisoblanadi. Shu o'rinda shunday fikrni aytishimiz mumkin: mantiqiy fikrlash insonlar hayotida muhim o'rinni egallaydi.

Boshlang'ich ta'lim - umumiy o'rta ta'limning dastlabki bosqichi. Respublikamizda Boshlang'ich ta'lim 1 - 4-sinflarda bolalarga ilk ta'lim berish, ularni ma'naviy kamol toptirishning boshlanish davri hisoblanadi. U 1 - 4-sinflarni o'z ichiga oladi va o'qish 7 yoshdan boshlanadi.

Mantiq. Mantiq tushunchasi Yunon tilidan tarjima qilinganda: "fikrlash", "to'g'ri fikrlash", "fikrlash san'ati", "chiroyli nutq" va hatto "aql", "qonuniyat" degan bir nechta ma'noni anglatadi. Bugungi zamononaviy ilmiy olamimizda "mantiq" terminining mazmuni ancha boyib, u turli xil ma'nolarda ishlatiladi.

Mantiqiy fikrlash nima? Mantiqiy fikrlash bu insonning bizni o'rab turgan atrof – muhitdagi hamma narsani va harakatlar, narsalar yoki hodisalar o'rtasidagi munosabatlar yoki farqlarni anglash qobiliyatini tahlil qilish, taqqoslash, mavhumlashtirish va tasavvur qilish orqali kuzatish shu asosida fikrlashdir.

Qobiliyat — shaxsning individual salohiyati, imkoniyati hisoblanadi. Odatda qobiliyat bilimdan tubdan farq qiladi. Bilim bu mutolaa natijasi hisoblansa, qobiliyat shaxsning psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyati sanaladi. Qobiliyat bilan ko'nikma va malaka o'zaro bir-birlaridan farq qiladi. Insoniyat tomonidan qobiliyat ko'nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi. Har qanday Qobiliyat turi shaxsga tegishli murakkab psixologik tushunchadan tashkil topgan bo'lib, u faoliyatning talablariga mutanosib xususiyatlar tizimini o'z ichiga oladi. Odatda qobiliyat deganda insonning birorta xususiyatining o'zini emas, balki insonning faoliyatining talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlashga imkoniyat beradigan xususiyatlar sintezini tushunmoq lozim. Inson uchun barcha Qobiliyatning tayanch xususiyati - kuzatuvchanlikdir. Ya'ni insonni fahmlash, obyektidan u yoki bu alomatlarini ko'ra bilish, ajrata olish ko'nikmasidir. Qobiliyatning yetakchi xususiyatlaridan biri — narsa va hodisalar mohiyatini ijodiy tasavvur qilishdir [5].

Tarixan bizga ma'lumki, mantiq ilmining asoschisi Arastu hisoblanadi. U o'zigacha mavjud bo'lgan mantiqqa oid barcha bilimlarni tartiblashtirib hamda o'zi yaratgan yangi ta'limotlar asosida boyitib, muayyan tizim darajasiga ko'tara olgan mutafakkirdir. Tafakkurning shakl va qonunlarini o'rganuvchi mazkur ilmni fan tarixida «formal mantiq» yoki «an'anaviy mantiq», yoxud «Arastu mantig'i» deb ham atashadi. Fan taraqqiyotida formal mantiq bilan birga dialektik mantiq, matematik mantiq va intuitiv mantiq singari boshqa noan'anaviy tarmoqlar ham paydo bo'lib, rivojlana bordi. Jumladan, nemis olimi G. Leybnitsning (1646–1716) matematik mantiq haqidagi g'oyasi XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, mantiq ilmiga matematik usullarni tatbiq qilishda keng qo'llanila boshlashi voqelikka aylanib, buning natijasida simvolik (ramziy) mantiq vujudga kela boshladi. Yana bir mashhur nemis mutafakkiri Gegel (1770–1831) o'zi yaratgan falsafiy tizimda markaziy o'rin egallovchi dialektik usulni mantiqqa tatbiq etishga harakat qildi. Marksizm falsafasi esa boshlangan ishni oxiriga yetkazdi, ya'ni Gegelning mantiqqa tatbiq etilgan idealistik falsafiy tizimini materialistik nuqtai nazardan qayta ishlab, obyektiv olamning dialektikasini bilish metodi sifatida xizmat qiluvchi dialektik mantiqni yaratdi.

Protagor, Gorgiy, Trasimax, Prodik va Gippiy kabi sofistlar esa mantiq elementlari bilan sug'orilgan notiqlik ilmini rivojlantirishga katta hissa qo'shadilar. Aflotun (mil. old. 428 – 347 y.) o'zining «Fedon», «Davlat», «Parmenid», «Teetet», «Sofist» kabi dialoglarid Suqrotning mantiqiy usullaridan foydalangan hamda ularga asoslangan holda o'z mantiqiy tizimini yaratgan.

Arastuning mantiqqa oid asarlarini arab tiliga tarjima qilgan va ularni o'z ilmlari bilan boyitgan ko'pgina buyuk mutafakkirlar, masalan, Husayn ibn Is'hoq (808 – 877), Abu Yusuf al-Kindiy (801 – 867), Abu Bashar Matto (tug'ilgan yili ma'lum emas – 939 yilda vafot etgan), Iso ibn Zurro (1000 – yillar), Abu Bakir ar-Roziy (865 – 925), Forobiy (873 – 950), Ibn Sino (980 – 1037), Ibn Rushd (1126 – 1198) kabilarni aytib o'tishimiz mumkin.

O'tmishdan tarkib topgan mantiq tushunchasi bugungi kun yoshlarining ham tasavvur va tushunchalarini shakllantirish uchun juda muhimdir. Buning uchun ta'lim tizimimizning barcha bosqichida tubdan islohotlarni amalga oshirishimiz kerak. Darsliklar, jarayonlar, kadrlar masalasi bo'yicha qayta ish ko'rilmog'i lozim. Ta'lim maskanlarimizga raqamli texnologiyalarni to'liq joriy etish shart. Dars jarayonini jahon standartlariga javob beradigan stilga keltirish, o'quvchilarni chuqur bilim egasi qilish kerak. Bolalarimizni faraz qilaolishga, o'ylash va to'g'risini tanlay bilishga, o'rganganlarini amaliyotda qo'llay olishga o'rgatish juda muhimdir. Buning uchun ta'lim jarayoni uchun faqat va faqat moddiy texnik bazasini va kadrlar masalasini qayta ko'rib chiqish lozim bo'ladi [6].

O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish uchun avvalo, shu muhitga tayyorlash lozim bo'ladi. Savollar sodda yoki qiyin, hattoki kulgili yoki o'ta o'ylantiruvchi bo'lishi mumkin. Bunda savollar shunday tuzilganki, ularni bolalar oldida ovoz chiqarib o'qish mumkin, jamoaviy holda berish ham mumkin. Berilgan mantiqiy savollarini topishda o'quvchilarga shu savolning o'zida javobini topishga imkon beruvchi sehrli so'zlar bilan yoritiladi. Bunda faqat bola mantiqan tafakkur qilsagina, chuqurroq mushoxada qilsagina topa oladi [7].

Mantiqiy topshiriqlardan bir nechtasini havola etamiz:

Ko'lda 8 ta o'rdak suzib yuribdi. Ovchi bitta o'rdakni o'q bilan otdi. Ko'lda nechta o'rdak qoldi?

O'quvchilar savolga javobni tabiiyki, matematik jihatdan yondashib topishga harakat qiladilar. Javobini topishni matematika bilan emas, boshqa fanlar bilan aloqaga kiritib topishni o'rgatish joiz. Matematik jihatdan qaralganda 8

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

sonidan 1 sonini ayirishimiz kerak. Hisoblanadi va javob 7 ta qush qoladi. hisob noto'g'ri emas. Biz bu savolning javobi matematik nuqtai-nazardan emas balki, mantiq nuqtai-nazardan va boshqa fanlardagi bilimlardan foydalanib javob bersak to'g'ri javob chiqishini va uning yo'nalishini bolaga tushuntirmog'imiz lozim bo'ladi. Ko'ldagi o'rdakning birini ovchi o'q bilan otganada, albatta boshqa o'rdaklar qo'rqanidan uchib qochib ketadi demak, o'rdaklar umuman qolmaydi. Matematik bilimlar asosida o'quvchini mantiqan fikrlashga, tafakkur asosida hulosa qila olishga o'rgatish kerak. Har bir mantiqiy javob bu atrofga kuzatuvchanlik asosida shakllanadi. Ko'ldagi o'rdaklarning uchib ketishi va qolgan o'rdaklarni topish bu bolaning atrof – muhitga nechog'lik diqqatli ekanligini aniqlaydi. Ko'chada o'ynab yurib ham daraxtdagi qushlarning birini haydab yuborishi, qolgan qushlarning ham uchib ketishiga sababa bo'lishini fahmlashi. Bu jarayonni har qanday savollar asosida berilgan vazifalarda yecha olishi bu mantiqan o'ylash va fikrlashdir. Shunday topshiriqlardan yana bir nechtasini ko'rishimiz mumkin [8], [9], [10]:

1. Buvisi Soiraga ikki juft paypoq to'qib berdi. Soiraga buvisi nechta paypoq to'qigan?
2. Tovuqlar hovli atrofida yurishibdi. Ahmad sanasa barcha tovuqlarning oyog'ini 6 ekan. Hovlida qancha tovuq yuribdi?
3. Sardorda 2 juft qo'lqop bor. Chap qo'lda nechta qo'lqop bor?
4. Oilada to'rtta bola bor: aka-uka va opa-singillar. Oilada. nechta opa-singil bor?
5. Hovuzdan 2 marta 2 chelakdan suv olindi. Qancha chelak suv olindi?
6. Mushukchalar savatda o'tirishibdi. Barcha mushukchalarning 3 juft quloqlari bor. Savatda nechta mushukcha bor?
7. Suxrob 3 kubga, Sevara esa 2 kubga ega. Stolda 4 kubga mos keladigan quti bor. Bolalar bu qutiga barcha kublarini qo'ya oladimi?

Yuqoridagi fikrlarda kelib chiqib, mantiqiy fikrlashga oid ta'lim berilganda quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- o'quvchilarning fanlar bo'yicha bilimlari oshib boradi;
- darslar samarali ham mazmunli, ham mantiqiy fikrlarga va ayniqsa hayotiy bo'ladi;
- bir fandan boshqa fanlardagi bilimlarni qo'llash orqali taqqoslash, solishtirish va
- tizimlashtirish xulosalash kabi ilmiy bilimlarni ham o'rganadi;
- hamma narsaga nisbatan obyekt yondashishni o'rganadi;
- mantiqiy masalalarni ko'proq yechish orqali dunyoqarashi kengayadi;
- o'quvchilar mustaqil fikrlash bosqichiga o'tadi.

Xulosa

Xulosa o'rmda shuni aytishimiz mumkinki, o'quvchilarda mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanishini hohlasak, o'quvchining oladigan bilimni real hayot bilan bog'lashimiz shart. Ta'lim jarayoniga qanchalik mantiqiy masalalarni kiritsak, bola bu holatga ko'p duch kelsa shunchalik bilimlari ham, dunyoqarashi ham ortib boraveradi. Darsliklarimizda bu kabi savollarning ko'payishi orqali maqsadimizga erishishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni 4708-sonli 2020-yil 7-maydagi qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
3. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
4. Mavlonova R., Vohidova N. va b. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: —Fan va texnologiya. 2011. -314 b.
5. Hayitov A.I. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. Uslubiy qo'llanma. T.: —Zuhra Baraka Biznes, 2021. – 129 b.
6. Muslimov N.A., va boshqalar. – Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari, 2015. 4-10 betlar.
7. Babkina, N.V. Yosh o'quvchilarining intellektini rivojlantirish uchun mantiqiy muammolar - M.: Maktab matbuoti, 2006. - 24 s.
8. Ulmasovna, D. M., & Jamshidovna, F. F. (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy rivojlanishini innovatsion texnologiyalardan yuklash (1), - B. 155-159.
9. Ulmasovna, D. M., & Norxojayevna, D. M. (2022). Boshlang'ich sinflarda interfaol usullardan foydalanish dolzarbligi (oqish darsi misolida). zamonaviy ta'lim tizimidagi innovatsiyalar, 2(18), - B. 914-917.
10. Tursunova, M. (2021). Matematika va tabiatshunoslik fanidan kompleks darslarni tashkil etishning imkoniyatlari va pedagogik shartlari. Ruminiya Hujayra Biologiyasi Jamiyati yilnomalari, - B. 474-478.

Muallif:

Ummatkulova Sayyora Shovkatovna – Guliston davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida o'qituvchisi.

THE ROLE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMPETENCIES

O'QUVCHILARDA KONPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧЕНИКОВ

Kenjayeva Muhayyo Abdumurodovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi 27

E-mail: m-kenjayeva2020@gmail.com

Abstract. This article discusses the role of educational technologies in the development of basic and linguistic competencies in the native language of 6th grade students, the importance of their application, the use of acquaintance technology to help students realize their abilities, overcome barriers to communication, and improve text analysis and communication skills.

Key words: Basic and linguistic competence, dating technology, text analysis, communication skills, reader ability, friendliness and free thinking.

Annotatsiya. Ushbu maqolada 6-sinf o'quvchilarda ona tili fanida tayanch va lingvistik kompetentsiyalarni rivojlantirishda ta'lim texnologiyalarning o'rni, qo'llanilish ahamiyati, tanishuv texnologiyasi natijasida o'quvchilarning qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, muloqot yuritishdagi to'siqlarni bartaraf etishga yordam berishi, hamda matnni tahlil qila olish va muomala qilish ko'nikmalarini takomillashtirish to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: tayanch va lingvistik kompetentsiya, tanishuv texnologiyasi, matn tahlili, muomala qilish ko'nikmalari, o'quvchi qobiliyati, do'stona munosabat va erkin fikrlash.

Аннотация. В этой статье обсуждается роль образовательных технологий в развитии базовых и лингвистических компетенций на родном языке учащихся 6-х классов, важность их применения, использование технологии знакомств, чтобы помочь учащимся реализовать свои способности, преодолеть барьеры в общении, а также улучшить анализ текста и навыки общения.

Ключевые слова: базовая и лингвистическая компетенция, технология знакомств, анализ текста, навыки общения, умение читать, дружелюбие и свободное мышление.

KIRISH. Jahonning bir qancha ilg'or mamlakatlarida hamda O'zbekiston Respublikasi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida tayanch va lingvistik kompetentsiyaning inson muloqot amaliyoti va faoliyatidagi ahamiyati, tilni o'rganishda testlardan foydalanishga kommunikativ yondashuvlar va uni innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Dunyo miqyosida ta'lim sifatini oshirish, modulli ta'limni tashkil qilish, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalangan holda o'qitishning ilg'or uslublarini joriy qilish orqali ta'limni axborotlashtirish sharoitida o'quvchilarda kompetentsiyalarni rivojlantirish metodikasining tizimi ishlab chiqilgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha "Ma'rifiy, ilmiy va madaniy mazmundagi materiallarni olib kirish" to'g'risidagi bitimida dunyo miqyosida o'quvchilarni o'qitish sifatiga nisbatan teng sharoitlar yaratish, ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifa qilib qo'yilmoqda [1].

Respublikamiz ta'lim muassasalarida o'quvchi-yoshlarning erkin, mustaqil fikrlashi, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lishi, dahldorlik va ijtimoiy faollikni yanada rivojlantirish borasida ta'limning sifat samaradorligini oshirishga ahamiyat berilmoqda. Bu esa shaxsning intellektual qirralarini shakllantirishda, uning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori ta'lim-tarbiya sohasini zamon talablariga mos ravishda takomillashtirish, o'qitish sifati va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Tadqiqot ob'yekti va qo'llanilgan metodlar

Ferdinand de Sossyur tilshunoslik fanining asosiy vazifasi til lingvistikasini o'rganishdir [3], deb ta'kidlaydi. U lingvistikani ichki va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi, tilshunoslik fanining asosiy vazifasi ichki lingvistikani o'rganishi kerak deb hisobladi. Bu fan qadimdan yozuvni yaratish, o'qitish, boshqa tillarni tushunish kabi amaliy ehtiyojlarni qondirish uchun xizmat qilgan. Hozirda esa uning amaliy ahamiyati yanada ortib, ona tilini o'qitish, chet tillarni o'rgatish, tarjima qilish, o'qitishni dasturlash kabi masalalar ham bu fanning vazifalariga aylandi.

X.Q.Qurbonova "Ona tili ta'limi mazmunini yangilashning lingvometodik asoslari" mavzusidagi ilmiy ishida ona tilida ta'lim mazmunini yangilashda bir necha metodlardan foydalanishning ahamiyatini yoritishga harakat qilgan [4]. Ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy faoliyati qancha taraqqiy ettirilsa, ular o'z oldiga qo'yilgan aqliy vazifalarni shuncha qiyalmasdan bajaradilar. O'quvchi topshiriqlarni ishlash sirlarini o'rganib borgan sari, unda ijodiy fikr yuritish qobiliyati shakllanadi. Shuning uchun ona tili darslarida 6-sinflarda tayanch va lingvistik kompetentsiyalarni rivojlantirish o'quvchilarning chuqur bilim olishlariga imkoniyat yaratibgina qolmay, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashga imkon

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

beradi. Shunday ekan, ona tili darsliklariga kiritilgan har bir mavzu va topshiriqlar, avvalo shu maqsadga qaratilgan bo'lishi lozim.

O'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini bevosita kundalik hayotida qo'llashga o'rgatadigan kompetensiyaviy yondoshuvga asoslangan davlat ta'lim standarti ta'lim jarayoniga qo'llanilmoqda. Kompetensiyaviy ta'lim o'quvchilarning ma'lum bilimlar yig'indisini egallashnigina emas, balki shaxsni rivojlantirish, anglash va yaratish qobiliyatlarini o'stirishni mo'ljallaydi. Til ta'limini o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarda shu fanning o'ziga xosligi mazmunidan kelib chiqqan holda tayanch va har bir fanga doir kompetensiyalarni egallashi belgilangan. Bu tayanch kompetensiyalar quyidagilardan iborat:

Kommunikativ kompetensiya - o'quvchining ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birtorta xorijiy tilda muloqotga kirisha olishi, muomala madaniyatiga amal qilishi, moslashuvchan va hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatiga ega bo'lishini nazarda tutadi.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi - darslik, o'quv qo'llanma va mediamanbalar (radio, televizor, internet va boshqalar)dan zarur ma'lumotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, saqlash, ulardan samarali foydalana olish, media madaniyatga ega bo'lish;

O'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasi - doimiy ravishda o'zini o'zi mustaqil va ijodiy rivojlantirish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, hayotiy tajribasini mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, mustaqil qaror qabul qila olish;

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiya - sinfda, maktabda, oilada, mahallada va jamiyatda o'tkaziladigan tadbirlarda faol ishtirok etish, o'zining burchini bilish, unga rioya qilish;

Milliy va umummadaniy kompetensiya - vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e'tiqodli bo'lish, badiiy va san'at asarlarini tushunish, sog'lom turmush tarziga amal qilish;

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi - aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda jadvali ma'lumotlarni o'qiy olishdan iborat.

Ona tili faniga tegishli bo'lgan nutqiy va lingvistik kompetensiyalar quyidagilar bo'lib:

- o'quvchilarni fikrlashga, o'zgaral fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish;

- o'quvchilarda grammatikaga oid o'zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so'zning tarkibi, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish;

- ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda fikrini to'g'ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirishdan iborat.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limning asosiy maqsadi - kirishuvchan, yuzaga kelgan muammoning uch-to'rt xil yechimini topa oladigan ijodkor o'quvchini tarbiyalashdir.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bugungi kunda pedagogik texnologiyalar tadbiriy asosini shaxsiy faoliyatli yondashuv, tanqidiy-ijodiy fikrlash, muammolarni xal etish, qaror qabul qilish va jamoada hamkorlikni qaror toptirishga oid pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqarish ehtiyojini yuzaga keltirmoqda.

O'quv jarayonida ta'lim texnologiyalarining qo'llanilishi o'quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, mas'uliyatni his etish, tahlil qilish, qo'shimcha vositalardan unumli foydalanishga, eng asosiysi o'qishga, fanga, o'zi tanlagan kasbiga nisbatan qiziqishini kuchaytiradi, ta'limda samarali natijalarga erishiladi. Ta'lim texnologiyalari qo'llanilgan mashg'ulotlar o'quvchilar egallayotgan axborotlarni izlab topishga, mustaqil o'rganib tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlar keltirib chiqarishlariga qaratiladi.

Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirishda **“Tanishuv”** texnologiyasini [5] namuna sifatida keltiramiz:

Texnologiyaning maqsadi:

• o'quv jamoasi ishtirokchilarini tanishtirish, samimiy do'stona munosabat va ijodiy muhitni yuzaga keltirish.

- o'quvchilarning ijodiy imkoniyati va shaxsiy sifatlarini ochish.
- sinf xonada ishlash uchun qulay sharoitni vujudga keltirish.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

Mashg'ulot boshida o'qituvchi o'quvchilarni kichik guruhlariga ajratadi. Har bir kichik guruhga yilning bir faslida tug'ilgan o'quvchilarni kiritadi va quyidagi topshiriqni beradi:

❖ o'zingiz tug'ilgan faslingizga xarakteristika bering (badiiy–musiqiy, sahnali, hazil – mutoyibali va hokazo ko'rinishda);

❖ yilning shu faslida tug'ilganlarning umumiy xarakteri hamda guruh qatnashchilarning o'xshashliklari va o'ziga xos tomonlari bilan tanishtiring;

❖ ushbu faslga tarif bering;

❖ boshqa fasldagi guruh qatnashchilariga bag'ishlangan fikr yoki bag'ishlov yarating va ijodiy tilaklar bildiring.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

O'qituvchi o'quvchilarni taqdimot qoidalarini bilan tanishtiradi. O'quvchilar berilgan topshiriqni o'z vaqtida bajarishi uchun tayyorlanishga vaqt ajratiladi va ular uchun sharoit yaratiladi. Guruhlar tayyorgarlikni boshlaydilar. Ushbu chiqish adabiy-musiqiy kompozitsiya shaklida ham tayyorlanishi mumkin. "Tanishuv" texnologiyasining birinchi bosqichi orqali o'quvchilarda o'zaro tanishish va do'stona munosabatda bo'lish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Ikkinchi bosqichda guruhlar tayyorlagan ijodiy chiqishlarini namoyish etadilar. Bunda o'quvchilar 6-sinf ona tili darsligida berilgan mashqlardagi matnlar bo'yicha fikr mulohaza bildiradilar. Ular matnlarga sarlavha qo'yib, har biriga izoh beradilar. Dastlab matn turlari: "Hikoya matni", "Tasviriy matn" va "Muhokama matni" [6] bo'yicha yozilgan matnlarni o'qib tahlil qiladilar.

Birinchi guruh: Hikoya matni haqida

Ikkinchi guruh: Tasviriy matn haqida

Uchinchi guruh: Muhokama matni haqida

1- guruh. Hikoya matni. "Iftixor" [7].

"Nihoyat, Londondan Toshkentga uchadigan bo'ldik. Havo kemasiga chiqishimiz bilan osoyishta va yoqimli ovozi yangradi: «Assalomu alaykum, xonimlar va janoblar! Sizlarni «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi nomidan muborakbod etamiz!» Rostini aytsam, ko'zimdan yosh chiqib ketdi. Bu so'zlar mening tilimda, ona tilimda jarangladi! Vatanimdan minglab chaqirim narida, tag'in yuzlab xorijiy yo'lovchilar o'tirgan kemada!.. Aqalli mana shu holatning o'zi uchun Istiqloлга ming bora ta'zim qilishga tayyorman!" (O'tkir Hoshimov)

Birinchi guruh ishtirokchilari "Iftixor" sarlavhasi bilan berilgan matn, nega aynan hikoya matnida bo'lgani va qanday hikoya berilganining ta'rifini aytadi.

2- guruh. Tasviriy matn. "Orol va daryo" [8].

"Orol o'sha-o'sha. Uzoqdan turib qarasang, ko'z to'yamaydi. Ilon kabi buralib oquvchi daryo shu yerga kelganda, ikkiga ajralgan, uch chaqirimdan so'ng yana birlashadi. Qo'shkokil yanglig' irmoq orasidagi orol esa yashnab turibdi. Na'matak, yovvoyi jiyda, baqaterak joy talashgandek ayqash-uyqash bo'lib ketgan. Suvga egilib turgan jiyda barglari kumush kabi tovlanadi. Atrof sokinlik hukmida. Daryoning oqishi ham, oroldagi qalin daraxtzorning epkinda tebranishi ham ulug'vor" (Tohir Malik)

Ikkinchi guruh ishtirokchilari "Orol va daryo" sarlavhali, tasviriy matnda nima berilgani va unda nimaning tasviri yoritilganini izohlaydi.

3- guruh. Muhokama matni. "Navro'z" [9].

Navro'z o'zbek xalqining shunday bir qadriyatiki, u millatning borligini, ulug'ligini namoyon etadi. Navro'z hech bir shubhasiz, xalqimiz bilan birga yashab, birga ulg'ayib, taraqqiy topgan bayramdir. Xalq tarixi va madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan Navro'z qanchalik ko'hna ildizlarga ega bo'lsa, ayni paytda shunchalik har yili biz bilan yonmayon yangilanib, qayta quvvatga kiradi. Ushbu bayramga munosabat xalqimizning o'tmishi, buguni va kelajagiga munosabatning ramzi sifatida ham namoyon bo'ladi (Sh. Turdimov. «Hikmatlar xazinasi» kitobidan)

Uchinchi guruh ishtirokchilari "Navro'z" sarlavhali matnda nimaning muhokamasi berilgani va matn nima haqida ekanligini izohlaydi.

Har bir chiqish tugagach, boshqa guruh qatnashchilari namoyish etilgan ijodiy ishni to'ldirishlari va mavzuga doir savollar berishlari mumkin. Savollar matn bo'yicha bo'lib, ular quyidagicha:

1. Hikoya matni deb nimaga aytiladi?

Javob: Hikoya matnida muayyan predmet yoki voqea-hodisalar haqida xabar beriladi, hikoya qilinadi.

2. Tasviriy matn deb nimaga aytiladi?

Javob: Muayyan predmet yoki voqea-hodisalar ta'riflangan, tavsiflangan matn tasviriy matn hisoblanadi. Tasviriy matn badiiy adabiyotda ko'proq qo'llanadi.

3. Muhokama matni deb nimaga aytiladi?

Javob: Muayyan predmet yoki voqea-hodisalar haqidagi fikr-mulohazalar bayon qilingan matn muhokama matn hisoblanadi. Muhokama matni darsliklar va ilmiy kitoblarda ko'proq qo'llanadi.

Oxirgi bosqichda o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasas ekan, sinfxonaga quyidagi savollar bilan murojaat qilib, o'quvchilarni ochiq muloqotga chaqiradi:

- Guruh ishtirokchilari, bir-birlaringiz haqida nimalarni bilib oldilaringiz?
- O'quvchilarning muomala madaniyati qanday bo'lishi kerak?
- Qaysi savollar va muammolar hal qilindi?
- Dars davomida matnning qanday turlarini tushunib oldik?
- Har biringiz o'zingiz uchun qanday xulosa chiqardingiz?
- Demak biz, qandaymiz?

Berilgan savollarga o'quvchilar o'z fikr mulohazalarini bildiradi. Ushbu ochiq muloqot orqali har bir o'quvchida erkin muloqotda bo'lish va o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasi rivojlantiriladi.

XULOSA.

"Tanishuv" texnologiyasi natijasida o'quvchilarning quyidagi qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish mumkin:

- o'quvchilar bir-biri bilan do'stona munosabatda bo'ladi;
- muloqot yuritishdagi to'siqlarni bartaraf etishga yordam beradi;
- matnni tahlil qila olish va muomala qilish ko'nikmalari takomillashtiriladi.

Bunda o'quvchini ta'lim tizimiga moslashtirmay, balki o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlanishi uchun imkon beriladi. O'quvchining o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil o'qish, o'zligini namoyon etish, faollashtirish xususiyatlari asosida anglash, mushohada qilish, o'z amaliy faoliyatida sinab ko'rish, yangi g'oya va fikrlarni bildirish, mavjud muammolar yechimining samarali yo'llarini qidirish uchun erkinlik berish, uning ijodiy, tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun sharoit yaratiladi. Bunday vaziyatda har qanday o'quvchi o'ziga xos takrorlanmas tabiati, xarakter xususiyatini faollashtirishga, namoyish qilishga intiladi.

Shu sababli quyidagi amaliy taklifni bildirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. Oltinchi sinfda "Tanishuv" texnologiyani dars jarayonida muntazam qo'llash o'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonch va mustaqil fikrlashni oshiradi. Natijada o'quvchilardagi qo'rquv, ikkilanish holatiga barham beriladi.

2. Har bir o'quvchining fikrini diqqat bilan tinglash hamda matnni tahlil qilishiga e'tiborni qaratish kerak.

Buning uchun o'qituvchi tayyor elektron resurslar yordamida dars o'tish bilan chegaralanmasdan balki, zamonaviy ta'lim texnologiyalar imkoniyatlaridan samarali foydalanib fan va uning tarkibiga kiruvchi bilimlar mazmunini o'quvchilarga yetkazish malakasiga ega shaxs sifatida faoliyat olib borishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. YUNESKO xalqaro me'yoriy hujjatlari. // O'zbekcha nashrining mas'ul muharriri L.Saidova. – T.: "Adolat", 2004. – B. 19-62.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida" gi 187-son qarori.
3. Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. Извлечения. Публикуется по книге: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. - Москва: Издательство "Просвещение", 1960.- 240 с.
4. Qurbonova X. Ona tili ta'limi mazmunini yangilashning lingvometodik asoslari. Pedagogika fanlari bo'yicha dissertatsiyasi. - Buxoro. 2005. -155 b.
5. Ishmuhamedov R.J., M.T.Mirsolieva "O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari". – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2014. – 186 b.
6. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabieva D. Ona tili. 6-sinf uchun darslik. – T: "Tasvir", 2017. – 230 b.
7. Hoshimov O'. "Daftar hoshiyasidagi bitiklar".-Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2015. – 160 b.
8. Malik T. "Davron" qissasi."O'z lib" elektron kutubxona, 2011. – 180 b.
9. Turdimov Sh.N. "Navro'z - ardoqli ayyom", "Hikmatlar xazinasi" to'plami.-Toshkent: "Adabiyot uchqunlari" nashriyoti, 2014. – 280 b.

Muallif:

Kenjayeva Muhayyo Abdumurodovna - Nizomiy nomidagi TDPU, Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsent va PhD.

УДК 372.881.111.1

METHODS OF APPLYING DIDACTIC PRINCIPLES IN ENGLISH CLASSES

ИНГЛИЗ ТИЛИ МАШГУЛОТЛАРИДА ДИДАКТИК ТАМОЙИЛЛАРНИ ҚЎЛЛАШ УСУЛЛАРИ

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Норимова Гулжапон Абдуғаниевна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: guljahon.uz@googlemail.com

Abstract. The article is about the scientific and theoretical basis for the development of students' scientific competencies on the basis of streaming technologies, their scientifically substantiated proposals to improve them on the basis of modern requirements and the combination of quality and effectiveness of education. The organization of streaming technologies in English lessons is based primarily on the classical classified principles of didactics. In this case, the principles of education can be divided into two groups: content-related and organizational-methodological principles of education. Streaming technologies are about students who focus on the comprehensive formation and development of the individual by updating the content, principles, forms and methods of educational activities of students, ensuring their interaction and unity.

Keywords: paradigm, trend, strimming, technology, skill, competence, didactic principles.

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические основы развития научных компетенций студентов на основе потоковых технологий, их научно-обоснованные предложения по их совершенствованию на основе современных требований и сочетания качества и эффективности обучения. Организация потоковых технологий на уроках английского языка основана, прежде всего на классических классифицированных принципах дидактики. При этом принципы обучения можно разделить на две группы: содержательные и организационно-методологические принципы обучения. Стриминговые технологии - это студенты,

ориентированные на всестороннее формирование и развитие личности путем обновления содержания, принципов, форм и методов образовательной деятельности студентов, обеспечения их взаимодействия и единства.

Ключевые слова: парадигма, тренд, стримминг, технология, умение, компетенция, дидактические принципы.

КИРИШ. Олий таълим муассасаларида тил ўрганиш жараёнида стриминг технологиялари Интернетдаги замонавий телекоммуникация хизматларидан фойдаланган ҳолда масофадан ўқитиш пайтида аудиовизуал маълумотларни шахсий рақамли қурилма ва веб-камеранинг экранидан тайёрлаш, трансляция қилиш ва сақлашга кенг имконият яратади. Чет тилларни мукаммал эгаллаган рақобатбардош кадрларни тайёрлаш ва шу аснода уларнинг глобализация шароитларида ижтимоий-маданий соҳаларда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган илмий тадқиқотлар дунёнинг етакчи таълим масканларида олиб борилмоқда. Мамлакатимиз тараққиётини таъминлаш учун бугунги кунда ҳар соҳада бўлгани каби таълим тизимида, шу жумладан олий таълимдаги инглиз тили машғулотида ахборот-коммуникация ва технологик инновациялар ривожига стриминг технологияларини кенг жорий этиш зарур талабга айланмоқда.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Интернет, шахсий рақамли қурилмалар ва тезкор маълумотларни узатиш технологияларининг жадал ривожланиши онлайн таълим курсларини, бакалаврият дастурлари учун ўқув модулларини ўқитишнинг янги услублари, шакллари ва технологияларини ишлаб чиқиш, оқимларни ўрганиш технологиялари оммалашиб бормоқда. Стриминг (инглизчадан таржима қилинган. Стриминг - оқим) - фойдаланувчи томонидан маълумотларни узатиш орқали олинган видео ёки аудио кетма-кетлиги. Шунингдек, ушбу атама Интернет фойдаланувчилари томонидан видеохостингга жонли эфир учун жаргон номи сифатида ишлатилади. Шунга қўра, ўқитувчи янги педагогик инновацияларга очиқ бўлсагина, таълим жараёнига белгиланган инновацион ғоялар мақсадли кириб бориши таъминланган бўлади. Шу жиҳатдан олганда, Стриминг технологиялари асосида талабаларда фанга оид компетенцияларни ривожлантириш **долзарб** масалалар сирасига киради ва у қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

ўқитиш технологияларини қўллаш ва улар асосида янги мазмундаги турли ахборот-коммуникацияларига асосланган методик қўлланмалар, дарсликлар, ишланмаларни, чет тиллар бўйича инновацион педагогик технологияларни яратиш;

жаҳон миқёсида инновацион педагогика ва янги мазмундаги педагогик технологияларнинг кенг ривожланиб бораётганлиги, уларни педагогик амалиётга қўллашга нисбатан эътиборнинг кучайиши, инновацион педагогик тамойиллар замонавий педагогик илм тараққиётининг бош омилларидан бири бўлиб, кенг тарқалаётганлиги, бироқ миллий педагогик жараёнда инновацион педагогика тушунчасининг ҳар бир предмет ва уни ўқитиш хусусиятлари, шарт-шароитлари, муҳити ва мақсадлари нуқтаи назаридан педагогик мазмуни тўла акс этмаганлиги, миллий педагогикада инновацион технологияларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш жараёнининг оқсаяётганлиги, илгор педагогик технологияларни таклиф этиш жараёнида такомиллаштириш ва жадаллаштириш зарурлиги, мавзунинг назарий ва амалий жиҳатлари, шу жумладан олий таълим тизимида чет тилларни ўқитишнинг бугунги замонга мос педагогик андозаси, методологияси ва технологиясини ишлаб чиқиш зарурияти мавжудлиги; стриминг технологияларни ташкил қилувчи ва олиб борувчи сифатида ўқитувчи фаолияти инновацион характерга эга бўлган турли методик ишланмалар, технологиялар билан мақсадли курулантириб борилаётганлиги, ўқитувчи фаолиятига нисбатан замонавий жамиятлар учун зарур энг ноёб бўлган заҳира бойлик, яъни “инсон капиталини” бунёд қилувчи асос сифатида қаралаётганлиги, бироқ айрим олий таълим муассасаларида ўқитувчи фаолиятини янги мазмунда ташкил қилишга етарлича эътибор берилмаётганлигидир. Шу жиҳатдан олганда, инглиз тилининг мамлакат иқтисодий, ижтимоий, сиёсий соҳаларда ўзга мамлакатлар билан алоқага киришишда тугган ўрни, чет тилларни ўқитишда ахборот-коммуникация тизимлари, электрон ва мультимедиа дарсликларидан фойдаланиш долзарб вазифалар қаторидан ўрин эгаллайди.

1. Муаммо доирасидаги мавжуд илмий-педагогик, социологик, фалсафий манбаларни ўрганиш асосида назария ва амалиётдаги ҳолатини ўрганиш;

2. Стриминг (stream) технологиялари асосида талабаларнинг фанга оид компетенцияларини ривожлантириш мазмуни, шарт-шароитлари, шакллари, воситалари ва услубларини аниқлаш;

3. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг фанга оид компетенцияларини ривожлантириш ижтимоий зарурият эканлигини назарий-амалий жиҳатдан асослаш;

4. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг фанга оид компетенцияларини ривожлантиришга хизмат қилувчи, педагогик жараён самарадорлигини оширувчи илмий-методик тавсиялар тизимини ишлаб чиқиш ва унинг самарадорлик даражасини аниқлаш. Инглиз тили машғулотида стриминг технологияларини ташкилқилишда авваламбор, дидактикадаги мумтоз классификацияланган тамойилларга таянилади [1].

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Инсон ўзининг онги, иродаси, ҳис-туйғуси, билиш имкониятлари орқали маданий кадрларни ўрнатилади, бунинг натижасида индивидуал ижодийлик шаклланади. Бундай индивидуалликнинг намоён бўлишининг ўзиёқ нафақат маданиятнинг меросийлиги, истеъмол қилиниши, балки ривожланишини ҳам англатади. Бундай тушуниш педагогикадаги янги парадигма – шахсга йўналтирилган таълим асосини ташкил этувчи жамиятдаги янгича кадрлар – шахснинг ўзини-ўзини ривожлантириши, ўзига-ўзига таълим бериш ва ўзини-ўзи лойиҳалашнинг намоён бўлишини акс эттирувчи маданият билан уйғунлик тамойилини шаклланишига олиб келади. Таълим соҳасида юқорида таъкидланган мақсад ва вазифалар англанилсада, унга етарлича амал

қилинмаяпти. Натижада, талабаларда эгалланиши лозим бўлган компетенцияларни стриминг технологиялари асосида ривожлантиришга сузташлик билан ёндашилмоқда. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантиришда таълимнинг илмийлик тамойили алоҳида эътиборни тортади. Бунда талабанинг ўқув материалидаги қонуниятларни ақс эттириши, тушуниши ва ўзлаштириши учун тўғри шарт-шароит яратиш мақсади учун зарур аҳамият касб этади. Бу тамойил таълим мазмунини замонавий фан ва техника ривожланиш даражаси, жаҳон цивилизацияси тўплаган тажрибага мос келишини ифодалайди. Бу тамойил таълим вақтида ва ўқишдан ташқари вақтда амалга ошириладиган таълим мазмуни талабаларни обектив илмий далиллар, ҳодисалар, қонунлар, замонавий ютуқлар ва ривожланиш истиқболларини очиб беришга яқинлаштириб, у ёки бу соҳанинг асосий назария ёки концепциялари билан таништиришга йўналтирилган бўлишини талаб этади.

Стриминг технологияларининг хусусияти, энг аввало, таълим мазмунида ақс этади. Стриминг технологияларининг иккинчи омили ўқитувчи ва талабаларнинг муносабатлари, психологик муҳит, ўқиш жараёни иштирокчиларнинг онлайн ва офлайндаги ўзаро муносабатлари, талабаларнинг идрок этиш фаолиятларига ўқитувчининг раҳбарлиги ҳисобланади. Стриминг технологияларининг ривожлантирувчи вазифаси талаба нутқининг, фикрлаши, шахснинг сенсорли ва ҳаракатланиш соҳалари, эмоционал-иродавий, интеллектуал соҳаларини ривожлантиришда ўз ақсини топади. Стриминг технологияларида талабани ақлий ривожлантириш, ақлий фаолият усуллари, анализ қилиш, таққослаш, таснифлаш, кузатиш, хулоса чиқариш, обектларнинг муҳим белгиларини ажрата билиш, фаолият мақсади ва усулларини аниқлашни билишга ўргатиш, унинг натижаларини текшириш малакасини ривожлантиришга эришилади.

Инглиз тили машғулотида талабаларнинг билишга қизиқиши мотив сифатида ривожланиши ўзига хос йўлга эга бўлиши мумкин. Масалан, айрим ўқув-ҳаракатлари таъсирчисидан то бутун фаолиятнинг устувор мотивигача. Ҳатто ўқишнинг етакчи мотивларидан бирига айланиб, қизиқиш шахснинг маънавий бойишига кўмаклашувчи умумий йўналганлигининг аҳамиятли қисмига айланиши мумкин. Ҳар қандай мотив сингари билишга қизиқиш ажралган ҳолда ривожланмайди, унинг тикланиши бошқа мотивлар (ахлоқий, ижтимоий, ўқув ва х.к.) билан бирга кечадики, қизиқиш улар билан бойийди ва уларга ижобий таъсир этади. Маълумки, ўқув жараёни модели ўзида уч таркибий қисмни ақс эттиради: ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти ҳамда ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг жадал ўзаро фаолияти. Ўқитувчининг талабалар билан ўзаро ҳаракатини конструктив педагогика нуқтаи назаридан қатор белгиларига кўра тасниф этиш мумкин: йўналганлигига кўра (қайта алоқалар билан ёки қайта алоқаларсиз); ахборот жараёнининг турига кўра (ўзаро ҳаракатни ташкил этишда ахборот жараёнининг йўналганлик даражаси); бошқариш ва ахборотларни узатиш воситалари турига кўра. Стриминг технологиялари асосида талабалар билимларни ўзлаштириш жараёнида турли даражадаги фаолликни намоён этишади. Ана шу сабабли, талабаларга билимларни сузта равишда қабул қилади каби нуқтаи назардан қараш тўғри бўлмайди. Кўп жиҳатдан талабанинг билиш фаоллиги ижодийлик даражасига кўтарилиши ёки кўтарилмасдан қолиши ўқитувчига боғлиқ. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантиришда таълимнинг фундаменталлиги ва амалий йўналганлиги тамойилининг аҳамияти шундаки, талабалар чуқур назарий ва амалий тайёрликдан ўтадилар. Мазкур ҳолат анъанавий дидактикада таълимнинг ҳаёт билан, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги тамойили сифатида ифода этилади.

Ўқишда фундаменталлик билимларнинг илмийлиги, тўлиқ ва чуқур бўлишини кўзда тутати. У юксак интеллектуал салоҳият, фикрлаш лаёқатининг тадқиқотчилик кўринишда бўлиши, билимларини доимий равишда тўлдириб бориш истаги ва малакаларини талаб этувчи замонавий илмий-техник тараққиётга асосланганлик билан тавсифланади. Фундаментал билимлар аниқ билимларга қараганда секин эскиради, шунингдек, инсон ва хотирасига эмас, кўпроқ унинг фикрлаш лаёқатига боғлиқ бўлади. Таълимнинг фундаменталлиги билимлар мазмунининг мунтазамлиги, назарий ва амалий жиҳатдан ўзаро нисбатда бўлишни талаб этади. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантиришда таълим ва тарбиянинг уйғунлиги тамойили яхлит педагогик жараёнда таълим ва тарбиянинг бирлиги қонуниятларига таянади. Бу тамойил таълим жараёнида баркамол ривожланган шахсни шакллантиришни кўзда тутати [2].

Таълим жараёнида тарбиялашнинг самарали кечиши шахснинг интеллектуал ривожланиши, биринчи навбатда, талабаларнинг қизиқишлари, идрок этиш ҳамда индивидуал қобилиятларининг ҳисобга олиниши билан боғлиқ. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш уларнинг келгусидаги фаолияти билан боғлиқ босқичларни амалга оширишга йўналтирилади: нутқ турлари бўйича касбий соҳада чет тилини амалий эгаллаш; талабани ижодий шахс сифатида ривожлантириш; соҳа бўйича адабиётларни таржима қилиш малака ва кўникмаларини ривожлантириш.

Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш учун уларнинг тинглаб тушунишлари муҳим аҳамият касб этади: касбга йўналтирилган аутентик материалларни бир марта эшитиб асосий мазмунини тушуниш ва зарур ахборотни олиш; кундалик воқеалар ҳақида янгиликлар, репортажларни тушуниш, фильм қаҳрамонлари нутқини тушуниш. Шунингдек, гапириш: тил соҳиблари билан эркин мулоқотда бўлиш ва касбий мавзуларга ўз фикр ва мулоҳазаларини исботлаб бериш; суҳбатни бошлаш ва тугатишни билиш, суҳбатдошига таклиф ва маслаҳат бериш, саволларига жавоб бериш, ахборот алмашиш, муҳокама қилинаётган далилларни аниқлаштириш, ўқиган ёки эшитганларини муҳокама қилиш; инглиз тилидаги матннинг асосий мазмунини ифодаловчи лексик ва синтактик қурилмаларга асосланиб гапириб бериш; ассоциатив тафаккурга асосланиб мулоҳаза, танқид, баҳолаш далиллар билан исботлаш орқали ўз нутқини тузиш; риторик

характерга эга диалог нутқ малакаларини такомиллаштириш; касбий мулоқотлар, конференция, симпозиум, учрашув ва мунозараларда қатнашиш учун нутқ фаолияти, кўникма ва малакаларини такомиллаштириш.

Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш учун инглиз тили машғулотида қуйидаги йўналишдаги ишларни амалга ошириш мумкин: долзарб муаммо юзасида барча “Тарафдор” ва “Қарши” далилларни келтирган ҳолда ўз фикрини баён қилиш; инглиз тилида тинглаган ва ўқиган матн мазмунини гапириш; мазмунга баҳо бериш; мавзулар бўйича ахборот бериш ва ҳ.к.

“Изчиллик таълим жараёнининг маълум тизим ва кетма-кетлик асосида бўлишини назарда тутати, зеро, мураккаб масалаларни оддий масалаларни ўрганмай туриб ҳал этиб бўлмайди”. Демак, тизимлилик ва кетма-кетлик инглиз тилидан у ёки бу ўқув материални ўзлаштириш суръати, унинг элементлари ўртасидаги ўзаро мослигини таҳлил қилишга имкон беради. Таълимнинг тизимлилиги ва кетма-кетлиги талабанинг инглиз тили бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш, борлиқни яхлит идрок этиш ўртасидаги қарама-қаршилиқни ҳал этишга имкон беради. Ушбу ҳолатлар биринчи навбатда дастур ва дарсликларни муайян тизимда яратиш, фанлараро ҳамда фанлар ичидаги боғлиқликни таъминлаш эвазига намоён бўлади [3].

Стриминг технологияларини қўллашда талабалар учун визуал тафаккур айниқса муҳимдир. Таълим жараёнида ахборот унинг таркибий қисми ҳисобланади. Талабалар таълим жараёнида ахборотларни қабул қиладилар ва ўз онгларида қайта ишлайдилар. Уни ўзлаштириш натижасида талабалар муайян ўқув ҳамда ижтимоий ҳаракатларни амалга оширадидилар. Бугунги кунда мустақил билим олиш ва ўз фаолиятини ташкил этиш назарияси доирасида очиқ характердаги номунтазам воситалар ёрдамида ахборотларни ўзлаштириш ва улардан амалий фаолиятда фойдаланиш механизмлари яратилган. Улардан таълим жараёнида самарали фойдаланиш имкониятлари мавжуд. АКТ воситасида ташкил этилган педагогик жараён нафақат оддий, балки мураккаб дидактик вазиятлар самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

“Талабаларнинг психик хусусиятлари, шахсий ривожланганлик даражаси, маънавий-ахлоқий сифатлари, ижтимоий етуқлигини баҳолай олишни назарда тутати. Агарда қўйилаётган талабалар ёки таълимнинг ташкилий тузилиши талабаларнинг инглиз тилини ўзлаштиришларида ортда қолса ёки илгарилаб кетса, ўқув фаолиятининг самараси пасаяди. Индивидуал ёндашиш талабаларнинг мураккаб ички дунёсини ўрганиш, юзага келган муносабатлар тизимини таҳлил қилиш ва шахс шаклланиши содир бўладиган кўп турдаги шароитларни аниқлашни талаб этади” [4]. Инглиз тилини ўқитишда Стриминг технологияларидан фойдаланиш муҳим ўрин эгаллайди. Бунда таълимдаги билим кўникма ва малакаларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштириш тамойили муҳим дидактик талаб ва қоидаларни, яъни талабалар томонидан тизимли ва онгли ўзлаштирилган илмий билимларни мустаҳкам, визуал эсда сақлаб қолиш ҳамда ўзлаштирилган илмий билимларни ўз турмуш фаолиятларида қўлай олиш малакалари билан қуроллантиришни назарда тутати. Замонавий шароитда фан ва техника ривожини таълим ва унинг натижаларига қўйиладиган талабаларни тубдан ўзгартиришни талаб этмоқда ва ана шу асосдан келиб чиққан ҳолда таълим мазмунини модернизациялашни даврнинг ўзи педагогларнинг олдига муҳим вазифа қилиб қўймоқда. Инглиз тили машғулотида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш учун мўлжалланган АКТ воситалари ўқитувчи томонидан ўқитишнинг янги шакллари, методлари ва усулларини тақдим этиш асосида такомиллаштирилади. Бундай воситалар сирасига табақалаштирилган ишлар учун мўлжалланган электрон таълимий топшириқлар(ЭТТ), мантикий характердаги электрон машқлар (МХЭМ), талабаларни атроф-муҳит билан таништиришга бағишланган саволлар ва электрон топшириқлар, баҳолаш, ўз-ўзини баҳолаш ва назорат қилиш характеридаги электрон топшириқлар ҳамда туркум машқларни киритиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал.

Талабаларда инглиз тилини ўзлаштиришга йўналтирилган стриминг технологияларидаги воситалар

№	Стриминг технологияларидаги восита турлари	Қўтилган натижа
1	Электрон таълимий топшириқлар(ЭТТ)	Инглиз тилидаги нутқ нормаларини пухта ўзлаштириш
2	Аудиовизуал характердаги электрон машқлар (МХЭМ)	Аудиовизуал топшириқларни англаш, қарорлар қабул қилиш лаёқатининг шакллантирилиши
3	Атроф-муҳит билан таништиришга мўлжалланган электрон топшириқлар	Инглиз тили ўқув фани мазмунига таянган ҳолда ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш
4	Назорат қилиш характеридаги электрон топшириқлар	Эгалланган билим, кўникма, малакалар, компетенцияларни аниқлаш
5	Электрон таълимий тренажёрлар	Ўтилган мавзуларни мустаҳкамлаш

Таълимнинг чуқурлиги ва мустаҳкамлиги талаби дидактикада анъанавий ҳисобланади ва у юзакиликка қарама-қарши қўйилади. Чуқур, мустаҳкам билимнинг асосий белгиси энг фундаментал ғоялар, қоидалар, тушунча, категорияларни тушуниш, чуқур ўзлаштириш, ўрганилаётган материаллар мазмунини пухта англашдан иборат.

Таълимнинг тушунарлилиги тамойили талабаларнинг мавжуд имкониятларини ҳисобга олиш, тил нормаларини ўзлаштиришларига салбий таъсир этувчи интеллектуал ва эмоционал қийинчиликлардан воз кечишни талаб этади. Таълимнинг тушунарли бўлиши талабаларнинг ёши, билиш имкониятларини ҳисобга олиб

ўқишнинг мазмунини тўғри аниқлаш демакдир. Бу тамойил ўқув жараёнининг талабаларда кийинчиликларни енгиш истагини ҳосил қилувчи ва шахсий муваффақиятларининг натижаларидан қувониш туйғусини юзага келтиришга йўналтирилганлигини ифодалайди. Стриминг технологиялари асосида талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантиришда талабаларнинг эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма, малака ва компетенцияларнинг аниқ белгиланган ҳажми ва кўлами муҳимдир.

Стриминг технологиялари мазмуни такомиллашиб бориш тавсифига эга бўлиб, уни аниқловчи асосий омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) жамиятда фан, техника ва маданиятнинг ривожланганлик даражаси; 2) жамият томонидан қўйиладиган ижтимоий буюртма; 3) таълимнинг мақсад ва вазифалари; 4) инновацион ривожланиш даражаси; 5) ахборотларнинг ҳажми ва кўлами; 6) талабаларнинг интеллектуал жиҳатдан ривожланганлик, дунёқараш кўламининг хусусиятлари [4].

Айрим ҳолатларда олий таълимда ташкил этилаётган ўқув-тарбия жараёнининг моҳияти талабаларнинг эҳтиёжлари ва қобилиятларини ривожлантириш эмас, балки ўқув фанлари бўйича асосан билимларни ахборот-вербал тарзда етказиш, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат бўлиб қолмоқда. Бундай репродуктив тарзда ўзлаштирилган маълумотлар талабанинг амалий фаолият тажрибасини ривожлантиришга етарлича имкон бермайди. Оқибатда талабаларда жуда кўп ахборотларнинг беҳуда жамғарилаётганлиги, таълимнинг самараси паст бўлиши ва унинг реал воқеликка мос келмаслиги каби тафовутлар кўзга ташланмоқда. Аниқроғи, талаба реал ҳаётдан узоқлашиб қолгандек, унинг олдига фақат илгаридан тўпланган ахборотларнигина ўзлаштириш мақсади қўйилгандек туюлади. Таълимнинг мақсадини бундай тарзда белгилаш талабанинг фаоллигини чеклаб қўяди, оқибатда унинг ҳам шахсий, ҳам ижтимоий жиҳатдан англанган маъноси йўқолади. Бундай муаммоли вазиятдан чиқишнинг ягона йўли олий таълимда янгича, яъни компетент ёндашувни жорий этишдир. Шундай қилиб, инглиз тили машғулотларини стриминг технологиялари асосида ташкил қилишда талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш технологияларини такомиллаштириш тақоза этилмоқда. Бу эса, ижтимоий-педагогик зарурият эканлиги ва бунда компетент ёндашув олий таълимни модернизациялаш нуктаи назаридан амалий фаолият тажрибаси, компетенция ва компетентликни дидактик бирликлар сифатида қўриб чиқиш ҳамда таълимнинг анъанавий уч элементи (триада) – «Билим – Кўникма – Малака»ни олтига бирлик (сикстет) – «Билим – Кўникма – Малака – Амалий фаолият тажрибаси – Компетенция – Компетентлик» тарзида таҳлил этилишини талаб этади. Внглиз тилида тақдим қилинаётган материалнинг мазмуни унинг ҳажми, характери, у ёки бу гуруҳ талабаларининг инглиз тилини ўзлаштирганлик даражасига, умумий тайёргарлигига лойиқ бўлиши лозим [5].

ХУЛОСА. Жаҳонда чет тили ўқитиш технологияларини такомиллаштириш, талабаларнинг ижтимоий-лингвистик билим, кўникма, малакалари ва компетенцияларини ривожлантириш, тил ўрганиш малакаларини узлуксиз оширишнинг назарий асосларини ривожлантиришга доир илмий-назарий тадқиқотлар олиб борилишига қарамасдан, талабаларнинг ўқув-билув фаолиятини, нутқий кўникмаларини ривожлантиришнинг янги моделларини жорий қилиш, шунингдек, уларнинг етарлича билим ва кўникмаларга эга бўлиши учун муаммоли таълим воситасида эгалланган билим ва кўникмаларини тизимлаштиришга оид илмий тадқиқотлар олиб боришга эҳтиёж мавжуд.

Илмий манбалар, тадқиқотлар ва ишланмалар таҳлили мамлакатимизда сўнгги йилларда ёшлар томонидан чет тилларни, хусусан, давлатлараро маданият воситаси бўлган инглиз тилини пухта эгаллаган, етук мутахассисларни етиштириш масаласига катта эътибор қаратилиши, бу масаланинг давлат аҳамиятига молик вазифалар сирасига киритилиши ҳар жиҳатдан ўқитувчи ва педагог олимлар томонидан янги инновацион технологиялар нуктаи назаридан жаҳон тажрибасини ўрганиш, уни танқидий асосда амалиётга татбиқ қилиш муҳимлигини кўрсатди.

Шундай қилиб, инглиз тилининг мамлакат иқтисодий, ижтимоий, сиёсий соҳаларда ўзга мамлакатлар билан алоқага киришишдаги тугган ўрни, чет тилларни ўқитишда ахборот-коммуникация тизимлари, электрон ва мультимедиа дарсликларини яратиш вазифаларини амалга ошириш тақоза этилаётганлиги талабаларда инглиз тилини ўзлаштиришда Стриминг технологиялари асосида уларнинг ўқув-билув фаолиятини ривожлантириш заруратини келтириб чиқаради ва долзарб вазифалар қаторидан ўрин эгаллайди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Авганов С.С. Профессиональная подготовка будущего учителя иностранных языков на основе применения компьютерных технологий для общеобразовательных школ. - Душанбе, 2010. - 48 с.
2. Мукимова Н.Н. Педагогические условия развития языковой культуры студентов неязыковых факультетов вузов. - Душанбе, 2010. - 188 с.
3. Эмомов И.Б. Воспитание гражданственности на уроках иностранного (английского) языка в общеобразовательной школе. - Душанбе, 2010. - 169 с.
4. Ланина И.В. Формирование познавательных интересов учащихся на уроках физики. – М. 1997. – 180 с.
5. Покатилова Г.Н. Формирование интереса к общественно-политическим. –М. 1998. – 144 с.

Муаллиф:

Норимова Гулжаҳон Абдуғаниевна - Гулистон давлат университети, Халқаро бўлим бошлиғи, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.

УДК 372.881.111.1

EFFECTIVE MECHANISM OF TEACHING ENGLISH BASED OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

**ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ МЕХАНИЗМИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ**

**ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ**

Шавкиева Дилфуза Шакарбоевна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: guljahon.uz@googlemail.com

Abstract. This article is about the emotional activity of learning English, the ability to learn the language, the level of development of competencies, the development of teaching and methodological guidelines, recommendations for their application in the learning process, the analysis of their effectiveness. The step-by-step logical structure of the English text is called a logical algorithm. The logical algorithm serves as a basic guide in achieving the goal in the study of teaching material in English, that is, in understanding the content of the material. At the same time, the text structure itself is considered an algorithm. So, today, raising the quality of higher education to a higher level, as well as increasing its effectiveness, depends in all respects on the mastery of English language teaching materials by students.

Keywords: clothing, technology, style, equipment, resource, digital technology.

Аннотация. Данная статья посвящена эмоциональной активности изучения английского языка, способности изучать язык, уровню развития компетенций, разработке учебно-методических указаний, рекомендациям по их применению в процессе обучения, анализу их эффективности. Пошаговая логическая структура английского текста называется логическим алгоритмом. Логический алгоритм служит основным ориентиром в достижении цели при изучении учебного материала на английском языке, то есть в понимании содержания материала. При этом сама структура текста считается алгоритмом. Итак, сегодня повышение качества высшего образования, а также его эффективность во многом зависит от усвоения студентами учебных материалов по английскому языку.

Ключевые слова: одежда, технологии, стиль, оборудование, ресурс, цифровые технологии.

Кириш. Олий таълим жараёнида рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатиш бугунги куннинг энг долзарб, илмий қизиқиш уйғотадиган, ҳам хорижий элларда, ҳам мамлакатимизнинг ўзида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган кўп тармоқли соҳаларидан бири саналади. Маълумки, бугунги кунда дунёда таълим тизими субъектлари фаолиятини диагностика қилиш ва квалитетрик ўлчаш бўйича таълим соҳасидаги ўзгаришларни халқаро баҳолаш TALIS, CIVIC, ICCS (International CIVIC and Citizenship Education Study) каби дастурлар асосида АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Хитой, Сингапур, Жанубий Корея каби дунёнинг ривожланган мамлакатларида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бундай ижтимоий долзарблик касб этувчи педагогик ҳодиса таълим соҳасини модернизациялаш, инновацион ва ахборот технологияларини татбиқ этиш, ҳамда улар асосида ривожлантириш тенденцияларига мувофиқ такомиллаштиришга, ўқитишнинг глобал стратегияларини татбиқ этишга ижобий таъсир ўтказмоқда.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатиш учун дастурий воситалар: Moodle, Wordpress, PHP, Turbo Site, Bandicam, Audisity, Movavi Video, Editor Plus, AutoPley, Media Studio 8, Macromedia Flashдан электрон ахборот ресурсларини яратиш ва таълим сифатини ошириш жараёнида самарали методик манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Мамлакатимизда инновацион технологияларни ривожлантириш, уларни барча фаолият соҳаларига жорий этиш, ёш авлодда улар билан ишлаш кўникмаларини ҳосил қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Шу аснода, таълим жараёнининг ҳар бир босқичида инновацион педагогик фаолият мавжуд бўлсагина, ёш авлод тафаккурида инновацион фаолиятга интилишни шакллантириш мумкин бўлади. Замонавий таълим ва тарбия жараёни - ўқитувчи шахсининг инновацион мақсадга йўналтирилганлиги, ўз фаолиятини ташкил қилишнинг инновацион шакл, усул, восита ва методларини эгаллаганлиги, таълим мазмунига мос равишда инновацион педагогик фаолиятини ташкил қила олишини тақозо этади. Шу жиҳатдан олганда, чет тилларини ўқитиш фаолиятини ҳар томонлама жадаллаштириш ва ривожлантириш мақсадини амалга ошириш юзасидан мамлакатимизда кенг кўламда ишлар олиб борилишида ўз аксини топмоқда.

Педагогика олий таълим муассасаларида ўқув фанларини сифатли ўқитиш, таълим жараёнига инновацион ва ахборот технологияларни татбиқ этиш, интеграциялаш имкониятларидан фойдаланиш орқали таҳсил олувчиларнинг интеллектуал салоҳияти, креатив қобилиятларини ўрганиш, таҳлил қилиш, компетенциявий ёндашув асосида касбий соҳаларга йўналтирадиган замонавий методик таъминотнинг сифатини ўрганиш эҳтиёжи сезилмоқда. Шу боис, мутахассисларни замонавий ва истикболли меҳнат бозори талаблари, инновацион таълим муҳитига, ўқитишнинг янги стратегияларига мослаштириш, доимий янгиланиб, ўзгариб, такомиллашиб бораётган

таълимий ахборот инфраструктураси базасининг касбий фаолиятга алоқадор параметларини эгаллаш учун ахборотлашган хизматни қуйидагича тизим доирасида яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурати мавжуд [1]:

- яратилган ўқув-услугий таъминотни машғулотларга ўз вақтида етиб боришини таъминлаш;
- маърузачи ўқитувчиларнинг маҳоратини узлуксиз такомиллаштириб бориш;
- фанни ўқитишга доир янги метод ва технологияларни оператив татбиқ этиш;
- курсларда таълим сифати ва самарадорлигини таъминлаш;
- талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини доимий мониторингини олиб бориш;
- талабалар ва магистрантларнинг билимини жорий, оралик ва якуний назоратини ахборот хизмати асосида мониторингини ташкил этиш.

Олий таълим жараёнида рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатиш қуйидаги педагогик вазифалар амалга оширилганда самарали кечади [2]:

- Олий таълим муассасаларининг таълим мазмуни такомиллаштирилиб, янги сифат босқичи тўлиқ таъминланганида;
- талабаларнинг тил ўрганиш соҳасидаги индивидуал-психологик хусусиятлари, мушоҳада қилиш даражаси, уларнинг тафаккур ва мотивацион доираси атрофлича ўрганилиб чиқилганда;
- олий таълим учун вариатив инглиз тилини ўқитиш тизимини таъминлайдиган методик мажмуалар яратилганда;
- талабаларнинг инглиз тилидаги ўқув материални тезкор ўзлаштиришлари учун махсус дастур, дарсликлар ва ўқув режалари такомиллаштирилганда;
- талабаларнинг интеллектуал ривожланишлари ва ўз қобилиятлари, мойилликларига мувофиқ ўқув материалларининг тақдироти оптимал даражада тақдим қилинганда ва ҳ.к.

Таълим жараёнида ўқув фаолияти ўзгариб, етакчи фаолият сифатида ўқитишнинг тури сифатида гавдаланади, ўқув фаолияти эса у томонидан бошқарилади, кейинчалик таълим оловчилар ривожланишининг етарлича юқори поғонасида фаолиятнинг икки элементи орасидаги муносабат ўзгаради. Ўқитишнинг кўпгина элементлари ўқув фаолияти билан бирлашиб кетади ва барчаси таълим оловчиларга узатилади, натижада мустақил таълим олиш юзага келади.

Рақамли технологиялар асосида талабаларга инглиз тилини ўргатишни моделлаштириш қуйидаги босқичларда амалга оширилади [3]:

- 1 - босқич:** Билиш – ўрганилган материалларни эслаб қолиш ва қайта тушунтириб бериш учун ахборот базасида маълумотларни тўплаш;
- 2 - босқич:** Кўникма, малакаларга эга бўлиш – ўрганилган билимларни таниш вазиятларда ахборот коммуникация воситалари асосида қўллаш олиш;
- 3 - босқич:** Компетенцияларни эгаллаш – ўрганилган билим ва шаклланган кўникмаларни нотаниш вазиятларда қўллаш олиш;
- 4 – даража:** Компетентли бўлиш - эгалланган билим, кўникма ва малакаларини ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятида амалий қўллаш олиш ва янги билимларни ҳосил қила олиш лаёқатига эга бўлиш.

Тадқиқот жараёнидаги таҳлиллар ўқитиш сифати комплекс кўрсаткичлар тизимидан иборат бўлиб, қуйидаги параметрлар асосида аниқланишини кўрсатди: Ўқитиш мақсадлари ва натижаларининг ўзаро мувофиқлиги; Ўқитиш жараёни иштирокчиларининг эҳтиёж ва талабаларининг таълим хизматлари орқали қондирилиши; Шахснинг маълум стандартлар, малакавий талаблар даражасидаги билим, кўникма, малака ва компетенцияларга эгаллиги, ақлий, жисмоний ва маънавий ривожланганлик даражаси; Бир вақтнинг ўзида ўқитиш сифати таълим оловчиларнинг зарур даражадаги ижтимоий ривожланишини кафолатловчи тизим, модель, ташкилий ҳолат ва жараёнлардир.

Дидактика нуқтаи-назаридан ўқитишнинг қуйидаги хусусиятларини ажратиш мумкин: илм-фан ва техника тараққиётига мос равишда таълимнинг концептуал мазмуни танланганлиги; таълим мазмунининг фанлараро интеграция ва компетенциявий ёндашувга асосланганлиги; таълим мазмунини танлашда талабаларнинг индивидуал хусусиятлари ва имкониятлари ҳисобга олинганлиги, ўқув жараёни уларнинг эҳтиёж ва қизиқишларига йўналтирилганлиги; таълим мазмунининг вариатив, муқобил ва муаммоли характерга эгаллиги, ахборот коммуникация технологияларини қўллаш учун қулайлиги кабилар.

Ўқитиш сифати талабаларнинг маънавий етуқлиги, ўз-ўзини англаши, ривожлантира олиши, ўқув фаолиятини тўғри ташкил эта олиши каби кўрсаткичларда ифодалайди.

Истикболда рақобатбардош шахс сифатида фаолият кўрсатиш, жамиятда ўзининг муносиб ўрнини топа олишда қуйидаги принципларга таяниш лозим: ўқув дастурларини талабалар эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда шахсга йўналтирилган ҳамда ривожлантирувчи таълим технологиялари, компетенциявий ёндашувга асосланиши ва касбга йўналтириш имкониятларини қамраб олиши; таълим мазмуни ва ўқув фаолияти шакллариининг изчиллик, яхлитлик, кўп вариантлик, плюрализмга йўналтирилганлиги; таълим мазмунининг муаммоли ўқитиш ва педагогик ҳамкорлик принципларига асосланганлиги, ўқув жараёни иштирокчилари орасида ўзаро диалог муҳитининг таъминланганлиги; ўқув жараёнида талабаларнинг фаолликлари, мустақилликлари, ўз-ўзини ривожлантириши, ижодий фаолият кўрсатиши, ўзларини муносиб баҳолай олишларига эришилиши кабилар.

ОТМларда педагогик фаолият жамият талабларига мос равишда ўқув жараёнини ташкил этишга йўналтирилади. Педагогик фаолиятда назарий ва амалий фаолият қўшиб олиб борилади. Инглиз тили ўқитувчисининг педагогик фаолияти тавсифида куйидаги компонентлар фарқланади: ташкилотчилик; илмий билиш; коммуникативлик конструктивлик. Бунда ўқитувчи фаолиятини тавсифлаш ва баҳолаш учун куйидаги даражалардан фойдаланилади [4]:

- репродуктив. Бунда ўқитувчи фақат ўзи такдим қиладиган ўқув ахборотларини лойиҳалаштиради, лекин талабаларнинг савияларини ҳисобга олмайди;
- мослашувчанлик. Бу босқичда ўқитувчи ўқув ахборотларини талабаларнинг савияларига мос қилиб моделлаштиради;
- локал-моделлаштириш. Бу босқичда ўқитувчи ахборотларни баён қилибгина қолмай, балки муайян масалалар бўйича билим, малака ва кўникмалар тизимини моделлаштира олиши лозим;
- тизимли-моделлаштирилган билим. Бу босқичда конкрет фанни ўзлаштириш учун зарур бўлган ўз фаолияти ва талабалар фаолияти тизимини моделлаштиради;
- тизимли-моделлаштирилган фаолият. Бу босқичда ўқитувчи талабалар билан бирга барча ўқув-тарбия ишлари тизимини моделлаштира олади.

Инглиз тили машғулотида мустақил ишларнинг хусусий-дидактик мақсади ижодий фаолиятга омиллар яратишдан иборат. Бундай ишларни бажарадиган талабаларнинг билиш фаоллиги шундан иборатки, бунда улар муҳокама қилинаётган инглиз тилидаги матн моҳиятига тобора чуқур кириб боришади, зарур бўлган янги, олдиндан номаълум бўлган ғояларни топиб, янги ахборотларни юзага келтириш тамойилларини ҳал қилиш учун зарур бўлган янги алоқалар муносабатларини ўрнатишади. Бунда талаба вазибаларни бажаришнинг ҳар бир босқичида ўзи яратиши лозим бўлган, унинг учун янги бўлган ҳаракатлар моҳияти, у ёки бу ахборот характери устида бош қотиришга мажбур бўлади.

Педагогикага оид адабиётларда мустақил ишларнинг куйидаги турлари қайд қилинади: намуналар бўйича мустақил ишлар; реконструктив-вариатив; эвристик (қисман, ижодий); ижодий тадқиқот [5].

Намуналар бўйича мустақил ишлар типик вазибаларни, турли машқларни намуна асосида ечишдир. Улар материални ўзлаштиришга омил бўлади, лекин талабаларнинг ижодий фаоллигини ўстирмайди.

Инглиз тилидан реконструктив-вариатив мустақил ишлар нафақат билимларнинг амалий тавсифномасини, балки билимлар тузилмасини қайта ишлаб чиқишни, машқ, муаммони ечишда мавжуд билимларни жалб қилишни кўзда тутди.

Эвристик мустақил ишлар амалий машғулотлар, баҳсларда қўйилган айрим масала, муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир. Масалан,

Инглиз тилидан ўқув материални ўзлаштиришда муаммони кўра олиш малакасини, уни мустақил ифодалай олиш, фаразни белгилаб олиш, муаммонинг ҳал қилиниш режасини ишлаб чиқиш, уни ҳал қилишни мўлжаллайди.

Хулоса

Шундай қилиб, рақамли технологиялар шароитида талабаларга геймификация ёрдамида инглиз тилини ўргатишда талабалар машғулотларга мустақил тайёрланишга ўрганадилар ва эгалланган инглиз тилидаги иборалар ва гапларни мустаҳкамлашга тайёрланишади, уларнинг индивидуал фаоллиги ошади. Инглиз тилидан ўқув материални ўзлаштиришни самарали ташкил этишда асосий шартлар куйидагилардан иборат: матннинг илмийлиги, унинг тадқиқий характери; талабаларда инглиз тилидан ўқув материални мустақил равишда ўз билимларини янада ошириб боришга бўлган эҳтиёжнинг шаклланиши; ўқув материални индивидуаллаштириш; инглиз тилидан ўқув материални ўзлаштиришда инглиз тили грамматикаси, талаффузига эътибор қаратиш, оғзаки нутқни ривожлантиришни ташкил этишга методик раҳбарлик қилиш ва бошқалар.

Адабиётлар рўйхати:

1. Авганов С.С. Профессиональная подготовка будущего учителя иностранных языков на основе применения компьютерных технологий для общеобразовательных школ. - Душанбе, 2010. - 48 с.
2. Мукимова Н.Н. Педагогические условия развития языковой культуры студентов неязыковых факультетов вузов. - Душанбе, 2010. - 188 с.
3. Эмомов И.Б. Воспитание гражданственности на уроках иностранного (английского) языка в общеобразовательной школе. - Душанбе, 2010. - 169 с.
4. Ланина И.В. Формирование познавательных интересов учащихся на уроках физики. – М. 1997. – 180 с.
5. Покатилова Г.Н. Формирование интереса к общественно-политическим. –М. 1998. – 144 с.

Муаллиф:

Шавкиева Дилфуза Шакарбоевна - Гулистон давлат университети, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.

TECHNOLOGIES OF TRAINING THE SCIENCE OF INFORMATION SECURITY

AXBOROT XAVFSIZLIGI FANINI O'QITISH TEXNOLOGIYALARI

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ НАУКАМ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Samandarov Javlon Iskandarovich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi 27

E-mail: j-samandarov2020@gmail.com

Abstract. This article discusses the protection of national interests in the field of information, which can be ensured through the implementation of protected information activities. The problem of ensuring information security is a complex problem, and the protection of complex information systems and their organizers is carried out using complex protection tools. Understanding information security is necessary to reveal their essence. When considering issues of information security, it is necessary to pay special attention to the protection of copyrights of programs created for all types of electronic computers and the formation of a legal culture in the field of informatization.

Keywords. Technology, information security, protected information, politics, computer viruses.

Annotatsiya. Ushbu maqolada xavfsiz axborot faoliyatini amalga oshirish orqali erishish mumkin bo'lgan axborot sohasidagi milliy manfaatlarni himoya qilish haqida fikr yuritilgan. Axborot xavfsizligini ta'minlash muammosi kompleks muammo bo'lib, murakkab axborot tizimlari va ularning tashkil etuvchilari himoyasi xavfsizlikni ta'minlovchi murakkab vositalar orqali amalga oshiriladi. Bularning mohiyatini ochib berishda axborot xavfsizligiga oid tushunchalar zarur bo'ladi. Axborot xavfsizligi masalalarini ko'rib chiqishda barcha turdagi elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlarning mualliflik huquqlarini himoya qilish va axborotlashirish sohasiga oid huquqiy madaniyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Kalit so'zlar. Texnologiya, axborot xavfsizligi, xavfsiz axborot, siyosat, kompyuter viruslari.

Аннотация. В данной статье рассматривается защита национальных интересов в сфере информации, которая может быть обеспечена путем осуществления защищенной информационной деятельности. Проблема обеспечения информационной безопасности является комплексной проблемой, и защита сложных информационных систем и их организаторов осуществляется с помощью комплексных средств защиты. Понимание информационной безопасности необходимо для раскрытия их сущности. При рассмотрении вопросов информационной безопасности необходимо особое внимание уделить защите авторских прав программ, созданных для всех видов электронно-вычислительных машин и формированию правовой культуры в сфере информатизации.

Ключевые слова. Технологии, информационная безопасность, защищенная информация, политика, компьютерные вирусы.

Kirish. Axborot xavfsizligi bo'yicha bo'lajak o'qituvchilarni axborotlarni himoyalashga tayyorlash yo'llarini izlash muammosini pedagogik muammo sifatida qarash uni axborot-huquqiy sohada va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, shu jumladan ta'lim sohadagi davlat siyosatini belgilaydigan asosiy davlat hujjatlarida aks ettirish orqali himoyalash mumkin. Deyarli barcha davlat hujjatlarida shaxs, jamiyat va davlat kabi uch darajada xavfsiz axborot faoliyatini amalga oshirish orqali erishish mumkin bo'lgan axborot sohasidagi milliy manfaatlarni himoya qilish tushunchasi vujudga keladi.

Tadqiqot ob'yekti va qo'llanilgan metodlar

Axborot xavfsizligini ta'minlash muammosi kompleks muammo bo'lib, murakkab axborot tizimlari va ularning tashkil etuvchilari himoyasi xavfsizlikni ta'minlovchi murakkab vositalar orqali amalga oshiriladi. Bularning mohiyatini ochib berishda axborot xavfsizligiga oid tushunchalar zarur bo'ladi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Axborot xavfsizligining asosiy tashkil etuvchilari bo'lgan tushunchalar qo'yidagilardir [1]:

- Axborotga murojaat qilish imkoniyatini ta'minlash;
- Axborotning yaxlitligini ta'minlash;
- Axborotning maxfiyligini ta'minlash.

Ushbu tushunchalarning har biriga alohida to'xtalib ta'rif berish, misollar keltirish mumkin. Agar mana shu uch tashkil etuvchiga nisbatan xavfsizlik choralari ta'minlangan bo'lsa, axborot xavfsizligi masalasi muvaffaqiyatli hal etilgan deb hisoblash o'rinli bo'ladi. Shu tariqa axborot xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadlari belgilab olinganidan so'ng, ularga erishish yo'llari va vositalari aniqlab olinishi kerak. Bunda axborot xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan quyidagi choralarni ajratamiz [1]:

- huquqiy choralar;
- ma'muriy choralar;
- amaliy choralar;
- dasturiy-texnik choralar.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

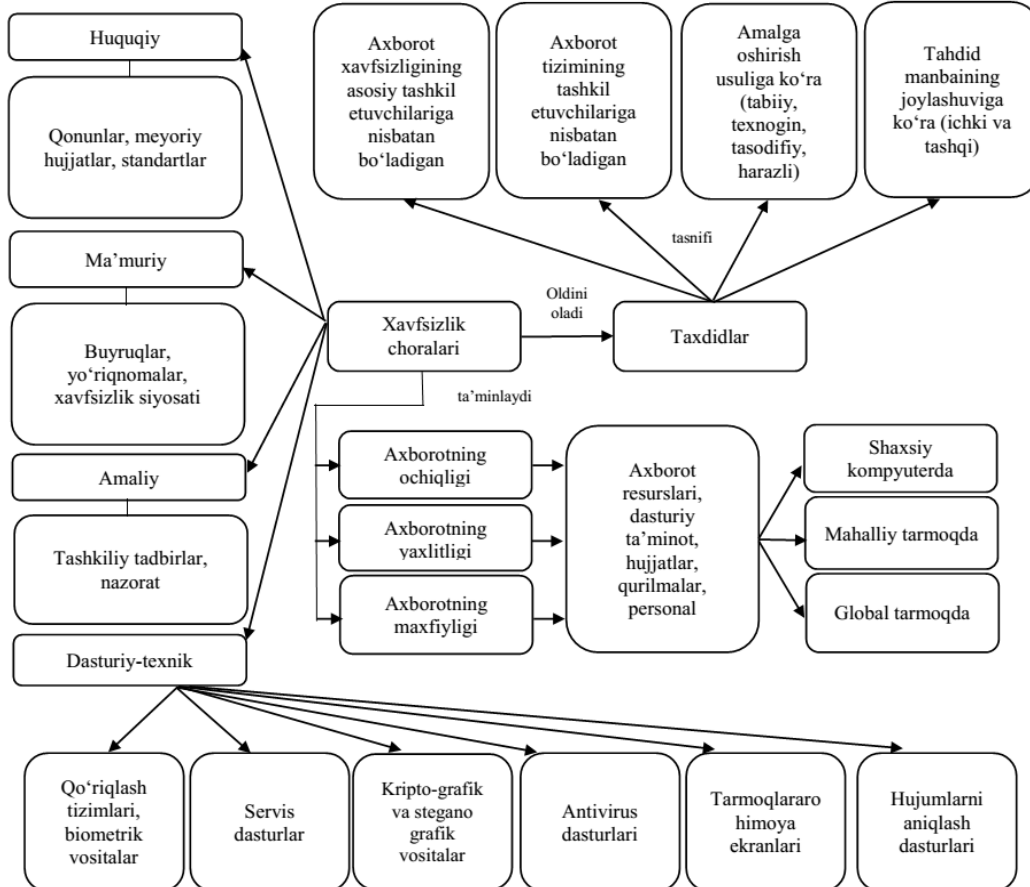
Dars davomida xavfsizlik tushunchasida ushbu choralarning ahamiyati, mohiyati, ularning muvaffaqiyatini ta'minlovchi usul va vositalari albatta o'rin olishi kerak.

Axborot xavfsizligini ta'minlashga oid qabul qilingan qonunlar, meyoriy hujjatlar va standartlar axborot munosabatlarining barcha subyektlariga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Ma'muriy choralar tashkilot doirasidagi barcha subyektlarga taaluqli bo'lishi, amaliy choralar alohida toifadagi guruhga yoki xodimlarga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ayniqsa, tashkilotning axborot tizimidan foydalanish bo'yicha yaratiladigan xavfsizlik siyosati, bu siyosatni qo'llab-quvvatlash uchun ishlab chiqiladigan yo'riqnomalar mohiyati va ularning ahamiyati atroflicha tushuntirilishi kerak. Dasturiy-texnik choralar apparat qurilmalari hamda dasturiy ta'minot xavfsizligini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lishi bilan birga, ulardan tashkilot doirasidagi barcha axborot subyektlari unumli foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak. Umuman axborot xavfsizligi bo'yicha o'qitish mazmuni 1-rasmdagi mantiqiy sxemada keltirilgan.

Nazariy bilimlar axborot xavfsizligini ta'minlashning ijtimoiy, huquqiy va texnologik yo'nalishlarini qamrab olgan bo'lishi kerak.

Ijtimoiy yo'nalishlar [2]:

- O'zbekiston Respublikasining axborot xavfsizligini ta'minlash sohasidagi davlat siyosati;
- Axborot xavfsizligi tushunchasi va uning tashkil etuvchilari;
- Axborotga bo'ladigan tahdidlar va ularning turlari, tasnifi;
- Dunyo miqyosida axborot xavfsizligi muammolari.
- Huquqiy yo'nalishlar:
- O'zbekiston Respublikasi axborot xavfsizligini ta'minlashga oid qabul qilingan meyoriy-huquqiy hujjatlar;
- Axborotlashtirish sohasidagi qoidabuzarliklar uchun ma'muriy-huquqiy va jinoiy javobgarliklar;
- Rivojlangan davlatlarda axborot xavfsizligi sohasida qabul qilingan meyoriy-huquqiy hujjatlar;
- Axborot xavfsizligiga oid standartlar.
- Texnologik yo'nalishlar:
- Axborot xavfsizligini ta'minlashda ishlatiladigan dasturiy va texnik vositalar;
- Axborot xavfsizligini ta'minlashning kompleks tizimi;
- Kompyuter viruslari va ulardan himoyalash;
- Operatsion tizimlarda axborot xavfsizligini ta'minlash;
- MS OFFICE paketi bilan ishlashda xavfsizlikni ta'minlash;
- Kompyuter tarmoqlarida xavfsizlikni ta'minlash;
- Axborotga qaratilgan hujumlar va ularni aniqlash vositalari.

1-rasm. Axborot xavfsizligi bo'yicha o'qitish mazmunining mantiqiy sxemasi

Amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida talabalarda umumiy yo'nalishda olingan nazariy bilimlari mustahkamlanib, axborot xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan dasturiy vositalardan foydalanish malaka va ko'nikmalari shakllantiriladi. Bunday mashg'ulotlarda xavfsizlikni ta'minlovchi dasturiy vositalardan foydalanishga oid quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratish zarur: dasturiy vositaning ishlatilishidan maqsadi, uning mohiyati; dasturiy vositani joriy etish muhiti (qaysi operatsion tizimda ishlaydi, himoyaning bir foydalanuvchi yoki ko'p foydalanuvchi rejimlari mavjudligi, alohida olingan kompyuterda yoki tarmoq muhitida ishlashi); ishonchligi (uning takomillashtirilish imkoniyatlari, avvalgi va keyingi, joriy versiyalarining bir-biridan farqlari); maqsadli va qo'shimcha funksiyalari; strukturasi (dasturiy vosita tarkibidagi komponentlar va ular orasidagi bog'liqliklar). Ushbu jihatlarning o'qituvchi tomonidan puxta egallanishi, mashg'ulot materiallarini tizimli yondashgan holda tayyorlash uning didaktik maqsadini asosli ravishda aniqlash imkonini beradi.

Axborot xavfsizligi bo'yicha o'qitishda har bir mavzu bo'yicha beriladigan mustaqil ishlarning ko'lami o'qitish mazmuniga mos kelishi ahamiyatga ega.

Axborot xavfsizligi masalalarini ko'rib chiqishda barcha turdagi elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlarning mualliflik huquqlarini himoya qilish va axborotlashtirish sohasiga oid huquqiy madaniyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Oliy ta'lim tizimida axborot xavfsizligini o'qitishning turli aspektlari tahlili informatika yo'nalishidagi bakalavriat bosqichi talablari uchun Axborot xavfsizligi fanini o'qitishda qo'yidagi holatlarni aniqlash imkonini berdi:

- informatika yo'nalishidagi bakalavriat bosqichi talabalari uchun Axborot xavfsizligi fani mazmunini o'zlashtirish darajasi bo'yicha qo'yiladigan talablarning turlichaligi;
- Informatika yo'nalishi bakalavrlarini tayyorlashda "Axborot xavfsizligi" fani mazmuni va axborot xavfsizligi ahamiyatidan kelib chiqqan holda o'quv mashg'ulotlari soatlarining taqsimoti turlichaligi;
- Axborot xavfsizligiga oid nazariy bilimlar ko'lami kengligi ulardan ma'ruza mashg'ulotlarida foydalanish uchun bo'lajak informatika o'qituvchilar psixo-fiziologik jihatlarga va kasbiy faoliyatlariga mos keladigan eng muhim va dolzarb mavzularni ajratib olish zarurligi;
- amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari uchun foydalaniladigan dasturiy-texnik vositalarni xilma-xilligi va ulardan o'quv jarayonida foydalanish uchun tahlil o'tkazish zarurati;
- fan mazmuniga tobora yangi texnologiyalar va vositalar joriy etilishini hisobga olib borish zarurati;
- mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasining xilma-xilligi;
- axborot xavfsizligini ta'minlashda ishlatiladigan litsenzion dasturlardan foydalanish masalalari;
- amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida talabalar xavfsizlikni ta'minlash uchun ishlatiladigan dasturiy vositalardan foydalanishlarida tarmoq administratori vakolatlari doirasida tizimda ishlashlari tarmoq tizimidan foydalanish bo'yicha xavfsizlik siyosatiga zid kelishi;
- o'quv-metodik qo'llanmalar va didaktik materiallarning yetishmasligi.

Oxirgi holat bo'yicha respublikamizda qabul qilingan meyoriy-huquqiy hujjatlarga asoslangan, ta'lim mazmuni talablariga javob beruvchi o'quv-metodik qo'llanmalar va didaktik materiallar yaratilishi muhim ahamiyatga egadir.

Bo'lajak informatika o'qituvchilarida axborot xavfsizligini ta'minlashdagi asosiy muammolar, ularning mohiyati va hal qilish usullari haqida bilim va ko'nikmalarning shakllantirilishi muhimdir. Axborot xavfsizligini ta'minlashdagi asosiy muammolar quyidagilar: Axborotning tashqi muhitga chiqib ketishini, o'g'irlanishini, o'chirilishini, yo'qolishini, noto'g'ri talqin qilinishini va qalbakilashtirilishining oldini olish; Shaxsning, jamiyatning, davlatning xavfsizligiga bo'lgan tahdidlarni bartaraf etish; Ruxsatsiz axborotni yo'q qilish, qayta ishlash, undan nusxa olish, maqsad yo'lida foydalanilishiga to'sqinlik qilishga yo'l qo'yimaslik; Axborot resurslaridan va tizimlaridan foydalanish jarayonida noqonuniy ravishda xalal berilishining oldini olish; Hujjatlashtirilgan axborotni mulk sifatida muhofaza qilishning huquqiy meyorlariga rioya qilishni ta'minlash; Axborot tizimlarida va resurslarida saqlanayotgan davlat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar, davlat sirlari hamda maxfiy sirlar to'g'risidagi axborotlarni muhofaza qilish [3].

Axborot xavfsizligini o'qitilishida tashkiliy ishlarni to'g'ri yo'lga qo'yilishi, o'quv-didaktik materiallar ta'minoti, litsenziyalangan dasturiy vositalardan foydalanish imkoniyati, bilimlarni nazorat-rag'batlantirish tizimi talablardagi axborot xavfsizligi bo'yicha bilim va ko'nikmalarning yuqori saviyada shakllanishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki axborot xavfsizligini o'qitishda moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni inobatga olgan holda o'qitilsa maqsadga muvofiq bo'lishi haqida ayrim mulohazalarni keltirib o'tdik. Biz yuqoridagi fikrlarimiz orqali har qanday axborotni maxfiyligini ta'minlashning usullariga to'xtaldik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati. Copyright@2004 UNDP Digital Development Initiative Programme. –Toshkent, 2004.
2. Axrorov B.S. Axborot xavfsizligi. // O'quv qo'llanma. –Toshkent: KURO PRINT, 2009. – 180 b.
3. Saltzer, J and Schroeder, M., "The Protection of Information in Computer Systems", Proceedings of the IEEE 63(9), Sep. 1975, pp. 1278-1308.

Muallif:

Samandarov Javlon Iskandarovich - Toshkent davlat pedagogika universiteti doktoranti.

UDK 372.800.2

ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES

ТАЛАБАЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Адинаев Шерзод Шералиевич

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети. 100183. Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани Бунёдкор кўчаси 27

E-mail: sh-adinaev2022@gmail.com

Abstract. This article describes the steps that students should take based on independent educational activities in higher educational institutions, planning of the educational system. It is shown that independent education changes depending on the subject and that oral, written and practical instructions in independent education are determined by the subject teacher.

Key words: education, independent education, educational activity, student, process.

Аннотация. Ушбу мақолада талабаларнинг олий таълим муассасаларидаги мустақил таълим фаолияти, таълим тизимини режалаштириш асосида талаба қилиши лозим бўлган босқичлар ёритилган. Мустақил таълим фанга қараб ўзгариши ва мустақил таълимдаги оғзаки, ёзма ҳамда амалий топшириқлар фан ўқитувчиси томонидан белгилаб бериши кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: таълим, мустақил таълим, таълим фаолияти, талаба, жараён.

Аннотация. В данной статье описаны шаги, которые должны предпринять студенты на основе самостоятельной образовательной деятельности в высших учебных заведениях, планирования образовательной системы. Показано, что самостоятельное обучение меняется в зависимости от предмета и что устные, письменные и практические указания в самостоятельном обучении определяются учителем-предметником.

Ключевые слова: обучение, самостоятельное обучение, учебная деятельность, студент, процесс.

Кириш. Олий таълим муассасаларида ўқув жараёнидаги мустақил таълим талабаларнинг ташкилотчилик қобилиятларини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этишнинг доимий долзарб ҳисобланган масаласи ҳисобланади. Шу боис, “Таълим тўғрисида” ги Қонунда мустақил фикрлайдиган, юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш тизими акс эттирилган. Шунингдек, мазкур муаммоларни тизимли ҳал қилиш борасида Республикада ҳуқуқий меъёрий асослар яратилди. Уларга Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарорларини келтириш мумкин.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Мустақил иш - ўқитувчининг кўрсатмаси ва услубий раҳбарлиги билан, лекин унинг бевосита иштирокисиз бажариладиган талабаларнинг режали иши. Мустақил иш - бу ўқитувчи томонидан ташкил этилган, бунинг учун махсус ажратилган вақт ичида қўйилган дидактик мақсадга эришишга қаратилган талабаларнинг ҳар қандай фаол фаолияти, яъни, билимларни излаш, уларни тушуниш, мустаҳкамлаш, кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантириш, билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш [4]. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

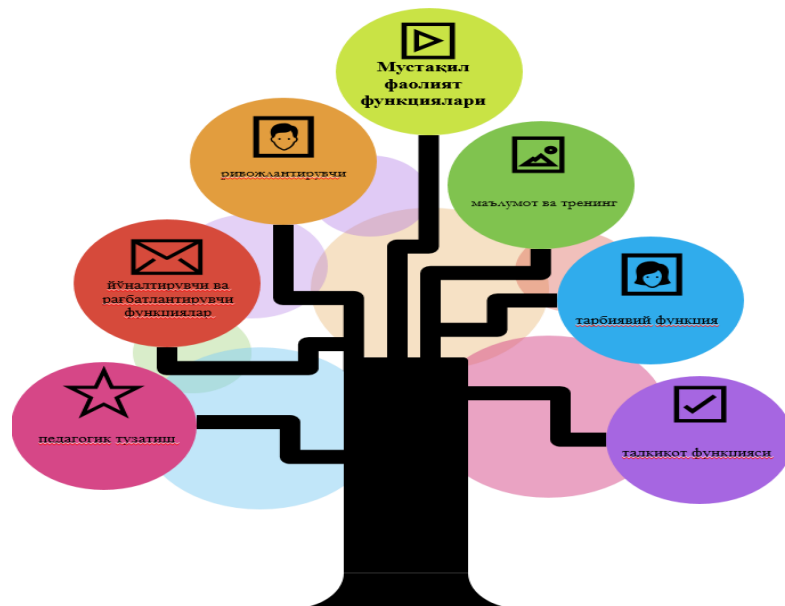
Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Талабаларнинг билиш фаолиятида мустақил ишининг ўрни ниҳоятда катта, шунинг учун ҳам ўқитувчилар бунга катта эътибор беришлари бежиз эмас. Мустақил иш, кўпгина олимларнинг фикрича, ўқувчиларнинг ўзларининг назарий ва амалий билимларни ўзлаштиришга онгли муносабатини тарбиялайди, қизғин ақлий меҳнат одатини сингдиради.

Мустақил ишлашнинг асосий кўникма ва малакалари ўрта мактабда шаклланиши керак. Бирок, амалиёт шуни кўрсатадики, бу одатда содир бўлмайди. Мактабдан сўнг янги ўқув шароитларига киришиш натижасида, кўплаб талабалар уларга дарҳол мослаша олмайди, улар мустақил иш усулларини танлашда адашади. Биринчи курс талабаларининг 70% гача бўлган қисми материални яхшироқ тушуниш учун тизимлаштириш усулидан фойдаланмайди [1].

Баъзи тадқиқотчиларнинг сўзларига кўра, талабаларнинг 45% мустақил ишни тўғри ташкил этишни билмаслигини тан олади; 66% - ўз вақтини қандай тақсимлашни умуман билмайди; 85% - уни тарқатиш мумкин деб ўйламанг. Мустақил ишлаш қобилиятига эга бўлган талабалар материални аста-секин қабул қилишларини таъкидлайдилар; шунингдек, ўқув матнларини ўқиш ва эслатма олишда ўқув материалларини қабул қилиш, тушуниш, талабаларнинг мустақил ишлаш кўникмаларини шакллантириш муаммоси ўқув мотивациясини олдиндан ошириш, ўрганишга қизиқишни кучайтириш муаммосига айланади. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг асосий вазифаларидан бири талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишда ёрдам беришидир [2].

Талабаларнинг мустақил иши ҳам аудиториядан ташқари, ҳам аудиториянинг ўзида бўлиши мумкин. Одатда, аудиториядан ташқари ТМФ (талабаларнинг мустақил фаолияти) уй вазифасини назарда тутади. Аудитория ТМФ маъруза, амалий ва лаборатория машғулотларида ўтказилиши мумкин. Талабаларнинг мустақил фаолияти қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин (https://koi.tspu.ru/koi_books/Yarkina1/13.htm): дарс машғулотларига (маъруза, амалий, семинар, лаборатория машғулотларига) тайёргарлик кўриш ва тегишли топшириқларни бажариш; ўқув ва календарь режаларига мувофиқ ўқув фанларининг алоҳида мавзулари бўйича мустақил ишлар; амалиётга тайёргарлик кўриш ва уларда кўзда тутилган вазифаларни бажариш; ёзма назорат ва курс ишларини бажариш; назорат тестларининг барча турларига, шу жумладан тест ва имтиҳонларга тайёрланиш; якуний давлат аттестациясига тайёрлаш, шу жумладан якуний малака ишини бажариш; талабаларнинг илмий жамиятлари, тўғарақлар, семинарлар ва бошқаларда ишлаш; факультатив фанлар, махсус семинарлар ва бошқалар ишида қатнашиш; таълим муассасаси кафедралари ва факультетларининг илмий ва илмий-услубий ишларида иштирок этиш; илмий ва илмий-амалий конференциялар, семинарлар, конгресслар ва бошқаларда қатнашиш; ўрта таълим муассасаси (университет), факультет ёки кафедра томонидан ташкил этиладиган ва амалга ошириладиган бошқа фаолият турлари.

1-расм. Талабаларнинг мустақил фаолияти функциялари

Мустақил фаолият бир қатор функцияларни бажаради, уларга қуйидагилар киради: ривожлантирувчи- бу мустақил фаолият ақлий меҳнат маданиятини оширишга, ижодий фаолият билан таништиришга, ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини бойитишга ёрдам беради; маълумот ва тренинг- талабаларнинг мустақил иш билан қўллаб-қувватланмайдиган аудиториядаги ўқув фаолияти самарасиз бўлади; йўналтирувчи ва рағбатлантирувчи функциялар- ўқув жараёнига касбий тезлаштириш деб аталадиган нарсани беришга имкон беради, бу мустақил фаолият жараёнида талабалар нафақат интеллектуал қобилиятларни ривожлантиради ва ақлий меҳнат маданиятини оширади, балки педагогика фанининг тараққиёт уфқларини кўра билиш қобилиятини шакллантириш; тарбиявий функция-мустақил фаолиятда ҳам намоён бўлади, чунки мутахассис шахси, унинг касбий фазилатлари мустақил иш учун у ёки бу турдаги вазифаларни бевосита бажариш жараёнида ривожланади, шаклланади ва баъзан тузатилади; педагогик тузатиш- талабаларнинг мустақил фаолиятини ташкил этиш таълим муассасасидаги бутун педагогик жараённинг маълум бир инъикосидир; тадқиқот функцияси- талабаларни касбий ва ижодий фикрлашнинг янги даражасига олиб чиқади.

Мустақил фаолият учун санаб ўтилганларга қўшимча равишда, ўз-ўзини рағбатлантириш ва ўзини ўзи бошқариш, шунингдек, когнитив функцияларни амалий амалга ошириш муҳимдир.

Талабалар томонидан бажариладиган мустақил ишлар қуйидаги умумий талабларга жавоб бериши керак: талаба томонидан шахсан бажарилиши ёки жамоавий ишнинг мустақил бажарилган қисми бўлиши; тугалланган ишланма ёки тугалланган ривожланиш босқичини ифодалайди, унда ўрганилаётган фан ва амалий фаолиятнинг тегишли соҳасининг долзарб муаммолари очилади ва таҳлил қилинади; ошкор этилган масалалар бўйича муаллифнинг (талабанинг) етарли даражада малакасини кўрсатиш; ўқув, илмий ва (ёки) амалий йўналиш ва аҳамиятга эга бўлиши; янгиликнинг айрим элементларини ўз ичига олади.

Имтиҳон фаолияти ҳақида маълумот. Тайёргарлигини намоёиш этадиган ўқув машғулотларини ўтказишдан олдин талаба қуйидаги маълумотларни олади: талабалар гуруҳининг ёши; йўналтирилган фаолият бирлиги.

Мустақил фаолиятни тайёрлаш учун тегишли материаллар бўйича тавсиялар: адабий, илмий ва касбий матнлар, луғатлар ва бошқалар.

Саналар: гуруҳга кириш санаси, ўқув машғулоти санаси, мустақил фаолият санаси [2], [3].

Фаолиятларни тайёрлаш. Фаолиятга муваффақиятли тайёргарлик қуйидаги босқичларни ўз ичига олади.

Фаолиятнинг йўналтирилган бирлигини таҳлил қилиш- фаолият мақсадини аниқлаш талабанинг таклиф қилинган фаолият мазмунига тадқиқот ва таҳлилий ёндошувини ва уларни талабаларнинг ёши имкониятлари ва эҳтиёжларига қараб кўриб чиқишни, фаолият мақсадини аниқлашни назарда тутати. Нега биз бундай танлов қиламиз ва нимага эришмоқчимиз) ва мустақил фаолиятнинг оператив вазифалари (қайси аниқ услубий ҳаракатлар орқали мақсадга эришамиз) [1].

Мустақил таълим фаолиятини амалга ошириш жараёнида ўрганиладиган материаллар тўплами. Йўналтирилган(мустақил) фаолият бирлигининг мазмуни қайси соҳага тегишли эканлигига қараб, фаолиятнинг тузилиши ёки мазмуни қуйидагиларни ўз ичига олади: [4] адабий матнни таҳлил қилиш ва доминант қисмларни танлаш; матнни талқин қилиш, сўзлардан мажозий фойдаланиш, шеъринг образлар, доминант ғоялар; ёзувчининг жанр ва поэтика хусусиятларини билиш учун тегишли адабиётлардан фойдаланиш (муаллиф асарлари учун); номаълум сўзларни услубий қайта ишлаш; талабаларнинг оғзаки нутқининг мавзули-мотив асосларини таҳлил қилиш ва режа тузиш; тил мисоллари ва қоидаларини тўплаш учун тегишли манбалардан фойдаланиш, танланган мезонларга кўра мисолларни гуруҳлаш; вазиятли ва суҳбатли ўйинлар учун реал вазиятларни ва мулоқот мурожаатининг тегишли шакллари танилаш; тақдимотни тайёрлаш ва аниқ воситаларни қилиш [6].

Ҳаққатгина у тегишли материални тўплаган ва таснифлагандан сўнг, берилган касбий адабиётлар (талабалар ўз йўналишларига тегишли)ни ўрганиб, ўз фаолиятининг мақсадини тушунгандан сўнг, талаба ўз фаолиятини тақдим этиш учун тақдимот яратишга яқинлашади. Талаба болаларнинг танланган материални ўрганиши ва тушунишини осонлаштириш вазифасини ҳисобга олган ҳолда аниқ воситаларни лойиҳалаштиради ва қилади.

Инструктив машқлар. Ўқув машғулоти ўқитиш жараёнининг мажбурий қисмидир. Агар талаба ўз мустақил фаолиятини тайёрлаш учун мўлжалланган ўқув машғулотларини асоссиз ўтказиб юборса ёки уларга тайёргарликсиз келса, у машғулоти хонасида мустақил фаолият юритган материални кўрсатиб беришдан бўлади [6].

Талаба мустақил фаолиятга тайёрланаётган машқлар давомида ўз фаолиятининг тақдимотини ўқув машқларига олиб келади ва тақдим этилган таклифлар гуруҳ ва ўқитувчи томонидан аудиторияда таҳлил қилинади ва ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича таклифлар беради. Тақдимотда талаба қуйидагиларни тақдим этиши керак [7]:

1. Мустақил фаолияти ҳақида умумий маълумот.
2. Унинг мақсади.
3. Танланган материал.
4. Фаолиятнинг тузилиши (уни ўқитувчига ёзма ёки оғзаки равишда топшириш керак).
5. Таълим-тарбия жараёнини бошқариш учун фойдаланишни режалаштирган ўрганиш усуллари;
6. Мотивацион контекст.
7. Аниқ услубий ҳаракатлар (ўқитувчи талабалардан нимани сўрайди ва у нима қилади, талабалар нима қилади).
8. Фотосуратлар ёки эскизлар. аниқ воситалар, мослаштирилган бадиий матн.
9. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Фаолиятларнинг бажарилиши. Ўқув режага мувофиқ талаба семестр давомида битта мустақил фаолиятни амалга оширади. Фаолиятни бажариш жараёнида у тарбиявий ишнинг қуйидаги муҳим элементларига алоҳида эътибор беради. У талабалар билан ишлаш учун маконни ташкил қилишни, шунингдек, фаолиятни кузатувчи талабалар жойлаштириш(индивидуал ёки гуруҳ бўлиб)ни режалаштиради. Талабаларнинг хавфсизлигига ғамхўрлик қилади. Фаолият давомида болалар ҳаракати учун имкониятлар ва шаклланишни ўрнатиш бўйича мумкин бўлган кўрсатмалар (тематик рағбатлантириш, аниқ воситалар, актёрлик маҳоратидан фойдаланиш) ҳақида тушунтираётган мавзусини тўлиқ етказиб беришга ҳаракат қилиши керак.

Мустақил фаолиятни текшираётган профессор-ўқитувчи талабаларда ҳулқ-атворнинг исталган шакллари қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш орқали тинглаш маданиятини ривожлантиради. Талабаларга мақбул нутқ моделини беради ва нутқида хушмуомалалик билан тўлиқ ва тиниқ (ҳаяжонланмасдан) мурожаат қилиш шаклларидан фойдаланади. Дарс машғулотини либ бораётган профессор-ўқитувчи талабаларнинг нутқини оширишни биринчи ўринга қўяди.

Аниқ кўрсатмалар беради ва уларни ҳал қилишнинг турли усуллари (намоёниш, савол, муаммоли вазият, тартиб) бирлаштиради. Фаолият давомида ўқитувчи ҳаракат қилиши ва оғзаки бўлмаган ҳолда қўллаб-қувватлаш ва оғзаки мулоқот қилишни хоҳлаган мазмунини таклиф қилиши керак. У болаларга аниқ, таклиф ва далда берувчи тарзда мурожаат қилади. Эвристик диалогларни ўтказиши ва талабаларнинг оғзаки реакцияларига психологик ёрдам беради. Талабалар билан ҳурматли муносабатлар ўрнатади.

Мустақил иш тайёрлаш ва бажариш билан бир қаторда, талабалар кўрсатма машқлари пайтида ва кузатилган ҳаракатларни шарҳлашда гуруҳ ишларида қатнашадилар. Ҳар бир талаба бу ҳақда профессионал қайдларни сақлайди. Фаолият ёзуви қуйидагиларни ўз ичига олади: Фаолиятнинг бажарилиши тўғрисидаги

умумий ва услубий маълумотлар (талабанинг номи, ОТМ номи, йўналтирилган фаолият бирлигининг номи, мақсади, ўқув ишининг усуллари ва шакллари; аниқ воситалар, адабиётлар вазифасини тавсифлаш); тадбирларнинг бориши (талабаларнинг энг муҳим саволлари ва аниқ жавоблари, ўқитувчилар ва талабаларнинг фаолияти, ўқув контентларидан фойдаланиш тавсифи ва усули); кўшимчалар (адабий матн - оригинал ва мослаштирилган версия, фотосуратлар ёки аниқ воситаларнинг эскизлари), эксперт шарҳи.

Хулоса. Олий таълим тизимларида талабаларнинг мустақил фаолиятини ривожлантириш мақсадида авваламбор уларнинг нутқини ўстиришга ҳаракат қилишимиз лозим. Нутқини тўлиқ ифода қила олмаган мустақил бажарган ишини ҳам тўлиқ тушунтира олмайдди. Нутқини тўлиқ ифода қила олишда оғзаки тушунтиришлар жараёни энг асосийси ҳисобланади. Компьютер дарсларида эса кўпроқ амалиётга эътибор қаратилади. Шунга ўхшаб фанга қараб оғзаки, ёзма ёки амалий машғулотлардан қай бирига мустақил таълим фаолиятида эътибор қаратиш ва баҳолаш жараёнлари ўзгариши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Brambring M. (2000): Behaviour Problems in Children and Adolescents with Visual Impairment, European Conference ICEVI, Cracow, Poland.
2. Hudson, P.V., Anthony T., J. Greeley J., Humphreys L.A.,(2002): Colorado Vision Screening guidelines for infants and toddlers, Colorado Department of Public Health and Environment, Health Care Program for Children With Special Needs (HCP), pristupljeno 27.1.20016. sa <http://coscorm.train.org/Courses/CHL/Pages/mod09/CDPHE-Vision-Screen.doc>
3. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. – Т.: ТДИУ, 2014. – 206 б.
4. Баракаев М. ва бошқалар. Мустақил таълимни ташкил этиш методикаси. Ўқув – услубий қўлланма. Т., “Истиклол нури”. 2017. – 80 б.
5. Подласый И.П. Педагогика. М., «Владос». 2007. – 320 с.
6. Зуннунов А. Педагогика тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Шарқ нашриёти. –Т.: 2004 й. 148-б.
7. Таранчук Е. А. Организационно-педагогические условия формирования образовательной самостоятельности студентов педагогического вуза: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. – Красноярск, 2008. – 24 с

Муаллиф:

Адинаев Шерзод Шералиевич - Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети доцент в.б.

UDK 372.800.2

STAGES OF ORGANIZING EXPERIMENTAL WORK OF PEDAGOGICAL RESEARCH

PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING TAJRIBA-SINOV ISHLARINI TASHKIL ETISH BOSQICHLARI

ЭТАПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Mamarajabov Mirsalim Elmirezayevich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi 27

E-mail: mirsalim1972@rambler.ru

Abstract. The article contains information about the stages of organizing experimental work in pedagogical research and the main tasks solved in them. In the educational process, it is necessary for researchers to master pedagogical research methods, to be able to analyze the data of pedagogical processes, to organize pedagogical experiments and to divide the participants into control and experimental groups and to compare them on the basis of the research idea. the process requires studying and classifying elements in relation to other elements.

Keywords: stages of organizing experimental research: adaptation of a research idea to experimental research, diagnostic, prognostic, organizational and preparatory, practical, generalization and implementation.

Annotatsiya. Maqolada tadqiqotchilar uchun pedagogik tadqiqotlarning tajriba sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari va ularda amalga oshiriladigan asosiy vazifalar haqidagi ma'lumotlar aks ettirilgan. Ta'lim jarayonida tadqiqot olib boruvchilardan pedagogik tadqiqot usullarini puxta egallashni, pedagogik jarayonlardagi ma'lumotlarini tahlil qila olishni, pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil eta olishni va undagi qatnashuvchilarni nazorat va tajriba guruhlariga ajrata olishi va ularni tadqiqot g'oyasi asosida solishtirishni, bir pedagogik jarayon elementlarni boshqa elementlarga bog'liqligini o'rganishni, tasniflashni talab qiladi.

Kalit so'zlar: tajriba sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari: tadqiqot g'oyasini tajriba sinov ishlariga moslashtirish, diagnostika, prognostik, tashkiliy va tayyorgarlik, amaliy, umumlashtirish va amalga oshirish.

Аннотация. В статье рассматриваются информация об этапах организации экспериментальных работ педагогического исследования и основных задачах, решаемых в них. В образовательном процессе исследователям необходимо владеть педагогическими методами исследования, уметь анализировать данные педагогических процессов, организовывать педагогические эксперименты, а также делить участников на контрольные и

экспериментальные группы и сравнивать их на основе полученных результатов. Идея исследования Процесс требует изучения и классификации элементов по отношению к другим элементам.

Ключевые слова: этапы организации экспериментальных исследований: адаптация исследовательской идеи к экспериментальным исследованиям, диагностическая, прогностическая, организационно-подготовительная, практическая, обобщение и реализация

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi ta‘lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ta‘lim tizimi va uni tashkil etish prinsiplari, mazmuni, ta‘lim-tarbiya jarayonining shakl va usullarini yangi ta‘lim texnologiyalari talablari darajasida tubdan isloh qilishni taqozo etmoqda. respublikadagi oliy ta‘lim muassasalarini xalqaro e‘tirof etilgan tashkilotlar reytingiga kiritish, o‘quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o‘tkazish, oliy ta‘limning ilg‘or standartlarini joriy etish, mehnat bozorida o‘z o‘rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo‘lga qo‘yish kabi qaror va farmonlarga muvofiq ta‘lim sifatining doimiy monitoringini olib borish ko‘zda tutilgan [1],[2]. Bundan ko‘rinadiki, har bir ta‘lim muassasasi professor o‘qituvchilari mustaqil ravishda ta‘lim tizimida qatnashuvchi subyektlarning (tinlovchilar, talabalar, o‘quvchilar) bilimi sifatini tekshirishi lozim. Bu esa pedagogik tadqiqot usullarini bilishi va tadqiqot natijalarini tahlil qilish malakasi bo‘lishini talab etadi.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Ta‘limdagi tizimli o‘zgarishlar professor o‘qituvchilardan (tadqiqot olib boruvchi har bir shaxsdan) pedagogik tadqiqot usullarini puxta egallashni, pedagogik jarayonlardagi ma‘lumotlarini tahlil qila olishni, pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil eta olishni va undagi qatnashuvchilarni nazorat va tajriba guruhlariga ajrata olishi va ularni tadqiqot g‘oyasi asosida solishtirishni, bir pedagogik jarayon elementlarni boshqa elementlarga bog‘liqligini o‘rganishni, tasniflashni talab qiladi [3]. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Pedagogik tadqiqotlarning tajriba-sinov ishlarini tashkil etish quyidagi bosqichlarda amalga oshirish tavsiya etiladi [3]:

- tadqiqot g‘oyasini tajriba sinov ishlariga moslashtirish bosqichi;
- diagnostika bosqichi;
- prognostik bosqich;
- tashkiliy va tayyorgarlik bosqichi;
- amaliy bosqich;
- umumlashtirish bosqichi;
- amalga oshirish bosqichi.

Tajriba g‘oyasini tajriba sinov ishlariga moslashtirish bosqichi. Tajriba o‘qitish amaliyotini takomillashtirish imkoniyatlari haqidagi g‘oyalar, taxminlar, g‘oyalar shaklida tug‘iladi. Ko‘pincha uning fikri shundan iboratki, o‘qituvchi ma‘lum texnika va usullarning yangi kombinatsiyasini ilgari suradi, bu esa ma‘lum bir istalgan natijaga olib kelishi kerak. Bunda Tajriba sinov shunchaki pedagogika g‘oyalarini joriy etish, innovatorlarning uslubiy tavsiyalarini sinovdan o‘tkazish va muayyan ijtimoiy-pedagogik sharoitlarga moslashtirish bosqichidir. Boshqa o‘qituvchilar, metodistlar, rahbarlar uchun pedagogika g‘oyalari ijodiy takomillashtirish, amaliyotni modernizatsiya qilishning boshlang‘ich nuqtasidir. Tajriba g‘oyasi muallifning shaxsiy xulosalari va o‘qituvchining qarorlariga asoslanadi.

Diagnostika bosqichi. Tajriba sinov o‘tkazish zarurati individual o‘qituvchi, rahbar yoki butun pedagogik jamoaning ishining borishi va natijalarini tahlil qilish va tushunish asosida - pedagogik haqiqatni diagnostika qilish asosida yuzaga keladi. Pedagogik diagnostikaning asosiy ob‘ektlari:

• o‘quvchi shaxsi (qiziqishlari, qobiliyatlari, bilim, ko‘nikma va malakalar darajasi, tarbiya darajasi va boshqalar);

• maktab guruhlar (sinf, klub, ijtimoiy-siyosiy, norasmiy birlashmalar) sifati;

• o‘qituvchilar, tarbiyachilar, rahbarlar mahorati;

• mazmuni, usullari, tashkiliy shakllari va o‘qitish vositalari;

• ta‘lim jarayonining alohida yo‘nalishlari: g‘oyaviy-siyosiy, axloqiy, mehnat, estetik, jismoniy; ilg‘or o‘qitish tajribasi.

Ijtimoiy fikr ham diagnostikadan o‘tkaziladi: o‘quvchilar, o‘quvchilarning fikrlash tarzi va bilim olishga munosabati, ota-onalar maktabi, ishlab chiqarish xodimlari, jamoatchilik doiralari haqidagi mulohazalar.

Diagnostika natijasida Tajriba sinov g‘oyalari aniq muammolar aniqlanadi va shakllantiriladi.

Prognostik bosqichi – bu qo‘yilgan muammolarni hal qilish yo‘llarining taxminiy topilishi, maqsad va vazifalarni ishlab chiqish, gipotezalarni qurish va tajriba-sinov dastur rejasini ishlab chiqish.

Maqsad – istalgan natijaning ideal tasviri; bilvosita, u muammo va mavzuni shakllantirishda allaqachon mavjud. Tajriba sinovning asosiy maqsadi ko‘zlangan muammoni hal qilishdan iborat bo‘lib, "maqsadlar daraxti" tamoyiliga ko‘ra, pedagogik jarayonning tizimliliigi tufayli qo‘shimcha, bog‘liq maqsadlar paydo bo‘ladi; ularning o‘rnatilishi (va yutug‘i) tajriba sinov ishini olib boruvchining imkoniyatlariga va tajriba shartlariga bog‘liq.

Vazifa – bu muayyan vaziyatda qo'yilgan maqsadga erishishga qaratilgan yo'l. Umumiy maqsadni tushunishda Tajriba sinov ishini olib boruvchi uning mumkin bo'lgan mujassamligini aniq pedagogik takomillashtirish va yutuqlarda ko'rishni boshlaydi.

Pedagogik tajriba-sinovishlarida gipoteza – muammoni hal qilishning mumkin bo'lgan yo'li, maqsadga erishish yo'li, pedagogik jarayonning istalgan natijasiga erishish mumkin bo'lgan vositalar haqidagi taklif. Gipotezalar tavsiflovchi, tushuntirish xarakteriga ega bo'lishi mumkin, ammo ommaviy pedagogik izlanish sharoitida qiyosiy va konstruktiv farazlar eng keng tarqalgan. Qiyosiy gipotezada pedagogik jarayonni tashkil etish va boshqarish vositalari, usullari va shakllari mazmunining qiyosiy samaradorligi haqidagi taxmin mavjud. Konstruktiv gipoteza quyidagi tuzilishga ega: agar u yoki bu yangiliklar qo'llanilsa yoki qo'llanilgan mazmun yoki usullar qandaydir tarzda o'zgartirilsa, bilim va ko'nikmalarning yanada ongli va doimiy o'zlashtirilishi ta'minlanishini kutish mumkin, bolalarning bilish faoliyati qandaydir yo'nalishda bo'ladi, ularning rivojlanishida qandaydir siljishlarga erishiladi. Bu yerda tadqiqotchi tomonidan samardorlikka erishuvchi faktlar, maqsadlar yoki samardorlik yo'llari qo'yilishi mumkin.

Tajriba rejasi (dasturi) – bu ularni amalga oshirish tartibi, ketma-ketligi, muddatlari va vositalarini nazarda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi xisoblanadi.

Pedagogik Tajriba sinov ishining puxta ishlab chiqilgan rejasi uni muvaffaqiyatli amalga oshirishning kalitidir: u tajriba sinovni har tomonlama tushunishga, ish hajmini oldindan ko'rishga, xatolarga yo'l qo'ymaslikka imkon beradi va uni amalga oshirishning barcha bosqichlarida tajriba ritmini beradi.

Rejani ishlab chiqishda ilmiy tadqiqotlarning o'ziga xosligi va mantiqiyiligini hisobga olgan holda prognozlash faoliyatining umumiy tamoyillariga asoslanadi.

Tajriba rejasining tarkibiy qismlari uning asosiy bosqichlari va turli Tajriba sinov ishidagi harakatlar va tartiblardir. Tajriba rejasini ishlab chiqishda quyidagi savollar aniq aks ettirilishi kerak:

-tajriba sinov nimadan iborat bo'ladi, qanday pedagogik ta'sirlardan, masalani yechish usullaridan va hokazolar va qanday variantlarda tekshiriladi;

- tajriba sinov ishiga ta'sirlar va ularning oqibatlarini tavsiflash uchun pedagogik jarayonning qanday parametrlari (xususiyatlari, belgilari) tanlanadi;

– tanlangan parametrlar qanday kuzatiladi;

- axborotni olish va qayta ishlashning qanday usullaridan foydalaniladi;

- sinovdan o'tgan ta'lim usulining ta'sirini usullar yig'indisidan chegaralash qanday ta'minlanadi, qolgan barcha shartlarni (omillarni) tenglashtirishga qanday erishiladi?

- tajribani o'tkazish uchun qancha vaqt ketadi;

- tajribaning mantiqiy sxemasi qanday bo'ladi;

- tajriba guruhida erishilgan natija nima bilan solishtiriladi.

Diagnostika bosqichining rejasi tajriba sinov ishini olib boruvchilar tomonidan adabiy manbalarni o'rganish, yetakchi ishchilarning tajribasi bilan tanishish, muammoning asosiy tushunchalarini mantiqiy tahlil qilishdan iborat bo'lib, ular asosida tajriba sinov ishining metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Tashkiliy va tayyorgarlik bosqichining rejasi batafsil pozitsion shaklda, muddatlar va ijrochilarni ko'rsatgan holda tuziladi. U quyidagi pozitsiyalarni hisobga olishi kerak:

- tajriba-sinovni muvofiqlashtirish masalalari;

- tajriba-sinov obyektlarni tanlash va zarur tuzatish (tenglash);

- uslubiy yordamchi materiallarni tayyorlash;

- tadqiqot vositalarini tayyorlash, uslubiy materiallarni takrorlash;

- agar kerak bo'lsa, dastlabki tekshiruvdan keyingi tajribani o'tkazish.

Amaliy bosqich rejada tajriba-sinovlarni nazorat qilish, shakllantirish va aniqlashning asosiy nuqtalari va muddatlari, tajriba-sinovning mantiqiy sxemasining xususiyatlari ko'rsatilgan holda aks ettiriladi. Pedagogik jarayonning borishi va uning natijalari to'g'risida ma'lumot olish yo'llari (usullari) rejalashtirilgan (kesimli imtihonlar, anketalar, testlar va boshqalar). Amaliy bosqichni amalga oshirishda o'ziga xos maqsadlarga ega bo'lgan uchta bosqich aniq ajralib turadi: aniqlash, shakllantirish va nazorat qilish.

Birinchi bosqichning (aniqlash) asosiy maqsadi – tajribada kuzatilishi kerak bo'lgan barcha parametr va omillarning boshlang'ich darajasini aniqlash (ko'rsatish). Pedagogik tizimning dastlabki holati boshqaruv vositalari va usullari, bilim, ko'nikma, tarbiya darajasi, shaxs yoki jamoaning ma'lum fazilatlarini va boshqalar yordamida o'rganiladi.

Rejalashtirilgan dasturga muvofiq, tajriba sinov obyektlar bilan amaliy o'quv va tarbiyaviy ishlarda obyektga turli xil ta'sirlar amalga oshiriladi.

Shakllantiruvchi tajriba sinovni o'tkazish jarayonida o'qituvchi tajriba sinovning kundaligini yuritadi, unda o'quvchilarga haqiqiy ta'sir, jamoaviy, guruh faoliyatini olib borish va ularni tuzatish bo'yicha individual chora-tadbirlarni amalga oshirish to'g'risidagi ma'lumotlar qayd etiladi. Tajriba sinovning o'ziga xos shartlari, hissiy reaksiyalar, o'quvchilarning tajriba sinov ta'siriga munosabati, shuningdek, jarayonni tashkil etishda aniqlangan kamchiliklar va qiyinchiliklar haqida sharhlarni yozib olish foydalidir. Bu xulosa va tavsiyalarni yanada batafsil va aniqlashga yordam beradi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

Shakllantiruvchi tajriba sinov davomida o'qituvchi o'zini qiziqtirgan parametrlarning o'zgarishini kuzatib boradi, ma'lum xususiyatlarning oraliq kesimlarini amalga oshirishi va tajriba sinov jarayoniga tuzatishlar kiritishi, gipotezani to'g'rilash yoki aniqlashtirishi mumkin.

Amaliy bosqichning uchinchi bosqichida (nazorat tajriba sinovi) o'quv jarayonining barcha yakuniy ko'rsatkichlarini to'liq yig'ish va ro'yxatga olish (o'lchovlar, tavsiflar, baholashlar) amalga oshiriladi.

Umumlashtirish bosqichi. Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish, tajriba sinov natijalarini umumlashtirish (hisobot shakllari) va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lgan umumlashtirish bosqichining tadbirlari majmui.

Amalga oshirish bosqichida quyidagi ishlar amalga oshirilishi rejalashtiriladi:

- natijalar to'g'risidagi hisobotlar, dokladlar tayyorlash ishlari;
- amaliyotda qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tajriba sinov materiallarning xilma-xilligi ularni tahlil qilishda tartib va tizimlilikni talab qiladi. Olingan ma'lumotlarni muhokama qilish va sharhlash uchun quyidagi umumiy algoritmni tavsiya qilinadi.

Birinchi qadam. Olingan ma'lumotlarni tajriba sinovning rejalashtirilgan modeli bilan taqsimlash va taqqoslash, ular o'rtasidagi yozishmalarni aniqlashtirish. Yordamchi sxemalarni tuzish: maqsadlar, vazifalar, farazlar - ularni amalga oshirish prognozi; obyektlarning dastlabki holati, oraliq va yakuniy holatlari to'g'risidagi ma'lumotlar; rejalashtirilgan qayta ishlash dasturlari - ular uchun materiallarning mavjudligi; qo'shimcha ma'lumotlar (ta'sirlar, shartlar bo'yicha). Mavjud materialni maqsad va vazifalar bilan solishtirganda baholash, uni keyingi qayta ishlashga tayyorlash.

Ikkinchi qadam. Berilgan dasturlar bo'yicha birlamchi axborotni qayta ishlash: tasniflash, guruhlash, sifatli ma'lumotlarni miqdoriy ma'lumotlarga aylantirish, obyektlarning statistik xususiyatlarini hisoblash yo'li bilan ikkilamchi ma'lumotlarni olish.

Uchinchi qadam. Olingan ikkilamchi ma'lumotlarni turli shakllarda (jadvallar, diagrammalar, grafiklar) taqdim etish. Ularning mumkin bo'lgan talqinini muhokama qilish.

To'rtinchi qadam. Mavjud ma'lumotlar o'rtasida sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish. Natijalarda topilgan o'xshashlik va farqlarning ishonchligini aniqlash.

Beshinchi qadam. Taklif etilgan farazlarning to'g'riligini aniqlash. Xulosalarni shakllantirish, ular orasidan alohida va umumiy, fan va amaliyotda ma'lum bo'lganlarga nisbatan yangi va faqat aniqlaydiganlar ma'lumni to'ldiradi. Tajriba sinovning maqsad va vazifalarining bajarilishini tahlil qilish (hal qilinmagan masalalar alohida ajratib ko'rsatiladi, keyingi tadqiqotlar uchun muammolar shakllantiriladi).

Oltinchi qadam. Tajriba sinov bo'yicha hisobot tuzish va yozish, amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Xulosa. Yuqorida ko'rib chiqilgan boshqichlarda amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlari taqiqotchining tartibli ishlashini, taqiqot natijalarining to'g'ri tashkil etilishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "«Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni //Lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida» 2019-yil 27-avgustdagi PF-5789-son Farmoni //Lex.uz
3. Mamarajabov M.E. Pedagogik tadqiqotlarda tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va o'tkazish texnologiyalari (Monografiya)—T.: "Bookmany print", 2022. 128 bet.

Muallif:

Mamarajabov Mirsalim Elmirzayevich – TDPU, "Matematika va ta'limda axborot texnologiyalari" kafedrasini mudiri, p.f.d.(DSc).

UDK:894.375:371.3

DEVELOPMENT OF PARTICULAR FEATURES OF LITERAL SPEECH COMPETENCE OF THE 8TH GRADE STUDENTS

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ 8-КЛАССА

8-SINF O'QUVCHILARIDA NUTQIY KONPETENTSIYANI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Meyliqulova Manzura

Surxondaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi.190100. Surxondaryo v., Termiz sh., At-Termiziy ko'chasi, 10.

E-mail: m-meyliqulova2022@gmail.com

Abstract. This article covers the issues of the development of students' speech competence in the 8th grade literature education, communication with students within the framework of topics, teaching students to think creatively about the work, speech development activities, especially students' interpretation of artistic works. It is said that they give great importance to reading and telling stories. Competencies that are developed in students in the field of literature are

literary-speech competencies, that is, the formation of skills such as listening comprehension, oral expression of thoughts, reading, and written expression of thoughts is the main task of the teacher of mother tongue and literature.

Key words: literature textbook, methods, speech competence, creative influence, communication.

Annotatsiya. Mazkur maqolada 8-sinf adabiyot ta'limida o'quvchilarning nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirishda mavzular doirasida o'quvchilar bilan muloqot qilish, asar haqida o'quvchilarni kreativ fikrlashga o'rgatish, nutq o'stirish mashg'ulotlarida, ayniqsa, o'quvchilarning badiiy asarlarni o'qib, hikoya qilib berishlariga katta ahamiyat berish xususida so'z yuritiladi. Adabiyot fanida o'quvchilarda rivojlantiriladigan kompetentsiyalar bu adabiy-nutqiy kompetentsiyalar, ya'ni tinglab tushunish, fikrni og'zaki bayon qilish, o'qish, fikrni yozma bayon qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisining asosiy vazifasidir.

Kalit so'zlar: adabiyot darsligi, metodlar, nutqiy kompetentsiya, ijodiy ta'sirlanish, muloqot.

Аннотация. Данная статья освещает проблему развития речевой литературной компетенции учащихся 8 класса, общение с учащимися в рамках темы, обучение учащихся творческому мышлению над произведением, деятельность по развитию речи, особенности интерпретации учащимися художественных произведений. сказали, что они придают большое значение чтению и рассказыванию историй. Компетенции, которые вырабатываются у учащихся в области литературы, - это литературно-речевые компетенции, то есть формирование таких умений, как аудирование, устное выражение мыслей, чтение, письменное выражение мыслей, является основной задачей педагога матери. язык и литература.

Ключевые слова: учебник литературы, методика, речевая компетенция, творческое воздействие, общение.

Kirish. Adabiyot fanida o'quvchilarda rivojlantiriladigan kompetentsiyalar bu adabiy-nutqiy kompetentsiyalar, ya'ni tinglab tushunish, fikrni og'zaki bayon qilish, o'qish, fikrni yozma bayon qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisining asosiy vazifasi bo'lishi shart va zarur. O'quvchi umumta'lim maktabini tamomlagandan so'ng, ijtimoiy vaziyatning har qanday holatida o'z fikrini omma, jamoa oldida, o'z suhbatdoshiga bimalol fikrini aytib, ta'sir o'tkaza olish imkoniyati bo'lsagina, o'ziga va suhbatdoshiga nisbatan ishonch paydo qilishi mumkin. Yangi milliy o'quv dasturining yaratilishiga bo'lgan ehtiyojning vazifasi ham, maqsadi ham aslida ana shu. O'quvchida og'zaki nutqni shakllantirishda adabiyot fanining naqadar o'rni katta va beqiyos. Adabiyot darslarida o'quvchilarning og'zaki nutqi shakllanib boraveradi. Chunki, adabiyot nafis nutq san'at turlaridan biri hisoblanadi. O'quvchiga so'z orqali ta'sir namoyondasi uni adabiy nutqiy kompetentsiyasi, layoqatini yuzaga chiqarish orqali vujudga keladi. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish o'qituvchining madaniy saviyasida o'quvchi muloqotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, insonning aql-zakovati, fikr-tuyg'ulari, bilimi va madaniyat saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazishni amalda o'z pedagogik faoliyatida qo'llovchi o'qituvchi o'z hissiyotlarini, ijodiy ta'sirlanishni boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Hozirgi davrda o'qituvchi faoliyatida uchraydigan kommunikativ munosabatlarda so'z bilan og'zaki ta'sir etish nihoyatda xilma-xil bo'lib, bevosita pedagogik ta'sir ko'rsatishning nisbatan mustaqil ko'rinishini o'zida mujassamlashtiradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

8-sinf adabiyot darslarida o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, ularda adabiy-nutqiy kompetentsiyani rivojlantirish uchun yangi pedagogik texnologiya usullaridan foydalangan holda darsni tashkil etish kerak bo'ladi. Nutq o'stirish mashg'ulotlarida, ayniqsa, o'quvchilarning badiiy asarlarni o'qib, hikoya qilib berishlariga katta ahamiyat beriladi. Badiiy asarlarni qayta hikoya qilib berishga o'rgatish va ularni sahnalashtirish, she'rni yod oldirish o'qituvchidan katta mahorat va mas'uliyat talab qiladi. Asar mazmuni qanchalik yorqin ifodalangan bo'lsa, unda ishtirok etuvchilarning nutqi o'quvchilarga mazmunli yetkazilsa, u o'quvchini hayajonlantiradi, asar qahramonlari bilan bo'ladigan voqealarning uzoq esda saqlanishiga, o'quvchi nutqining grammatik jihatdan to'g'ri shakllanib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda interfaol metodlarning bir nechta turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Pedagoglarga ma'lumki, "Mening fikrim" metodi o'quvchining mashg'ulotlar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inersiyasidan ozod etish, muayyan mavzu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga o'rgatish uchun xizmat qiladi. Bu uslubning asosiy tamoyili erkin muloqot-munozara jarayonida berilgan mavzu asosida yangi novatorlik fikrlar g'oyalar to'planadi. Aytilgan g'oya, fikrlar muhokama ham, tanqid ham qilinmaydi. Munozara erkin va o'zaro samimiy munosabat holatida o'tkaziladi. To'plangan g'oya, fikrlar asosida mavzu bo'yicha umumiy fikr shakllantiriladi. Aytilgan g'oya, fikrlarning sifati va ular asosida tuzilgan umumiy g'oya, fikrlarning qay darajada muhimligi, muammo yoki mavzu bilan tanish bo'lgan mutaxassis tomonidan baholanadi. "Mening fikrim" usuli – biror muammo bo'yicha o'quvchilar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to'plab, ular orqali ma'lum bir echimga kelinadigan usuldir. "Mening fikrim" usulining yozma va og'zaki shakllari mavjud. Og'zaki shaklida o'qituvchi tomonidan berilgan savolga o'quvchilarning har biri o'z fikrini og'zaki bildiradi. O'quvchilar o'z javoblarini aniq va qisqa tarzda bayon etadilar. Yozma shaklida esa berilgan savolga o'quvchilar o'z javoblarini qog'oz kartochkalarga qisqa va barchaga ko'rinarli tarzda yozadilar. Javoblar doskaga (magnitlar yordamida) mahkamlanadi. "Mening fikrim" usulining yozma shaklida javoblarni ma'lum belgilar bo'yicha guruhlab chiqish imkoniyati mavjuddir. Ushbu usul to'g'ri va ijobiy qo'llanilganda shaxsni erkin, ijodiy va nostandart fikrlashga o'rgatadi. "Mening fikrim" usulidan foydalanilganda o'quvchilarning barchasini jalb etish imkoniyati bo'ladi. Shu jumladan,

o'quvchilarda muloqot qilish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi. O'quvchilarda o'z fikrini faqat og'zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmasi rivojlanadi. Bildirilgan fikrlar baholanmasligi o'quvchilarda turli g'oyalar shakllanishiga olib keladi. Bu usul o'quvchilarning ijodiy tafakkurini va o'quvchilarning nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

“Mening fikrim” usulini qo'llashdagi asosiy qoidalar:

1. Bildirilgan fikr-g'oyalar muhokama qilinmaydi va baholanmaydi.

2. Bildirilgan har qanday fikr-g'oyalar, ular hatto to'g'ri bo'lmasa ham inobatga olinadi.

3. Har bir ta'lim oluvchi qatnashishi shart. Muammoli savol beriladi. Fikr va g'oyalar eshitiladi va jamlab boriladi.

Fikr va g'oyalar guruhlanadi. Aniq va to'g'ri javob tanlab olinadi. “Mening fikrim” usulining bosqichlari quyidagilardan iborat:

a) O'quvchilarga savol tashlanadi va ularga shu savol bo'yicha o'z javoblarini (fikr, g'oya va mulohaza) bildirishlari so'raladi;

b) O'quvchilar savol bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirishadi;

v) O'quvchilarning fikr-g'oyalari to'planadi;

g) Fikr-g'oyalar ma'lum belgilar bo'yicha guruhlanadi;

d) Yuqorida qo'yilgan savolga aniq va to'g'ri javob tanlab olinadi. Masalan, 8-sinf adabiyot darsligida berilgan Ozod Sharafiddinovning “O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan” maqolasi mavzusini o'tishda ham bu metoddan samarali foydalanish asosida o'quvchilarning yangi mavzu yuzasidan fikrlarini umumlashtirish mumkin. O'qituvchi mavzuni tushuntirib bo'lganidan so'ng, ushbu parchani o'quvchilarga o'qitadi. Maqolada muallif, “Adibning eski jo'vadagi ko'rimsiz, torgina, kichik zalda eshitgan Uyg'un qalamiga mansub,

Vatan – ona so'zi naqadar laziz,

Sensan har narsadan mo'tabar aziz,

Hikmatingni saqlar har bir o'g'il-qiz,

Muqaddas, mo'tabar, ulug' Vatanim, she'ri so'ngida

O'lsam ayrilmasman, quchoqlaringdan deydi. Ushbu she'r haqida, hayajon bilan quyidagicha; “...she'r misralari ayniqsa, har bir band oxirida takrorlanayotgan “O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan” degan ibora go'yo yuragimda tug'ilib, ichimdan jo'shib chiqayotgandek, uchta oddiy so'zdan tarkib topgan bu otashin xitob she'r emas, butun umr amal qiladigan tantanavor qasamday jaranglardir. Keyin chindan shunday bo'ldi...” –deb yozgan. Quyidagi matnni o'qituvchining o'zi o'qib beradi. Matn: “Jahon keng, dunyoda mamlakatlar ko'p. Lekin bu olamda betakror ona yurtimiz, O'zbekistonimiz yakka-yu yagona. Bu go'zal yurt, bu muqaddas zamin faqat bizga atalgan. Mana shu ulug' tuyg'u har birimizning hayotimiz mazmuniga aylanishini istardim. Biz shunday ma'naviy muhit yaratishimiz kerakki, yurtimizning har bir burchagida, barcha shahar va qishloqlarimiz qiyofasida Vatandan faxrlanish hissi ko'zimizni, qalbimizni yashnatib tursin.

Savol: Xo'sh, muallif nega “O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan” degan, sizning fikringizcha quchog'i nima ekan? O'quvchilar ikki matn bilan tanishib bo'lgach, yaxshigina tortishib fikrlashadilar, bir vaqtning o'zida maqola matni bilan birga unga bog'liq yurtimiz sarhadlari, buyuk qadamjolari haqida o'quvchilarni mavzu ichiga chuqurroq olib kirishni nazarda tutadi. Bu usulning tanlanishidan maqsad shuki, o'quvchilar orasida do'stona muhitni vujudga keltirish, ona Vatanni sevish va uning tuprog'ini e'zozlash, tabiatga va atrofimizdagi har bir mavjudotga nisbatan mehr tuyg'ularini uyg'otishdan va o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdan iboratdir.

8-sinf adabiyot darsligidagi Maqsud Shayxzodaning “Jaloliddin Manguberdi” tarixiy fojeasi. Asar drama janrida bo'lib, yozuvchi asarda o'z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashgan Xorazmshohning jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirladi. O'quvchi asarni o'qir ekan, o'quvchi ko'z o'ngida jangovar tarix gavdalanib qolmay, asarni har bir so'zidan shijoat oladi. Asar o'quvchilar bilan sahnalashtirilib o'qilganda yozuvchining har bir so'zni o'z o'rnida qo'llagani, ijobiy va salbiy qahramonlarga xos xarakter so'zlar orqali ifodalanganligini o'quvchi tez ilg'ab oladi.

“Muloqot” texnologiyasi o'quvchilarning dars jarayonida mustaqil fikrlashiga, o'z fikrlarini bayon etishga hamda ularda bahslashish, og'zaki muloqot madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda bunday mashg'ulot o'quvchilarni kichik guruhlariga ajratgan holda o'tkaziladi. Texnologiyaning maqsadi tanlangan mavzu, muammo asosida o'quvchilarning fikrlarini hamda ushbu mavzuga bo'lgan munosabatlarini aniqlash, mustaqil holda fikrlash va xulosa chiqarishlariga yordam berish, erkin holda bahslashishlariga sharoit yaratish, muloqotga kirishish va muloqot qila olishga o'rgatishdan iborat. Bu texnologiyada o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi. O'qituvchi tomonidan Jaloliddin Manguberdi xos sifatlar, Jaloliddin Manguberdi otasining harakatlari, singlisining qahramonliklari, asar qahramoni haqida yaratilgan Jaloliddin Manguberdi nomi bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar haqida nimani bilasiz mazmunida guruhlariga savol tashlaydi. Guruhlar o'z fikrlarini qisqacha qilib vatman qog'ozlarga yozib boraveradi. Kichik guruhlar o'rtasida asosiy mavzu va uning yo'nalishlari bo'yicha muloqot boshlanadi.

Savol: Jaloliddin Manguberdi kim?

Jaloliddin Manguberding jasarati?

Jaloliddin Manguberdi otasining harakatlari? Siz uni oqlaysizmi?

Jaloliddin Manguberdi haqida yana qanday asarlar yaratildi? va h...

O'quvchilar yuqoridagi savollarga javoblar yozib boraveradi. Har bir guruhdagi o'quvchilar o'zlariga berilgan savollar asosida kerakli misollar, faktlar, o'z fikrlarini tasdiqlovchi materiallar va boshqalarni yozadilar. Guruh ichidan bir kishini himoyaga tayinlaydi. Guruhlar ishlarini tamomlagach o'qituvchi himoya uchun so'z beradi. Guruh a'zosi himoyani yakunlagach, guruhning boshqa a'zolari tomonidan ma'lumotlar to'ldirilishi mumkin. Xuddi shu tarzda guruhlar muloqot olib boradi. Har ikkala kichik guruhning himoyasi vaqtida o'qituvchi iloji boricha ularga xalaqit bermaslikka, o'z fikr-mulohazasini bildirmaslikka, savol bermaslikka harakat qiladi. Hech qaysi guruhga yon bosmagan holda muloqotni boshqaradi. Aynan shu mavzuda "Bahslashuv" texnologiyasini qo'llash ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu kabi metodlarni dars davomida qo'llash o'quvchini erkin fikrlashga, o'z fikrini mustaqil ayta olishga, ularning nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'quvchiga shu mavzuga mos ravishda tanlangan metod orqali yetkazilgan har qanday asarni, janridan qat'iy nazar, u asarni tinglab tushunishi, uni qayta so'zlab berishi, asar qahramonlarini va qahramonlarning vaziyatlarini tahlil qila olishi, fikrlarini yozma bayon qila olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 8-sinf adabiyot darsligi. Ikkinchi nashri S.Olim, S.Ahmedov, R.Qo'chqorov. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyat matbaa ijodiy uyi. 2010. 14-22 betlar.
2. Asadov Y.M. va boshq.O'quvchilarda kompetentsiyalarning shakllanganligini tashxislash va korreksiyalash metodikalari-T.: Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti bosmaxonasi.2016.– 158 b
3. Mavlonova K.M. Ona tili fanini adabiyot fani bilan badiiy matn orqali integratsiyalab o'qitish metodikasini takomillashtirish. – T.: 2019.- 156 b.
4. Turdiyev N.Sh., Asadov Y.M., Akbarova S.N., Temirov D.Sh. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetentsiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari. T.:Qori Niyoziy nomli O'zPFITI, 2015. – 192 b.

Muallif:

Meyliqulova Manzura - Surxondaryo viloyati Angor tumani Maktabgacha va maktab ta'limi bo'limi ona tili va adabiyot fani uslubchisi.

УДК 37.015.3

PEDAGOGICAL DESIGN OF OPEN EDUCATIONAL RESOURCES IN PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

ТАЛАБАЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА ОЧИҚ ТАЪЛИМ РЕСУРСЛАРИНИ ПЕДАГОГИК ЛОЙИХАЛАШТИРИШ

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОТКРЫТЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Маматов Дилмурад Нармуратович

Тошкент шаҳридаги Янги аср университети, 100097. Тошкент шаҳар, Чилонзор тумани, 8-даха, Сўгалли ота, 5
E-mail: mamatovdil@gmail.com

Abstract. The article describes the issues of pedagogical design of open educational resources in preparing students for professional activities. Open educational resources are freely available, openly licensed texts, media, and other digital assets useful for teaching, learning and assessment, and research purposes. The term open educational resources describes the use, remixing, improvement, and redistribution of publicly available content and resources under certain licenses for any user. The development and promotion of open educational resources is often motivated by the desire to provide an alternative or advanced educational paradigm.

Keywords: Open educational resources, free access, professional activity, design, resource, content.

Аннотация. Мақолада талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда очик таълим ресурсларини педагогик лойиҳалаш масалалари баён қилинган. Очик таълим ресурслари эркин фойдаланиш мумкин бўлган, очик лицензияга эга матнлар, оммавий ахборот воситалари, таълим, ўрганиш ва баҳолаш ҳамда тадқиқот мақсадларида фойдали бўлган бошқа рақамли активлардир. Очик таълим ресурслари атамаси ҳар қандай фойдаланувчи учун маълум лицензиялар бўйича оммавий фойдаланиш мумкин бўлган таркиб ва ресурслардан фойдаланиш, қайта аралаштириш, такомиллаштириш ва қайта тақсимлашни тавсифлайди. Очик таълим ресурсларини ишлаб чиқиш ва тарғиб қилиш кўпинча муқобил ёки илғор таълим парадигмасини тақдим этиш истагидан келиб чиқади.

Калит сўзлар: Очик таълим ресурслари, эркин фойдаланиш, касбий фаолият, лойиҳалаштириш, ресурс, контент.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы педагогического проектирования открытых образовательных ресурсов при подготовке студентов к профессиональной деятельности. Открытые образовательные ресурсы — это свободно доступные тексты, медиа и другие цифровые активы с открытой лицензией, полезные для преподавания, обучения и оценки, а также для исследовательских целей. Термин «открытые образовательные ресурсы» описывает использование, изменение, улучшение и повторное распространение общедоступного контента и

ресурсов по определенным лицензиям для любого пользователя. Разработка и продвижение открытых образовательных ресурсов часто мотивированы желанием предоставить альтернативную или передовую образовательную парадигму.

Ключевые слова: открытые образовательные ресурсы, свободный доступ, профессиональная деятельность, дизайн, ресурс, контент.

Кириш. “Очиқ таълим ресурслари” атамаси биринчи марта 2002 йилда ЮНЕСКОнинг Ривожланаётган мамлакатларда олий таълим учун очиқ ўқув дастурларининг таъсири форумида қабул қилинган [1]. 2005 йилда Очиқ таълим ресурслари Таълим тадқиқотлари ва инновациялар маркази “очиқ таълим ресурслари”га нисбатан ташаббуснинг қўлами ва қўламини уларнинг мақсади, мазмуни ва молиялаштириш нуктаи назаридан таҳлил қилиш ва хариталаш учун 20 ойлик тадқиқотни бошлади [2]. 2007 йил май ойида чоп этилган “Билимларни бепул бериш: Очиқ таълим ресурсларининг пайдо бўлиши” ҳисоботи 2006 йилда бир нечта эксперт учрашувларини ўз ичига олган лойиҳанинг асосий натижасидир.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Очиқ таълим ресурслари (ОТР) эркин фойдаланиш мумкин, очиқ лицензияга эга матнлар, оммавий ахборот воситалари ва таълим, ўрганиш ва баҳолаш ҳамда тадқиқот мақсадларида фойдали бўлган бошқа рақамли активлардир. ОТР атамаси ҳар қандай фойдаланувчи учун маълум лицензиялар бўйича оммавий фойдаланиш мумкин бўлган таркиб ва ресурслардан фойдаланиш, қайта аралаштириш, такомиллаштириш ва қайта тақсимлашни тавсифлайди. Очиқ таълим ресурсларини ишлаб чиқиш ва тарғиб қилиш кўпинча муқобил ёки илғор таълим парадигмасини тақдим этиш истагидан келиб чиқади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қислаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Очиқ таълим ресурси (ОТР) ғояси бир нечта ишчи таърифларга эга. Бу атама биринчи марта ЮНЕСКОнинг 2002 йилда очиқ ўқув дастурлари бўйича форумида киритилган ва “жамоат мулкида бўлган ёки очиқ лицензия асосида чиқарилган ҳар қандай, рақамли ёки бошқа воситадаги ўқитиш, ўрганиш ва тадқиқот материалларига ишора қилади. Фойдаланиш, мослаштириш ва бошқа шахслар томонидан ҳеч қандай чекловларсиз ёки чекланган чекловларсиз қайта тақсимлашга рухсат бериш. Очиқ лицензиялаш тегишли халқаро конвенциялар томонидан белгиланган ва асар муаллифлигини ҳурмат қиладиган интеллектуал мулк ҳуқуқларининг мавжуд доирасида яратилади [3]. ОТРлар жамоат мулки бўлган ёки интеллектуал мулк лицензияси остида чиқарилган ўқитиш, ўрганиш ва тадқиқот ресурслари бўлиб, улардан бошқалар томонидан бепул фойдаланиш ва қайта фойдаланиш имконини беради. Очиқ таълим ресурслари тўлиқ курслар, курс материаллари, модуллар, дарсликлар, оқимли видеолар, тестлар, дастурий таъминот ва билимга киришни қўллаб-қувватлаш учун фойдаланиладиган бошқа воситалар, материаллар ёки усулларни ўз ичига олади.

Xewlett Foundation ўз илмий таърифини янгиледи: “Очиқ таълим ресурслари - бу ҳар қандай воситада - рақамли ёки бошқа шаклда - жамоат мулки бўлган ёки очиқ лицензия остида чиқарилган, бошқаларга бепул киришга рухсат берувчи, Фойдаланиш, сошлаш ва қайта тақсимлашга рухсат берувчи ўқитиш, ўрганиш ва тадқиқот материаллари. Янги таърифда ОТР ҳам рақамли, ҳам рақамли бўлмаган ресурсларни ўз ичига олиши мумкинлигини аниқ таъкидлайди. Бундан ташқари, у ОТРнинг 5P фаолиятдан илҳомланган ОТР рухсат берадиган турли хил фойдаланишларни санаб ўтади. ОТР лар билан ишлашда 5P фаолияти рухсатлари (Европа иттифоқи стратегияси) Devid Uwayli томонидан таклиф қилинган, жумладан [4]:

1-расм. ОТР лар билан ишлашда 5P фаолияти рухсатлари

Сақлаш - контентни нусхалаш, эгалик қилиш ва бошқариш ҳуқуқи (масалан, юклаб олиш, такрорлаш, сақлаш ва бошқариш)

Қайта фойдаланиш - материалдан ҳар томонлама фойдаланиш ҳуқуқи (масалан, синфда, ўқув гуруҳида, веб-сайтда, видеода)

Ўзгартириш - Контентни мослаштириш, сошлаш, ўзгартириш ёки ўзгартириш ҳуқуқи (масалан, Контентни бошқа тилга таржима қилиш)

Ремикс - янги нарса яратиш учун оригинал ёки ўзгартирилган материални бошқа материал билан бирлаштириш ҳуқуқи (масалан, материални машупга киритиш)

Қайта тарқатиш - асл материалнинг нусхаларини, тахрирларингиз ёки ремиксларингизни бошқалар билан бўлишиш ҳуқуқи (масалан, материалнинг нусхасини дўстингизга бериш).

ОТР фойдаланувчиларига очик лицензиядан фойдаланиш орқали рухсат этилган ушбу 5P фаолиятининг ҳар қандай тури билан шуғулланишга рухсат берилади.

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилоти "ОТР ўқув материалларига киритилган рақамли материаллар ўқитувчилар, талабаларнинг ўзлари учун ўқитиш, ўрганиш ва тадқиқот учун фойдаланиш ва қайта фойдаланиш учун бепул ва очик тақдим этиладиган дастурий таъминот: ОТРни воситалар сифатида белгилайди, контентни ишлаб чиқиш, фойдаланиш ва тарқатиш ва очик лицензиялар каби амалга ошириш ресурслари".

Таққослаш учун, Таълим Ҳамдўстлиги “очик таълим ресурсларини (ОТР) “эркин ва очик фойдаланиш ва мослашиш”” деб таърифлайди, ўқитиш, ўрганиш учун материал, ишлаб чиқиш ва тадқиқот ОТР назарда тутган “фойдаланиш, қайта ишлатиш, мослаштириш ва алмашиш” учун бепул бўлган таълим ресурсларини (дарс режалари, тестлар, курслар, ўқув модуллари, симуляциялар ва ҳ.к.) кашф этади.

Юқоридаги таърифлар ОТР билан боғлиқ баъзи кескинликларни таъкидлайди:

Ресурс табиати: Юқоридаги таърифларнинг кўпчилиги ОТР таърифини рақамли ресурслар билан чеклайди, бошқалари эса таърифга ҳар қандай таълим ресурсини киритиш мумкин деб ҳисоблайди.

Ресурс манбаи: Баъзи таърифлар манба аниқ таълим мақсадига эга бўлишини талаб қилса, бошқалари уни ўрганиш учун ишлатилиши мумкин бўлган ҳар қандай манбани ўз ичига олиши учун кенгайтиради.

Очиқлик даражаси: Кўпгина таърифлар ресурс жамоат мулки ёки тўлиқ очик лицензия остида жойлаштирилишини талаб қилади. Бошқалар эса, тижорат мақсадларида фойдаланишдан ташқари, фақат таълим мақсадларида бепул фойдаланишни талаб қилади.

2-расм. Очиқ таълим ресурсларига қўйиладиган чекловлар

Ушбу таърифлар ҳам умумий элементларга эга, яъни уларнинг барчаси:

- ресурслардан фойдаланиш ва қайта фойдаланиш, қайта фойдаланиш ва ўзгартиришни қамраб олади;
- ўқитувчилар ва талабалар томонидан таълим мақсадларида бепул фойдаланишни ўз ичига олади;
- рақамли оммавий ахборот воситаларининг барча турларини ўз ичига олади.

Очиқ таълим ресурсларининг фойдаланувчилари, яратувчилари ва ҳомийлари хилма-хиллигини ҳисобга олсак, турли хил фойдаланиш ҳолатлари ва эҳтиёжларини топиш ажабланарли эмас. Шу сабабли, очик таълим ресурслари тавсифлари орасидаги фарқни кўриб чиқиш тавсифларнинг ўзини кўриб чиқиш каби фойдали бўлиши мумкин. ОТРнинг консенсус баёнотида эришишдаги кўплаб стресслардан бири (юқоридаги таърифларда топилганидек) бу аниқ технологияларга аниқ урғу бериш керакми ёки йўқми. Масалан, видео очик лицензияга эга бўлиши ва видео оқимсиз эркин ишлатилиши мумкин. Китоб очик ва электрон шаклда лицензияланиши мумкин. Ушбу технологик таранглик очик кодли лицензиялаш нутқи билан чуқур боғланган.

Шунингдек, ОТРдан фойдаланиш миқдорини баҳолашда қиймат топадиган субъектлар ва бундай кўрсаткичларни бепул ва очик ресурслар учун аҳамиятга эришиб синов ишлариз деб ҳисоблайдиганлар ўртасида кескинлик мавжуд. ОТР билан боғлиқ кўрсаткичларга муҳтож бўлганлар кўпинча электрон ОТРларга кириш ёки таъминлаш учун зарур бўлган технологияларга иқтисодий инвестициялари бўлган, иқтисодий манфаатлари ОТРлар томонидан потенциал хавф остида бўлган, ёки инфратузилма ёки киришни талаб қиладиганлардир. Контентнинг ўзидан ўқув материалга кириш ва жойлаштириш учун фойдаланиладиган технологияларни аниқлашда семантик фарқ қилиш мумкин бўлса-да, бу технологиялар одатда очик таълим ресурслари тўпламининг бир қисми сифатида қабул қилинади [1].

Таълим ресурслари ОТР бўлиши учун улар очик лицензияга эга бўлиши керак. Интернетда тақдим этилган кўплаб таълим ресурслари рақамли ўқув материалга онлайн кириш имконини бериш учун мўлжалланган, ammo контентнинг ўзи чекланган тарзда тақдим этилади. Шундай қилиб, улар ОТР эмас. Кўпгина ўқитувчилар халқаро даражадан қатъи назар, ўз юрисдикцияларида муаллифлик ҳуқуқи қонунлари билан таниш эмас. Халқаро ҳуқуқ ва деярли барча мамлакатларнинг миллий қонунчилиги ва, албатта, Бутунжаҳон интеллектуал мулк

ташкilotига Kreativ Commons лицензияси ОТР учун халқаро миқёсда қўлланиладиган энг кенг тарқалган лицензия тизимидир[4].

Афзалликлари ва камчиликлари:

ОТРдан фойдаланишнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

-ўрганиш учун кенгайтирилган кириш - исталган вақтда исталган жойда фойдаланиш мумкин;

-курс материални ўзгартириш қобилияти - курсга тегишли мавзулар билан чекланиши мумкин;

-курс мазмунини яхшилаш - дарслар, тасвирлар ва видеолар турли хил ўрганиш усулларини қўллаб-қувватлаш учун ишлатилиши мумкин;

-маълумотни тез тарқатиш - дарсликларни нашр қилишдан кўра тезроқ онлайн режимда ўтказиш мумкин;

-талабалар учун харажатларни тежаш - Барча ўқишлар онлайн мавжуд бўлиб, талабалар кунлик харажатларини тежайди;

ОТР дан фойдаланишнинг камчиликлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

-сифат/ишонччилик билан боғлиқ муаммолар - Баъзи онлайн контент исталган вақтда ҳар ким томонидан таҳрирланиши мумкин, бу эса тажриба синов ишларисиз ёки нотўғри маълумотларга олиб келади;

-муаллифлик ҳуқуқи активларини ҳимоя қилишни чеклаш - ОТР лицензиясини ўзгартириш "Барча ҳуқуқлар ҳимояланган". "Маълум ҳуқуқлар ҳимояланган.", бўлимида, шунинг учун контент яратувчилари тақдим этаётган контентга эҳтиёт бўлишлари учун;

-технология муаммолари - Баъзи талабалар Интернетга уланишнинг секинлиги туфайли онлайн ресурсларга киришда қийинчиликларга дуч келишлари ёки контентга кириш учун зарур бўлган дастурий таъминотга кириш имконига эга бўлмасликлари мумкин.

Лицензиялаш ва турлари

Ресурсни очик таълим ресурсига айлантириш

Очик таълим ресурслари кўпинча интеллектуал мулк ҳуқуқлари билан боғлиқ масалаларни ўз ичига олади. Анъанавий ўқув материаллари, масалан, дарсликлар, анъанавий муаллифлик ҳуқуқи шартлари билан ҳимояланган. Бироқ, стандарт халқаро муаллифлик ҳуқуқининг "барча ҳуқуқлар ҳимояланган" шартларидан камроқ чекловга эга бўлган тайёр лицензиялаш шартномаларини тақдим этувчи Kreativ Commons нотижорат ташкilotининг иши натижасида лицензиялашнинг муқобил ва мослашувчан вариантлари мавжуд бўлди. Очик лицензиялаш фақат муаллифлик ҳуқуқи остида рухсат берилмайдиган материаллардан фойдаланишга имкон беради.

МООС: МООС оммавий очик онлайн курсни англатади. Ушбу курслар бепул онлайн курслар бўлиб, рўйхатдан ўтишни хоҳловчилар учун мавжуд. МООС одамларга ўз билим ва таълимини арзон ва осон йўл билан ривожлантириш имкониятига эга бўлишлари учун турли фанлар бўйича кенг доирадаги курсларни таклиф этади. Очик таълим ресурсларининг турларига тўлиқ курслар, курс материаллари, модуллар, ўқув объектлари, очик дарсликлар, очик лицензияга эга (кўпинча оқимли) видеолар, тестлар, дастурий таъминот ва билимларга киришни қўллаб-қувватлаш учун фойдаланиладиган бошқа жиҳозлар, материаллар ёки техникалар қиради. ОТР эркин ва очик мавжуд бўлган статик манбалар, билим изловчилар билан ўзаро алоқада бўлган ва янгиланадиган динамик ресурслар ёки ушбу ресурслар билан биргаликдаги ўқув дастури ёки модуль бўлиши мумкин [2].

ОТР сиёсатини тартибга солишда фойдаланиш режаси

Очик таълим ресурслари сиёсати - бу таълим муассасаларида очик материаллар ва амалиётлардан фойдаланишни қўллаб-қувватлаш учун бошқарув органлари томонидан қабул қилинган тамойиллар. Ушбу сиёсатларнинг аксарияти давлат томонидан молиялаштирилайдиган ресурсларнинг очик лицензияланишини талаб қилади. Бундай сиёсатлар мамлакат, вилоят ва кўпроқ маҳаллий даражада тобора кучайиб бормоқда.

Очик ўқув амалиёти.

ОТР таълим контекстларида турли усулларда қўлланилган ва тадқиқотчилар ва амалиётчилар бундай амалиётлар учун турли номларни таклиф қилишган. Wiley & Hilton (2018) га кўра, иккита машҳур атама "очик педагогика" ва "очик таълим амалиёти" дир. Бу икки атама бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, кўпинча фарқ қилмайди. Масалан, Weller (2013) очик педагогикага шундай таъриф беради: "Очик педагогика бу мўл-кўл, очик контентдан (масалан, очик таълим ресурслари, видеолар, подкастлар), шунингдек, тармоқлар ва унинг ичидаги талабалар алоқаларидан фойдаланади". Очик таълим амалиётлари, масалан, "таълимни лойиҳалаш ва таълимни қўллаб-қувватлашга мўлжалланган воқеа ва жараёнларни амалга ошириш билан боғлиқ тадбирлар мажмуи" деб таърифланган. Буларга Очик таълим ресурслари (ОТР) ва уларни яратиш, ишлатиш, шунингдек, қайта фойдаланиш қиради. Мослашув - "ОТР-ни қўллаб-қувватловчи педагогика" "таълим" деб номланган ва "тўплам" деб таърифланган. ОТРни тавсифловчи 5P рухсатномалари контекстида мумкин бўлган ёки амалий бўлган ўрганиш амалиётлари", очик лицензиялардан фойдаланиш орқали ёқилган 5P рухсатларини таъкидлайди [3].

Стивен Даунснинг таъкидлашича, комбинацион нуктаи назардан, ОТР ишлаб чиқариш истехзоли, чунки "якуний таҳлилда биз одамлар учун билим ишлаб чиқара олмаймиз [3].

Ресурсларни кўриб чиқамиз: Bookboon (реклама дастури), Масофавий таълим, таълим тадқиқотлари, таълим технологияси, FlexBook (CC BY-NC), бепул таълим, Бепул ўрта мактаб фан матнлари, Бепул ва очик кодли дастурий таъминот, интернет архиви, Ахборот тизимлари қўшма қўмитаси, Хоп академияси, МООС, бепул билим, merlot, OER4 мактаби, очик кириш, очик таркиб, Очик дарслар кутубхонаси, очик курс Ware, OpenLearn, очик

кутубхона, очик манба курслари, openstax, PhET интерактив симуляцияси, Gutenberg лойихаси, Сўровлар ва тестларнинг биргаликда ишлаши спецификацияси, Stiven Dauns, Онлайн ўқув маълумотлари.

Хулоса. Академик ахборот тизимларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишда тадқиқот ишимизда амалиёт раҳбарлари ва профессор-ўқитувчилар билар бирга талабаларнинг ҳам ўрганиш ва тажриба-синов ишларида босқичма-босқич ўзлаштиришлари давомда уларнинг когнитив, психологик ва ҳиссий ўзгаришлари ҳамда ўзлаштиришлари кузатиб борилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Матюшкина А.А. Представление о решении творческой проблемы в научной школе. 2017. – 120 с.
2. Байденко В.И., Оскарсон Б. Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса // Профессиональное образование и формирование личности специалиста. – М.: Профессия, 2002. – С. 23.
3. Маматов Д., Ш.Бекчонова. Масофавий таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш методикаси (монография) “Илм зиё заковат” нашриёти, Тошкент 2020. – 144 б.
4. Маматов Д. Этапы педагогическое проектирование процессов профессионального образования в электронной информационно-образовательной среде. Информатика ва унинг долзарб муаммолари. Илмий анжуман материаллари. (Тошкент. 30 октябрь 2018 йил.) – Б. 120-123.

Муаллиф:

Маматов Дилмурод Нармуратович - Тошкент шаҳридаги Янги аср университети ўқув ва илмий ишлар бўйича проректори, педагогика фанлари доктори (DSc).

УДК 372.851

"MATHEMATICAL LITERACY" AND "LOGICAL THINKING" PEDAGOGICAL FACTORS OF AVERAGE CORRELATION AND DEFINING THE RELATIONSHIP

“МАТЕМАТИК САВОДХОНЛИК” ВА “МАНТИКИЙ ТАФАККУР” ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАРИ
ЎРТАСИДАГИ КОРЕЛЯЦИОН БОҒЛИҚЛИКНИ АНИҚЛАШ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОРЕЛЯЦИОННОГО ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПЕДАГОГИЧЕСКИМИ ФАКТОРАМИ
«МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ» И «ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ»

Турдибоев Дилшод Хамидович

Гулистон давлат университети. 120100. Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: dilshod.turdiboyev.82@mail.ru

Abstract. In this article, the degree of connection between the main pedagogical factors (factors) of "Logical thinking" pedagogical factors (factors) given in determining students' mathematical literacy was mathematically based. In order to determine the importance of the "logical thinking" pedagogical factor (factor) in increasing students' mathematical literacy, the level of pedagogical correlation between the two factors was analyzed, and the regression level (correlation coefficient) was checked based on this.

Key words: Mathematical literacy, Logical thinking, factor, pairwise correlation, pedagogical correlation, regression, PISA, OESD, pedagogical correlational dependence.

Аннотация. Маскур мақолада, ўқувчиларнинг математик саводхонлигини аниқлашда келтирилган асосий педагогик фактор(омил)лардан “Мантикий тафаккур” педагогик фактор(омил)лари ўртасидаги боғлиқлик даражаси математик асослаб берилди. “Мантикий тафаккур” педагогик фактор(омил)нинг ўқувчиларнинг математик саводхонлигини оширишда қай даражада аҳамиятлилигини математик асосини келтиришда, жуфт омилли педагогик кореляцион боғлиқлик даражаси таҳлил қилинди ва шу асосида регрессион боғлиқлик(корреляция коэффициенти) даражаси текширилди.

Калит сўзлар: Математик саводхонлик, Мантикий тафаккур, фактор(омил), жуфт корреляция, педагогик корреляция, регрессия, PISA, OESD, педагогик корреляцион боғлиқлик.

Аннотация. В данной статье математически обоснована степень связи между основными педагогическими факторами (факторами) «Логического мышления» и педагогическими факторами (факторами), данными при определении математической грамотности студентов. С целью определения значимости педагогического фактора (фактора) «логического мышления» в повышении математической грамотности учащихся был проанализирован уровень педагогической корреляции между двумя факторами и на его основе проверен уровень регрессии (коэффициент корреляции).

Ключевые слова: математическая грамотность, логическое мышление, фактор, парная корреляция, педагогическая корреляция, регрессия, PISA, OESD, педагогическая корреляционная зависимость.

Кириш. Дунё глобаллашув шароитида ривожланиб бораётган бир даврда, таълим соҳасини ривожлантиришнинг долзарблиги ортиб бораётганлигини кузатишимиз мумкин. IX асрнинг иккинчи ярмида “Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (OESD)” томонидан дунё микёсида юзага келган турли ижтимоий

ва иқтисодий муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида илмий изланишлар олиб борилди. Айниқса, ушбу ташкилот негизида дунё бўйича таълимнинг асосий бўғинларидан бири бўлган умумий ўрта таълим тизимини ривожлантириш мақсадида халқаро тадқиқот (PISA, TIMSS) меъзонлари асосида математика таълим жараёнини ташкил қилиш бўйича тадбирлар амалга оширилмоқда. Халқаро баҳолаш мезонларида ўқувчиларнинг математик саводхонлик даражасини оширишда қандай педагогик омиллар муҳим аҳамиятлилигини аниқлаш ва шу асосида ўқув адабиётлари яратиш долзарб аҳамиятга эга [1], [2].

Тадқиқот объекти ва методлари

Тадқиқот объекти сифатида муаллиф томонидан Сирдарё вилоятидаги аниқ фанларга ихтисослаштирилган мактабларда ўқитиладиган математика фанини ўқувчиларнинг мантикий фикрлаш кўникмасини ривожлантириш жараёни. Мақолани тайёрлашда Республикамизнинг умутаълим муассасаларида математика фанини халқаро баҳолаш мезонлари асосида ўқитиш бўйича олиб борилган тадқиқот ишларини таҳлил қилиш ва математик-статистик усуллар [3,4,5,6].

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Педагогик омил – таълимда белгиланган ўқув материални ўзлаштириш учун таълим олувчилар ва ўқув-услубий мазмунга қўйиладиган талаблардан келиб чиқилган омиллар тушунилади.

Педагогик омиллар турли-хил бўлиб, улар ўзининг самарадорлик даражаларини акс эттирувчи кўплаб белгилари билан тавсифланади. Баъзи таълим жараёнларида педагогик омиллар ўртасидаги боғлиқлик узвий, баъзи ҳолатларда эса улар ўртасидаги боғлиқлик жуда паст кўрсаткичда бўлади. Педагогик омиллар ўртасидаги боғлиқлик даражаси узвий бўлса, қабул қилинаётган қарорлар аниқ ва таълим самарадорлигига таъсири кучли деб ҳисобланади.

Мантикий тафаккур – Шахс томонидан кўриб, эшитиб, билиб ва ҳис қилиб турган воқеликни оммабоп шаклда фикрлашни аниқлашчи психологик элементдир. Мантикий тафаккур қилиш барча психологик соғлом инсонларга хос жараён. Мантикий тафаккур маҳсули асосида пайдо бўлган фикрларни яхлит хулосаларга олиб келиш учун таҳлилий баҳолайдиган жараён ҳисобланиб, мазкур хулосалар шахснинг одоб ахлоқи, қадриятлари ва шахсий фазилатларига асосланади. Шундай қилиб, мантикий тафаккур тури орқали ўқувчиларнинг билиш қобилияти шахснинг психологик ва ҳиссий билиш имкониятлари билан бирлашади. Мантикий тафаккур қилиш нафақат шахснинг психик имкониятларига бевосита таъсир қилади, балки, уларни янада интуитив ва таҳлилий воқеликлар асосида ижобий қарорлар қабул қилиш имкониятини беради.

Педагогик корреляция – Тасодифий педагогик омиллар таъсир этиш натижасида, муаян бир тасодифий педагогик омиллардан бирининг ўзгаришига олиб келувчи боғлиқликни аниқлашнинг математик кутилмаси.

Жуфт омилли педагогик корреляция – иккита педагогик омиллар ўртасидаги боғлиқлик тушунилади.

Педагогик корреляцион боғлиқлик – бу таълимда тайин бир ўқув материални ўзлаштириш(математик ифодаси x ўзгарувчи) даражасига педагогик омиллар (математик ифодаси y эрксиз ўзгарувчи)нинг ўзаро боғлиқлик даражасини кўрсатувчи(ўртача қиймати) боғланиш. Педагогик корреляцион боғлиқлик, педагогик омилларнинг хилма-хиллиги, уларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги келтириб чиқаради. Алоҳида ҳолатларда эмас, балки кўп ҳолатларда намоён бўлади ва уни ўрганиш учун педагогик тажриба синовлар талаб қилинади [7].

Педагогик корреляция коэффициентлари қийматини ҳисоблашни x_i ва y_i лар билан белгиланувчи педагогик омилларнинг қийматлари орқали ифодаланувчи

$$cov(y, x) = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n}$$

формула ёрдамида ҳисобланувчи ковариация деб номланувчи икки(жуфт) педагогик омилнинг боғланганлик қийматини тавсифловчи ўлчамни ўзида намоён қилади. Бу ерда: n - педагогик таҳлил жараёнида кузатув сони, x_i ва y_i лар педагогик омилларнинг қиймати, \bar{x} ва \bar{y} лар педагогик омилларнинг ўртача қийматлари.

Тўғридан-тўғри педагогик корреляцион боғлиқлик мавжуд бўлганда ковариациянинг қиймати мусбат бўлади. Тескари педагогик корреляцион боғлиқлик бўлганда эса, $(x_i - \bar{x})$ ва $(y_i - \bar{y})$ ларнинг қийматлари ишораси турлича бўлади. Педагогик омиллар ўртасида боғлиқлик мавжуд бўлмаган ҳолларда ковариациянинг қиймати нолга яқинлашади. Ковариациянинг қиймати педагогик омилларнинг ўзаро боғлиқлигига боғлиқ бўлади. Педагогик омилларнинг боғлиқлигининг нисбий тавсифига эриши учун ковариация ўртача квадратик фарқларнинг кўпайтмасига бўлинади ва натижада, педагогик корреляциянинг чизикли коэффициенти келиб чиқади. σ_x ва σ_y лар x ва y педагогик омиллар сон қийматларининг ўртача арифметик фарқи бўлиб,

$$\sigma_x = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n},$$
$$\sigma_y = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n}$$

формула ёрдамида ҳисобланади.

Ушбу қийматларни билган ҳолда, чизикли педагогик корреляция коэффициенти ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади.

$$r_{yx} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} \quad (1)$$

Ушбу педагогик корреляция коэффициентининг қиймати $-1 < r_{yx} < 1$ ораликда қийматларни қабул қилади. Педагогик корреляция коэффициентининг мусбат қийматлари педагогик омилларнинг тўғридан тўғри боғлиқликни, манфий қийматлар эса, педагогик омилларнинг тескари боғлиқликнинг мавжудлигидан далолат беради. Агар педагогик корреляция коэффициенти, $r_{yx} = \pm 1$ га тенг бўлса, чизиқли функционал боғлиқлик билан ифодалаш мумкин бўлади. Агар педагогик корреляция коэффициенти, $r_{yx} = \pm 1$ га тенг бўлса, чизиқли корреляцион боғлиқлик мавжуд эмас дейилади.

Педагогик корреляция коэффициенти r_{yx} нинг педагогик омиллар ўртасидаги боғлиқликни турли қийматларда турлича тавсифлайди[7].

1. Агар педагогик корреляция коэффициентининг қиймати $-0,3 < r_{yx} < 0,3$ ораликда бўлса, педагогик омиллар ўртасида боғлиқлик деярли мавжуд эмас деб ҳисобга олинади.
2. Агар педагогик корреляция коэффициентининг қиймати $-0,5 < r_{yx} < -0,3$ ва $0,3 < r_{yx} < 0,5$ ораликда бўлса, педагогик омиллар ўртасида заиф боғлиқлик мавжуд деб ҳисобга олинади.
3. Агар педагогик корреляция коэффициентининг қиймати $-0,7 < r_{yx} < -0,5$ ва $0,5 < r_{yx} < 0,7$ ораликда бўлса, педагогик омиллар ўртасида боғлиқлик мавжуд деб ҳисобга олинади.
4. Агар педагогик корреляция коэффициентининг қиймати $-1 < r_{yx} < -0,7$ $0,7 < r_{yx} < 1$ ораликда бўлса, педагогик омиллар ўртасида кучли боғлиқлик мавжуд деб ҳисобга олинади[7].

Педагогик корреляция коэффициенти ишончлилик нуқтаи назардан таҳлил қилинади ва баҳоланади. Педагогик корреляция коэффициентининг аҳамиятлилигини текшириш учун статистиканинг Стъюдент меъзонидан фойдаланилади. Бунда, r_{yx} нинг ноль қийматга тенглиги, H_0 гипотеза сифатида фараз қилинади. Агар H_0 гипотеза қабул қилинмаса, у ҳолда ҳисобланган педагогик корреляция коэффициенти муҳим аҳамиятга эга деб, қабул қилинади.

Бунда, Стъюдентнинг t- мезонини ҳисоблашда қуйидаги моделдан фойдаланилади:

$$t_{xuc} = r_{yx} \sqrt{\frac{n - k - 1}{1 - r_{yx}^2}}$$

Бу ерда, k-омиллар сони.

Бизнинг мақоламызда, корреляцион таҳлил қилиш учун

X_i - “Мантикий тафаккур” педагогик омили

Y_i - “Математик саводхонлик”

1-жадвал

Ўқувчиларнинг танқидий фикрлаш кўникмасига эгаллиги бўйича тажриба-синов натижалари

№	Математик саводхонлик(ўқувчилар сони) Y_i	Мантикий тафаккур кўникмасига эга ўқувчилар сони X_i
1	25	16
2	24	17
3	25	21
4	24	20
5	25	18
6	25	19
7	25	21
8	25	22
9	25	21
10	25	20

1-жадвалдаги маълумотлар асосида “ Y_i -математик саводхонлик”, “ X_i - Мантикий тафаккур” педагогик омиллар ўртасидаги регрессион боғлиқликнинг жиқлигини (1) формулар ёрдамида текшираимиз.

Бу ерда, $\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$ ва $\bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}$ ўртача қийматларни ҳисобласак, $\bar{x}=20,5$; $\bar{y}=24,8$ келиб чиқади.

Юқоридаги ифодалар ва Excel дастури ёрдамида ҳисоблашлар бажариб қуйидаги жадвални ҳосил қиламиз (2-жадвал).

2-жадвалдаги параметрларни ҳисоблаш натижаларидан фойдаланиб, педагогик корреляция коэффициенти ҳисоблаймиз.

$$r_{yx} = \frac{4}{\sqrt{22,5 * 1,6}} = 0,67$$

Параметрларини ҳисоблаш натижалари

Y	X6	Y-Y'	X-X'	(X-X')(Y-Y')	(X-X') ²	(Y-Y') ²	X ²	Y ²
25	22	0,2	1,5	0,3	2,25	0,04	484	625
24	17	-0,8	-3,5	2,8	12,25	0,64	289	576
25	21	0,2	0,5	0,1	0,25	0,04	441	625
24	20	-0,8	-0,5	0,4	0,25	0,64	400	576
25	22	0,2	1,5	0,3	2,25	0,04	484	625
25	19	0,2	-1,5	-0,3	2,25	0,04	361	625
25	21	0,2	0,5	0,1	0,25	0,04	441	625
25	22	0,2	1,5	0,3	2,25	0,04	484	625
25	21	0,2	0,5	0,1	0,25	0,04	441	625
25	20	0,2	-0,5	-0,1	0,25	0,04	400	625
248	205			4	22,5	1,6	4225	6152

Хулоса. Ушбу ҳисобланган педагогик корреляция коэффициентининг қийматига асосан математик саводхонлик билан мантиқий тафаккур омили ўртасида жипс боғлиқлик мавжудлигини билдиради. Энди, ушбу корреляция коэффициентининг аҳамиятлилигини Стьюдентнинг t-меъзони бўйича қуйидагича текшираемиз.

$$t_{\text{ҳисоб}} = r_{yx} * \sqrt{\frac{n-k-1}{1-r_{yx}^2}} = 2,53$$

Стьюдентнинг t-меъзонининг жадвалдаги қиймати 0,95 ишончлик эҳтимоли ва эркинлик даражаларининг сони Y=8 бўлганида $t_{\text{кр}} = 2,53$ га тенг эканлигини кўришимиз мумкин. Мазкур ҳолатда $t_{\text{ҳисоб}} > t_{\text{кр}}$ бўлганлиги боис, ушбу жуфт корреляция коэффициентининг қиймати аҳамиятли деб айта оламиз. Бундан эса, ўқувчиларнинг математик саводхонлиги учун уларнинг мантиқий тафаккур қилиш даражасини ривожлантириш муҳим фактор(омил) деган хулосани қилишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизimini 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 8 декабрдаги 997-сонли Қарори.
3. PISA–2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.
4. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016, - 13 b.
5. Implementing the Proposed Mathematics Framework: Recommendations for PISA-2021, Peggy G. Carr, Ph.D., Vice Chair, PISA Governing Board Associate Commissioner, National Center for Education Statistics. May 25, 2018, - 17 b.
6. Assessing Reading, Mathematics and Scientific Literacy: A framework for PISA 2009. OECD, 2009, -165 b.
7. B.Yu.Xodiyev, T.Sh.Shodiyev, B.B.Berkinov “Ekonometrika”, O‘quv qo‘llanma, T. TDIU, 2017, - 148 b.

REFERENS:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiasini tasdiqlash to‘g‘risida» 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifati baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli Qarori.
3. PISA–2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.
4. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016, -27 b.
5. Implementing the Proposed Mathematics Framework: Recommendations for PISA-2021, Peggy G. Carr, Ph.D., Vice Chair, PISA Governing Board Associate Commissioner, National Center for Education Statistics (NCES) May 25, 2018.
6. Assessing Reading, Mathematics and Scientific Literacy: A framework for PISA 2009. OECD, 2009, -165 b.
7. B.Yu.Xodiyev, T.Sh.Shodiyev, B.B.Berkinov “Ekonometrika”, O‘quv qo‘llanma, T. TDIU, 2017, - 148 b.

Муаллиф:

Турдибоев Дилшод Хамидович - Гулистон давлат университети, Ахборот технологиялари факультети декани, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.

UDK 372.858

**THE ROLE OF INTERACTIVE METHODS IN THE TEACHING OF CERTAIN SUBJECTS IN THE
“HIGH PLANTS” MODULE OF BOTANY IN HIGHER EDUCATION**

OLIY TA'LIMDA BOTANIKA FANIDAN “YUKSAK O'SIMLIKLAR» MODULIDAGI AYRIM MAVZULARNI
O'QITISHDA INTERFAOL METODLARNING O'RNI

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ НЕКОТОРЫХ ПРЕДМЕТОВ В МОДУЛЕ
БОТАНИКИ “ВЫСШИЕ РАСТЕНИЯ” В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Saidmurotov Shohid Xusanovich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100183. Toshkent shahri, Chilonzor tumani Bunyodkor ko'chasi 27.

E-mail. ibobur.1991@mail.ru

Abstract. Pedagogical innovation describes the consistent introduction of innovations into pedagogical activity. The educational system and process will develop according to the didactic possibilities of pedagogical innovations. The innovative activity of the teacher is manifested as a force that mobilizes the pedagogical team, urges forward, encourages creativity, and guarantees the quality of the educational process. In this article, information on the systematics of high-spore plants, as well as open-seeded plants, as well as methods of obtaining biological dictations for their acquisition, and using interactive methods are revealed. In addition, the process of teaching module-specific topics was analyzed using interactive methods. There are different forms of control organized in the educational process. Biological dictation is a form of written control of students' knowledge and skills. The student should write quick answers to biological dictation questions, the answers should be short and clear. Since there is a fixed time allotted for writing each answer, the questions should be clear and concise, requiring meaningful answers. The answers to the questions of the biological dictation differ from other types of written control in that they do not make the student think too long and the answers are short and clear.

Keywords: rhinophyte, Lycopodium, interactive, Lycopodiophyta, Equisetophyta Pinophyta, case technology, concept analysis, latent, Vergil, senile.

Annotatsiya. Pedagogik innovatsiyalar pedagogik faoliyatga yangiliklarning izchil olib kirilishini tavsiflaydi. Pedagogik innovatsiyalarning didaktik imkoniyatlariga ko'ra ta'lim tizimi va jarayoni rivojlanib boradi. O'qituvchining innovatsion faoliyati pedagogik jamoani harakatga keltiruvchi, olg'a undovchi, bunyodkorlikka rag'batlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lib, ta'lim jarayonining sifatini kafolatlaydi. Ushbu maqolada yuksak sporali o'simliklar, shuningdek ochiq urug'li o'simliklarning sistematikasi bo'yicha ma'lumotlar va ularni o'zlashtirish bo'yicha biologik diktantalar olish, interfaol metodlardan foydalanish yo'llari ochib berilgan. Bundan tashqari, interfaol metodlar yordamida modulga xos mavzularni o'qitish jarayoni tahlil etilgan. O'quv jarayonida tashkil etiladigan nazoratning turli shakllari mavjud. Biologik diktant o'quvchilar bilim va malakalarining yozma nazorat shakli hisoblanadi. Biologik diktant savollariga o'quvchi tez javob yozishi kerak, javoblar qisqa va aniq bo'lishi talab etiladi. Har bir javobni yozishga qat'iy belgilangan vaqt ajratilgani sababli savollar aniq va lo'nda, ma'noli javoblar talab etadigan bo'lishi kerak. Biologik diktantning savollariga beriladigan javoblar o'quvchini uzoq o'ylantirmasligi bilan hamda javoblar qisqa va aniq bo'lishi bilan boshqa yozma nazorat turlaridan farqlanadi.

Kalit so'zlar: riniofit, Lycopodium, interfaol, Lycopodiophyta, Equisetophyta, Pinophyta, keys texnologiyasi, tushunchalar tahlili, latent, virgil, senil.

Аннотация. Педагогическая инновация характеризует последовательное внедрение инноваций в педагогическую деятельность. Образовательная система и процесс будут развиваться в соответствии с дидактическими возможностями педагогических инноваций. Инновационная активность педагога проявляется как сила, мобилизующая педагогический коллектив, побуждающая вперед, побуждающая к творчеству, обеспечивающая качество образовательного процесса. В данной статье раскрываются сведения о систематике высокоспоровых растений, а также растений открытого посева, а также о способах получения биологических диктантов для их приобретения и использования интерактивных методов. Кроме того, с использованием интерактивных методов был проанализирован процесс обучения модульным темам. В образовательном процессе организованы различные формы контроля. Биологический диктант – это форма письменного контроля знаний и умений учащихся. Ученик должен написать быстрые ответы на вопросы биологического диктанта, ответы должны быть краткими и четкими. Поскольку на написание каждого ответа отводится фиксированное время, вопросы должны быть четкими и лаконичными, требующими осмысленных ответов. Ответы на вопросы биологического диктанта отличаются от других видов письменного контроля тем, что они не заставляют студента слишком долго думать, а ответы кратки и ясны.

Ключевые слова: ринофит, Lycopodium, интерактив, Lycopodiophyta, Equisetophyta Pinophyta, кейс-технология, концептуальный анализ, латент, вергиль, сенил.

Kirish. Ta'lim amaliyotida pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi ta'lim tizimi modernizatsiyasining tarkibiy elementi hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda ta'lim-tarbiya jarayonlarini texnologiyalashtirish kam kuch va vaqt sarflagan holda kutilayotgan natijani qo'lga kiritishga imkon beradi, o'qitish sifatini yaxshilab, samaradorligini oshiradi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

Pedagogik innovatsiyalar pedagogik faoliyatga yangiliklarning izchil olib kirilishini tavsiflaydi. Pedagogik innovatsiyalarning didaktik imkoniyatlariga ko'ra ta'lim tizimi va jarayoni rivojlanib boradi. O'qituvchining innovatsion faoliyati pedagogik jamoani harakatga keltiruvchi, olg'a undovchi, bunyodkorlikka rag'batlantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lib, ta'lim jarayonining sifatini kafolatlaydi. Shu sababli har bir o'qituvchi innovatsiyalarning mohiyatini to'la tushungan holda o'z faoliyatiga izchil tatbiq eta olishi zarur.

Didaktik adabiyotlarda oliy o'quv yurti ta'lim mazmuni quyidagi tarkibiy qismdan iborat bo'lishi aniqlangan:

1. Bilimlar – g'oyalar, nazariyalar, qonuniyatlar, tushunchalar va hokazo;
2. Faoliyat usullari – ko'nikma va malakalar;
3. Ijodiy faoliyat tajribalari – mustaqil va ijodiy, mantiqiy, tahliliy tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalari;
4. Qadriyatlar tizimi;
5. Konpetentsiyalar.

Oliy o'quv yurtida har bir o'quv kursi bo'yicha tuziladigan o'quv dasturi va unga mos holda tayyorlanadigan darsliklarda yuqorida qayd etilgan ta'lim mazmunining tarkibiy qismlari o'z ifodasini topishi lozim.

Bugungi kunda amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, Keys texnologiyasi, "Tushunchalar tahlili" organayzeri, blended learning (aralash o'qitish) va mahorat darslari ta'limning innovatsion shakllari sifatida e'tirof etilmoqda va botanika fanida ularning qo'llanilishi dolzarb vazifalardan sanaladi.

Botanika fanining "Yuksak o'simliklar" modulidagi yuksak sporal va ochiq urug'lilar bo'limini o'qitish jarayonida interfaol usullarni qo'llash ta'lim mazmunini oshirishga xizmat qiladi. O'qitishning interfaol metodlarining quyidagi xususiyatlari mavjud:

- insonning muhim hayotiy ehtiyoji bo'lgan muloqot - ta'lim-tarbiya jarayonining barcha bosqichlarida qo'llaniladi;
- ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarga o'z kuchi, bilimi, iqtidorini namoyon etishga keng imkoniyatlar beriladi;
- talabalarning kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashida ijtimoiy-psixologik jihatdan qulay muhit yaratilib, muloqotda bosqichma-bosqich va samarali ishtirok etishga zamin tayyorlanadi;
- talabalar muloqotda faol ishtirok etishlari uchun faqat eshitishlari yetarli emas, balki eshitganlarini tahlil qilish, fikr yuritish, fikrlarning asosli va tushunarli bo'lishiga erishish lozimligini anglaydilar;
- talabalar bilan hamkorlikda, kichik guruhlarda ishlashi orqali qo'yilgan vazifalarni talab darajasida bajarish, olingan natijalarni tahlil qilish, ularning to'g'riligini tekshirib ko'rish, taqdim etish va boshqa guruhlar tomonidan e'tirof etishlariga erishishlari lozim [1].

O'quv jarayonida tashkil etiladigan nazoratning turli shakllari mavjud. Biologik diktant o'quvchilar bilim va malakalarining yozma nazorat shakli hisoblanadi. Biologik diktant savollariga o'quvchi tez javob yozishi kerak, javoblar qisqa va aniq bo'lishi talab etiladi. Har bir javobni yozishga qat'iy belgilangan vaqt ajratilgani sababli savollar aniq va lo'nda, ma'noli javoblar talab etadigan bo'lishi kerak. Biologik diktantning savollariga beriladigan javoblar o'quvchini uzoq o'ylantirmasligi bilan hamda javoblar qisqa va aniq bo'lishi bilan boshqa yozma nazorat turlaridan farqlanadi.

1. Tushirib qoldirilgan so'zlarni o'z joyiga qo'ying.

Qirququloqlarda induziy _____ deyiladi. Ofioglansum lotinchada _____ so'zini anglatadi. Marattiyalarning keng tarqalgan turkumlaridan biri _____ hisoblanadi. _____ soruslar deb aytiladi. _____, _____, _____ Marsiliya o'simligi unib chiqadi. *Azolla filiculoides* _____ o'sadi. Suvga botgan burglar uzun-uzun ipsimon _____ bo'lingan va _____ bilan qoplangan. Suvga botib turgan barglarning asosiy qismlarida to'p-to'p bo'lib joy olgan sharsimon _____ yoki _____ hosil bo'ladi.

Tushirib qoldirilgan so'zlar doskaga yoziladi. O'quvchilar mos so'zlarni javob varaqasiga ketma - ket yozadilar.

Quyida yuksak o'simliklar modulidan o'rin olgan mavzular asosida topshiriqlarni tayyorlanishi ko'rib o'tamiz. Yuksak o'simliklar quyidagi bo'limlarga bo'linadi: 1. Rhyniophyta 2. Zoosterophyta 3. Bryophyta 4. Lycopodiophyta 5. Psilotophyta 6. Equisetophyta 7. Polypodiophyta 8. Pinophyta 9. Magnoliophyta, Anthophyta [3].

Topshiriqlarni bajaring

1. O'zbekiston "Qizil kitobi" ga kiritilgan yuksak o'simliklar namunalari Tabiatni muhofoza qilish Xalqaro uyushmasi tomonidan ishlab chiqilgan tasnifga binoan 4 toifaga ajratiladi. Ularni ketma-ketlikda to'g'ri raqamlab ko'rsating.

Toifalar	javob raqamlar
Noyob turlar (malum kichik maydonlarda o'ziga xos sharoitlarda saqlanib qolgan, tez y o'qolib ketishi mumkin bo'lgan va jiddiy nazoratni talab etuvchi turlar).	
Y o'qolib ketgan yoki y o'qolish arafasidagi turlar	
Kamayib borayotgan turlar	
Y o'qolib borayotgan turlar	

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

2. T.A.Rabotnov bo'yicha yuksak o'simliklar modulidagi o'simliklar hayotini yoshi boyicha quyidagi asosiy davrlarga bo'lingan tariflari bilan juftlang.

№	Tarifi	№	Atamalar	
1	o'simliklarning yoshi kattalashgan sari generativ ko'payish xususiyatini yo'qotadi, shundan boshlab o'simlikning qarish davri kuzatiladi.	A	Latent davri.	
2	o'simlik hayotida sporalar yoki urug'lar bilan ko'payishning boshlanishi bilan tavsiflanadi.	V	Virginil davri.	
3	nda o'simlik spora, urug' yoki mevalar hosilda tinim davrida uchraydi. Tinim davri har xil o'simliklarda har xil davom etadi. Qulay sharoit vujudga kelishi bilan o'nib chiqadi. Terakning urug'i hayotchanligini 3-4 kundan to 3 haftagacha saqlay oladi, bazi bir begona o't o'simliklar esa urug'ining hayotchanligini bir necha o'n yillab saqlay oladi.	S	Generativ davr.	
4	davrda o'simlikning nihollik, yosh o'simliklar va voyaga yetgan holatidir. Nihollar yosh o'simliklardan urug'palla barglarining bo'lishi bilan farqlanadi.	D	Senil (qarilik) davri.	
Javob:	1 -	2 -	3 -	4 -

3. Moslanishiga ko'ra, yuksak o'simliklarning ekologik guruhlarini aniqlang va jadvalga har bir rasm ostiga mos raqamlarni yozing.

Gidatofitlar 2) Gidrofitlar 3) Gigrofitlar 4) Mezofitlar 5) Kserofitlar

4. FSMU texnologiyasi

Savol	Urug'li qirqquloqlar va bennetitsimonlar sinfi vakillarining qirilib ketishiga nima sabab bo'lgan?
F-fikringizni bayon eting	
S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
U- fikringizni umumlashtiring	

5. Yuksak o'simliklarni suv bilan taminlanishi yoki namlik sharoitiga moslanishiga ko'ra ekologik guruhga ajratish va berilgan to'g'ri tarif bilan juftlang.

1	Gidatofitlar	A	dasht, cho'l va chala cho'l zonalarida keng tarqalgan.		
2	Gidrofitlar	V	hayoti doimo suvda o'tuvchi bu guruhga asosan suv o'tlari kiradi.		
3	Mezofitlar	S	tanasining bir qismi suvdan tashqarida, qolgan qismi suv qatlamida joylashgan o'simliklardir.		
4	Kserofitlar	D	ko'pchilik madaniy va yovvoyi o'simliklar kiradi		
Javob:		1 -	2 -	3 -	4 -

6. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to'g'ri?

- A. Moxlarning jinsli nasli yaxshi taraqqiy etmagan.
- B. Poyabargli moxlar vegetativ, jinsli va jinssiz ko'payadi.
- S. Plaunlarning poyasida dixatomik ravishda shoxlanish mavjud emas.
- D. Makrosporadan onalik o'simtasi o'sib chiqmaydi.
- E. Qirqbo'g'imning poyasi siydik haydovchi dori sifatida ishlatiladi.
- F. Marshansiyani 1 - marta fransuz vrachi Marshanse topgan va o'z nomiga qo'ygan.

Javob:

A	B	S	D	E	F

3-topshiriq. Mavzular bo'yicha keys-stadi texnologiyasi asosida topshiriqlar to'plamiga javob bering.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

1-Keys bayoni. Bugungi kunda dunyo aholisi ortib borayotgan bir vaqtda ularning oziq-ovqat, kiyim kechak va boshqa har xil ijtimoiy xizmatlarga ham kundan kun talab ortib bormoqda. Bu ehtiyojlarni qondirish uchun albatta tabiat boyliklaridan foydalaniladi. Lekin hozirgi vaqtda butun yer yuzida o'simliklar va hayvonlar xilma-xilligi kamayib bormoqda.

Manbalardan ma'lumki bizning hududimiz ham o'simlik va hayvonlarga juda boy bo'lgan. Lekin Yovvoyi anor, qizil lola sallagul, shirach va shunga uxshash nafis gulli o'simliklarning kamayib ketganligining guvohi bulamiz. Shuning bilan birga dorivor o'simliklar ham kamayib borayotganidan dunyo olimlari va aholisi xavotirda [2].

Keys savollari: Aholini sifatli oqsilga boy o'simliklardan olinadigan oziq-ovqat bilan ta'minlashda qanday chora tadbirlar qilish kerak? Tabiatdagi kamayib borayotgan o'simliklarni (gulli, dorivor) qanday saqlab qolish va ko'paytirish mumkin? Manba: 1. Xujanazarov U.E., Muxamedjanova D. Ekologiya va tabiatni muxofaza qilish. Toshkent, TDPU nashriyoti, 2016. – 225 b. 2. Xo'janazarov O'.E. va boshqalar. Botanika. T., 2022. – 400 b. 2. O'zbekiston Respublikasi «Qizil kitobi», 2019.

Keys tahlili: 1. Bugungi kunda jahon va mamlakatimiz seleksionerlari tomonidan kam vaqt oralig'ida ko'p mahsulot beradigan o'simlik navlari (masalan pavloniya daraxti, paxta va hakoza) yaratilmoqda. Ana shu o'simliklarni yetishtirish bo'yicha aholi orasida tushuntirish ishlari olib borish bilan bir vaqtda ko'paytirish, saqlab qolish, ishlari olib borilmoqda. 2. Jahonda va mamlakatimizda o'simlik olami keskin kamayib bormoqda, ularni kamayib ketishi munosabati bilan xalqaro va O'zbekiston «Qizil kitob»i chop etildi. Ular huquqiy muhofazaga olindi. Bundan tashqari bir necha qo'riqxonalar va buyurtmaxonalar tashkil etildi. Ular soni ko'paytirilib davlat tamonidan nazorat qilinmoqda.

Talabalarga metodik ko'rsatma: 1. Yuksak sporal o'simliklar bo'limini takroran o'qib chiqing. 2. O'simlik olamini muhofaza qilish yo'llari boyicha fikr yuriting. Keysni yechish jarayoni: Yuksak sporal o'simliklar mavzusini takroran o'qib chiqib, ularning tabiatda va xalq xo'jaligidagi ahamiyatini aniqlaydilar. Shu bilan birga hozirgi kunda mahsuldor va tez o'sadigan o'simlik turlarini yaratishda seleksiya yangiliklarini biladilar, mamlakatimizdagi qo'riqxonalar haqida va qizil kitobga kiritilgan usimliklar haqida ma'lumot to'playdilar. 3. "Tushunchalar tahlili" organayzerini to'ldiring:

Tushunchalar	Mazmuni
Riniofitlar	
Plaunlar	
Qirqbo'g'imlar	
Qirqqo'loqlar	
Ochiq urug'lilar	

Xulosa. Botanika fanini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish talabalar tomonidan nafaqat DTS bilan meyorlangan bilim, ko'nikma, malakalar, balki umumiy va xususiy kompetentsiyalarni shakllantirish orqali pedagogik kadrlarning malaka talablariga javob beradigan raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolipova J.O., Biologiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalar. Pedagogika oliy o'quv yurti talabarlari uchun darslik. "Cho'lpon" –T.: 2011 yil. – 180 b.
2. Xo'janazarov O'.E., Muxamedjanova D. "Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish" darsligi, TDPU, T.: 2016 yil. – 225 b.
3. Xo'janazarov O'.E. va boshqalar. Botanika. Darslik. Toshkent: Innovatsiya Ziyo, 2022. – 400 b.
4. Yakubjonova Sh.T., Ishmo'minov. "Ekologiya va atrof muhit muhofazasi" o'quv qo'llanma, T: Bookmany print, 2022-166 b.

Muallif:

Saidmuratov Shohid Xusanovich - Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Botanika va ekologiya kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi

УДК 372.879.6

ORGANIZING PHYSICAL EDUCATION LESSONS ON THE BASIS OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ

ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Искандаров Ислон Шукурович

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: i-iskandarov2020@gmail.com

Abstract. The article discusses the issues of preparing future physical education teachers for innovative activities, the organization of the content of physical education lessons on a scientific basis, modernization of its organizational and technological basis, the development of future development trends.

Keywords: lesson, circle training, technology, creative potential, health, health technology, game technology, elements of martial arts.

Аннотация. Мақолада бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини инновацион фаолиятга тайёрлаш масалалари, жисмоний тарбия дарслари мазмунини илмий асосда ташкил қилиш, унинг ташкилий ва технологик асосларини модернизациялаш, келажақда ривожланиш тенденцияларини ишлаб чиқиш тўғрисида фикрлар баён этилган.

Калит сўзлар: дарс, тўгарак машғулоти, технология, ижодий салоҳият, саломатлик, соғлиқни сақлаш технологиялари, ўйин технологияси, жанг санъати элементлари.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы подготовки будущих учителей физической культуры к инновационной деятельности, организации содержания уроков физической культуры на научной основе, модернизации ее организационно-технологической базы, разработки перспективных направлений развития.

Ключевые слова: урок, кружковая тренировка, технология, творческий потенциал, здоровье, оздоровительная технология, игровая технология, элементы единоборств.

Кириш. Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларига жисмоний тарбия мазмунини илмий асосда ўргатиш, унинг ташкилий ва технологик асосларини модернизациялаш, келажақда ривожланиш тенденцияларини ишлаб чиқиш педагогика фани олдида турган долзарб масалалардан биридир. Бунда инновацион фаолиятнинг мақсади жамият томонидан белгиланиши ҳамда унинг натижаси жамият манфаатлари билан боғлиқлиги, ёшларни ижтимоий муносабатлар томон йўллаши, ижтимоий тажриба орттириш учун инсондаги табиий имкониятларни руёбга чиқаришга замин яратиши.

Рақобатга асосланган меҳнат муҳитини вужудга келтиришнинг асосий омилларидан бири - ўқитувчиларни инновацион фаолиятга йўналтириш ва бу фаолиятга тайёрлаш орқали таълим жараёнига замонавий педагогик технологияларни татбиқ этиш, ўқувчиларга билим беришни кафолатлаш ҳамда таълим самарадорлигига эришишдан иборат.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Умумий ўрта таълим мактаблари фаолиятининг устувор йўналиши - бу синфда ва синфдан ташқари машғулотларда замонавий таълим технологияларидан фойдаланиш орқали таълим сифатини оширишдир. Шунинг учун замонавий ўқитувчи ушбу технологияларни мукамал билиши ва ўз дарсларида муваффақиятли қўллаш билиши зарур. Инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда, ўқитувчи нафақат жисмоний сифатларни яхшилаш, балки ўқувчиларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантиради. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қисқартириш, комплекс таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Жисмоний тарбия ўқитувчиси бу алоҳида касб. Буни танлаб, ўқитувчи болалар саломатлиги, уларнинг жисмоний, ақлий, ахлоқий ва ижтимоий ривожланиши учун жавобгар шахс ҳисобланади. Шунинг учун унинг касбий фаолиятида муҳим ўринни соғлиқни сақлаш технологиялари эгаллайди, унинг мақсади ўқувчига мактабда ўқиш даврида соғлиқни сақлаш, соғлом турмуш тарзи учун зарур билим ва кўникмаларни шакллантириш, олинган билимларни кундалик ҳаётда қандай фойдаланишни ўргатишдир.

Саломатликни сақлашга қаратилган таълим технологиялари ўқувчиларнинг соғлиғига таъсир қилиш даражаси нуқтаи назардан энг муҳимдир, чунки улар болаларнинг билим фаоллигининг ёшга боғлиқ хусусиятларига, мотор ва статик юктамаларнинг макбул комбинациясига, кичик гуруҳларда машғулотларга, кўриш қобилиятидан фойдаланишга ва турли хил маълумотларнинг комбинациясига асосланган [1].

Педагогик фаолиятда соғлиқни сақлашнинг педагогик технологияси қуйидагиларни ўз ичига олади: болаларни тиббий кўрик натижалари билан таништириш; ўқув ишларида уларнинг ҳисоби; ўқувчилар ва умуман оиланинг соғлом ҳаётини шакллантиришда ота-оналарга ёрдам бериш; ўқишга қизиқиш билдириш учун шароит яратиш.

Синфда соғлом психологик муҳит яратилишини соғлиқни сақлашнинг асосий йўналишларидан бири деб биламиз. Шундай қилиб, муваффақиятга эришиш жараёни бутун ўқув жараёни учун ижобий мотивацияни шакллантиришга ёрдам беради ва шу билан ҳиссий тангликни камайтиради, ўқув жараёнининг барча иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг қулайлигини оширади. Амалиёт шунини кўрсатадики, ёшга боғлиқ хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ўйин технологияларидан фойдаланиш долзарблигини йўқотмайди. Ҳар бир ёшда ўзига хос ўйинлар тўплами мавжуд, гарчи истиснолар мавжуд бўлса ҳам. Ўйин технологияси - бу оддий дарсни қизиқарли ва қизиқарли қилиш имконини берадиган ноёб ўрганиш шакли. Жисмоний тарбия дарсларида ўйин фаолияти ўқув жараёнида муҳим ўрин тутди. Ўйин фаолиятининг қиймати боланинг психологик ва педагогик хусусиятларини инobatга олишига, унинг эҳтиёжлари ва манфаатларига жавоб беришига асосланади [2].

Жисмоний тарбия дарсларида инновацион технологияларни татбиқ этиш, бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиси фаолиятининг мазмуни ва мақсадини янгича қуришга талаб кучайганлигини қуйидагиларда кўриш мумкин [3]:

– мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритиши билан буюк маънавия-тимизни тиклаш, соғлом турмуш тарзини барча фуқаролар, энг аввало, ёшларга сингдириш давлатимиз сиёсатида устувор йўналиш

килиб белгиланиши, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларидаги каби узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида фаолият юритаётган ўқитувчиларни замон талаблари ва жаҳон андозалари асосида тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, улар тарбиялаётган ёшларда жисмоний сифатлар, юксак маънавий маданият, ахлоқ ва маърифат фазилатларини шакллантириш ва сингдириш муаммоларининг ечимини давр тақозо этиши;

– давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири – маънавий жиҳатдан баркамол, жисмоний ва руҳий жиҳатдан соғлом, Ватан сарҳадларини ҳимоя қилиш учун жисмонан чиникқан, фидоий инсонни тарбиялаш, таълим ва маориф тизимини такомиллаштириш, миллий истиклол ғояси асосида маънавий ва руҳий жиҳатдан янги авлодни вояга етказишга ижтимоий зарурат туғилиши;

– миллий маънавиятимизни тиклаш борасида олиб борилган, давом этаётган ишлар, халқ таълимининг тубдан ислоҳ қилинаётгани жамиятимизда ҳар томонлама баркамол, соғлом авлод тарбиясига кенг катта эътибор қаратилиши тенденциясининг кучайиши;

– универсал технологиялар билан боғлиқ глобаллашув жараёнида узлуксиз таълим тизимида жисмоний тарбияни ўқитишда замонавий педагогик технологиялар, инновацион ёндашувлар асосида талкин қилинишига ижтимоий зарурат туғилиши ва бошқалар.

Жисмоний тарбияга эътиборнинг кучайганлигини уч босқичли «Умид ниҳоллари», «Баркамол авлод», «Универсиада» каби спорт мусобақаларининг ташкил этилганлиги ва мунтазам ўтказилиб келинаётганлигида, ёки спортнинг кўплаб турлари бўйича Ўзбекистондан Олимпиада ва жаҳон чемпионлари етишиб чиқиб, мамлакатимиз довуғини бутун дунёга тараннум этишида ҳам кўриш мумкин. Бундан ташқари, барча мактаб ва маҳаллаларда ҳам турли спорт мусобақалари ташкил этилмоқда, оилавий мусобақаларни ўтказиш йўлга қўйилиб борилмоқда.

Жисмоний тарбия – соф спорт мусобақаларидан иборат бўлган жараёнгина эмас, балки ушбу тарбия орқали ёшларда ахлоқий-иродавий хислат ва фазилатлар таркиб топтирилишидир. Жисмоний машқларни бажариш давомида ёшларда ирода, тезлик, чаққонлик, чидамлилиқ тарбияланади, уларнинг соғлиги мустаҳкамланади, иш қобилиятлари, ақлий фаоллиги оширилади, жасурлик, ҳалоллик, қатъийлик, мустақиллик каби ахлоқий хулқ меъёрлари таркиб топади, етуклик сари қадам ташланади.

Жисмоний тарбия дарсларида ўқитувчи ҳар томонлама етук: чиникқан, соф фикрли, мард, саботли, қатъиятли, келажакда Ватанни ҳимоя қила оладиган шахсларни камол топтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу нуқтаи назардан, бўлғуси жисмоний тарбия ўқитувчиларининг фаолиятини инновацион ташкил қилиш, таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва бойитиш муҳим аҳамият касб этади. Таълим жараёнини ривожлантириш билан биргалликда ҳозирги кун талаблари олдида турган долзарб масала – бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчи-ларини назарий ва амалий жиҳатдан инновацион фаолиятга тайёрлаш, ёш авлодни жисмонан тарбиялашда самарадорликка эришишдир. Зеро, фақат жисмонан баркамол, соғлом шахсгина ўзининг интеллектуал, маънавий имкониятларини тўлақонли намоён этиш имкониятига эга бўлади.

Шу маънода мамлакатимизда жисмоний тарбия тизимининг тарихий тажрибаларини қиёсий-таҳлилий ўрганиш, амалий тажрибаларини танқидий мушоҳада қилиш асосида умумлаштириш, жисмоний тарбия ўқитувчиларининг инновацион фаолиятини тўғри ташкил қилиш, унинг истикболли стратегиясини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун мақсадли педагогик тадқиқотларни амалга ошириш зарурати келиб чиқади.

Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларига жисмоний тарбия мазмунини илмий асосда ўргатиш, унинг ташкилий ва технологик асосларини модернизациялаш, келажакда ривожланиш тенденцияларини ишлаб чиқиш педагогика фани олдида турган долзарб масалалардан биридир. Бунда инновацион фаолиятнинг мақсади жамият томонидан белгиланиши ҳамда унинг натижаси жамият манфаатлари билан боғлиқлиги, ёшларни ижтимоий муносабатлар томон йўллаши, ижтимоий тажриба орттириш учун инсондаги табиий имкониятларни рўёбга чиқаришга замин яратади.

Бугунги кунда педагогика соҳасида янги илмий йўналиш – педагогик инновация ва таълим жараёнини янгилаш ғояларининг пайдо бўлиши натижасида ўқитувчининг педагогик фаолиятида ҳам янги йўналиш – «ўқитувчининг инновацион фаолияти» тушунчаси пайдо бўлди.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти – узлуксиз равишда янгиланган асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил этишдан иборат, муайян вақт давомида шаклланиб, такомиллашиб борадиган жараён. Жисмоний тарбия ўқитувчиларининг инновацион фаолиятининг асосий белгилари қуйидагиларда ўз ифодасини топади [4]:

- ижодий фаолият фалсафасини жисмоний тарбия концепциялари билан уйғунлаштириш;
- педагогик тадқиқот методларини эгаллаш;
- муаллифлик концепцияларини яратиш қобилияти;
- тажриба-синов ишларини режалаштириш ва амалга ошира олиш;
- ўзидан бошқа тадқиқотчи-педагоглар тажрибаларини қўллаш олиш;
- ҳамкасблар билан ҳамкорлик;
- фикр алмашиш ва методик ёрдам кўрсата олишлик;
- зиддиятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;
- янгиланган жисмоний тарбия дарсларига татбиқ этиш, уларни ўз шароитига мослаштира олиш.

Жисмоний тарбия ўқитувчисининг инновацион фаолияти – ижодий ёндашув, ижодий фаоллик, янгиликни киритишга технологик ва методологик тайёргарлик, янгича фикрлаш, муомала маданиятида намоён бўлади.

Инновацион фаолият даврида янгиликлар, инновациялар, том маънода таълим жараёнига сингиб боради. Шу сабабли таълим тизимидаги инновацияларни педагогик жараёнга киритиш бир неча босқичда амалга оширилади [4]:

- мавжуд педагогик муаммони таҳлил қилиш;
- мўлжалланаётган таълим тизимини лойиҳалаш;
- педагогик жараёндаги ўзгаришлар ва янгиликларни режалаштириш, уларни ташкил қилиш ва назоратини олиб бориш.

Жисмоний тарбия ўқитувчиларини инновацион фаолиятга тайёрлашдан мақсад – ўқитувчининг янгиликка интилувчанлиги, ўз устида мустақил ишлаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш, замонавий педагогик технологиялар, интерфаол методлардан фойдаланиб, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларни ўтказиш малакасини такомиллаштиришдан иборат.

Жисмоний тарбия ўқитувчиларини инновацион фаолиятга тайёрлашда қуйидаги йўналишлар инobatга олинади:

- янгиликни идрок қилишга инновацион тайёргарлик;
- бўлғуси жисмоний тарбия ўқитувчиларининг Давлат таълим стандартларида кўрсатилган ўқувчиларнинг эгаллаши лозим бўлган минимал талабларни уларда шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган фаолиятга ижодий ёндашишга ўргатиш;
- ижодкорликка асосланган фаолиятни ташкил қилиш.

Инновация жараёнлари, уларнинг функциялари, ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари, бошқариш тамойилларининг педагогик асосларини ўрганиш – ўқитувчи фаолиятини жаҳон андозаларига мос ҳолатда ташкил этишга имкон туғдиради. Бунда жисмоний тарбия ўқитувчиси инновацион фаолияти янгилик киритишнинг самарасини белгиловчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади.

Ўқитувчи инновацион фаолиятда қуйидаги қобилиятларини намоён этади [5]:

- дарс машғулотларида ижодий мотивацияни қўллади, касбий фаолиятни баҳолайди;
- ўқувчиларнинг ижодий ўзаро фаолиятига ҳамкорлик қилади;
- катъиятлик, масъулиятлик ва ҳалоллик билан ишини ташкил этади;
- инновацион фаолиятга бўлган заруратни аниқлайди;
- ижодий фаолиятга жалб қилишга тайёргарлик кўради;
- шахсий мақсадларни инновацион фаолият билан мослаштиради ва бошқалар.

Мактабдаги дарслардаги ўйин фаолияти ўқувчиларнинг ўқув фаолиятига қизиқишини ошириш учун имконият яратади. Бу сизга кўпроқ маълумот олишга имкон беради, ўйинда моделлаштирилган аниқ ҳаракатларнинг мисолларига асосланиб, болаларга ўйин давомида қийин вазиятларда масъулиятли қарорлар қабул қилишни ўрганишга ёрдам беради.

Дарсларнинг ўйин шаклларида фойдаланиш ўқувчиларнинг ижодий салоҳиятини оширишга ва материални чуқур, мазмунли ва тезкор ривожланишига олиб келади. Ўқув жараёнидаги ўйинларнинг иш шакллари бир қатор функцияларни бажариши мумкин: ўқув, ўқув, тузатиш-ривожлантириш, психотехника, коммуникатив, кўнгил очиш, дам олиш.

Умумий ривожланиш машқлари билан флеш-презентациялар ва видеоларни яратиш ўқитувчига ёрдамчи бўлиши мумкин. Бундай материалдан эрталабки машғулотлар пайтида фан ўқитувчилари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Уй вазибаларининг турларидан бири "Соғлом турмуш тарзи ва мен", "Тушириш усуллари", "Ёмон одатлар", "Гимнастика" ва ҳоказолар бўйича тақдиротни яратиш бўлиши мумкин. Болалар бундай вазибаларни мустақил равишда ҳам, гуруҳларда ҳам бажара оладилар, бу эса уларга ўзларининг ижодий қобилиятларини намоёниш этган ҳолда лойиҳаларни ("Жисмоний фаолиятнинг ўқувчи соғлиғига таъсири") давом эттиришга имкон беради.

Дарсларда, шунингдек, ўқувчиларнинг билимларини синаш ва мустаҳкамлаш учун тест ўтказиш мумкин.

Жисмоний тарбия дарсларида ўқитиш жараёнида даражани табақалаштириш технологиясидан фойдаланган ҳолда ўқувчиларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш ва моторли фаолиятини ривожлантириш мумкин. Машғулотларнинг асосий натижалари болаларда касалликнинг олдини олиш, шунингдек жисмоний машқларга бўлган қизиқишни ошириш, ҳар кимнинг ўзини англаши, муваффақиятга эришиш имкониятидир.

Агар ҳар бир ўқувчи ўзининг шахсий қобилиятлари ва қобилиятларига мос келадиган вақтни оладиган бўлса, унда мактаб ўқув дастурининг асосий ядросини кафолатланган тарзда эгаллашни таъминлаш мумкин. Шу тарзда дарсларда қатнашишни давом эттирган ҳолда, бу болалар ўзларининг қобилиятларига ишонч ҳосил қилмоқдалар ва аста-секин мунтазам машғулотларга қатнашмоқда.

Баъзи болалар ўзларининг қобилиятларига ишонч ҳосил қилишлари керак, ишонтирадилар ва рағбатлантирадилар; бошқалар - ҳаддан ташқари ғайратдан сақланиш; учинчиси - қизиқиш учун. Буларнинг

барчаси мактаб ўқувчиларига топшириқларни бажаришда ижобий муносабатни шакллантиради ва ижтимоий фаолият учун замин яратади. Барча белгилар тортишилиши керак. Кучли болаларни кучсизларга ёрдам беришлари, уларга машқни муваффақиятли якунлаш учун заиф ўртокни тайёрлашни таклиф қилишлари ва бу учун уларга юқори баҳо беришлари кераклигига эътибор беринг.

Хулоса. Мактаб ўқувчиларини ҳар томонлама ўрганиш, турли хил маълумотларнинг таққосланиши болаларнинг кечикишининг сабабларини аниқлашга, ушбу сабабларнинг асосий сабабини аниқлашга ва дифференциал ўқитиш услубига асосланган педагогик таъсирни амалга оширишга имкон беради. Ушбу технология ўқув жараёнини осонлаштиради, талаба исталган ҳаракат шаклландирган моторли кўникмалар захирасини босқичма-босқич тўплаш билан мақсадга эришади. Жисмоний тарбия машғулотида, таълим таркибий қисмидан ташқари, соғлиқни яхшилаш йўналиши ва машғулотга ёндошиш керак. Шунинг учун жисмоний тарбия дарслари: алоҳида назарий, алоҳида амалий ва методик ва алоҳида амалий бўлиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Машарипов И. Спорт психологияси. - Самарканд: СамДУ нашр-матбаа маркази, 2013. - 98 б.
2. Махкамжонов К.М. Тайёрлов синфларида жисмоний тарбия дарслари. - Т.: «Ўқитувчи», 2011. – 94 б.
3. Усмонхужаев Т.С., Арзуманов С.Г., Қодиров В.А. Жисмоний тарбия. - Т.: «Ўқитувчи», 2013., - 144 б.
4. Насриддинов Ф.Н., Шатерников Э.К. Инсон омилини шакллантиришда жисмоний тарбия ва спорт. – Т.: «Ўқитувчи», 2003. -102 б.
5. Семенова З.В. Новые инновационные технологии в образовании: состояние и проблемы. // «Интернет янгиликлари ахборотномаси». Т., 2012, 2-сон. Б. 37-40.

Муаллиф:

Искандаров Ислон Шукурович - Гулистон давлат университети катта ўқитувчиси.

UDK 372.3/4

FORMATION OF STUDENTS' CREATIVE SKILLS IN PRIMARY CLASS MATHEMATICS LESSONS THROUGH DIDACTIC GAMES

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING KREATIV QOBILYATLARINI DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI SHAKLLANTIRISH

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НА ЗАНЯТИЯХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ПОСРЕДСТВОМ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР

Xushboqov Botir Xushboqovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 100066, Toshkent shahri, Islom Karimov ko'chasi, 49.

E-mail: xushboqovbotir188@gmail.com

Abstract. The article describes the issues of forming students' creative abilities through didactic games in elementary mathematics classes. The content of elementary school mathematics lessons, the role of didactic games, and the use of didactic game assignments are covered. The development of any society depends on the education of creative thinking youth. As the majority of our country's population is made up of young people, the continuous education system that ensures their spiritual maturity is absolutely new thinking, active, proactive, has modern knowledge, skills and qualifications, everything is a process. implies the formation of a well-rounded person who can think freely about.

Key words: Didactic games, creative thinking, intellectual methods, action games, mixed games, critical thinking, creative, knowledge, skills, competence, level of knowledge, professional activity.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования творческих способностей учащихся посредством дидактических игр на уроках начальной математики. Освещено содержание уроков математики в начальной школе, роль дидактических игр, использование дидактических игровых заданий. Развитие любого общества зависит от воспитания креативно мыслящей молодежи. Поскольку большую часть населения нашей страны составляют молодые люди, система непрерывного образования, обеспечивающая их духовную зрелость, является абсолютно новым мышлением, активным, инициативным, обладает современными знаниями, навыками и квалификацией, все представляет собой процесс, подразумевает формирование всесторонне развитый человек, который может свободно думать.

Ключевые слова: Дидактические игры, образное мышление, интеллектуальные приемы, подвижные игры, смешанные игры, критическое мышление, творчество, знания, умения, компетентность, уровень знаний, профессиональная деятельность.

Annotasiya. Maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarning kreativ qobilyatlarini didaktik o'yinlar orqali shakllantirish masalalari bayon qiligan. Boshlang'iya sinflarning matematika darslari mazmuni va unda didaktik o'yinlarning o'рни, didaktik o'yinli topshiriqlardan foydalanish masalalari yoritilgan. Har qanday jamiyat taraqqiyoti kreativ fikrlaydigan yoshlar ta'lim – tarbiyasiga bog'liq. Mamlakatimiz aholisining asosiy qismini yoshlar tashkil etar ekan ularning ma'naviy komolotini ta'minlaydigan uzluksiz ta'lim tizimi mutloqo yangicha fikrlaydigin, faol,

tashabbuskor, zamonaviy bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lgan, har bir narsa hodisa jarayon to'g'risida erkin fikrlay oladigan barkamol shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: Didaktik o'yinlar, kreativ fikrlash, intellektual metodlar, harakatli o'yinlar, aralash o'yinlar, tanqidiy fikrlash, kreativ, bilim, ko'nikma, malaka, bilish darajasi, kasbiy faoliyat.

Kirish. Har qanday jamiyat taraqqiyoti kreativ fikrlaydigan yoshlar ta'lim – tarbiyasiga bog'liq. Mamlakatimiz aholisining asosiy qismini yoshlar tashkil etar ekan ularning ma'naviy komolotini ta'minlaydigan uzluksiz ta'lim tizimi mutloqo yangicha fikrlaydigin, faol, tashabbuskor, zamonaviy bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lgan, har bir narsa hodisa jarayon to'g'risida erkin fikrlay oladigan barkamol shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

Ta'limga oid hujjatlarda turli fanlarni jumladan matematika fanini o'qitishning sifatini oshirish bilan birga o'quvchilarning tafakkurini, shaxsiy sifatlarini, matematik savodxonligini shakllantirish hamda ijodiy qobiliyatlarini o'stirish masalalari belgilab berilgan. Boshlang'ich sinflarda har qanday o'quv predmeti kabi matematika predmeti ham ta'limiy, tarbiyaviy, amaliy vazifalarni hal qilishi kerak.

Matematika o'qitishning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar hasoblash, o'lchash va grafika ko'nikmalarining ma'lum aniq tizimini hosil qilishdan iborat. Bunday ko'nikma malakalar albatta dars va darsdan tashqari o'tkaziladigan mashg'ulotlar jarayonida yuzaga keladi. O'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, dars samaradorligini ta'minlashdarslarda foydalaniladigan qiziqarli mashqlar, didaktik o'yinlar ahamiyati kattadir. Didaktik o'yinlar o'quvchiga kreativ fikrlash faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Ular o'quvchi shaxsidagi ijodiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish va rivojlantirishning amaliy yechimlarini aniqlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega.

Didaktik o'yinlarning asosiy turlari: intellektual (aqliy) va harakatli hamda aralash o'yinlardan iborat. Bular o'quvchilarda aqliy, jismoniy, ahloqiy, ma'naviy, ma'rifiy, psixologik, estetik, badiiy, tadbirkorlik, bunyodkorlik, mehnat, kasbiy ko'nikmalarini rivojlanishiga yordam beradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Didaktik o'yinlar intellektual metodlarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida o'quvchini ichki imkoniyatlarini ishga tushirishga, o'ylashga, erkin fikr yuritishga, muloqotga, ijodkorlikka yetaklaydi. Ayniqsa unda atrof – muhit, hayotga bo'lgan qiziqish ortadi, uchragan qiyinchilik, to'siqlarni qanday yengish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Darhaqiqat, bugungi kunda respublikamizda ta'lim – tarbiya ishlarini amalga oshirish davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylandi. Bu sohada qator hujjatlar qabul qilindi, ma'lum darajada ish tajribalari to'plandi. Ayniqsa umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinflariga alohida e'tibor berildi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga fan asoslarini, ayniqsa, matematika fanini o'rgatish o'ziga xos qiyin kechadi. Jumladan, birinchi sinfga qabul qilingan bolalarga matematika fanini o'rgatish o'qituvchida murakkabliklar tug'diradi. Chunki, birinchi sinf o'quvchilarning matematika fani tushunchalarini o'zlashtirishga bo'lgan tayyorgarlik darajalari bir-biridan farq qiladi. Ba'zi bolalar, bog'chalarning maktabga tayyorlov guruhlidan, ba'zi birlari oilalardan to'g'ridan-to'g'ri keladilar. Oilalardan kelganlarning ham tayyorgarlik darajasi turlicha bo'ladi. O'qishga munosabati ijobiy bo'lgan oilalardan kelgan bolalarda matematika fanini o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchliroq bo'ladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bolalar bilimidagi va ularning fanni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlaridagi turli-xil kichik yoshdagi o'quvchilar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarida bir qator qiyinchiliklar tug'diradi. Bu esa o'qituvchilardan o'z vazifasiga mas'uliyat bilan yondashishni talab qiladi. Didaktik o'yinlar, butun sinf ishtirok etganda bolalar o'rtasida o'zaro hamkor bo'lib ishlash, o'z-o'zini boshqara bilish, diqqatni bir joyga yig'ish, saranjom-sarishta bo'lish, tez tushunish va savollarga tez javob berish va boshqa tarbiyaviy xislatlarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bunday didaktik o'yinlar, o'quvchining o'qituvchiga nisbatan yotsirash xislatlarini kamaytiradi. Natijada o'qituvchi bolaga do'stga, u yoki bu masalani hal qilishda hamkorga aylanadi. Matematika darsida foydalaniladigan har qanday didaktik o'yinlardan asosiy maqsad - ta'limiy maqsaddir.

Ta'lim - o'quvchilarga dars jarayonida beriladigan bilim, ko'nikma va malakalarni ongli o'zlashtirish hamda mustahkamlashning rejali jarayonidir. Sinf o'quvchilarining bilish darajasi va qiziqishlari matematika darsining mazmuni va sutrukturasidan kelib chiqib, uning hajmiga katta ahamiyat bergan holda, undan darsning istalgan bosqichida foydalanish mumkin. Darsning boshida o'quvchilarni shu darsga qiziqtirish uchun, darsning o'rtasida yangi mavzu materiallarining yaxshi o'zlashtirilishini ta'minlash uchun, darsning oxirida esa egallagan matematik bilim, ko'nikma va malakalarini yanada mustahkamlash va nazariy bilimlarni kundalik amaliy hayot bilan bog'lash maqsadida kiritiladi. Ilg'or boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ish tajribasi shu narsani ko'rsatmoqdaki, matematika dasturidagi barcha mavzularda didaktik o'yinlardan unumli foydalanish mumkin. Hatto, «O'nlik» mavzusidagi birinchi darslarda ham didaktik o'yinlardan foydalanish imkoniyatlari katta.

Masalan: 1). «Qo'shningni top» o'yinida birinchi sinf o'quvchilari «O'nlik» mavzusidagi bir xonali sonlar ketma-ketligida har bir (1 va undan boshqa) sonning har ikkala qo'shnisini topish bo'yicha amaliy ishlarni bajaradilar. O'qituvchi sonlar kassasidan biror (masalan, 5) sonni olib, o'quvchilarga ko'rsatib, o'quvchilarga bu (5) sonning o'ng va chap qo'shnisi qanday sonlardan iborat bo'lishini so'rab, ularni topib, sonlar qatoriga qo'yish kerakligini so'raydi. Bu o'yinni sinf o'quvchilarining har biri bilan alohida yoki sinf o'quvchilarini ikki guruhga bo'lib ham o'tkazish

mumkin. Bu o'yindan kuzlangan asosiy ta'limiy maqsad, birinchi sinf o'quvchilariga bir xonali sonlar haqidagi tasavvurlarini mustahkamlash va ularni o'ngdan chapga va chapdan o'ngga qarab sanash ko'nikmalarini malakaga aylantirishdan iboratdir.

— «Do'konda» o'yini ikkinchi sinf o'quvchilari uchun muljallangan bulib, ularning «100 lik» ichida hisoblash ko'nikma va malakalarini mustahkamlash ta'limiy va iqtisodiy tarbiyasini amalga oshirishga mo'ljallangan didaktik o'yindir. O'yindan ko'zlangan asosiy maqsad, ikkinchi sinf o'quvchilari bilan 100 sonini tashkil etuvchilari haqida umumiy tushunchalarni aniq tanlab olingan sonlar misolida tanlash usullari bilan tanishtirishdan iborat. O'yin davomida o'quvchilar do'kondan bir nechta o'yinchoqlar sotib olishi va ularning jami baxosi 100 dan oshib ketmasligi kerak. Bu o'yinning yechimi ko'p bo'lganligi uchun ham o'yin yanada hayajonli va qiziqarli bo'ladi.

— «O'xshashlarini nomma-nom ayt», degan o'yinda to'rtinchi sinf o'quvchilari tekis geometrik figuralar ichida o'xshashlarini ajratib, ularning nomlarini aytish orqali geometrik figuralar haqidagi bilimlarning qanchalik to'g'ri va mustahkam ekanligini ko'rsatadilar. Masalan, stol ustidagi uchburchaklar, to'rtburchaklar, doiralalar, yarim doira aylana (yarim aylana), fazoviy figuralar va boshqa figuralar. O'quvchilar masalan, bu turtburchaklar qanday rangda va qanday kattalikda bo'lishidan qat'iy nazar, to'rtburchak, deb atalishini va ularning har biri o'z nomiga ega (kvadrat, rom, trapesiya, parallelogramm, to'g'ri to'rtburchak), deb atalishini birgalikda topishadilar. O'yin davomida bolalarning yuzidan tabassum arimaydi va xar biri faol qatnashadi. Qisqa qilib aytganda, didaktik o'yinlar orqali o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlari, muhimi, samaradorlik oshadi. Bolalarga o'yinni o'rgatishdan muayyan ta'limiy maqsad nazarda tutiladi. O'yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir. O'yin o'tkazilish shakllari va usullari bilan ta'limning boshqa turlaridan farq qiladi.

Didaktik o'yinlar o'zining shakli jihatidan asosan bog'chada o'ynaladigan ijodiy o'yinlardan ham, o'qituvchi o'zi hikoya qilib berish yo'li bilan tushuntiradigan va o'quvchilarni birma-bir so'rab chiqish natijasida mustahkamlanadigan o'yinlardan ham har tamonlama farq qiladi. Didaktik o'yinlar o'qitish vazifasiga xizmat qiladi va qiziqarli, maroqli, tushunarli darajada olib boriladi. Bolalar g'olib chiqish maqsadida jonu dili bilan mashq qiladilar, berilgan har bir topshiriqni albatta bajarishga odatlanib qoladilar, natijada ularda didaktik topshiriqlarni bajarishga bo'lgan qiziqish orta boradi. Didaktik o'yinlar har bir darsning maqsadini, har bir mashqning maqsad va vazifalarini yaxshiroq tushunib olishga yordam beradi.

Didaktik o'yinlar ta'limning ko'rgazmaliligini, o'qituvchining nutqini va bolalar harakatini o'z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko'rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug'iladi. Bu esa o'qituvchining aytganlarini bolalarning o'ylab olishiga va o'sha aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya'ni didaktik o'yinlar qoidalarini o'quvchilarning o'zlari bajarishlariga imkon beradi. Didaktik o'yinlarning bu tarzda tuzilish xususiyatlari o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Shuning uchun ham barcha bolalar o'yin vaqtida qiziqish bilan harakat qiladilar.

Didaktik o'yinlar bolaning his-tuyg'usiga ta'sir etib, unda o'qishga ijobiy munosabat va qiziqish xislatini tarkib toptiradi. Bolalar o'yinni zo'r mamnuniyat bilan ijro etadi. O'yin boshlanishini esa sabrsizlik bilan kutadilar, ularning ongida beixtiyor ertangi o'quv kunining quvonchli manzarasi gavdalanadi. Har bir didaktik o'yinda ko'pchilik bolalar yoki butun bir sinf o'quvchilari ishtirok qiladi. Masalan, «Doiraviy misollar» o'yinida hamma bolalar masala yechadi, «Zanjircha»da 10, «Do'koncha»da 8—12 bola, «Narvoncha» da esa qariyb hamma o'quvchilar masala yechadilar va hokazo.

Bundan tashqari, o'yin jarayonida hatto bolalardan ba'zi birlari bevosita ishtirok etmasa ham, ular o'yinda imo-ishoralar vositasida bevosita qatnashadilar.

Masalan, ko'zlarini yumib, kim necha marta taqillatganini tinglaydilar, «Eng yaxshi hisobchi», «Kim aniqroq va tezroq» kabi o'yinlarda o'z o'rtoqlarining misolni qanchalik to'g'ri-noto'g'ri yechayotganlarini kuzatib boradilar. Bu esa o'qituvchiga o'quvchilar faoliyatiga individual munosabatda bo'lish imkonini beradi. Biz bilamizki, bolalar o'qishning o'zidagina o'smaydilar, balki ular o'yin jarayonida ham hamjihat bo'lishga, hayotni bilishga o'rganadilar. Bu o'yinlarda bolalarning o'z-o'zlarini boshqara, tuta bilishga o'rganishlarini ta'kidlab o'tish lozim. Bu o'yinlar bolalarni intizomli qiladi.

Didaktik o'yinlarning tarbiyaviy ahamiyati nimalardan iborat? Tajriba shuni ko'rsatadiki, didaktik o'yinlar hamjihatlik va intizomlilikni tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir o'yin g'alaba qozonishga intilish bilan bog'liq bo'lib, o'yin shartlari va qoidalariga qat'iy va izchil rioya qilishni talab etadi. «Kim aniqroq va tezroq», «Bo'sh kelma», «Eng yaxshi hisobchi», «Ko'rganni eslab qolish diktanti» singari o'yinlarni o'tkazish paytida o'quvchilar sinf xonasida jimjitlik bo'lishiga o'quvchilarning o'zlarini tuta bilishlariga, partadan tovush chiqarmay turib, oyoq uchida doskaga chiqa olishlariga, joylariga osoyishtalik bilan qaytib kelib o'tirishlariga, tovushlarni diqqat bilan tinglashlariga, raqamlarga zehn bilan qarashlariga erishadilar.

Darsda o'yinqaroqlik qilib o'tiradigan va o'qituvchini bitta dars davomida 10—15 martagacha tanbeh berishga majbur etadigan bolalar ham uchrab turadi. Biroq o'yin o'tkazilayotgan vaqtda bunday bolalarning xulq-atvori tamoman o'zgarib ketadi. Ular darhol o'zlarini tutib oladilar, o'qituvchining o'yin qoidalarini ko'rsatib berishini kutib o'tirmaydilar ham, qoidalarni o'zlari bajonu dil va mustaqil bajaradilar. Didaktik o'yinlar jarayonida bolalarda uyushqoqlik, vaqtni iloji boricha tejay bilish xislatlari tarbiyalanadi.

Didaktik o'yinlar bolalarda do'stlik, birodarlik, mehnatkashlik hissin tarbiyalash va taraqqiy ettirishga yordam beradi. «Kim turgan saf yaxshiroq», «Zanjircha», «Narvoncha», «Bilgan kishi sanashni davom ettiraversin» singari o'yinlar o'tkazilayotganda bolalar o'z o'rtoqlari, o'zi turgan saf va o'z sinflarining sharafi uchun kurashadilar. Bir

safga tizilganlar ikkinchi safda turgan o'quvchilar bilan musobaqalashayotganda topshiriqni saflardan birining bitta o'quvchisi yoki bir necha o'quvchilari, yoxud butun bir saf bajaradi. Odatda bolalar o'z sheriklariga dalda berib turadilar, agar o'rtoqlari topshiriqni to'g'ri bajarsa, undan behad xursand bo'ladi va u bilan faxrlanadilar. Shuni ham aytish kerakki, o'yin o'tkazilayotgan paytda bolalarda hasad, qizishib ketish singari salbiy xislatlar uchramaydi.

Didaktik o'yinlar ijodiy shaxs tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir o'yin, uning har bir takrorlanishi topshiriqni bajarishga yangicha munosabatda bo'lishni talab qiladi. Uni hal qilish zarurati esa ijodiy izlanishlarni keltirib chiqaradi.

Didaktik o'yinlarda tirishqoqlik, matonatlilik, boshlangan ishni oxirigacha yetkaza bilish singari eng kerakli irodaviy sifatlar tarbiyalanadi. Masalan, «Doiraviy misollar» o'yinida oltita misolning hammasini yechish kerak, aks holda, oxirgi sonning birinchisiga to'g'ri kelish-kelmasligini bilib bo'lmaydi. Ana shuning o'zi bolalarni faollashtirib yuboradi va ular misolni yechmay qo'ymaydilar.

«Do'koncha» tipidagi o'yinda o'yinchoqlar «sotib olish» ning o'zi bilan ish bitmaydi, balki bir necha o'yinchoqlar narxini hisoblab (qo'shib) chiqishga, necha pul «qaytarib» berish kerakligi haqida o'ylab ko'rishga ham to'g'ri keladi.

Bolalar «Qiziqarli kvadratlar» o'yinida murakkab matematik amallarni bajaradilar. Bunda o'quvchilarga bir yo'la bir necha amallarni bajarishga, chiqqan natijalarni taqqoslashga, erishilishi mumkin bo'lgan natijalar to'g'risida o'ylab ko'rishga va noto'g'ri hisobdan voz kechishga to'g'ri keladi. Bularning hammasi tez, zo'rqiqlik va aqliy faoliyat bilan o'tadi. Katta, chiroqli to'pni ko'rgan o'quvchilarda tortinchoqlik yo'qola borib, ular dastlab qo'rqa-pisa, keyinchalik esa dadillik bilan sonlarni o'ylab topishga kirishadilar. O'yin jarayonida bolalarda tevarak-atrof haqida to'g'ri tushuncha paydo bo'ladi, bu esa bolalarga topshiriq mazmunini (mustaqil o'ylab topish paytida) xilma-xil qilishga yordam beradi. «Do'koncha», «Nimani taqillatdim?», «Teatr», «Bolalar bog'chasida» «Mehmondorchilikda» singari o'yinlarda bolalar tevarak-atrofdagi hayotni, narsalarning sifatini, og'irlik o'lchovi, narx-navolar va boshqalarni bilib oladilar, ularda fazoviy tasavvurlar mustahkamlanadi. Didaktik o'yinlar, o'qituvchini bolalarga yaqinlashtiradi, o'qituvchi bolalar nazarida tarbiyachigina emas, balki chinakam do'stga ham aylanadi. Bu esa ayniqsa dastlabki kunlarda yuz beradigan yotsirash hollariga barham beradi. Shunday qilib, o'yinlar bolalarda o'qituvchi va o'qishga nisbatan ijobiy munosabat paydo qiladi.

Ta'lim jarayonida didaktik o'yinlar mazmuni va ahamiyatini chuqurroq va aniqroq tasavvur qilish maqsadida biz bu ishimizda qo'llaydigan ta'lim, o'yin, didaktik topshiriq, o'yin topshiriqlari singari tushunchalarning ta'rifiga va ularning ma'nosini ochib berishga to'xtalib o'tishimiz zarur.

O'yin — bolalarning ongi, qalbiga singib ketgan faoliyatdir, ularning bu faoliyati, o'yin turlariga qarab, obyektiv voqelikni, hayotni muayyan darajada o'zida aks ettiradi. O'yin sinfda o'tilgan o'quv faoliyatining ma'lum darajada davomi va mustahkamlanishidir. Tajribada shu narsa isbotlanganki, o'yin kichik yoshdagi o'quvchi bolalarning zarur hayotiy ehtiyojidir.

Didaktik o'yin — ta'lim beruvchi usul bo'lib, bu usul muayyan ta'limiy maqsadlarga erishuvga, ya'ni o'tilgan o'quv materialini aniqlashga, mustahkamlashga va uni chuqurlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Har bir didaktik o'yinni o'tkazishda muayyan maqsad, masalan, biror harakatni, biror hisoblash usulini, ya'ni ma'lum didaktik topshiriqni mustahkamlash vazifa qilib olinadi.

Masalan, «Teatr» o'yiniga qo'yiladigan didaktik topshiriq bolalarning oldingi darslarda tanishgan 5 soni haqidagi tushunchalarini mustahkamlashdan iborat.

«Doiraviy misollar» o'yinida esa ikkinchi o'nlik ichida hisoblash malakalarini mustahkamlashdan iborat bo'lgan didaktik topshiriq qo'yiladi. Didaktik topshiriq darsga qo'yiladigan umumiy maqsadning bir qismini tashkil qiladi.

Xulosa qilib aytganda har bir didaktik o'yinning ham har qanday o'yindagi singari qoidalari bo'ladi. O'sha qoidalarga amal qilinmasa, o'yinning o'yin sifatidagi ahamiyati, binobarin, o'yinning ta'lim-tarbiyaviy va psixologik ahamiyati yo'qoladi. O'yin qoidalari o'yin topshirig'iga kiritiladi. O'yin topshirig'i—o'qituvchining bolalarga o'yinning qanday o'ynalishini, kim g'olib chiqqan hisoblanishini va hokazolarni tushuntirish tarzida beradigan topshiriqidir.

Didaktik o'yinlar ijodiy shaxs tarbiyalashga yordam beradi, chunki har bir o'yin, uning har bir takrorlanishi topshiriqni bajarishga yangicha munosabatda bo'lishni talab qiladi. Uni hal qilish zarurati esa ijodiy izlanishlarni keltirib chiqaradi.

Didaktik o'yinlarda tirishqoqlik, matonatlilik, boshlangan ishni oxirigacha yetkaza bilish singari eng kerakli irodaviy sifatlar tarbiyalanadi. Matematika darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish o'quvchilar zehni o'stirish, tez hisoblash ko'nikmalarini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dam olish daqiqalarida og'zaki topshiriqlar aytib o'quvchilar faolligini yanada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adizov B. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. – Toshkent, 2003. – 276 b.
2. Axmedov M. va boshqalar. To'rtinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. “O'qituvchi” 2005. – 160 b.
3. Axmedov M., Abduraxmonova N., Jumayev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi metodik qo'llanma. Toshkent. “Sharq” 2005. – 160 b.

4. B.A.Nazarova. Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ yondashuv asosida tadqiqotchilik layoqatini tarbiyalashning ilmiy-nazariy asoslari. –T.: "Fan va texnologiya", 2007, - 164 b.
5. Jumayev M.E. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. T., «Fan va texnologiya», 2005. - 312 b.
6. Pedagogik kompetentlilik va kreativlik asoslari moduli bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent 2015, -40 b.

References:

1. Adizov B. Theoretical foundations of creative organization of primary education. Tashkent, 2003. - 276 p.
2. Akhmedov M. and others. Fourth grade mathematics textbook. Tashkent. "Teacher" 2005. – 160 b.
3. Akhmedov M., Abdurakhmonova N., Jumaev M.E. Methodical manual for the first grade mathematics textbook. Tashkent. "Sharq" 2005. – 160 b.
4. Nazarova B.A. Scientific-theoretical foundations of training research ability in future teachers based on a creative approach. - T.: "Science and technology", 2007, - 164 p.
5. Jumaev M.E., Methodology of teaching mathematics in primary grades. T., «Fan va texnologiya», 2005. - 312 b.
6. Instructional manual for the module "Basics of Pedagogical Competence and Creativity". Tashkent, 2015. - 40 p.

Muallif:

Xushboqov Botir Xushboqovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti.

УДК 316.6

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

ЎСМИРЛАРДА ПАЙДО БЎЛАДИГАН ТАЖАВВУЗКОР ХУЛҚ-АТВОРНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Jonzoqova Sayyora Anvarovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: d-s-nosirova@gmail.com

Abstract. The largest group of young people in our society are our teenagers. When teenagers have enough information about their psychological abilities, achievements, and shortcomings, they can easily overcome any setbacks in their lives, reduce their aggressive behavior in some of them, and make more use of their opportunities to be more profound, positive, and self-aware. creates ample opportunities for the formation of perceptions with inherent social value. To further expand these opportunities, we will need to organize a number of educational activities with them. One of the most pressing psychological problems facing humanity is the problem of aggressive behavior in adolescents. After all, the social development of a teenager, his activity as a person and his self-development depend in many ways on this process. These views place great social responsibilities on educators-psychologists responsible for the upbringing of adolescents. Because today's important requirement is that before raising every teenager, it is necessary to accept him as a person in society, to pay serious attention to the social psychological opportunities in adolescence. In the language of psychologists, the fact that it is a period of "transition" or "radical turn" for the development of the individual, necessitates a serious approach to it. In our opinion, today it is necessary to study the scale of perceptions of aggressive behavior, which is characteristic of every adolescent, and to create an appropriate system of individual educational work on the basis of this "scale".

Keywords: Transition, radical turn, maladaptation, aggressive behavior, aggressive behavior, correctional work, measures, recommendations, deviant behavior, behavioral disorders, frustration, motivation, affective agitation, psychological explosion, period of affective agitation, transition, a period of crisis, a crisis in mental development, indifference, stubbornness, tension, inability to admit one's shortcomings, belligerence.

Annatsatiya. Jamiyatimizda yoshlar o'rtasida eng katta qatlam o'smir-yoshlarimizdir. O'smirlar o'zlarining ma'lum doiradagi psixologik imkoniyatlari, yutuqlari, kamchiliklari haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lsalar, bu ularning hayotda uchraydigan har qanday muvaffaqiyatsizliklarni osonlik bilan bartaraf etishga, o'zlaridagi ayrimlarida tajavvuzkor xulq-atvorni kamaytirib o'z imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalana olishga, o'zlari haqida yanada teran, ijobiy va o'ziga xos ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan tasavvurlarning shakllanishiga keng imkoniyatlar yaratadi. Ana shu imkoniyatlarni yanada kengaytirish uchun ular bilan olib boriladigan bir qator tarbiyaviy tadbirlarni yo'lga qo'yishimiz lozim bo'ladi. Insoniyat oldida turgan dolzarb psixologik muammolardan biri o'smirlardagi tajavvuzkor xulq-atvor muammosidir. Zero, o'smirning xar jixatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o'z-o'zini rivojlantira borishi ko'p jixatdan ushbu jarayonga bog'liqdir. Aytilgan fikrlar o'smirlar tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan pedagog-psixologlar oldiga juda katta ijtimoiy vazifalarni qo'yadi. Chunki bugungi kunning muhim talabi har bir o'smirmi tarbiyalashdan oldin uni jamiyatda shaxs sifatida qabul qilishni, o'smirdagi ijtimoiy psixologik imkoniyatlarga jiddiy e'tiborni qaratish lozim ekanligidir. Psixologlar tili bilan aytganda, shaxs taraqqiyoti uchun "o'tish" yoki "tub burilish" davri ekanligi bilan unga nisbatan jiddiy yondashuv muqarrarligini taqozo etadi. Bizningcha bugungi kunda har bir o'smir uchun xarakterli bo'lgantajavvuzkor xulq haqidagi tasavvurlar ko'lamini o'rganishni va shu "ko'lam" asosida tegishli individual tarbiyaviy ishlar olib borish tizimini yaratish muqarrarligini taqozo etmoqda.

Kalit so'zlar: o'tish, tub burilish dezadaptatsiya, tajavvuzkor xulq-atvor, agressiv xulq-atvor, korreksion ishlar, chora tadbirlar, tavsiyalar, og'ishgan xulq, xulq buzilishi, frustratsiya, motivatsiya, affektiv ko'zg'aluvchanlik, psixologik

portlash, affektiv qo'zg'aluvchanlik, o'tish davri, krizis davri, psixik rivojlanishdagi krizis, so'zga kirmasliq, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik.

Аннотация. Самая большая группа молодых людей в нашем обществе – это наши подростки. Когда подростки располагают достаточным количеством информации о своих психологических способностях, достижениях и недостатках, они легко преодолевают любые неудачи в своей жизни, снижают у некоторых из них агрессивное поведение, шире используют свои возможности быть более глубокими, позитивными и самостоятельными. Осознание создает широкие возможности для формирования представлений с присущей им социальной ценностью. Для дальнейшего расширения этих возможностей нам потребуется организовать с ними ряд образовательных мероприятий. Одной из самых актуальных психологических проблем, стоящих перед человечеством, является проблема агрессивного поведения подростков. Ведь от этого процесса во многом зависит социальное развитие подростка, его активность как личности и его саморазвитие. Эти взгляды возлагают большую социальную ответственность на педагогов-психологов, ответственных за воспитание подростков. Потому важным требованием сегодняшнего дня является то, что перед воспитанием каждого подростка необходимо принять его как личность в обществе, уделить серьезное внимание социально-психологическим возможностям в подростковом возрасте. Говоря языком психологов, тот факт, что это период «перехода» или «коренного поворота» в развитии личности, требует серьезного подхода к нему. На наш взгляд, сегодня необходимо изучить шкалу представлений об агрессивном поведении, характерную для каждого подростка, и на основе этой «шкалы» создать соответствующую систему индивидуальной воспитательной работы.

Ключевые слова: Переход, радикальный поворот, дезадаптация, агрессивное поведение, агрессивное поведение, коррекционная работа, меры, рекомендации, девиантное поведение, поведенческие расстройства, фрустрация, мотивация, аффективное возбуждение, психологический взрыв, период аффективного возбуждения, переходный период, период кризиса, кризис психического развития, равнодушие, упрямство, напряженность, неспособность признать свои недостатки, воинственность.

Kirish. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilar ekan ta'lim sohasida ham yangicha munosabat va yangicha yondashuvni talab qiladi. Bu talablarga javob berish uchun ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar birinchi navbatda shaxsni aqliy va ma'naviy jihatdan shakllantirishga yo'naltirilishi asosiy vazifalardan biridir. Asosiy vazifalarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Yoshlar ittifoqi "O'zbekiston yoshlari – 2025" kontseptsiyasini ishlab chiqishi, unda ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni voyaga yetkazishning amaliy chora-tadbirlari belgilanishi zarur [1],[2].

Davlatimizning ta'limni rivojlantirish, yosh avlodga jahon andozalariga mos ravishda ta'lim-tarbiya, bilim, malaka va ko'nikmalar berish, ularni ona-Vatanga, milliy g'oya va mustaqillik mafko'rasiga sadoqat ruhida tarbiyalash borasida ko'rsatayotgan doimiy g'amho'rligi tufayli ta'lim-tarbiya ishlarining bugungi xolati tubdan o'zgarimoqda.

Yuqoridagi qonun va dasturlarda e'tirof etilganidek, islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga mas'ul bo'lgan jamiyat a'zolari, birinchi galda yoshlarda sog'lom e'tiqodni tarbiyalash, milliy qadriyatlarni e'zozlaydigan, o'z kasbining mohir ustasi o'lgan malakali kadrlarni yetishtirish ziyolilar, ota-onalar, murabbiylar oldiga jiddiy vazifalarni qo'yadi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Sirdaryo viloyati Yangiyer shahar 3-maktabining o'quvchi-yoshlari tanlab olindi. Tadqiqot o'tkazish jarayonida savol-javob, test metodi, tushuntirish metodlaridan va A.Asingerning agressiyani diognostika qilish metodikasi kabi tahlil usullaridan foydalanilgan. Barcha fanlar tizimida tadqiqotlar olib borish uchun metodologiyaga tayanish muhim ahamiyatga ega bo'lib o'tkazilayotgan tadqiqotda ilmiy dalillarni aniqlash va belgilashda bir qator mi'yorlarga amal qilinadi [3].

Tadqiqotning metodologik asosi qilib psixikani tabiiy saralanish jarayonida insoniyatning qadimgi ajdodlari oldida turgan adaptatsiya muammolarini yechishga mo'l'jallangan axborotni qayta ishlovchi mexanizmlar turkumi sifatida ko'zdan kechiradigan evolyutsion yondashuvning nazariy tamoyillarini; "Bixeviorizm" oqimi; Psixologiyadagi ong va faoliyat birligi tamoyili, Bass va Darkilar tomonidan ilgari surilgan shaxsdagi tajavuzkor xulq-atvor shakllari namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik g'oyalari olindi. Tadqiqot o'tkazish jarayonida A.Asingerning agressiyani diognostika qilish metodikasidan foydalandik. Ushbu test yordamida o'quvchi-yoshlarning o'z o'rtoqlari bilan munosabatda qanchalik darajada to'g'riligini (ochiqligini) va ularning u bilan muloqot qilishlarini qanchalik osonligini aniqladik. Javoblarning xosligini aniqlash uchun o'quvchi-yoshlar orasida bir-birini baholovchi suhbat o'tkazdik. Bu suhbat orqali ularning o'z-o'zlarini baholashlari qanchalik to'g'riligini aniqlab oldik [4], [5].

Olingan natijalar va ularning tahlili

- «1» Jismoniy tajovuz (k=11)1+, 9-, 17-, 25+, 41+, 55+, 62+, 68+.
- «2» Verbal tajovuz (k=8)7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66+, 71+, 73+, 74-, 75-.
- «3» Bilvosita tajovuz (k=13)2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 49-, 56+, 63+.
- «4» Negativizm (k=20).4+, 12+, 20+, 28+, 36-.
- «5» Tajanglik (k=9)3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.
- «6» Shubxalanuvchanlik (k=11)6+, 14+, 22+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.
- «7» Xafagarchilik (k=18)5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
- «8» Aybdorlik xissi (k=11).8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

Natijalarni tahlil qilish [3]:

	«1»	«3»	«5»	«4»	«7»	«6»	«2»	«8»
	1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
	9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
	17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
	25+	26-	27+	28+	29+	30o	31+	32+
	33o	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
	41+	42o	43+		44+	45+	46+	47+
	48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
	55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
	62+	63+	64+			65-	66-	67+
	68+		69-			70-	71+	
			72+				73+	
							74-	
							75-	
K:	11	13	9	20	13	11	8	11

Ballar yig'indisini har bir reaksiya bo'yicha kalitda qavslar ichida berilgan koeffitsiyentga kupaytirib, qiyosiy tahlil uchun kulay me'yoriy individual va guruxga tegishli natijalarni aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni aniklash mumkin («0» ko'rsatkichli xukmlar hisobga olinmaydi).

Umumiy ko'rsatkichlar:

(«1» + «2» + №3№): 3 = TI – tajovuzkorlik indeksi.

(«6» + «7»): 2 = DI – dushmanlik indeksi.

Tajovuzkorlikning me'yoriy kursatkichi: indeks 21+/- 4.

Dushmanlikning me'yoriy kursatkichi: indeks – 6,5-7 + 3.

Natijalar tahlili.

36-44 ball. Siz o'rtacha darajada tajavvuzkorsiz, lekin hayotda muvofaqiyatli qadam tashlayapsiz. Sizda samimiy izzatlablik va ishonch bor.

45 va undan ortiq. Siz ortiq darajada tajavvuzkorsiz va ko'pincha boshqalarga nisbatan betayin va judayam shavqatsizsiz, siz o'zingizni metodlaringizga ishongan holda rahbarlikka ko'tarilishga umid qilasiz, bunda oila a'zolaringiz va atrofingizdagilar manfaatlarini qurbon qilasiz.

35 va undan past. Siz haddan ziyod tinchliksevarsiz, bu esa sizda o'zingizning kuchingizga va imkoniyatlaringizga ishonch yetarli emasligini anglatadi. Bu albatta sizni har doim egilishingizni bildirmaydi. Baribir ham sizga ko'proq qat'iylik bo'lishi halaqit bermaydi.

Agar siz 7 ta va undan ko'p savollarga 3 balldan va 7 tadan kam savollarga 1 tadan ball to'plagan bo'lsangiz, unda sizning tajavvuzkorona portlashlaringiz yaratuvchanlikdan ko'ra buzg'unchilik harakteriga ega.

Siz o'ylab ko'rilmagan ishlarga va ayovsiz munozaralarga moyilsiz. Siz odamlarga mensimaslik bilan qaraysiz va o'z xulqingiz bilan janjalli murosasizlik holatlariga undaysiz, vaholanki ularni oldini olishingiz mumkin.

Agar siz 7 ta va ko'proq savollarga bir ochkodan va 7 tadan kam savollarga 3 ochkodan olsangiz, unda siz haddan ziyod odamovisiz. Bu degani sizda tajavvuzkorlik, shoshilishlik begona emas, lekin siz uni judayam bostira olasiz.

Xulosa qilib aytganda, kuzatish orqali tajovuzkor axloqning shakllanishi bir necha shartlarni bajargandagina mumkin. Birinchidan, ko'rilganlar real ko'rinishi va odamni chulg'ab olishi zarur. Ikkinchidan, ko'rilganlar aynan tajovuz sifatida anglanmog'i kerak. Uchinchidan, tajovuz qachonki tomoshabin o'zini tajovuzkor bilan o'xshatsa, tajovuzning potentsial ob'ekti esa aniq shaxs uchun filmdagi tajovuz qurboni bilan assotsiatsiyalansagina tajovuz taqlid qilib o'rganiladi. Kuzatishlarimizdan kelib chiqib quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqdik:

1.O'smirlar bilan muloqot jarayonida bevosita muloqot va bosimdan qochish kerak.

2.O'smir muloqotda yaxshi malakaga ega emasligini his qilmasligi kerak, uni noqulay vaziyatga solmaslik zarur.

3.Birinchi emotsional aloqani o'smirning o'zi sevgan o'yin doirasida tashkil qilishdan boshlash kerak.

4.Sekin-asta o'smir o'zidan sevinish va o'zidan qoniqish oladigan turli tuman ijodiy ko'rinishdagi ko'nikmalarni shakllantirishga o'tish kerak.

5.O'smirning (har qanday faoliyat va o'zini xulq-atvorini boshqarishda) oz bo'lsa-da erishgan yutuqlarini ta'kidlash va rag'batlantirib borish zarur.

6.O'smir bilan ishlaganda uning diqqatini sekin-asta uni shaxsiga hamohang ravishda, atrof-muhit bilan birgalikdagi aloqaga qaratish maqsadga muvofiq.

7.O'smir uchun eng kerakligi ota-onaning vaqt ajratishi, doimo uning yonida turishi, sabr-bardoshli bo'lishi, tushunish, his qilishdir.

8. Tajavvuzkorlikka xos bo'lgan bolalarning oilasi bilan yaqindan tanishib chiqish, ota-onasi bilan uchrashib buning sababini aniqlashga va birgalikda chora ko'rishga erishish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 2020-yil 29-dekabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi, 2019-yil, 8-oktabr.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. T. "Fan va texnologiya" – 2010, - 190 b.
4. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya va amaliyot. Toshkent, Sharq 2009. – 96 b.
5. Ismoilova N., Abdullayeva D. Ijtimoiy psixologiya. T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati – 2013, - 205 b.

Mualliflar:

Jonzoqova Sayyora Anvarovna - teacher department of Pedagogy, Gulistan State University

UDK 373.3.018

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF FORMING NATIONAL PRIDE IN YOUTH

YOSHLARDA MILLIY G'URURNI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ У МОЛОДЕЖИ

Anorqulov Baxtiyor Norqul o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: b-n-anorkulov@gmail.com

Abstract. It is known from history that Eastern manners have been formed and improved over thousands of years based on the rules of Islamic education. Since the human being came into the world, he is always looking for a perfect image, striving for perfection and searching for the way of spiritual salvation. As a result of this desire, incomparable discoveries were made in the field of spirituality. The doctrine of the perfect person envisages that a person will reach high perfection. Perfection is that everything done by a person on Earth is imbued with spiritual faith.

Key words: tradition, morality, individual, nation, national value, national feelings, national self-awareness, national pride, universal values, personality.

Annotatsiya. Sharqona odob ming yillar mobaynida islomiy tarbiya qoidalari asosida tarkib topib, takomillashib borganligi tarixdan ma'lum. Odamzod dunyoga kelibdiki, mudom mukammal timsol axtaradi, komillikka intilib, ruhiy najot yo'lini qidiradi. Shu orzu-intilish samarasi o'laroq, ma'naviyat bobida beqiyos kashfiyotlar qilingan. Komil inson haqidagi ta'limot insonni yuksak kamolotga yetishini ko'zda tutadi. Komillik bu - insonning Yerda qilgan hamma ishlari ma'naviy e'tiqod bilan sug'orilishidir.

Kalit so'zlar: an'ana, axloq, individ, millat, milliy qadriyat, milliy his-tuyg'ular, milliy o'z-o'zini anglash, milliy g'urur, umuminsoniy qadriyatlar, shaxs.

Аннотация. Из истории известно, что восточные нравы формировались и совершенствовались на протяжении тысячелетий на основе правил исламского воспитания. С тех пор, как человек появился на свет, он всегда ищет совершенный образ, стремится к совершенству и ищет пути духовного спасения. В результате этого стремления были сделаны несравненные открытия в области духовности. Учение о совершенном человеке предусматривает, что человек достигнет высокого совершенства. Совершенство в том, что все, что делает человек на Земле, проникнуто духовной верой.

Ключевые слова: традиция, нравственность, личность, нация, национальная ценность, национальные чувства, национальное самосознание, национальная гордость, общечеловеческие ценности, личность.

Kirish. Yuksalish va taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekistonda barcha sohalar qatori ta'lim sohasida ham qator islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonunning 5-moddasida yoshlarning ma'naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko'maklashish yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri deb ko'rsatilgan. (2016 yil 14 sentyabr, O'RQ-406-son) [1].

Inson va jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan qadriyatlar milliy tarbiya tufayli, ajdodlardan asta-sekin tadrijiy ravishda avlodlarga o'tadi. Milliy tarbiya atamasi keng va tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng ma'noda, u inson shaxsini shakllantirishga, uning ishlab chiqarish va ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy hayotda faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan barcha ma'naviy ta'sirlar, tadbirlar, harakatlar, intilishlar yig'indisini anglatadi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Xalqimiz yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir xazina. Bu xazinadan oqilona foydalanishimiz lozim. Xalqimizning milliy ongi, iftixori, g'ururi hamda ma'naviyati boyib bormoqda. Bu merosni avaylab asrash, uni ijodiy boyitish va yosh avlodga singdirish-mustaqillikni mustahkamlashning asosidir. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Har bir millatning o'ziga xos etnomadaniyati, etnopsixologiyasi, etnopedagogikasi mavjud. Shuningdek, har bir millatning o'ziga xos tarixiy taraqqiyotga ega. Ularning o'ziga xosliklari bir jihatdan mavjud tabiiy muhitning shart-sharoitlariga bo'liq. Millat - etnos rivojlanishining oliy bosqichi bo'lib, jipslashgan yagona hududga ega bo'lgan, tili, madaniyati, milliy psixik sifatlarga va iqtisodiy aloqalarga kirishadigan katta ijtimoiy guruhdir.

Millatning shakllanishini asoslovchi ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi [4]:

- Tarixiy xotira
- Milliy ong
- Milliy qiziqishlar, madaniyat va til
- Milliy o‘z-o‘zini baholash
- Milliy g‘urur hissi
- Vatanparvarlik

Har bir individ shaxs sifatida shakllanar ekan, faqatgina o‘zi yashab turgan davrdagi ijtimoiy munosabatlar ta‘siri ostida eas, balki avloddan avlodga o‘tib kelayotgan madaniy meroslar va milliy qadriyatlar ostida ham shakllanadi. Demak, etnopsixologiyaning asosiy o‘rganish ob‘ekti- urf-odatlar, an‘ana va udumlar, marosimlarning vujudga kelishi, saqlanishi, namoyon bo‘lishi, o‘zgarishi qonuniyatlarini ochib berish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning globallashib borayotgan bir davrda yoshlarni milliy o‘zlikni anglash, milliy qadriyatlar va an‘analar hamda umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan chuqur hurmat va ehtirom ruhida tarbiyalash bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir. Milliy tarbiyada milliy g‘oyaga, milliy g‘ururni yuksaltirishga xizmat qiladigan timsollar, ramzlarning har biri – katta bir darslik, kuchli tarbiya vositasi hisoblanadi. Bundan tashqari, buyuk ajdodlar tavallud sanalarini nishonlash ham ma‘naviy va tarixiy ahamiyatga ega. Bunday marosimlarni o‘tkazish orqali yoshlar yangi qadriyatlar asosida tarbiyalanadilar, ular qalbiga tarixni anglash va qadrlash, o‘tmishga hurmat bilan yondashish, ularni asrab-avaylash, shu xalqqa mansubligi bilan g‘ururlanish tuyg‘ulari singdiriladi.

Yoshlarda milliy o‘zlikni anglash, milliy qadriyat va an‘analar hamda umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan chuqur hurmat va ehtiromda bo‘lish tuyg‘ularini rivojlantirishda quyidagi muhim jihatlarga e‘tibor qaratish lozim:

- milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning mohiyatini tushuntirish, mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarining tiklanishi va insonparvar, adolatli demokratik jamiyat qurishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘rmini anglash;

- an‘analar xalqning tarixiy shakllanishi va rivojlanishi jarayonida yaratilgan va ajdodlardan avlodlarga muqaddas meros sifatida o‘tib kelayotgan bebaho ma‘naviy boylik ekanligini keng targ‘ib qilish;

- yoshlarda milliy o‘zlikni anglash, milliy qadriyat va an‘analar hamda umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan chuqur hurmat va ehtiromda bo‘lish tuyg‘ularini rivojlantirish bo‘yicha yangicha fikrlash, yangicha tafakkur xususiyatlarini o‘rganish, o‘qitish, targ‘ib etish;

- O‘zbekistonda oila institutining, o‘zaro hurmat va ehtiromga asoslangan ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlarning betakror qadriyat ekanligini, mehmondo‘stlik, sahovatpeshalik, o‘zganining g‘am-tashvishiga hamdard bo‘lishlik kabi fazilatlar jamiyatimiz barqaror rivojlanishining muhim ma‘naviy omili sifatida qarash, ularni avaylab asrash hamda avloddan avlodga etkazishning muhimligiga alohida e‘tibor qaratish.

- yoshlarda milliy o‘zlikni anglash, til, madaniyat, tarix va kelajakka teran nazar solish, inson huquq va erkinliklarini har narsadan ustun qo‘yish tafakkurini shakllantirish.

Milliy g‘urur hissi insonning o‘z millatining boshqa millatlarga nisbatan qadri ekanligini ichki his qilish, tuyishdir. Milliy g‘urur har bir millatning o‘z-o‘zini anglashi natijasida sodir bo‘ladigan ichki ruhiy kayfiyati. Bu tuyg‘u Vatani, tarixi, moddiy va ma‘naviy merosi, buyuk ajdodlari, yurtining obro‘-e‘tiboridan faxrlanish hissiyotidir.

Yoshlar ongida Vatanga, boy tariximizga, milliy qadriyatlarimizga nisbatan hurmat va ehtiromni qaror toptirish, yot mafkuralarga qarshi milliy immunitetni shakllantirishimiz darkor [2].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2019 yil 3 maydagi PQ-4307-son qarori ijrosini ta‘minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda “Uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-sonli qarorida uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasi to‘rt bosqichda amalga oshirilishi belgilangan bo‘lib, unda jamiyatimiz ijtimoiy ma‘naviy muhitni sog‘lomlashtirish, milliy qadriyatlarimizga zid bo‘lgan turli ma‘naviy tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishga qaratilgan profilaktik tadbirlarni tashkil etish belgilangan [3].

Konsepsiyada yoshlarning ma‘naviy tarbiyasida oila, mahalla va ta‘lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy tuzilmalar o‘rtasida samarali hamkorlik mexanizmini yo‘lga qo‘yish vazifasi belgilangan.

Milliy g‘ururni tarbiyalashni, eng avvalo oiladan boshlash, oilaning etnopsixologik xususiyatlarini, oila a‘zolari ongiga sog‘lom fikrlarni singdirishning pedagogik tamoyillarini, psixologik mexanizmlarini, oila a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ma‘naviy-madaniy jihatlarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Milliy g‘oyani oila muhitida bolaning ongi, qalbiga singdirishning muhim vositasi – bu oilaviy qadriyatlarni saqlash va ilg‘or oilaviy an‘analarni kundalik tarbiya tizimiga joriy etish, turmush tarzining bir bo‘lagiga aylantirishdir. Bunda ota-onaning o‘rni va roli bevosita xarakterga ega bo‘lib, faqat sog‘lom muomala va samimiyat muhitigina o‘smirning dunyoqarashi shakllanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu maqsadda Konsepsiyada oilada ota-onalarning farzand tarbiyalash metodlariga oid bilimlarini muntazam oshirib borish maqsadida mahallalarda “Ota-ona universitetlari” faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish uchun vazifalar belgilab berilgan.

Milliy g‘oyani yoshlar ongi va qalbiga singdirish, milliy g‘ururni shakllantirishda ta‘lim va tarbiya jarayoni bilan bir qatorda ommaviy axborot vositalarining ahamiyati beqiyosdir. Chunki, ommaviy axborot vositalari ta‘lim-tarbiya jarayonni bugungi kun talablari darajasida olib borish, mafkura borasida bilimlarni chuqurlashtirish, erkin tafakkurni shakllantirish, ularning iymon – e‘tiqodini mustahkamlashga xizmat qiladigan muhit yaratish kabi vazifalarni amalga

oshiradi. Birinchi Prezident Islom Karimov butun jamiyatimiz oldida turgan ulug'vor va murakkab vazifalar haqida fikr yuritib, "...matbuot orqali odamlarda ma'rifatparvarlik g'oyalarni tarbiyalash, maorif va oliy ta'lim tarmoqlariga homiylik, sahvotpeshalik, savobtalablik kabi ezgu xususiyatlarni kuchaytirish zarur ..." deb ta'kidlagan edi. Shu sababli Konsepsiyada "Tarbiya rukni" ostida ota-onalar, pedagoglar uchun teleko'rsatuvlar, bolalar, yoshlar uchun turli rasmlar bilan bezatilgan yorqin, rang-barang qo'llanmalar, multimedia mahsulotlari kabi didaktik materiallar turkumini yaratish vazifasi qo'yilgan. Shuningdek, Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzurida Uzluksiz ma'naviy tarbi konsepsiyasini amalga oshirish jarayonini muvofiqlashtiruvchi "Ma'naviy tarbiya" respublika jamoatchilik kengashi tavsiyasi asosida O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi tizimidagi "Oilaviy", "Bolajon" telekanallari, bolalar nashriyotlari va ommaviy axborot vositalarining faoliyatini "Uzluksiz ma'naviy tarbiya" konsepsiyasi asosida takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish vazifasi yuklatildi [3].

Yoshlarda milliy xususiyatlarni shakllantirishda quyidagi jihatlar inobatga olinishi zarur [5], [6]: har bir yosh davrlarining o'ziga xos psixologik xususiyatlari; ichki his-tuyg'ular, emosional munosabatlarning namoyon bo'lishi; ma'naviy-axloqiy prinsiplarning, axloqiy hamda siyosiy dunyoqarashning, fuqarolik pozitsiyasining shakllanganlik darajasi; umuminsoniy hamda milliy qadriyatlarga hurmatning namoyon bo'lishi.

Milliy tarbiyada milliy g'oyaga, milliy g'ururni yuksaltirishga xizmat qiladigan timsollar, davlat ramzlarning har biri – katta bir darslik, kuchli tarbiya vositasi hisoblanadi. Bundan tashqari, buyuk ajdodlar tavallud sanalarini nishonlash ham ma'naviy va tarixiy ahamiyatga ega. Bunday marosimlarni o'tkazish orqali yoshlar yangi qadriyatlar asosida tarbiyalanadilar, ular qalbiga tarixni anglash va qadrlash, o'tmishga hurmat bilan yondashish, ularni asrab-avaylash, shu xalqqa mansubligi bilan g'ururlanish tuyg'ulari singdiriladi. Ushbu vazifani amalga oshirish maqsadida Konsepsiyada 1-9 sinflar uchun "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari", "Dinlar tarixi" fanlarini birlashtirgan holda "Tarbiya" fani joriy etilmoqda. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida buyuk ma'rifatparvar siymolar merosini targ'ib etishga qaratilgan "O'n ikki oy-o'n ikki alloma" kitobxonlik oyliklari tashkil etish rejalashtirilgan. Shuningdek, maktablarda milliy o'yinlar, sport musobaqalari mazmunini milliy tarbiya ruhi bilan boyitish, uning milliy g'urur, oriyat, halollik, mardlik, iroda kabi fazilatlar asosida o'quvchilarni birlashtirish shakllarini ishlab chiqish, milliy va jamoaviy sport o'yinlari spartakiadalarini tashkil etish belgilangan [3].

Xulosa. Umuman olganda, yoshlarning etnik qiyofasi millatning bugungi milliy tarbiyasi, mentaliteti, madaniyatining o'zaro dialektik munosabati vositasida shakllanadi. Ma'naviy jihatdan yaxshi tarbiya olgan shaxs o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati, o'z mas'uliyati bilan ongli ravishda, ozod va hur fikrli inson bo'lib yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni. 2016-yil 14-sentyabr, O'RQ-406-son.
2. Mirziyoyev Sh.M. Millatlararo do'stlik va hamjihatlik-xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Respublika baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilishining 25 yilligiga bag'ishlangan uchrashuvdagi nutqi. "Xalq so'zi" gazetasi. 2017-yil 25-yanvar, №18(6712)
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-sonli Qarori. 2019-yil 31-dekabr.
4. Abdurazakov A.M. Milliy qadriyatlar va ularning milliy o'z-o'zini anglashdagi o'rni. T.1994.- B-158.
5. Botirov B.M. O'zbek mentalitetining psixologik xususiyatlari.-T.: TDPU, 2011.-143 b.
6. Nishanova Z.T, Alimbayeva Sh.T., Umrzoqov D.X. O'quvchilarda milliy xususiyatlarni tadqiq etishning ilmiy-uslubiy asoslari., Toshkent, 2018 yil. -125 b.

Muallif:

Anorqulov Baxtiyor Norqul o'g'li - Guliston davlat universiteti, Sport turlarini o'qitish metodikasi kafedrasida stajor-o'qituvchisi.

UDC 372.83

THEORIES OF STUDENTS' CREATIVE THINKING DEVELOPMENT BASED ON INNOVATIVE APPROACH

INNOVATION YONDOSHUV ASOSIDA TALABALARNING IJODIY FIKRLARINI RIVOJLANISH NAZARIYALARI

ТЕОРИИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

Rakhimov Bakhtiyor Khudoyberdievich

Guliston State University, 120100, Guliston City, Uzbekistan

E-mail: 1967.baxtiyor@mail.ru

Abstract. While the educational goals of educational institutions until our time are focused only on the acquisition of ready-made knowledge, modern technologies teach them to be creative, find the knowledge necessary for acquiring, and even draw their own conclusions. Innovative technologies in the pedagogical process are innovations, changes in the activities of teachers and students that require the use of interactive methods in their implementation. In addition, computer

training in the classroom allows you to provide an interesting process, an individual approach to each student. At the same time, firstly, through a wide range of information and communication technologies, it will be possible to convey to students a lot of knowledge, facts and information. Secondly, the full implementation of the innovative plan, ideas and thoughts of the teacher is easy and effective. This article discusses innovation, these aspects of innovative development

Keywords: innovative development, innovative technologies, keratin competence, creative thinking, scientific research.

Annotatsiya. Ta'lim muassasalarining hozirgi kungacha bo'lgan ta'lim maqsadlari faqat tayyor bilimlarni egallashga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni ijodkorlikka, egallash uchun zarur bo'lgan bilimlarni topishga, hatto o'zicha xulosa chiqarishga o'rgatadi. Pedagogik jarayondagi innovatsion texnologiyalar - bu innovatsiyalar, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatidagi o'zgarishlar bo'lib, ularni amalga oshirishda interfaol usullardan foydalanishni taqozo etadi. Bundan tashqari, sinfda kompyuterni o'qitish qiziqarli jarayonni ta'minlash, har bir o'quvchiga individual yondashish imkonini beradi. Shu bilan birga, birinchidan, keng ko'lamli axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali o'quvchilarga ko'plab bilim, fakt va ma'lumotlarni yetkazish mumkin bo'ladi. Ikkinchidan, o'qituvchining innovatsion rejasi, g'oya va fikrlarini to'liq amalga oshirish oson va samarali. Ushbu maqolada innovatsiyalar, innovatsion rivojlanishning ushbu jihatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: innovatsion rivojlanish, innovatsion texnologiyalar, keratin kompetentsiyasi, ijodiy fikrlash, ilmiy tadqiqotlar.

Аннотация. В то время как воспитательные цели образовательных учреждений до нашего времени ориентированы только на получение готовых знаний, современные технологии учат их быть творческими, находить необходимые для приобретения знания и даже делать собственные выводы. Инновационные технологии в педагогическом процессе – это нововведения, изменения в деятельности педагогов и учащихся, требующие использования интерактивных методов при их реализации. Кроме того, компьютерное обучение на занятиях позволяет обеспечить интересный процесс, индивидуальный подход к каждому ученику. При этом, во-первых, посредством широкого спектра информационно-коммуникационных технологий можно будет донести до учащихся много знаний, фактов и информации. Во-вторых, полная реализация новаторского замысла, идей и мыслей педагога осуществляется легко и эффективно. В данной статье рассматриваются инновации, эти аспекты инновационного развития

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационные технологии, кератиновая компетентность, творческое мышление, научные исследования.

INTRODUCTION. One of the global tasks of innovative development in the world is the formation of creative abilities in people. This includes the production of new ideas, the ability to find solutions in complex processes, a creative approach to professional activities, the ability to take reasonable risks, and professional excellence. On a global scale, the development of creative potential, the creativity of teachers, the creation of intellectual resources for socio-economic growth through the use of modern teaching aids through information and communication technologies and programs are of great importance [1].

As world pedagogical experience shows, the socio-economic needs of society depend on the creative thinking and creativity of higher education students, and the educational process in the field of technological education is carried out using software training tools. Adapting to the innovations of the modern world, preparing the younger generation for the life of a constantly renewing society and educating it in accordance with modern requirements is an important professional task of a higher education teacher.

The Action Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan defines such areas as further improvement of the system of continuous education, increasing the potential of quality educational services, continuing the policy of training highly potential personnel in accordance with the possibilities of the labor market, improving the quality and efficiency of higher education the development of students' creative abilities is of great importance. Rapid changes in the country are opening the way to the education system on a global scale, including the rapid development of modern information technologies, the improvement of global telecommunication technologies requires a creative approach to science in e-learning [2, 3].

The above views are the main criteria in determining the current and future priorities of specialties taught in the field of technological education in higher education institutions. This is due to the fact that specialization is a science that aims to generalize and integrate into practice all natural and socio-economic knowledge in accordance with its content, essence and objectives. From this point of view, professional, special sciences are the main factor ensuring the unity of theory and practice, allowing students to apply their knowledge in practice. This, in turn, requires special attention to improving the creative approach of students, increasing the effectiveness of this system.

MATERIALS AND METHODS. Innovative training of future teachers is inextricably linked with their creative competence, and scientists from foreign countries and our country have conducted many studies on the use of teaching software. In particular, T. D. in his scientific work covered the development of the creative abilities of future teachers of labor education through manual labor [4], K. A. Sharipov developed the scientific and pedagogical foundations for the training of future teachers of vocational education and labor education. - students for creative work [6]. In the research work carried out by A.R. Khodjaboev, theoretically developed the pedagogical foundations of educational and methodological support for teachers of labor and vocational education, shows the ways of their application in practice [7].

Scientist-teacher N.A. Muslimov developed the scientific and methodological foundations for the formation of professional qualities in students [8]. According to the scientist-teacher V. M. Blinov, in order to achieve high efficiency of educational work, it is necessary to set differentiated tasks, considering the individual abilities and talents of students [9]. Based on the foregoing, we have identified one of the main objectives of our study as the organization of lesson content based on software based on innovative technologies in order to increase the effectiveness of training future technology teachers.

There are various definitions of the concept of "creativity", and we can see a number of studies by some domestic and foreign scientists on the creative approach.

A.A. Aripzhanova, considering the specifics and approaches to pedagogical work on the study of creativity, determined the need to consider the creative potential of teachers: active, effective, personal, environmental, problematic aspects.

In the studies of O. Jamoliddinova, O. Musurmonova, M. Urazova, N. Egamberdieva, E. Yuzlikaeva, Sh. Sharipov, Sh. personality, as well as the ways and forms of the formation of critical, creative thinking among students, the existing pedagogical conditions, didactic support, as well as the content of pedagogical creativity [6, 10].

A.Abdukadyrov, N.Azizkhodjaeva, U.Begimkulov, Zh.Yuldashev, Yu.Kruglova, I.Ridanova, V.Slastenin, N.Sayidakhmedov, U.Tolipov activation, ways to create a personality-oriented free learning environment that serves to create creative developments (products).

In the studies of G. N. Ibragimova, it is emphasized that creativity is a set of skills associated with a person's creative abilities, creative qualities, including a high level of sensitivity to problems, intuition, foresight, imagination, research and reflection [11].

Creativity is described by P. Torrens as a process of manifestation of sensitivity to these problems, ignorance, their inconsistency, fixing these problems, finding solutions, putting forward, testing, modifying and rechecking hypotheses, forming and announcing the result [6].

E. Trick describes creativity in the most general sense as a description of the process in the past, present and future, as a result of which a person creates something that did not exist before. Therefore, he identifies the following areas of creativity in the study of creativity [13].

- 1) as a product;
- 2) as a process;
- 3) as an ability;
- 4) as a general trait of a person's character.

According to the studies of such scientists as A. Bodo, J. Berret, G. Leputra, R. Remusham, R. Mato, M. Mato, a creative person is a person who is never indifferent, never at rest. He is quite chaotic, skeptical of many things, has a wide range of interests, thinks independently, seeks to adjust others to his worldview [6, 12].

The psychological and pedagogical foundations of creativity were determined by M. M. Akeshova, A. S. Seitbekkyzy, L. Yu. Koroleva and other scientists. In their work, creativity is considered as a creative intellectual ability, that is, the ability to innovate in experiments, the ability to create original ideas when posing and solving problems, as well as the ability to form hypotheses for the educational process.

B. Jeffrey and A. Scientists such as Jeffrey, J. Rinkevich, V. Glavyanu, Z. Sierra and L. Tanggaard (V. Glavyanu, Z. Sierra, L. Tanggaard) say that creativity is not only an intellectual potential, but also the level of motivation, emotionality, aesthetic development, exclusivity, communicativeness. Systemic mental abilities have been identified, related to both parameters and competencies [14].

M. A. Kholodnaya, Sun Ye Hwang and others included originality, consciousness, variability and coherence in the criteria of creativity.

In the studies of A. I. Ostroumov and O. F. Ostroumova, creative learning is defined as the creation by the subjects of the educational process of a new creative product that combines the features of creativity [15, 16].

From the above descriptions, we can see that special attention is paid to the development of creative learning of students. However, in the context of the rapid development of the information society, it should be noted that the methods of creative education of students of the higher school "Technological Education" have not been studied deeply enough and comprehensively.

THEORY AND DISCUSSION. The acquisition of professional and creative skills requires not only the integration of practical skills and abilities, the development of methods and means of effectively organizing the activities of a specialist, but also the mastery of the methodology of professional creativity, the development of creative thinking and adequate mastery of it. creative personal qualities [17, 18, 19].

In order for students in the higher education system to acquire creative qualities, they need to think about new ideas, originality, initiative, which differ from the traditional approach in the educational process. Therefore, a creative approach is needed to organize the professional activities of future teachers who have creative qualities, are active in creating new, advanced learning activities for students, ideas that serve the development of personal qualities, independent study of advanced pedagogical achievements and experience, as well as constant, consistent pedagogical achievements with colleagues, focuses on gaining experience in brainstorming.

As a rule, the creative abilities of students are ensured through the desire to solve problems, the implementation of research projects, and the achievement of mutual creative cooperation. The student's creativity is reflected in his thinking, communication, emotions, and certain types of activities [11].

As already mentioned, the creative qualities of students do not develop spontaneously, like all people. Accordingly, there are a number of ways to successfully develop creative qualities.

The first way is to develop creative thinking skills. The main emphasis is on the formation of creative thinking skills, while students are focused on expressing the essence of creative actions using verbs. In particular, teachers pay attention to the presence of necessary verbs in questions that encourage students to think in order to effectively develop creative thinking skills.

The second way is to develop practical creative thinking skills. Teachers use demonstration methods and techniques in the formation and development of students' creative thinking skills. Using questions here can only help in the short term, it does not develop student interactivity and initiative.

The third way is to organize the processes of creative activity. Thus, the emphasis is on creative thinking in the process of solving problems and promoting innovative ideas. Although creative methods and techniques are not actively used in these processes, creative thinking does take place.

The fourth way is to use creative products. At the same time, the teacher can ask students to create a presentation on the topic "Modeling of the women's national costume" using PowerPoint or multimedia. In the process of preparing a presentation, students actively develop creative thinking skills [20].

Students can fully demonstrate their creative thinking skills in a comfortable environment. If students have fear of failure, fear of being misled, fear of criticism, then they will not have the opportunity to effectively form or develop creative thinking skills. Creative thinking skills can be successfully formed in students only by making creativity a habit. In this process, the methods and means used by them to assess the content of the topic and the skills of creative thinking are important.

As a result of developing creative thinking skills, students not only rely on established connections, but also tend to establish new meaningful connections in the brain, develop new ideas and think in new ways [21].

Just as any skill can be developed, one can also develop the ability or skill of creative thinking. This also applies to students, where creative work helps students think outside the box. However, inspiring and encouraging students to be creative depends on how qualified the teacher is. The teacher plays a special role in developing students' creative thinking skills. However, the teacher must create an environment in the classroom where students can feel free to share their thoughts and ideas. Students should be able to express their ideas and opinions in a variety of ways in the classroom.

For further intensification of the processes taking place in the minds of students, the established rules should freely go beyond the norms and answer various questions.

Creativity (lat. "create" - "creation", "creative" creator, creator) means the creative ability of a person, which characterizes the readiness to generate new ideas and is part of talent as an independent factor [11].

So, from a didactic point of view, creativity is the ability of a teacher to create new ideas, go beyond the traditional scheme of thinking and make unique, original solutions. The term was first defined in 1922 by D. Simpson as a non-standard way of thinking.

In Russia, such scientists as A. M. Matyushkin, A. V. Petrovsky, M. G. Yaroshevsky, V. N. Druzhinin worked to study creativity. D. Wexler, G. Eysenck, L. Theremin, R. Stenberg and others consider intelligence and creativity as a unit of high human abilities. Intelligence is the highest level of creativity. This means that they are not only united, but creativity is a product of intellect [22].

A high level of intelligence is the basis of a high level of ability. Low intelligence breeds lower level intelligence.

Hans Eysenck viewed creativity as a unique manifestation of talent. Creativity is determined by a high level of intelligence. The creative thinking of a schoolchild arises and develops in his creative activity (see Table 1).

Table 1. Stages of formation of creative thinking

Stages	Content
Creativity based on natural possibilities	Represents specific human behavior
Primary (general)	The general ability to manifest the creative abilities of a person (manifested in a child aged 3-5 years, clearly expressed in his actions at the age of 6-7 years)
Creativity	The ability to express creativity in a particular type of social activity: (according to which, based on the experience of professional and creative activity, general creativity develops under its influence)

The creative qualities of the educator direct his personal abilities, natural and social potential to a high-quality, effective organization of professional activities. The presence of creative qualities in students helps them to create new ideas that are different from the traditional approach to the educational process, not to think in a stereotyped way, originality, initiative, intolerance to uncertainty. Therefore, a creative approach is needed to organize the professional activities of teachers who have creative qualities, are active in creating new, advanced educational ideas, ideas that serve to develop the personal qualities of future teachers, self-study advanced pedagogical achievements and experience, as well as

constant and consistent pedagogical achievements with colleagues, focus on acquiring brainstorming experience forms self-creative abilities.

Creative competence consists of the following interrelated parts. 1. Creative goal. 2. Creative aspiration. 3. Creative construction. 4. Creative direction. 5. Creative expressive act. 6. Creative self-management. 7. Creative activity. 8. The level of creative aspirations [23].

CONCLUSION. Expresses ideas that other future educators may not have imagined, chooses a unique way of expressing themselves, sometimes asks inappropriate or unusual questions, likes problems that are left open to be solved, prefers to discuss ideas based on concrete evidence, chooses an unconventional approach to finding a solution.

Based on these approaches, the creative qualities of students are formed: creative orientation, ability to think logically; erudition, rich imagination; Creativity and initiative, full manifestation of creative abilities; the ability to reflect, rich in emotions; ability to take risks, speed of thinking; Development of intuition, the ability to put forward original ideas; innovative abilities, high artistic values, Ability to make new decisions based on existing experience and knowledge.

REFERENCES:

1. Rasulova, Z.D., (2020). The use of information and communication technologies in the educational process of technological education, *Science and Society*, (1), 85-87.
2. On the Action Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan, (2017). Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, No PF-4947.
3. On additional measures to improve the quality of education in higher education institutions and ensure their active participation in the ongoing comprehensive reforms in the country, (2018). Resolution dated June 5, No. PP-3775
4. Ismailov, T.D., (1995). Scientific basis for preparing future labor teachers for work on the development of students' technical creativity, Dissertation of candidate ped. Sciences, Tashkent, 184 p.
5. Zayirov, K.A., (1994). Polytechnic bases for the formation of design and technological knowledge and skills in future teachers of labor with the use of technology: Dissertation of candidate ped. Sciences, Tashkent, 146 p.
6. Sharipov, Sh.S., (2012). Theory and practice of ensuring the continuity of students' professional creativity. Dissertation of Doctor of ped. Sciences, Tashkent, 264 p.
7. Khodjabaev, A.R., (1992). Scientific and pedagogical foundations of the educational and methodological complex for the preparation of a labor teacher, Diss. ... doc. ped. Sciences, Tashkent, 406 p.
8. Muslimov, N.A., (2007). Theoretical and methodological bases of professional formation of teachers of vocational education.: Diss. ... doc. ped. Sciences, Tashkent, 45 p.
9. Blinov, V.M., (1976). Learning effectiveness, *Pedagogy*, 191 p.
10. Egamberdieva N. (2009). Social pedagogy. National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, Tashkent, 229 p.
11. Ibragimova, G.N., (2017). Development of students' creative abilities on the basis of interactive teaching methods and technologies, Author's abstract of Dis.ped.Sciences, 39 p.
12. Rustamova, N. R. Technology for the development of media culture of students of general secondary education (on the example of grades 7-9) (Doctoral dissertation, dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences.-Tashkent, 2019.-42 p).
13. Rustamovna, R. N. (2020). Development of technology based on vitagenic experience using media resources in higher educational institutions students teaching. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(4), 2258-2262.
14. Rustamova, N. R. (2020). Training of students of cognitive processes based on vitagen educational situations. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(8 Special Issue), 869-872.
15. Isyanov, R., Rustamov, K., Sharifhodjaeva, H., & Rustamova, N. (2020). Formation of ICT competence of future teachers in the classes of general physics. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 235-239.
16. Yunusova, D. M., Ilhamova, I. N., Daulanova, K. I., Normuradova, G. M., & Rustamova, N. R. (2020). Using of interactive educational technologies in teaching medical terms. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(S6), 596-601.
17. Akhmedjanov M.M., Tukhtaeva Z.Sh.(2008). A set of didactic tools. Study guide, T., Science and technology, 100 p.
18. Avliyakov, N.X., Musaeva, N.N., (2007). Modular learning technologies. Tashkent, Science and Technology Publishing House, 97 p.
19. Aldjanova, I., (2012). Curriculum portfolio - as a tool for the formation of professional competence in future teachers, *Pedagogical education*, (4), 46.
20. Muslimov, N.A., Usmonboeva, M.H., Sayfurov, D.M., Turaev, A.B., (2015). Fundamentals of pedagogical competence and creativity, Tashkent, 120 p.
21. Rasulova, Z.D., (2020). Prospects for the organization of creative activity of students in technological education on the basis of e-learning, International scientific-practical online conference "Innovative ideas, developments in practice: problems and solutions", Andijon, 40-43 p.
22. Druzhinin, V.N., (1995). Psychology of general abilities, *Alternavita*, 118 p.
23. Rasulova, Z.D., (2020). Technologies for increasing the creativity of students in the educational process in the field of technological education, Materials of the Republican online scientific-practical conference on "Educational innovations in the development of pedagogical skills, the use of foreign experience and assessment systems: problems and solutions, Bukhara, 93-96 p.

Author:

Rakhimov Bakhtiyor Khudoyberdievich - Guliston State University, doctor of pedagogic sciences (DSc), professor.

УДК 372.83

SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF DIRECTING STUDENTS TO INNOVATIVE ACTIVITY

**ТАЛАБАЛАРНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ЙЎНАЛТИРИШНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПЕДАГОГИК
ЖИҲАТЛАРИ**

**СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАПРАВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ИННОВАЦИОННУЮ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Бекмуродов Алишер Жоникулович

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: a-j-bekmurodov@gmail.com

Abstract. The article presents ideas about the technology of directing students to innovative activities and the structure of innovative activities. In order to create the concept of formation of innovative competence of students, the content of common concepts was determined, the structure of this competence, the stages and conditions necessary for its formation were considered.

Key words: innovative activity, innovative competence, competence, potential formation, improvement, development, socio-cultural structure, reform.

Аннотация. Мақолада талабаларни инновацион фаолиятга йўналтириш технологияси ва инновацион фаолиятнинг тузилиши ҳақида фикрлар келтирилган. Талабаларнинг инновацион компетенциясини шакллантириш концепциясини яратиш учун умумий бўлган тушунчаларнинг мазмуни аниқланиб, ушбу компетенциянинг тузилишини, уни шакллантириш учун зарур бўлган босқичлар ва шартлар кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: инновацион фаолият, инновацион компетенция, компетентлик, потенциал шаклланиш, такомиллаштириш, ривожланиш, ижтимоий-маданий тузилма, ислохот.

Аннотация. В статье представлены представления о технологии направления обучающихся на инновационную деятельность и структуре инновационной деятельности. Для создания концепции формирования инновационной компетентности студентов определено содержание общих понятий, рассмотрена структура этой компетенции, этапы и условия, необходимые для ее формирования.

Ключевые слова: инновационная деятельность, инновационная компетентность, компетентность, формирование потенциала, совершенствование, развитие, социокультурная структура, реформа.

Кириш. Бугунги кунда инновацион фаолият дунё мамлакатлари тараққиёти учун энг муҳим аҳамиятга эга бўлиб, фуқароларнинг фаровон ҳаётини таъминлаб, ягона иқтисодий-маданий маконни сақлаб қолишда етакчи омил саналади.

Ўзбекистон Республикаси истиқболлини таъминлашда фан ва таълимга инновацияларни жорий этиш, ишлаб-чиқариш жараёнини такомиллаштириш ва унга мос олий таълим муассасалари талабаларининг инновацион фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқдир. Шу сабабли, талабаларни янгиликни яратишга тайёрлаб, ихтисосликлар кесимида концепция ишлаб чиқиш стратегик мазмундаги вазифа ҳисобланади. Бу масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 июндаги «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини тубдан ислох қилиш ва янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПФ-6017-сонли Фармонида ҳам ўз аксини тошган [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ёшларни инновацион фаолиятга тайёрлаш концепцияси миллий таълим сиёсатини амалга оширишнинг минтақавий хусусиятларини, инновацион фаолиятни амалга оширадиган талабалар билан ишлаш стратегияси ва тактикасини белгилайдиган норматив-ҳуқуқий, дастурий-ташқилий ва услубий характердаги ҳужжатларни янада такомиллаштиришнинг умумий ғоявий-услубий асосларини белгилайди. Концепциянинг асосий қондалари фаолиятнинг янги ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ва талабанинг инновацион компетенциясини шакллантиришни таъминлаш учун тузилмалараро ҳамкорлик стратегиясини шакллантириш учун асос бўлади. Бунинг учун, олий таълим муассасаларида асосий эътибор талабалардаги онгли ҳаракатларнинг натижасига ишонч даражасини шакллантиришга қаратилса инновацион фаолиятга кириш босқичини мазмундорлиги таъминланади ва талабаларда янгиликка интилиш, ихтироларни амалга ошириш, яратувчанлик қобилиятларини ривожлантириш билан бир қаторда, уларнинг онгли ҳаракатларининг натижасига ишонч даражасини шакллантириш талаб этилади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс ва функционал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Талабанинг инновацион компетенциясини шакллантиришни таъминлашнинг долзарблиги минтақавий даражада этнопсихологик омилларни инобатга олган ҳолда жумладан, этник ҳис этиш, қайғуриш, суяниш ва ғамхўрлик кўрсатиш ипостаси (Юн. hypostasis - қиёфа, моҳият. Словарь иностранных слов. – М., 1988. – С.202.) кўринишда ифодаланади [5].

Инновацион қобилият соҳибларини шакллантириш, таълим муассасалари даражасида олиб борилаётган инновацион фаолиятни давлат ва минтақавий таълим сиёсатига мувофиқлаштириш, минтақанинг таълим

ташкilotларининг ҳозирги ва келажакдаги кадрлар, менежмент ва меҳнат жамоалари томонидан тақдим этиладиган турли даражали ташувчиларни тайёрлаш орқали таълимни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари шароитида мавжуд янгиликларни «тўлдириш»дир.

Талабаларни ўқув фаолияти давомида таълим сифатини таъминлайдиган, янги ғояларни илгари суриш, янги ишланмаларни жорий этишга шахсий ва касбий жиҳатдан тайёргарликларини таъминлаш муҳим саналади. Айнан шу шахсий-профессионал сифат уларни мобиллигини таъминлайди.

Олий таълим муассасаларида талабаларни инновацион фаолиятга тайёрлашни тизимлаштириш учун, концепция ишлаб чиқиб, унинг мақсадини белгилаб, миллий ва минтақавий ҳамда жаҳон меҳнат бозорининг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб, талабаларда инновацион фаолият билан муваффақиятли шуғулланишлари учун муҳим ҳисобланган сифатларни шакллантириш билан бирга, лаборатория ва ишлаб чиқариш бирлашмалари билан ҳамкорликда фаолият юритишни таъминлашдан иборатлиги белгиланиши лозим.

Концепциянинг асосий мазмуни узлуксиз таълим маконида талабанинг инновацион компетенциясини шакллантириш қонунияти ҳисобланади. Олий таълим тизимида талабанинг инновацион компетенциясини шакллантиришнинг *ташқи қонуниятларига* қуйидагилар киради: талабанинг инновацион компетенциясини шакллантириш жараёни ушбу жараёни осонлаштирадиган ёки тўсқинлик қиладиган турли хил омиллар таъсирига боғлиқ.

Олий таълим тизимида талабанинг инновацион компетенциясини шакллантиришнинг *ички қонуниятлари*: талабанинг олий таълим маконида инновацион қобилиятларини шакллантириш таълим тизимидаги янгиликларни аниқлаш, қўллаб-қувватлаш ва давом эттиришга қаратилган қуйи тизимларнинг мувофиқлаштирилган ҳаракатлари билан амалга оширилади; талабанинг инновацион компетенциясини шакллантириш самарадорлиги у амалга ошириладиган ўқув жараёнининг табиати билан боғлиқ бўлиб, таълим тизимининг турли тузилмаларида ушбу жараённинг яхлитлиги ва узлуксизлиги билан чамбарчас боғлиқ.

Талабанинг инновацион компетенциясини шакллантиришда қуйидаги омиллардан ижтимоий-иқтисодий жараёнлар динамикасини ўсиши, миллий, минтақавий ва жаҳон иқтисодиёти талаблари асосида инновацион фаолиятга тайёрлашни таъминланиши, таълим ривожланишига ишлаб чиқаришнинг таъсири кучайиши, иқтисодий жараёнларнинг хусусийлаштирилиши, ишлаб чиқаришнинг ахборотлаштирилиши, ҳукумат - бизнес - фан - кадрларни тайёрлаш - фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги зиддиятларнинг кучайиши, турли даражаларда (мамлакат - минтақа - маҳаллий тизимлар) жамиятни бошқаришда инсон омили ролининг ошиши ва аҳамияти кабилар фаол таъсир кўрсатади.

Талабаларнинг инновацион компетенциясини шакллантириш концепциясини ишлаб чиқишда, турли хил ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларнинг амал қилиши талабанинг инновацион компетенциясини шакллантиришни ажралмас бутун бир жараён сифатида кўриб чиқиш имконини беради [3].

Юқоридагиларга асосланган ҳолда талабанинг инновацион фаолиятга йўналтиришнинг қуйидаги тамойилларини келтириб ўтаемиз:

- таълимнинг узлуксиз характерини белгиловчи континуаллик тамойили. Ушбу тамойил тизим учун ва субъектни таълим фаолиятининг узлуксиз жараёнида иштироки учун муҳим тамойил бўлиб қолади. Талабанинг инновацион фаолият билан шуғулланиши учун, унинг шахсида компетентлик шаклланиб, бунда олий таълим босқичида талабалар ўзларининг таълим йўналишларини белгилаб олишларида намоён бўлади. Қўшимча касбий таълим босқичида мазкур тамойил педагог томонидан ҳар қандай ҳаётий вазиятни ўзи учун таълимга айлантириб олишини кўзда тутлади. Узлуксизлик таълим фаолиятининг камида учта: формал, ноформал ва информал турларини бириктиришни кўзда тутлади;

- мазмунли-тузилмавий тамойил, ушбу тамойил касбий таълим мазмунининг шаклланишининг ташкилий шаклларида устуворлигини белгилаб беради. Индивидуал фаолликни таъминлаш имконини яратади;

- касбий таълим дастурларининг кўп поғоналили ва кўшимчалилик тамойили, бу тамойил касбий таълим билан бир қаторда кўшимча касбий таълимнинг кўп поғоналари ва даражаларининг мавжуд эканлигини белгилайди;

- касбий таълим дастурларининг мобиллик тамойили, бу тамойил субъект томонидан ўз ҳаётий йўлининг у ёки бу босқичида касбий фаолиятини ўзгартириш эҳтимоли ёки параллел равишда кўшимча касбий таълим олишини назарда тутлади;

- таълим мақсадлари ва дастурларини индивидуаллаштириш тамойили. Бунда, таълим олувчининг когнитив фаолиятини таъминлаш назарда тутилган.

Талабанинг инновацион фаолиятга шайлиги, кўпроқ компетентли ёндашув нуқтаи-назардан илмий изланишларида кўрилган [3].

Тадқиқотчи Л.М.Митина [4] талабаларнинг янгилик яратиш ва ишланмаларни тайёрлашда, бир сўз билан инновацион фаолият билан шуғулланишга тайёр эканлигини белгилашда бир қатор мезонлар таклиф этилганки, бунда:

- талаба ўзининг инновацион фаолият билан шуғулланишида иқтисодий-маданий муҳимлигини англаши;
- ижодий фаолият юритиш учун салоҳиятга эга бўлиши;
- талабанинг ўзида янгилик натижасига шахсий ишончининг борлиги;
- инновацион фаолият ва шахсий мақсад бирлиги;

- талабанинг муваффақиятсизликларни енгиб ўтишга шайлиги;
- ўзларининг аввалги тажрибалари давомида инновацион фаолиятга ижобий баҳоси;
- касбий рефлексияга мойиллиги.

Кўрсатилганларни психодиагностик фаолиятда ҳам қўллаш имкони мавжуд бўлиб, иқтидорли талабаларни саралаш, инновацион фаолиятга тайёрлаш учун ташкил этилган интенсив курсларда талабаларни саралашда фойдаланиш мумкин.

Психологик нуқтаи-назаридан алоҳида талаба ва умуман талабалар жамоасининг инновацион фаолиятга шайлигида кузатиладиган ўзгаришларга унинг ахлоқий тайёрлиги, инновацион фаолият шартларини ижобий қабул қилиши, ушбу фаолиятни бошқаришда инсоний кадрларни марказда туриш усулларининг ишлатиши ва ташқаридан янгиликларни қабул қилишга тайёр туриши ҳам таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, этник борлиқни таъсир даражасини ҳам инобатга олиш лозим.

Этник борлиқ, бу фанларнинг соҳавий полипарадигмали майдони ҳисобланиб, уни белгилари бўйича универсал ва полифункционал кабиларга ажратиш мумкин. Этниклик, на формациявий ва на цивилизациявий парадигмаларга тааллуқлидир. Классик ва анъанавий тушинтириш тарзида уни барқарор динамик ва статик модел кўринишида ҳам тасвирлаш мумкин. Негаки, этниклик, этник ҳаёт тарзи билан, яъни барча ўзига хос жозибаликни турли «ранг»лар билан мужассам этган ва хусусий мантиққа эга нотақдорликни ифода этиб, ижтимоий (жумладан этник, касбий муносабатларда ҳам) муносабатларда амал қилиниши шарт бўлган меъёр, макондаги алоқадорлик иерархияси, этник мулоқот тартиби, этник шараф ва этник ғурурни ифода этиш тарзи, этник мансублик, этник бирлик ва манфаатлар каби таркибларни мужассам этган бўлади.

Бу контекстда, яъни инновацион фаолиятнинг мазмуни ва моҳиятини англаш учун ва Г.И.Герасимов ҳамда Л.В.Илюхинанинг тадқиқоти бу хусусда алоҳида қизиқарли ўйғотади [2]. Унда, шахс даражасида инновационликнинг қуйидаги мезонлари кўрсатилган:

- инновацияларни ижодий фаолиятнинг маҳсули – кадрлар эканлигини қабул қилиши (индивидуал когнитив фаолиятнинг маҳсули, меҳнат турининг натижаси тарзида);
- таълимни ривожлантириш учун инновацияларга доир турли ёндашувларни муҳимлиги асосида татбиқ этиш механизмини яратилиши (лаборатория шароитида, ишлаб чиқаришда);
- инновацияларни яратиш (ишлаб чиқаришда бунёжкорлик тарзида) давомидаги муносабатларнинг яхлит мажмуа эканлигини - фаолият тарзида тушунилиши;
- ушбу муносабат шахсий касбий фаолиятни ташкиллаштиришга ўтказилиши ва бошқалар.

Талабаларни янгиликларни яратиш, мавжуд ишланмаларни такомиллаштириш - инновацион фаолиятга йўналганлигини таъминлашда мотивация муҳим саналиб, мавжуд билим ва кўникмалар воситасида сифатида амал қилади. Шу сабабли, талабаларни инновацион фаолиятга индивидуал-шахсий тайёргарлиги таълим амалиётида диққат марказида туриш лозим.

Талабаларни инновацион фаолиятга паст йўналганлик даражасининг сабабларидан бири, бу талабанинг инновацион фаолиятга бўлган муносабатида ташқи муҳитнинг таъсири исботланган. Назарий изланишларнинг натижасига кўра талабаларни инновацион фаолиятга йўналганлик даражасини қуйидаги мезонлар билан баҳолаш мумкин:

- талаба инновацион фаолият билан шуғулланишга тўлиқ шай;
- талаба инновацион фаолият билан шуғулланишга шай эмас;
- талаба инновацион фаолият билан тайёргарлик кўргандан кейин шуғулланиши мумкин;
- талабанинг инновацион фаолиятга тайёргарлиги паст даража (талаба узоқ давом этиладиган йўналганликлар эвазига, яъни ўқув ва тренинглар натижасида инновацион фаолият билан шуғулланишга эҳтиёж пайдо қилади).

Бу жараёнда инновацион фаолият муҳим аҳамият касб этиб, ижодий фаолият динамикасида ифодаланиб, интеллектуал ташаббускорлик даражасида намоён бўлади. Инновацион фаолият субъектнинг фаолият нормаларидан (олдин қабул қилинган, амал қилиб келаётган меъёрлардан) ташқарига чиқишини назарда тутаяди. Шунинг учун биз, биринчи ўринга шахсий сифатлар блокни, иккинчи ўринга – инновацион фаолиятга бир қатор йўналганликдан сўнг намоён бўладиган профессионал сифатларни қўйдик. Талабаларни инновацион фаолиятга тайёрлаш дастурларини тузишда мезонлар ва индикаторларнинг ижтимоий-психологик характеристикаси ҳисобга олинади.

Лекин, талабаларнинг инновацион фаолият билан шуғулланишида уларнинг функционал ҳолатини ҳам инобатга олиш лозим бўлади. Айнан шахс, ўзида мужассам этган барча нотақдор хусусиятларини намоён этиши учун унда ишчанлик, яъни маълум касбий вазияларни белгиланган вақт (муддат) давомида бажара олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Хулоса. Ишчанлик қобилияти ақлий (интеллектуал) ва жисмоний қобилиятларга ажратилади. Ақлий қобилият эгалари учун инновацион фаолият билан шуғулланиш жуда муҳим саналади. Талабаларни инновацион фаолиятга йўналтиришда, уларнинг ақлий ишчанлик даражаси ва этнопсихологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда инновацион компетенцияни шакллантиришни йўлга қўйиш, олий таълим муассасаларида илмий ишланмалар кўрикларини соҳавий тарзда ўтказиб, унда талабаларни жалб этиш мақсадга мувофиқдир, марказлаштириш мақсадида вазирлик доирасида талабалар билан ишлаш дастурини қабул қилиш тавсия этилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Илм-фан соҳасидаги давлат сиёсати ва инновацион ривожлантиришдаги давлат бошқарувини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 01.04.2021 й., 07/21/5047/0270-сон.
2. Герасимов Г.И., Илюхина Л.В. Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы. – Ростов н/Д., 1999. - 136 с.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 3. С. 34–42.
4. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности. - Воронеж: МОДЭК, 2002. - 400 с.
5. Словарь иностранных слов. 17-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – С. 517.

Муаллиф:

Бекмуродов Алишер Жониқулович - Гулистон давлат университети, Спорт турларини ўқитиш методикаси кафедраси катта ўқитувчиси.

UDC: 373.167.1:002

USING THE POSSIBILITIES OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

TA'LIM JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Nosirova Dilfuza Saydullayevna

Gulistan State University, 120100. Sirdarya region, Gulistan city, 4th microdistrict.

E-mail: sayyorajonzogova077@gmail.com

Abstract. The article describes the concept of informatization of the educational process, the basic concepts used in the process, the possibilities of informatization of education and their use. The main means of informatization of education are information, a computer, an information system, information technologies, operations with information and their role, content and significance. In the process of traditional and information education, the content and essence of pedagogical science are comparatively studied. Information about the role, opportunities and shortcomings of informatization of the educational process is given.

Key words: education, information, pedagogy, computer, informatization, computerization, development, comparison.

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonini axborotlashtirish tushunchasi, jarayonda qo'llaniladigan asosiy tushunchalar, ta'limni axborotlashtirish imkoniyatlari va ulardan foydalanish yoritilgan. Ta'limni axborotlashtirishning asosiy vositalari - axborot, kompyuter, axborot tizimi, axborot texnologiyalari, axborot bilan operatsiyalar va ularning roli, mazmuni va ahamiyati. An'anaviy va informatsion ta'lim jarayonida pedagogika fanining mazmuni va mohiyati qiyosiy o'rganilgan. Ta'lim jarayonini axborotlashtirishning o'рни, imkoniyatlari va kamchiliklari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, axborot, pedagogika, kompyuter, axborotlashtirish, kompyuterlashtirish, ishlab chiqish, taqqoslash.

Аннотация. В статье описывается понятие информатизации образовательного процесса, основные понятия, используемые в процессе, возможности информатизации образования и их использование. Основными средствами информатизации образования являются информация, компьютер, информационная система, информационные технологии, операции с информацией и их роль, содержание и значение. В процессе традиционного и информационного образования сравнительно исследуются содержание и сущность педагогической науки. Дана информация о роли, возможностях и недостатках информатизации образовательного процесса.

Ключевые слова: образование, информация, педагогика, компьютер, информатизация, компьютеризация, развитие, сравнение.

Introduction. The future of every society is determined by the level of development of the education system, which is an integral part of it. Today, the reform and improvement of the continuous education system of our country, the introduction of advanced pedagogical and information technologies into it, and the improvement of educational efficiency have risen to the level of state policy. It is known that the continuous education system expands the moral and intellectual potential of the society, ensures the stable development of production as a factor of improving the social and scientific-technical development of the state, the rapid change of information technologies for every person in his professional life. strengthens his preparation and skills.

Research object and used methods. The general pedagogical problem related to all stages of education is to improve the efficiency of independent work of students, increase their interest in science, deepen their professional knowledge and increase their activity. The possibility of modern information technologies to increase the interest and

activity of students is limitless. The process of educational informatization, opportunities and their use was taken as the object of the research. Observation, comparison and generalization methods were used in the research work.

Results and their analysis. Today's task of education is to teach learners to be able to work independently in the conditions of the information-educational environment that is overflowing every day. For this, it is necessary to create conditions for their continuous independent work [1].

The educational process is constantly faced with the issues of information gathering, processing and information exchange. Naturally, for this reason, the information supply of education - forms, means and methods of its reflection in some carriers of information have been created. We provide information about them in the comments below [1], [2], [5]:

A computer (ingl. computer - calculating-machine) is a device or system that can perform a given, openly defined variable sequence of actions, a large number of calculations.

The introduction of the computer into our society fundamentally changed human activity and caused the emergence of such concepts as information, information technologies, information communication technologies, informatics, computerization, education informatization, computerization.

Information - (lat. informatio - explanation, statement) - information transmitted and stored about persons, objects, evidence, events, phenomena and processes using conventional signs, regardless of the form of their description.

Information retrieval is the process of selecting information from stored information for a particular request. Usually, queries take into account the order of the stored information.

Presentation of information is the process of converting information into a convenient form for use after receiving (transmitting) or storing (retrieving) information in solving specific problems.

Information transfer - the process of transferring information in the form of necessary presentation to solve specific issues.

Data protection is the process of keeping data as it is and restricting access to it.

Technology (from the Greek techne - téchnē - art, skill and logos - lógos - concept, teaching) is a method that is used consecutively to obtain some product (in education - teaching students). rational (stable) combination of several actions.

Computer technology (CT) or information technology (IT) is a general name for technologies that respond to the storage, processing, transmission, protection and development of information using computers. It is difficult to imagine areas of modern production, science, culture and economy where computers are not used.

Computer technology of education is a process of collecting, processing, storing and transferring information to the student using a computer. Currently, such technological directions are widespread, in which the computer:

- a tool for providing educational material for the purpose of imparting knowledge to students;
- a means of informational support for educational processes as an additional source of information;
- a tool for determining the level of knowledge of students and controlling the mastery of educational materials;
- a universal trainer for acquiring the skills of practical application of knowledge;
- serves as one of the important elements in the future professional activity of students.

Information technology is a set of processes and techniques for searching, collecting, storing, processing, presenting, and distributing information, as well as methods and means of implementing such processes and techniques.

Improvement of information technologies is an important factor in informing society. Information technologies are improved based on the laws of informatics. In this sense, information technology, factors influencing its development, directions of informationalization of society and characteristics of information technologies are studied.

It is no exaggeration to say that the terms information and computer technologies are the most frequently used concepts in our daily life. Because no matter what sphere of life we take, no matter what actions we perform, we will certainly work with information. That is, the use of information, exchange of information, their transmission, assimilation are the main basis of human activity.

Currently, information technology is the most important factor affecting the rapid development of society.

Although information technology has existed at various stages of human development, the characteristic feature of today's information society is that for the first time in the history of civilization, the effort spent on obtaining and producing knowledge is energy, raw materials, materials and material consumption. has exceeded spending on goods, that is, information technology is taking a leading place among the new technologies available [3].

The information technology industry includes computers, communication systems, data warehouses, knowledge warehouses and related activities. Even people who do not directly work in the field of information technology use its capabilities in their daily work. Information technologies are more and more integrated into all spheres of life and become its driving force.

In your daily life, you work with information in various forms, for example, text, graphics, tables, sound (audio), pictures, videos, etc. Each type of information processing (collection, storage, etc.) requires different information devices and they have different technical characteristics.

Modern progress and achievements of information technologies show the necessity of informatization of all spheres of science and human activity. Because this field is the basis and important ground for the information of the whole society.

Information technology consists of several technical tools. Technical tools perform the role of production tools in labor activities and constitute the indispensable and most important constituents of information technologies [4].

The main task of the technique is to ease and increase the level of efficiency of human labor; expansion of his capabilities in the course of labor activity; exemption (full or partial) from working in conditions dangerous for human health.

Information technology tools and methods include: a set of technical tools; technical complex management tools; organizational and methodological support.

A set of technical tools is a set of tools, devices, machines, mechanisms and automatic devices that directly change information. Management tools of the technical complex provide an opportunity to implement targeted use of technical tools by a person to introduce informational changes.

Organizational-methodological support connects the introduction of technical means and all actions of a person into a single monological process in accordance with the goal of informational changes and includes the following:

— regulatory and methodological materials on the preparation and formalization of various documents within the framework of solving a specific issue;

— instructional and normative materials on the use of technical tools, including technical safety of operation and conditions that support the normal operation of equipment;

— demonstrative and normative-methodical materials on the organization of a person's work within the framework of specific computer information technology.

If the basis of technical means is computer equipment, then we are talking about computer information technologies.

The introduction of new information technologies into the educational process is determined by the following indicators [6], [7]:

- if it satisfies the main principles of pedagogical technology (pre-design, goal setting, integrity);

- solving previously unsolved theoretical or practical problems in didactics (the computer serves as a means of preparing and transmitting information);

- fully and systematically describes all components of the information supply of the teaching process;

- provides an opportunity to solve the necessary didactic issues on the basis of information technologies at each of its stages.

Informatization of society is understood as the process of using information as a wealth of society, which ensures the development of the economy, the scientific and technical development of the country, and the acceleration of the processes of democratization and intellectualization of society.

In fact, informatization of society is an objective process related to increasing intellectual activity and role in all aspects of human life.

Informing the society serves to improve the standard of living of the people of our republic, to meet social needs, to grow the economy, and to accelerate scientific and technical development.

Information technology has gone through several stages in its development:

The first step is manual execution. Information technology has become a writing tool and an accountant's book. Communication was carried out by sending a letter. This stage is characterized by low productivity of information processing.

The second stage is mechanical. This stage is characterized by the fact that typewriters and telephones were used to process information.

The third stage is electronic processing of information. Electronic typewriters and copiers began to be used for information processing.

The fourth stage is computer technology. Information technology, the minimum of information processing: accounting; takes three components, such as analysis and decision-making, and the center of gravity of the development of automated systems is formed, with the maximum use of human-machine processes, moving to these components.

The fifth stage is the emergence of personal computers. The transition from computing centers to distributed computing capacity has resulted in the rise of homogeneity of data processing technology.

The sixth stage is the stage of new information technologies.

The introduction of personal computers into the information field and the use of telecommunication means of communication led to the development of a new stage of information technology.

New information technology is an information technology with a "perfect" interface for the user of personal computers and telecommunication tools. New information technologies are based on the following basic principles:

- an interactive (communicative) work procedure with a computer.

- integration with other software products.

- flexibility of the process of changing information and issues.

The main types of information technology include:

1. Data processing (collection, processing, storage, creation of documents) information technologies.

2. Management information technologies (creation of various reports).

3. Automated office information technologies.

4. Information technologies that use decision-making.
5. Expert systems information technologies.
6. Billing systems (automated mutual accounting with customers - a business that makes books - a weapon).

Common types of software products are used as information technology weapons. Taking this into account, the concept of "New information technology tools" can be defined in a simple way [2], [5]:

New information technology tools - microprocessor technology, modern telecommunication tools and systems, as well as information exchange, audio-, video-technique, etc. operating on the basis of which provide information collection, compilation, storage, processing and transfer operations: computers of various classes (from super to palm-top), word processors, speech input device, scanners, etc. information and knowledge storage management systems, multimedia systems, video and teletext, modems, computer networks, information retrieval systems, digital cameras, expert training systems, graphic information output devices, hypertext systems, television, radio, telephone and fax, voice e-mail, teleconferencing, electronic tables, electronic calendars, electronic bulletin boards, Internet navigation software tools, electronic libraries, educational software tools, secret storage hardware, editor-publishing systems, CD-ROM, text-aware systems, software packages (programming languages, translators), text-to-speech synthesizers, data transmission tools, pagers, "virtual reality" systems, geo-information systems, information systems for special tasks and other hardware and software tools and devices.

Computer information technologies (CIT) can be understood as computer equipment and software designed for receiving, storing and transmitting information.

Computerization - widespread introduction of electronic computing machines (computers) to various aspects of human activity.

Computerization of education is the process of equipping educational institutions with modern computer technology, i.e. computers.

Computerization is a necessary but not sufficient condition for computerization. In education, the computer is a weapon, and its use should lead to a radical change in the teaching process. Because teaching consists of imparting information to the student. Then, according to B.N. Glushkov (information technologies - processes related to information processing), information technologies are always used, that is, optional pedagogical technology is informative. After the widespread use of computers in education, the concept of "new information technology of education" appeared.

Informatics - (German Informatik, Eng. Information technology, fr. informatique, Eng. computer science - computer science - in the USA, Eng. computing science - computing science - in Great Britain) - receiving, collecting, storing, changing information, the science of methods of transmission and use.

Informatization of education is a process aimed at optimal use of computer-aided teaching information. It is pedagogical in the literal sense, because pedagogical issues are solved in it. The list of these issues, eligibility criteria, input information and required outcomes are all determined by the training process.

In education, the concepts of "pedagogical technology" and "information technology" are synonyms in a certain sense.

Communication (lat. communication — information, transfer; lot. communion — generalization) - exchange of information (communication) between living organisms.

Communication technologies are the processes and methods of information transfer and their implementation.

Information and communication technology (ICT) is an integrated set of methods, production processes and software-technical tools for the purpose of collecting, processing, storing, transmitting, displaying and using information for the benefit of users.

Information and communication technologies are technologies designed for joint implementation of information and communication processes.

The main priority of ICT in education [2], [5]:

- With the help of ICT, images can be easily used in the process of teaching and learning, affecting the memory of both the student and the teacher.

- With the help of ICT, teachers can easily give complex instructions to the students while providing a lot of understanding.

- With the help of ICT, teachers can create interactive classrooms and make the lesson more interesting, thereby improving the attendance of students.

The main disadvantages of ICT in education:

- adjusting the technique can be quite dangerous;

- purchase is quite expensive;

- The emergence of specific difficulties for teachers who do not have experience in dealing with ICT.

The introduction of ICT into education changes the basic conditions of the science of pedagogy. We present the process of comparing the changes in the main characteristics of pedagogy in the use of modern ICT tools in the educational system.

Conclusion. The use of modern ICTs provides an opportunity to organize optimal interaction between the student and the teacher in order to achieve the result of education, and at the same time: means of visualizing problematic content; provides for the use of programmed teaching tools and control.

The following problems arose during the introduction of ICT: changing the educational course for computerization; organizing the educational process using a computer; control what tools and what knowledge, assess the level of mastery of skills and qualifications; What kind of ICT should be used to solve the pedagogical and didactic issues?

References:

1. Abdukadirov A.A., Pardaev A.Kh. Distance education theory and practice. Monograph. T.: Science. 2009. -146 p.
2. Abdukadirov A.A., Toshtemirov D.E. Methodology of using information and communication technologies in educational institutions. Monograph. Gulistan: "Universitet", 2019. - 232 p.
3. Toshtemirov D.E. Educational portal: principles of creation, content and method of use. Monograph. Gulistan: University. 2015. -156 p.
4. Toshtemirov D.E. Structural structure and methodological support of the educational portal. // Vocational education, 2010. No. 2. -. B. 10-11.
5. D.B. Abdurakhimov, D.E. Toshtemirov. Methodology of teaching specialized subjects. Study guide. - Tashkent, 2020. - 224 p.
6. Toshtemirov Doniyor Eshbaevich, Niyozov Muhammad Bakhronovich, Yuldashev Ulmasbek Abdubanopovich, Irsaliev Furkatjon Sherali's son. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews. ISSN- 2394-5125. Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400.
7. Doniyor Toshtemirov, Bakhodir Muminov, Jasur Saidov. Fundamentals Of Compilation Of Electronic Tasks For Students To Test And Strengthen Their Knowledge Of Database // International journal of Scientific & Technology research. ISSN 2277-8616. Volume 9, Issue 04, April 2020. pp. 3226-3228.

Author:

Nosirova Dilfuza Saydullayevna - Guliston davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida o'qituvchisi

UDC: 378:372.8

ORGANIZATION OF RESEARCH WORK OF TALENTED STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

OLIV TA'LIM MUASSASALARI IQTIDORLI TALABALARINING ILMIY-TADQIQOT ISHLARINI TASHKIL ETISH

ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ ТАЛАНТЛИВЫХ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Tashmatova Gulzoda Nimatullaevna

Gulistan State University, 120100. Sirdarin region, Gulistan city, 4th microdistrict.

E-mail: tashmatovagulzoda077@gmail.com

Abstract. Identification of talented students in our republic and development of social and pedagogical technologies of their trainings. The regulatory framework for ensuring State and non-state cooperation in the field of education and the development of talented students has been created. The Presidential schools were created with the aim of deepening the disciplines, improving the effectiveness of teaching and developing high school students. Their material and technical base was provided. In the strategy of further development of the Republic of Uzbekistan, the priority task was defined as "to raise a generation of highly educated and intellectually developed people, to create a reserve of scientific and pedagogical personnel with competencies in higher educational institutions". As a result, the identification of talented students will allow them to enter the world of science, using a wide range of technologies to improve the competence of researchers based on innovative approaches.

Keywords. innovative approach, research competence, educational environment, talented students, social and pedagogical technologies, science, intellectually developed generation.

Annotatsiya. Respublikamizda iqtidorli talabalarni aniqlash va ularni o'qitishning ijtimoiy-pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqilgan. Ta'lim va iqtidorli talabalarni rivojlantirish sohasida davlat va nodavlat hamkorligini ta'minlashning normativ-huquqiy bazasi yaratilgan. Prezident maktablari fanlarni chuqurlashtirish, o'qitish samaradorligini oshirish va umumta'lim maktablari o'quvchilarini kamol toptirish maqsadida tashkil etilgan. Ularning moddiy-texnik bazasi ta'minlandi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish strategiyasida "Oliy ta'lim muassasalarida oliy ma'lumotli va intellektual rivojlangan avlodni voyaga yetkazish, malakali ilmiy-pedagogik kadrlar zaxirasini yaratish" ustuvor vazifa etib belgilandi. Natijada, iqtidorli talabalarni aniqlash innovatsion yondashuvlar asosida tadqiqotchilarning malakasini oshirishda keng ko'lamli texnologiyalardan foydalangan holda ilm-fan olamiga kirib borish imkonini bermoqda.

Kalit so'zlar. innovatsion yondashuv, tadqiqot kompetentsiyasi, ta'lim muhiti, iqtidorli talabalar, ijtimoiy-pedagogik texnologiyalar, fan, intellektual rivojlangan avlod.

Аннотация. Выявление талантливых студентов в нашей республике и разработка социально-педагогических технологий их обучения. Создана нормативная база для обеспечения государственного и

негосударственного сотрудничества в сфере образования и развития одаренных учащихся. Президентские школы созданы с целью углубления дисциплин, повышения эффективности обучения и развития старшеклассников. Была обеспечена их материально-техническая база. В стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан первоочередная задача определена как «воспитать поколение высокообразованных и интеллектуально развитых людей, создать резерв научно-педагогических кадров, обладающих компетенциями в высших учебных заведениях». В результате выявление талантливых студентов позволит им войти в мир науки, используя широкий спектр технологий для повышения компетентности исследователей на основе инновационных подходов.

Ключевые слова. инновационный подход, исследовательская компетентность, образовательная среда, талантливые студенты, социально-педагогические технологии, наука, интеллектуально развитое поколение.

INTRODUCTION. Modern education at all levels has one main goal in practice: to give people knowledge about themselves and the world around them, to teach them to live using this knowledge for the benefit of themselves and society, to contribute to the realization of personal potential in their chosen professions. Based on this, education is not a goal, but a tool needed to achieve more important, strategic goals in life. Higher education plays an important role in modern society. The intellectual potential of any state is created by its educational system, which is the main and integral factor in the sustainable and progressive development of the state. The quality of education of citizens determines the level of economic development and the standard of living of society, technology and modern market requires higher education. In turn, the dynamic changes in the mechanisms of higher education are the result of ongoing reforms in the life of our country and new requirements for all spheres of public life. This, in turn, raises the problem of organizing educational activities on the basis of a systematic, integrated approach to the training of specialists [1], [2].

MATERIALS AND METHODS. The complexity of achieving this goal requires not only a reproductive mastery of the learning material, but also a creative approach by both the student and the teacher. Therefore, it is necessary to pay great attention to the formation of their creative potential in the process of training and retraining of future teachers as those with modern knowledge. An analysis of the scientific literature shows that today the term “creativity” does not have a single scientific definition and interpretation that embodies in the minds of people all the valuable creative and intellectual components of the human personality, allowing it to be called creative. Given the existing priorities, some authors give more practical meaning to the term, given that creative potential can be developed in a purposeful way. T.S.Orlova, the founder of humanistic psychology, defines creativity as a fundamental feature of human nature, the potential bestowed on every human being from birth, as well as a special way of perceiving the world or interacting with reality. Based on this definition, creativity can be described as the ability or skill to see and perceive things and events around you in a new, unique perspective [3]. According to Y. A. Ponomarev, the most valuable feature of creative potential is its high role in the field of innovation. Innovation is the most systematic and visible result of the use of creative potential, primarily as an intellectual series that is the product of human intellect. Accordingly, it is innovation that has the greatest impact on the development of scientific and technological progress [4].

RESULTS AND DISCUSSION. T.S. Orlova understands creative potential as a set of mental and creative tools that are interconnected in the context of professional or creative activity and are characterized by an individual’s ability to develop new ideas and concepts based on knowledge and information from the external environment. At the same time, defining the essence of the term “creative potential”, we emphasize that the concept of “creative” in the scientific literature is inextricably linked with the concept of “creation”. Both are synonymous with each other and are often used interchangeably. The reason for this is the origin of the term “creative” (from the Latin *Creatio* is creation) [3].

Therefore, before the concept of “creation” was introduced, its components were studied as components of the concept of “creation”. In turn, creative problems have been studied for a long time by teachers, psychologists, philosophers and others. Philosophers interpret creation as a process of human activity that creates qualitatively new material and spiritual values. Types of creativity are determined by the nature of creative activity: invention; management; scientific; art, etc.

There are different approaches to the identification and interpretation of creativity in the psychological literature. Creation is seen as the creation of a new, unknown discovery as a productive form of human activity and independence. According to J.P. Guilford, creativity is an activity that generates new knowledge based on the reorganization of existing experience and the formation of new knowledge combinations. It manifests on two levels. One level of creativity is characterized by the use of existing knowledge, while the other is characterized by an expansion of its scope — the creation of an entirely new approach that changes the usual appearance of an object or field of knowledge. The essence of creativity as a psychological trait is sensitivity to intellectual activity and the products of activity. The main idea of J.P. Guilford, who is of great importance in the aspect of our study, is to establish creativity, as well as to learn any activity, in addition to teaching all creative activities [5]. This idea was supported by I. Lerner. He believes that the three directions of creation can be taught by: training in mental operations; teaching in the mode of creative activity; formation of attitude to creativity.

According to opinion of Y. A. Ponomarev, a person is characterized by originality, initiative, high self-organization and balanced performance [6]. In turn, Y. A. Ponomarev focused on features such as depth of thought, unusual questions and solutions, and intellectual initiative. According to the studies of D. Bogoyavlenskaya the unity of creative research suggests the consideration of ‘intellectual initiative’, and in the author’s view, all types of creative activity are combined with an individual’s ability, such as ‘intellectual activity’[7]. Kolosey N.S. defined such a common

feature of creative individuals as the need for development, constant growth. In pedagogy, creativity is analyzed in relation to the educational process and is defined as a conscious, active human activity to learn and change the truth, to create new unique topics, to search for the most effective ways of teaching and educating students, to create textbooks, to constantly update knowledge, rethink outdated pedagogical views [8]. According to V. Tkachenko, the creativity of the teacher stems from the specificity of the psychological-pedagogical relationship between them and provides a person-centered interaction of subjects of the educational process (teacher and student) aimed at shaping the student's personality and enhancing the level of creative pedagogical activity of the teacher. According to the author, the main criterion of teacher creativity is to ensure the positive dynamics of the formation of the student's personality and increase the effectiveness of the teacher's own activities. V. Tkachenko defines a teacher's creative personality as a person characterized by a combination of scientific and pedagogical thinking and creative imagination, a person distinguished by an understanding of creativity in professional work that focuses on intellectual activity. As noted above, the term "creativity" has recently been widely used in the scientific literature and has almost replaced the phrase "creative abilities" that is actively used [9].

These concepts are considered synonymous, so there is doubt about the appropriateness of introducing a new term. However, objectively, it is recommended to define creativity as the ability to create, not as a specific creative ability or collection. These concepts, although very close, are not the same according to some authors. D. Gilford, founder of the study of creativity, proved that the effectiveness of problem solving depends not on existing knowledge and skills measured by intellectual tests, but on the ability to use the information provided to solve a problem in different ways and quickly [5]. This feature is called creativity. D. Gilford identified 16 intellectual abilities that characterize defined creative thinking. Among them: - speed (number of ideas that occur in a certain period of time); - flexibility (ability to move from one idea to another); - specificity (ability to produce ideas that differ from the generally accepted); - curiosity (increased sensitivity to problems that do not interest others); - logical independence of reaction from motivation. In addition, D. Gilford combined these abilities into the concept of "divergent thinking," that is, a type of thinking that occurs in different directions and allows for different ways of solving a problem, leading to unexpected conclusions and results. Convergent thinking focuses on analyzing all the available ways to solve problems, choosing only one of them correctly. Convergent thinking focuses on a predetermined solution to a problem, while divergent thinking focuses on a problem that has not yet been identified, unless there is a pre-proposed, defined way to solve it. Convergent thinking defines the mind, divergent thinking defines creativity. Researcher D. Bogoyavlenskaya considers intelligence and creativity as human abilities that play an important role, and from this point of view, creativity is seen as an indicator of a reductive state relative to intelligence. In this case, creativity is an event that comes from the intellect, but not the only ability. Therefore, high intelligence produces high creative abilities, while with low level of intelligence it is difficult to show creativity. According to D. Bogoyavlenskaya, there is no need to separate creativity as a distinct special ability. Any ability to act (scientific, creative) arises primarily through a high level of general intelligence. D. Bogoyavlenskaya also interpreted intelligence and creativity as two different common abilities, which he linked their existence to information processing processes. Creativity is responsible for changing the information available to man and creating an infinite number of new models of the world. Intelligence, on the other hand, serves to apply this information in real practice and to adapt it to the world around us [7].

D. Gilford, D. Bogoyavlenskaya, V. Tkachenko conducted a thorough study of creativity and intelligence, which found that the result of solving complex mental problems is related to creativity, and that the correctness of the solution is positively related to the level of general intelligence. Creativity and common sense are therefore the ability to define the process of solving a mental problem, but they perform different tasks at different stages. In predicting the success of higher education, many researchers have concluded that there is the ability to learn as a general ability to learn independently of reason and creativity. It is well known that the interrelationship between creativity and university self-esteem is so small that, according to empirical research, the personal qualities of the 'ideal excellent student' and the 'creative person' are different. The correlations between the overall intelligence and the level of university success are largely different, and the intelligence depends on the characteristics of the selected sample and the diagnostic methodology of the others. Thus, the correlation values of creativity and intelligence obtained in the studies depend on the diagnostic process. Hence, it is necessary to be aware of the appearance of its criteria during the diagnosis of creativity: the demonstration of creativity in the test process shows the creativity of the individual, but the opposite is wrong. If we place tests on the level of regulation of human behavior in the diagnostic process, on the one hand, high-speed intelligence tests, which stand on opposite poles, and on the other hand, game modes for creativity. However, psychologists believe that creativity is the power of the human mind to create new content by changing and creating new connections, and defined it as the ability to destroy the generally accepted, usual order of ideas in the process of thinking. D. Gilford says that creativity is a general rather than a specific ability based on general intelligence, personal characteristics, and the ability to think effectively. Many researchers today consider creativity in the following main aspects [5]:

- as a process;
- as a product;
- as a person (actually a person's creative abilities);
- as an environment (industry, structure, social context, the formation of requirements for the product of creativity);
- as a problem to be solved.

Psychologists have made the following generalizations about the essence of creation:

- creativity is the ability to respond appropriately to new approaches and the need for new products, and to be aware of new things that exist, even though the process itself may be conscious or unconscious;

- The creation of a new creative product depends, first of all, on the strength of the creative personality and his inner motivation; - creative process, product and personality traits, their originality, independence, authenticity, functionality and other aesthetic, ecological, optimal form, which can be called necessary, a feature that is now accurate and original

- creative products can be very diverse in nature: new solutions to problems in mathematics, the discovery of a chemical process, the creation of music, pictures or poems, unique solutions to social problems, and more.

From the point of view of acmeology, creativity is described as a process that is unique to many individuals and a set of intellectual and personal characteristics of the individual, which helps to independently propagate problems, create many original ideas and solve them unconventionally. After analyzing the different approaches to the study of creativity, Ponomarev Ya.A. summarized the study of creativity from two main aspects - procedural and personal. The study of creativity in the procedural aspect includes the subject of creation of the subject, the features of the change of objective reality in general, as well as the stages and consequences of such change. In turn, according to most authors, creativity in the pedagogical process is inextricably linked with the innovative activities of higher education, which is one of the key factors in modernizing the educational process and the economy, systematically updating its material and technical potential and increasing university efficiency. Innovative activity in higher education institutions today takes the status of one of the main types of activity (along with teaching and research) and is a necessary condition for the development of the university. Innovative activity is, first of all, a qualitative stage of personal self-development, a process of self-actualization of the subjects of the educational process, which arises as a result of self-education, self-reflection [6].

Therefore, the processes of self-organization in the educational environment are particularly specific to educational institutions engaged in innovative activities, and it can lead to the emergence of stable structures (creative groups, associations) and the emergence of creative individuals who are able to create a “personal-new” regardless of previous social experience. At the same time, informatization of education is an integral part of the innovative process of educational institutions. Informatization on its basis is a set of measures to change the pedagogical process in this case on the basis of teaching and introduction of information products, tools and technologies in education. The theoretical foundations of educational informatization are first informatics, then cybernetics, systems theory and didactics. Informatization of education leads to changes in important aspects of the didactic process and changes in the quality of pedagogical activity. Learners can work with a large amount of different information, integrate it, process it, automate modeling processes and solve problems, be independent in learning activities, and more. The teacher is also free from routine operations and has the opportunity to diagnose students, monitor the development dynamics of trainings and exercises. However, the results of numerous studies show that some teachers are not ready to move from the traditional form of education to the use of information technology in education. E-technology is still mainly used as an auxiliary tool of education.

CONCLUSION. Thus, an analysis of the scientific literature shows that there is no ambiguity in the definition of the essence and concept of creativity. Contrary to many opinions, in almost all definitions, creativity is about creating something new (for the individual and society). Most authors understand creativity as the ability of a person to perceive a problem, using optimal opportunities to create a new, original product of social significance. In turn, the term creation is interpreted as a conscious active human activity aimed at recreating and changing certain phenomena of reality. However, according to basic psychological approaches, creativity and creation should not be separated. According to E. Ilin, this creates confusion and vague definitions in scientific approaches, and they should definitely be avoided. Therefore, although creativity and creation can be separated in life, in science, these concepts should be the same.

References:

1. On the Actions Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan. - T .: Decree No. PF-4947– of February 7, 2017
2. The concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030. October 8, 2019.
3. Orlova T.S. Kategoriya, teorii i praktike dopolnitelnogo obrazovaniya // *Kultura. Nauka. Integratsiya*. – Rostov-na-Donu: Yujniy federalniy universitet, 2012. – №1 (17). – S. 73-78.
4. Ponomarev Ya.A. *Psixologiya tvoreniya*. M.-Voronej. 1999. - 220 c.
5. Guilford J.P. (1988). Some changes in the structure of intellect model. *Educational and Psychological Measurement*, 48, 1-4.
6. Ponomarev Ya.A. *Psixologiya tvoreniya*. M.-Voronej. 1999. - 220 c.
7. Bogoyavlenskiy D. *Psixologiya usvoeniya grammatiki i orfografii i razvitiya pismennoy rechi*. – M., 1981. – S. 93-97.
8. Kolosey N.S. The use of cloud technologies in the educational process is a condition for the joint work of teachers and students / N.S. Kolosey –Access mode: <http://academy.edu.by/files/do%20ikspres/Kolosey.pdf>% 20.
9. Tkachenko V. Cloud computing (Cloud computing) [Electronic resource]. –Access mode: www.lessons-tva.info/archive/nov031.html

Author:

Tashmatova Gulzoda Nimatullayevna - teacher department of Pedagogy, Gulistan State University

Filologiya

УДК 811.161.1

ADJECTIVATION AS A METHOD OF WORD FORMATION IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

AD'YEKTIVATSIYA RUS VA O'ZBEK TILLARIDA SO'Z YASASH USULI SIFATIDA

АДЪЕКТИВАЦИЯ КАК СПОСОБ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Жумаева Феруза Рузикуловна

Навоийский государственный педагогический институт, 210101. Навоийская область, г. Навои, ул. Меъморлар, 31.

E-mail: feruzaruziyevna68@mail.ru

Abstract. The purpose of the study is to consider one of the types of transposition - adjectivation in the Russian and Uzbek languages, to determine the similarities and differences in the conversion of parts of speech into adjectives. The article analyzes the scientific works of Russian and Uzbek scientists devoted to the problem of adjectivation. In the study of this problem, a comparative method was used, which made it possible to determine the semantic, grammatical and functional features of adjectivation in modern Russian and Uzbek languages. The study revealed that in the Russian language, adjectivation is most characteristic of participles, and in the Uzbek language, substantive adjectivation is the most productive type of transposition. The Russian language also presents the transition of some relative and indefinite pronouns and some individual ordinal numbers, as well as the whole numeral "one" into adjectives. In the article, the author carried out a statistical analysis of the explanatory dictionary of the Uzbek language. As a result, it was revealed that in the Uzbek language adverbs, participles, some verb forms, action names and gerunds pass into adjectives. In the Uzbek language, despite the fact that adjectivation based on adverbs and participles is possible, it is not a productive subspecies of conversion, which leads to a small number of its examples. In the article, the author focuses on the fact that in the Uzbek language there is the use of an onomatopoeic word in the function of an adjective.

Key words: transposition, adjective, adjective, participle, transition, nounanalysis, morphological features.

Аннотация. Цель исследования – рассмотреть один из типов транспозиции – адъективацию в русском и узбекском языках, определить сходство и различие конверсии других частей речи в имена прилагательные. В статье проанализированы научные труды русских и узбекских учёных, посвящённых проблеме адъективации. В исследовании данной проблемы использован сравнительно-сопоставительный метод, который позволил определить семантические, грамматические и функциональные особенности адъективации в современном русском и узбекском языках. В исследовании выявлено, что в русском языке в наибольшей степени адъективация свойственна причастиям, а в узбекском языке отсубстантивная адъективация является самым продуктивным видом транспозиции. В русском языке также представлен переход некоторых относительных и неопределённых местоимений и некоторых отдельных порядковых числительных, также целого числительного «один» в имена прилагательные. В статье автором проведён статистический анализ толкового словаря узбекского языка. В результате выявлено, что в узбекском языке в имена прилагательные переходят наречия, причастия, некоторые глагольные формы, имена действия и деепричастия. В узбекском языке, несмотря на то, что адъективация на базе наречий и причастий возможна, она не является продуктивным подвидом конверсии, что обуславливает немногочисленность её примеров. В статье автор акцентирует внимание на то, что в узбекском языке встречается использование звукоподражательного слова в функции прилагательного.

Ключевые слова: транспозиция, адъективация, прилагательное, причастие, переход, существительное, анализ, морфологические особенности.

Annotatsiya. Tadqiqot maqsadi - rus va o'zbek tillarida transpozitsiya turlaridan biri – ad'yektivatsiyani ko'rib chiqish, boshqa so'z turkumlarini sifatga ko'chishida o'xshashlik va farqini aniqlash. Maqolada rus va o'zbek olimlarining ad'yektivatsiya muammosiga bag'ishlangan ilmiy asarlari tahlil qilingan. Bu muammoni o'rganishda hozirgi rus va o'zbek tillaridagi ad'yektivatsiyaning semantik, grammatik va funksional xususiyatlarini aniqlash imkonini beruvchi qiyosiy metoddan foydalanildi. Tadqiqotda ma'lum bo'ldiki, rus tilida sifatdoshning, o'zbek tilida esa otlarning sifatga ko'chishi transpozitsiyaning eng mahsuldor turi hisoblanadi. Rus tilida ba'zi nisbiy va gumonolmoshlari va ayrim tartib sonlarning, shuningdek, "bir" butun sonining sifatlarga o'tishi ham uchraydi. Maqolada muallif o'zbek tili izohli lug'atining statistik tahlilini amalga oshirgan. Natijada o'zbek tilidaravishlar, sifatdoshlar, ayrim fe'l shakllari, harakat nomlari va ravishdoshlarning sifatga ko'chishi aniqlangan. O'zbek tilida ravish va sifatdosh sifatga ko'chishi mumkin, ammo konversiyaning bu turi mahsuldor emas, buni misollarning kamligi tasdiqlaydi. Maqolada muallif o'zbek tilida taqlid so'zlarning sifat vazifasida qo'llanishi mumkinligiga e'tibor qaratgan.

Kalit so'zlar: transpozitsiya, ad'yektivatsiya, sifat, sifatdosh, ko'chish, ot, tahlil, morfologig xususiyatlar.

Введение. Важным для теории переходности на уровне морфологии можно считать установление признаков проявления переходности в области частей речи, частично описанных ранее в лингвистической

литературе, но систематизированных, уточнённых и дополненных В.Н. Мигириным. Теорию переходности развивали также М.Ф. Лукин, Н.А. Каламова, Е.П. Калечиц, А.Я. Баудер, Ю.Г. Скиба и другие, но и до настоящего времени многие из важных вопросов остаются нерешёнными. [3], [5].

Проблемы классификации частей речи и явления переходности изучали лингвисты Узбекистана: Т. Турдибоев, Г. Абдурахмонов, А. Гулямов, С. Облокулов, Ж. Хамдамов, О. Ким, З.С. Исоков, А.Е. Ботинова, А.Б. Пардаев, С. Маматкулов, Я.Д. Эльтазаров, А. Бегматова, И.И. Расулов и др. [3], [5].

Объект исследования. В данной статье будем анализировать процесс адъективации на материале двух языков: русского и узбекского. Прилагательные были объектом специального изучения узбекских лингвистов, к примеру, в монографии М. Садыковой («Прилагательное в современном узбекском языке», 1974 г.), в кандидатской диссертации А.А. Аймурзаевой («Субстантивация имен прилагательных и причастий в современном каракалпакском языке», 1985 г.), в докторской диссертации Д.Б. Сейткасымова («Деривация прилагательных в каракалпакском языке»), в кандидатской диссертации Х.А. Байманова («Функционально-семантические особенности качественных лексем, обозначающих человеческий характер (на примере немецкого и узбекского языков)» 2020 г.), в кандидатской диссертации М. Кулдошева («Продуктивные аффиксы, образующие прилагательные в современном узбекском литературном языке», 1995 г.) и др. В данных научных исследованиях рассмотрены лексические, морфологические, грамматические и стилистические особенности прилагательных, также особенности деривации адъективов.

В статье А. Бегматовой рассмотрены основные черты адъективации и субстантивации причастий русского и узбекского языков с точки зрения сравнительно-типологического анализа. Автор считает, что в русском языке субстантивация является одним из основных способов словообразования и по интенсивности не уступает адъективации, а в узбекском языке, наоборот, адъективация является наиболее продуктивным путем словообразования (имеется в виду морфолого-синтаксический способ). [1]

Использованные методы. В исследовании данной проблемы использован сравнительно-сопоставительный метод, который позволил определить семантические, грамматические и функциональные особенности адъективации в современном русском и узбекском языках.

В качестве одного из продуктивных способов обогащения языка, стимулирующего речевое общение, рассматривается адъективация, т.е. образование новых прилагательных в результате перехода в их класс слов, генетически принадлежащих к другим частям речи, с сохранением своего исходного плана выражения.

Адъективация (от лат. *Adjectivum* – «прилагательное») – переход слов различных частей речи в класс прилагательных без использования специальных словообразовательных аффиксов.

Полученные результаты и их анализ

В современном русском языке в разряд прилагательных переходят:

- 1) Причастия: *неизменяемые слова, утомленный вид.*
- 2) Наречия: *душа нараспашку, волосы торчком, шапка набекрень.*
- 3) Местоимения: *шахматист он никакой.*
- 4) Числительные: *первый ученик в классе.*

В русском языке в наибольшей степени адъективация свойственна причастиям, у которых она проявляется в утрате или изменении функций грамматических категорий вида, времени и залога – основных глагольных признаков причастий.

Различаются два основных типа адъективации причастий.

Во-первых, адъективация может быть вызвана возникновением у причастий переносных лексических значений, характерных для качественных прилагательных, вследствие чего происходит семантический отрыв от соответствующего глагола; ср. *блестящие способности, подавленное настроение, оживленная беседа, упавший голос.* Следствием семантического сдвига может быть появление грамматических и лексико-словообразовательных признаков качественных прилагательных, например, возможность образования форм сравнительной и превосходной степени; ср. *более цветущий вид, самый выдающийся ученый.*

Во-вторых, адъективация причастий может основываться на функциональном переосмыслении значений вида, времени и залога без утраты связи с ними; для причастий прошедшего времени совершенного вида характерно обозначение состояния, являющегося результатом предшествующего действия (ср. *освещенные окна, промерзшая земля*), а для действительных и страдательных причастий настоящего времени – обозначение способности выполнять действие или подвергаться воздействию извне (ср. *вьющиеся растения, печатающее устройство, нержавеющей сталь*). [7]

И.К. Сазонова определяет два значения термина «адъективация»: это, во-первых, переход причастий в прилагательные в результате изменения семантических свойств и, во-вторых, процесс образования особых адъективных значений [9, 93].

Иммиграционный потенциал имён прилагательных, по данным И.К. Сазоновой, составляют более 280 причастий, перешедших в адъективы: *блестящий, воспитанный, выдающийся, избранный, любимый* и другие.

При переходе в имена прилагательные причастия перестают обозначать действия и указывают на качество, признак предмета: «потерянный взгляд», «застывший взор», «вызывающая походка» и т. д.

Существуют два вида адъективации: полная и частичная. Полная адъективация означает полный переход причастия в прилагательное: «дремучий лес», «колючие ветви», «вопиющие сведения», «спелый виноград».

При частичной адъективации слово выступает то в роли причастия, то в роли прилагательного: «изысканные на ремонт средства» – «изысканные манеры», «опрокинутое ведро» – «опрокинутое лицо»; «знающий тайну человек» – «знающий специалист» и т. д. Результатом его может явиться образование омонимов – слов, совершенно различных по своему значению и одинаковых лишь по звучанию: противник, рассеянный артиллерийским огнем, и рассеянный человек, избитые животные и избитые истины; жидкость, вылитая в сосуд, и девочка – вылитая мать; преграда, образованная обвалом, и образованная женщина и др.

При полной адъективации причастия могут выступать: а) в прямом значении (обслуживающий персонал, знающий инженер, мыслящий человек); б) в переносном метафорическом значении (увядший взор, говорящая кукла, разнуданный человек); в) в составе терминов (отравляющее вещество, орошаемое земледелие, меченые атомы, открытый слог). Грамматический путь адъективации характеризуется тем, что ведущими факторами являются грамматические, а в семантике исходного слова почти не наблюдается изменений. Этот путь характерен исключительно для причастия в прямом значении.

Кроме причастий, в разряд прилагательных могут переходить и другие части речи. Так, в роли качественных прилагательных могут употребляться в условиях контекста некоторые местоимения, а также порядковые числительные. Ср., например: *Год проходит и другой – нету вести **никакой*** (П.). – *Оратор **я никакой**, между двумя словами перерыв обеденный* (Гран.). Или: *Три клада в сей жизни были мне **отрада**. И **первый** клад мой честь была* (П.). – *Вскоре мальчик стал **первым** учеником в классе.* [2]

Как справедливо считает В.Г. Гак, адъективация на основе наречий затруднительна в русском языке по причине морфологических особенностей прилагательного (Гак, 1983). Следует подчеркнуть, что в русском языке существует немало слов, способных выполнять двойную функцию: определять признак действия и признак предмета, т. е. выступать в роли наречия и прилагательного. В этой связи мы полностью согласны с точкой зрения, изложенной в учебнике «Современный русский язык» под редакцией В.А. Белошапковой, в соответствии с которой к прилагательным относятся лишь лексемы, обозначающие признаки предметов, а потому способные определять существительные, но не способные определять глаголы. Именно по данной причине словоформы типа «наперегонки» (бег наперегонки и бежать наперегонки), «ёжиком» (волосы ёжиком и стричь ёжиком), «вкрутую» (яйцо вкрутую и варить вкрутую) – не прилагательные (СРЯЗ, 1989.). Придерживаясь этой позиции, мы полагаем, что случаи перехода наречий в прилагательные отсутствуют в русском языке.

М. Садыкова в своей монографии «Имя прилагательное в современном узбекском языке» рассмотрела использование слов из других категорий в функции прилагательных. Точно так же, как прилагательные используются вместо существительных, слова других частей речи (например, существительные, причастия, деепричастия) могут использоваться вместо прилагательных. Часто в качестве определений выступают существительные (слова, обозначающие материал предмета). Например, *chit ko'ylak, rezinka etik. Ikromjon... yog'och oyog'iga... suykalayotgan mushukning shikoyatli miyovlashiga loqayd qarab o'tiribdi* (Said Ahmad). Существительные употребляются в переносном или эмоционально-экспрессивном значении и выполняют функцию определения: *zahar odam, tilla bola, shakar qiz, kumush suv, zumrad yaproq u dr.* Прилагательные выражают значение признака и употребляются в функции прилагательного: *kelishgan yigit, oqar suv.* [8]

Результаты анализа толкового словаря узбекского языка показали, что явление адъективации распространено в узбекском языке. [10] При этом отсубстантивная адъективация является самым продуктивным видом транспозиции.

Из 114 рассмотренных примеров в толковом словаре узбекского языка на адъективацию существительного выявлен всего 101 пример. [10]

Существительное: *Yoshini yashab, oshini oshagan. Uzoq umr ko'rgan, qari* (о человеке).

Прилагательное: *Yosh odam. Yosh juvon. Yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga.* (Пословица)

Существительное: *Ko'zim nuri, latofatli na xush ozoda jononsan, Nechuk ham yaxshi jononsan, mening jismimaro jonsan.* (Xabibiy.)

Прилагательное: *Shahrimiz ko'rkidir jonon bolalar.* (F. G'ulom.)

В узбекском языке наречия тоже могут использоваться в функции прилагательного: *ruscha kitob, oqilona maslahat.* В узбекском языке, несмотря на то что адъективация на базе наречий возможна, она не является продуктивным подвидом конверсии, что обуславливает немногочисленность её примеров. В словаре 6 примеров на переход наречия в прилагательное.

Наречие: *Fan-texnika jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda.*

Прилагательное: *Elmurod jadal ishi borday chiqib ketdi.*

Наречие: *Kiyimni beandaza bichmoq.*

Прилагательное: *Yo gapim beandazami?*

Наречие: *Qosh qorayib qolgach, ular nochor shiyponga qaytishdi.* (I. Rahim, Chin muhabbat.)

Прилагательное: *Hovli ancha nochor, uyingning qamish bo'g'otini yomg'ir suvi o'pirib tushgan.* (A. Muxtor, Opa-singillar.)

Наречие: *Meningcha, xalqning talabiga odilona quloq solmoq lozim.* (Uyg'un va I. Sulton, Alisher Navoiy.)

В функции прилагательного: *Vaziri buzruk, men xon hazratlarining odilona ishlarini xalqqa ko'rsatmoq taraddudidaman, – dedi Pirmazarboy.* (J. Sharipov, Xorazm.)

Наречие: *Og'ir yuk ostida ezilgan kabi, uzun bir «uh» tortib, ojizona, shikoyat oxangi bilan o'z-o'ziga dedi: «Ey, dunyoyi bevafo!»* (Oybek, Tanlangan asarlar.)

Прилагательное: *O'zinning sodiqona bu xizmatim evaziga janoblaridan ojizona o'tinchim shulki, bu sirni sizlarga bildiruvchi men bo'lganligimni o'zlaridan boshqa kimsa bilmasin.* (A. Qodiriy, O'tgan kunlar.)

Наречие: *Odamlar nimagadir tramvay-trolleybusga o'tirmay, to'da-to'da bo'lib, piyoda ketishyapti.* (U. Xoshimov, Qalbinga quloq sol.)

Прилагательное: *Samolyotlardan so'ng tanklar xujumga kirdi. Uning orqasidan piyoda rotalar qo'zg'aldi.* (I. Rahim, Chin muxabbat.)

В словаре на транспозицию причастия в прилагательное – 4 примера.

Причастие: *Nihoyat, ichki bir turki, anglashilmas bir kuchning sexrli ta'siri ostida, g'ayrishuuriy ravishda orqasiga - qiz tomonga qayrildi.* (Oybek, Tanlangan asarlar.)

Причастие: *Maqtasa arziydigan yigit. O'rnak olsa arziydigan xo'jalik.*

Причастие: *Birlashgan kuch – yengilmas.* (Пословица)

Прилагательное: *Hayotni qiyinchiliklar, muammolar oldida yengilmas kishilargina rivojlantira oladilar.* (O. Muminov, Hiyobondagi uch uchrashuv.)

Также есть 2 примера на транспозицию форм глагола:

Har kim tama yo'lin tutsa agar pesh, Oqibat bir kuni bo'lg'usi darvesh.

(bo'lg'usi – *будет*: форма будущего времени глагола *быть*.)

Прилагательное: *Mohira og'zi qulog'ida, bo'lg'usi kelinini maqtadi.* (L. Tojiyeva, Mehrim sizga, odamlar.)

Tanish – имя действия. *Bir-biri-ni tanish. Oq-qorani tanish.*

Прилагательное: *Ziyodilla tanish dala yo'lidan xayol surib borardi.* (H. G'ulom, Mash'al.) *Uning qo'lida Zulfiqorga tanish kichik xanjar yaltirab turardi.* (Mirmuhsin, Me'mor.)

В словаре представлен один пример на переход в прилагательное звукоподражательного слова “gumbur”: – *Mashina gumbur, – dedi Rajab aka. – Endi bu yog'i senga bog'liq, uka!* (K. Rahim, O'z kasbini sevgan yigit.)

В предыдущих исследованиях мы рассмотрели транспозицию слова “один” в современном русском и узбекском языках, которое представляет собой синкретичную единицу, обладающую свойствами разных частей речи: и знаменательных, и служебных. Нужно отметить, что в исследуемых языках наблюдаются одинаковые типы транспозиции слова «один»: субстантивация, адъективация, прономинализация, адвербиализация, партикуляция. [4, 249-253] Слово «один» может использоваться в функции прилагательного тоже. Например, в русском языке: *В одно ухо вошло, в другое вышло.* В узбекском языке: *Opasi bilan fe'li bir.* (*У неё и сестры одинаковый характер.*)

Заключение. В современном русском и узбекском языках использование одной языковой единицы (слова, формы, конструкции) в функции другой языковой единицы встречается довольно часто; при транспозиции частей речи происходит изменение не только в семантике, но и в грамматических свойствах исходного слова, которое приводит к переходу его в иной лексико-грамматический класс. В данном исследовании выявлено, что в русском языке в наибольшей степени адъективация свойственна причастиям, а в узбекском языке отсубстантивная адъективация является самым продуктивным видом транспозиции. В русском языке случаи перехода наречий в прилагательные отсутствуют. В узбекском языке, несмотря на то, что адъективация на базе наречий и причастий возможна, она не является продуктивным подвидом конверсии.

Список литературы

1. Бегмагова А. Транспозиционные возможности причастий в русском и узбекском языках. – file:///C:/ 20(1).pdf
2. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык – М., 2002г. <https://www.textologia.ru/ruskiy/morfologia/imya-prilagatelnoe/perehod-slov-drugih-chastei-rechi-v-prilagatelnie/490/?q=463&n=490>
3. Жумаева Ф.Р., Мискинова Г.М. Транспозиция на уровне лексико-грамматических разрядов внутри частей речи. – Журнал: «Образование и инновационные исследования», №3. – Ташкент, 2021. – С. 15-20. <https://interscience.uz/index.php/home/article/view/126/83>
4. Жумаева Ф.Р. Эмиграционный трансформационный потенциал числительного «один». – Научный журнал: «Узбекистон миллий университети хабарлари», №1/2/1. – Ташкент, 2023. – С. 249-253.
5. Жумаева Ф.Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке. – Журнал: «Молодой ученый», №47. (Ч.7) – Казань, 2021. – С. 468-472. <https://moluch.ru/archive/389/>
6. Жумаева Ф.Р. Интеръективация как один из типов транспозиции частей речи. //Universum: филология и искусствоведение. – 2021. – №12 (90). – С. 15-19. <https://cyberleninka.ru/article/n/interektivatsiya-kak-odin-iz-tipov-transpozitsii-chastei-rechi/viewer>
7. Лопатин В. В. Адъективация причастий в ее отношении к словообразованию. <https://www.dissertac.com/content/adektivirovannye-realizatsii-prichastii-v-sovremennom-russkom-yazyke>

8. Садыкова Максуда. Ҳозирги ўзбек тилида сифат (Имя прилагательное в современном узбекском языке). – Тошкент, 1974. – 128 с. 57 стр.

https://n.ziyouz.com/books/uzbek_adabiy_tili/Maqsuda%20Sodiqova.%20Hozirgi%20o'zbek%20tilida%20sifat.pdf

9. Сазонова И. К. Причастия в системе частей речи и лексико-семантическая деривация // Вопросы языкознания. - 1975. — № 6. - С. 87-98. <https://vja.ruslang.ru/archive/1975-6.pdf>

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А. Мадвалиев таҳрири остида. - Тошкент, 2020. – 680 б.

Автор:

Жумаева Феруза Рузикуловна – зав.кафедрой русского языка и литературы, кандидат педагогических наук, доцент Навоийского государственного педагогического института.

UDK: 811.161

COMMUNITY OF LANGUAGE AND NATIONAL-CULTURAL VALUES

TIL VA MILLIY-MADANIY QADRIYATLAR MUSHTARAKLIGI

ОБЩИНА ЯЗЫКОВ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Kazakov Ilhom Rozmamatovich

Berdaq nomidagi Qoraqalpog‘ davlat universiteti, 230100.Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Nukus shahri, Ch.Abdirov, 1-uy.

E-mail: ikazakov1973@mail.ru

Abstract. The article talks about the reflection of the lexicon describing the national and cultural values of the Uzbek and Karakalpak peoples, which are connected to the same root according to their origin. This shows that the language of any nation and the values of their past culture create commonality. First of all, it should be noted that the national values are manifested in an integral connection with the historical past, way of life, spirituality, and culture of a particular nation. In fact, Uzbeks and Karakalpaks are peoples rich in long-standing historical heritage, customs, traditions and values. At first glance, these values seem to be the same because they use the universal characteristics of both nations. The same lexicon, which represents the values of both nations, in most cases creates generality, but sometimes it is specialized in particularity. From this point of view, the historical, cultural and comparative-historical study is a very important aspect. The reason for the different definitions of values in the Uzbek and Karakalpak languages is that every nation has had its own national vision since ancient times. Accordingly, they imagined the world view in different ways. After that, in the thinking of language owners, the world created a unique linguistic landscape, and they managed to express the concepts they understood in a manner consistent with their mentality.

Key words: tradition, painting, national-cultural value, language, simile, lexicon, national look, language owner, linguistic landscape of the world, mentality.

Аннотация. В статье говорится об отражении лексики, описывающей национально-культурные ценности узбекского и каракалпакского народов, которые по своему происхождению связаны одним корнем. Это показывает, что язык любого народа и ценности его прошлой культуры создают общность. В первую очередь следует отметить, что национальные ценности проявляются в неразрывной связи с историческим прошлым, бытом, духовностью, культурой конкретного народа. Ведь узбеки и каракалпаки – народы, богатые многовековым историческим наследием, обычаями, традициями и ценностями. На первый взгляд эти ценности кажутся одинаковыми, поскольку используют универсальные характеристики обоих народов. Одна и та же лексика, репрезентирующая ценности обоих народов, в большинстве случаев порождает общность, но иногда она специализирована на частностях. С этой точки зрения историко-культурное и сравнительно-историческое исследование является очень важным аспектом. Причина различных определений ценностей в узбекском и каракалпакском языках заключается в том, что каждый народ издревле имел свое национальное видение. Соответственно, они представляли картину мира по-разному. После этого в сознании носителей языка мир создал уникальный языковой ландшафт, и им удалось выразить понятные им понятия способом, соответствующим их менталитету.

Ключевые слова: традиция, живопись, национально-культурная ценность, язык, сравнение, лексика, национальный облик, носитель языка, языковой ландшафт мира, менталитет.

Kirish. Ma'lumki, o'zbek va qoraqalpog' xalqlari ko'p asrlik qadriyat va an'alarini, udum va rasm-rusumlarini, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy merosini asrab-avaylab, ularni avlodlarga yetkazib keladi. Aslida, o'zbeklar hamda qoraqalpog'lar milliy qadriyatlari bir xil. Bu ikki xalqqa xos muomala madaniyati, mehr-oqibat, muruvvat, or-nomus, odob-axloqqa oid his-tuyg'ular nafaqat tarbiya vazifasini o'taydi, balki insoniy fazilatlarining namoyon bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Albatta, har bir oiladagi muhit, ota-onaning tinch-totuvligi, bir-biriga o'zaro hurmati, mehr-muhabbati, ularning dunyoqarashi, saviyasi, jamiyatdagi qiziqishlari, e'tiqodi, el-yurt orasidagi obro'si farzandi tarbiyasiga ham ta'sirini o'tkazadi. Ana shunday oilada tarbiya topgan farzandlar go'zallikka oshno, ruhiy tetik, intiluvchan, hayotga qiziqishlari cheksiz, ko'ngli tinch, xotirjam bo'lib voyaga yetadilar. Demak, sharq xalqlarida milliy qadriyatlarni farzandlar ong-u shuuriga singdirish yoshligidan-oq oilasidan boshlanadi.

Har ikki xalq orasida yoshi ulug' kishilar o'z farzandi, nevaralariga suvga tuflama, non ushoga'ini bosma, chunki nonning ushoga'i ham non, yo'lda borayotsang, har qanday yoshi katta kishining yo'lini kesib o'tishga odatlanma, mehmonga borsang, yoshi ulug' kishidan oldin taomga qo'l uzatma, ota-onangning aytgan gapini hamisha qulog'ingga quyib ol, ularning so'zini hech qachon ikkita qilma, ustoz otangdek ulug', mudom ustozingga hurmat-ehtirom ko'rsat, mazmunidagi nasihat va maqollarni bot-bot takrorlab, ularni voyaga yetkazadilar. Chunki har bir yosh nihol kelajak bunyodkori, ota-onalar ishlarining davomchisi bo'lganligi bois, ularning ongiga yoshlik davridan boshlab milliy qadriyatlarini singdirib borish farzdir.

Har qaysi xalqning milliy qadriyatlarini uning o'tmishi, tarixi, ma'naviy dunyosi, madaniyati, o'ziga xos urf-odatlarini, an'analarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. «Qadriyat – inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalari majmuidir» [1]. Qadriyatlarga yana boshqa bir qancha ta'riflar berilgan. Jumladan, «Qadriyatlar – jamiyatda kishilar o'rtasida obro'ga, e'tiborga, hurmatga, nufuzga ega kishilar, munosabatlar, holatlar, moddiy narsalar va ma'naviy boyliklar majmuasi» [2]. Shuningdek, «Qadriyat inson va jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrlarini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha» [3]. Boshqa manbada keltirilishicha, «Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha» [4] deb izohlangan. Yana bir o'rinda qadriyat tushunchasiga quyidagicha munosabat bildirilgan: «Kishini qurshab turgan cheksiz ko'p narsa va hodisalar, shu jumladan, milliy ma'naviyat ichidan ham, muayyan shaxs yoki ijtimoiy guruh yo konkret bir millat yohud butun insoniyat uchun alohida ahamiyatga, qadrga ega bo'lganlarini qadriyat deyiladi» [5]. Barcha ta'riflardan milliy qadriyatlarining millat hayotida naqadar muhim ahamiyat kasb etishini anglash mumkin.

Haqiqatan ham, milliy qadriyatlar har bir xalq uchun bag'oyat katta ahamiyatga ega bo'lgan, o'zida etnik xususiyatlarni jo qilgan xoslik shakli hisoblanadi. Dunyoda o'z qadriyatlari bo'lmagan biror millat uchramaydi. Chunki har bir xalqning tarixiy o'tmishi mavjud. Milliy qadriyatlar ana shu millatning tarixi, yashash tarzi, ma'naviyati, madaniyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, keyingi vaqtlarda mamlakatimizda milliy qadriyatlarga e'tibor yanada kuchaydi. Bu jihat o'zbek va qoraqalpoqlarning ona yurtga ehtirom, ajdodlar yodini muqaddas bilib, ular xotirasiga sadoqat, yoshi ulug' kishilarga hurmat, kichiklarga izzat, or-nomus, hayo, andisha kabi xususiyatlarning ustuvor darajaga ko'tarilganligida ko'rinadi. Avvalo, qadriyatlarining eng oliysi insonning o'zi, hayoti, huquqi va erki, sog'lom va farovon turmushi sanaladi. Inson qadr-qimmatini, sharafini ulug'lash jamiyatimiz poklanishi va ravnaqining muhim omilidir [6]. Umuman, muayyan xalq milliy-madaniy qadriyatlarining lisonida voqelanishiga oid masalani lingvokulturologik jihatdan o'rganish bag'oyat katta ahamiyat kasb etadi. Shu orqali har bir millat lisonida uning o'zigagina xos muayyan qadriyatlar tizimining tasvirlanishi xususida tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Har bir xalq milliy-madaniy qadriyatlari ham, albatta, tilda voqelanadi. Muayyan millatning tarixiy kechmishi, uzoq o'tmishdagi yashash sharoiti, turmush tarzi, madaniy merosi, ma'naviyatiga daxldor qadriyatlar manzarasining ifodachisi tildir. Inson borliqini milliy nigohi bilan kuzatishi, eshitganlarini tafakkuri orqali anglashi, idrok etishi natijasida o'zida har qanday qadriyatning lisoniy manzarasini yaratadi. Ta'kidlash kerakki, turkiy tillarga mansub xalqlarning milliy ma'naviyati, qadriyatlari, asosan, bir xillikka ega. Xususan, o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining qadriyatlar tizimi ko'pchilik hollarda umumiylikni vujudga keltirsa, ba'zan xususiy jihatlar ko'zga tashlanadi. Shu nuqtayi nazardan, har qaysi xalqning o'tmishiga daxldor qadriyatlarining tilda voqe bo'lishiga oid jihatlarni qiyosiy holda o'rganish muhim ahamiyatga molik vazifadir. Shunga muvofiq, bu ikki qardosh xalqning o'tmiy madaniyatidan guvohlik beruvchi qadriyatlarini til sohiblari lisonida o'ziga xos manzara yarata olish imkoniyatlarini madaniy-tarixiy va qiyosiy jihatdan o'rganish kun tartibidagi e'tibortalab masala hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Xalqimiz qadimiy rasm-rusumlari, dunyoqarashi, ishonch-e'tiqodi, turmush tarzi, asrlar davomida to'plagan hayot tajribalari va ko'nikmalarini o'zida aks ettirgan eng jozibali marosimlardan biri – nikoh to'ylaridir. Xalqimizning qadimiy e'tiqodlari, madaniyati, orzu-umidlari, hayotga munosabatlarini kuzatishda nikoh to'yi bilan bog'liq marosimlar bag'oyat katta ahamiyatga molik. Dunyodagi ko'plagan boshqa xalqlar singari o'zbeklar tantanalari orasida nikoh to'ylari o'zining turli marosimlar, irim-sirimlarga boyligi, milliy qadriyatlarining rang-barangligi bilan alohida ajralib turadi.

Nikoh to'yi tantanalari boshlab beradigan dastlabki marosim **sovchilik** hisoblanadi. Sovchilar haqidagi ilk ma'lumotlarni VII-VIII asrlarga oid O'rxun-Enasoy bitiklarida uchratish mumkin. Buyuk davlat arbobi To'nyuq (VII asr) bitiktoshida «*sov*» – «so'z», «*gap*» ma'nosida ishlatilgan. Irq bitigi (fol kitobi) da «*sab*» – «so'z», «*sabchi*» – «xabarchi, so'z keltiruvchi» mazmunini ifodalagan. Ushbu manbalardan *sovchilik* ning shakllanishi uzoq o'tmishga borib taqalishiga amin bo'lamiz.

O'zbek tilidagi **sovchilar** so'zi qoraqalpoqlarda **jawshilar** («bosib oluvchilar»), **elshiler** («elchilar») deb nomlangan. O'tmish davrlardan tomonlarni murosaga olib kelib, yarastirib ko'yishda *jawshilar* ning o'rni nihoyatda muhim hisoblangan [7]. Ular qiz olib qochilgandan keyin kuyov va kelin ota-onalari orasida iliqlik munosabatini o'rnatish, ayniqsa, kelin tomonning to'yga roziligini olish maqsadida uning uyiga *sovchilik* ka borishgan. Bu xalqda *jawshilar* atamasi vujudga kelishining tarixiy sabablari bor.

Qadimgi davrlarda aholi yashaydigan hududlar bosqinchilar hujumiga uchrab, ular tomonidan bosib olingan. Istilochilar chindan ham mahalliy xalq uchun *jaw // yov* sanalgan. Ularning tinch, osoyishta kun kechirayotgan xalq

hayotiga tajovuz qilishi odat tusiga aylangan. Dushman bosqinlar orqali dehqonlar yerlarini ishg'ol etgan. Hattoki, ular ko'lga kiritgan makonlaridan qizlar, ayollarga ham ko'z tikishgan. Bosqinchilar askarlari – *jawshular* ning hujumi oqibatida har qanday oila qizi yoki ayoli ular qo'lga o'tib ketgan. Bu haqida quyidagi manbada qayd qilinib, harbiy kuch va bosqinchilik hukmron bo'lgan vaqtda asosiy qo'lga kiritilgan boyliklar qatorida qiz va ayollar ham bo'lgan. Aksariyat turkiy tili epik asarlarda keltirilishicha, qo'lga o'lja sifatida tushgan qiz va ayollar askarlar o'rtasida taqsimlangan hamda ularning qonuniy xotiniga aylangan [8]. Katta ehtimol bilan aytish mumkinki, *jawshular* atamasi *sovchilik* an'analari paydo bo'lishigacha ishlatilgan. Yigit va qizni unashtirib qo'yish an'anasi boshlangach, mazkur so'z birlamchi ma'nosini yo'qotgan va boshqa ma'no kasb eta boshlagan [9]. Bizning fikrimizcha ham, *jawshular* so'zi keyinchalik tamoman o'zgacha qiyofa kasb etib, mazmun-mohiyati o'zgarib, qizni unashtirib qo'yish bilan bog'liq *sovchilik* an'analari vujudga kelgunga qadar xalq orasida qo'llangan.

O'zbek xalqi, xususan, surxon vohasi aholisi o'zining tabiiy, tarixiy va madaniy qadriyatlariga kuchli hurmat va e'tiqodi tufayli juda ko'p qadimiy marosimlarni, urf-odatlarini, shuningdek, rasm-rusumlarni bajarish chog'ida ijro etiladigan qadimiy qo'shiqlarni hozirgi kungacha saqlab kelmoqda [10]. Asosan, o'xshatish va metaforalar har bir xalqning muayyan voqea-hodisalarga, buyum va ashyoga nisbatan tarixan shakllanib ulgurgan majoziy qadriyatlari, qarashlarini o'zida jamlaydi. Shunday ekan, o'zbek tilining to'y marosimlari bilan bog'liq urf-odatlarining aks ettirilishida ham ana shunday tasviriy vositalardan foydalanilgani ko'plab kuzatiladi. Binobarin, o'xshatishlarning milliylikka boy ko'rinishlari aynan nikoh to'yining bezagi *kelin salom* marosimida bor bo'y-basti bilan namoyon bo'ladi [11].

Kelin salom o'zbek xalqi madaniyatining go'zal odatlaridan biridir. U kelinning salom berishdagi ta'zim bajo keltirishi, boshqa nozik harakatlaridan o'sib chiqib, nikoh to'yi marosimi tizimidagi *kelin salom* qo'shig'ining shakllanishiga asos bo'lgan, deyish mumkin. Bu esa xalq donishmandligidan dalolat berib, uning zamirida qadimiy tushunchalar, mifologik, shomonistik, animistik, totemistik tasavvurlar, hosildorlik, suv, olov, ostona kulti bilan bog'liq tushunchalar va islomiy qarashlarni o'rganish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi [12]. Shunga bog'liq holda *kelin salom* larda milliy qadriyatlarimizni ifodalaydigan ko'plab qirralar ko'zga tashlanadi.

To'y qo'shiqlarining mazmun-mohiyatida duo, istak, o'xshatish, kelin va kuyovlarning ta'rifi, kinoya, piching, nasihat, maslahat kabi mavzular yetakchilik qiladi [13]. Bunda dastlab xonadonga yangi tashrif buyurgan kelinchakka oila a'zolarini ta'riflab tanishtirish jarayoni boshlanadi. Ayniqsa, momolarimiz qiyofasi aks etgan *kelin salom* larda keksa yoshdagi onaxonlarning duogo'yiligi, ularning ko'nglida hamisha samimiy tuyg'ular jo'sh urishi, barchaga yaxshilik tilab, hech kimga yomonlikni ravo ko'rmasligi tasvirlanadi:

*Oq ro'mollar o'ragan,
Oxiratni o'ylagan,
Qo'li doim duoda,
Yurtga tinchlik so'ragan,
Salom, salom, kelin salom,
Momolariga juftidan salom!*

Ushbu *kelin salom* da momolarimizning boshiga oppoq ro'mol o'rab olishi, bu bilan mudom oxiratni o'ylab yashashi, yurtiga tinchlik-farovonlik tilab duo qilishi ifodalanadi. Xalqimizda qadimdan oq rang, oq ro'mol ulug'vorlik, poklik ramzi sanalgan. Haj ziyoratini amalga oshirgan onalarimiz boshiga, albatta, oq ro'mol tashlab yurishga odatlanishgan. Shunga asosan, *kelin salom* dagi «*oq ro'mollar o'ragan*» degan qaydda ko'proq muborak haj safarini ado etib qaytgan hoji onalarimiz nazarda tutiladi. Shuningdek, *kelin salom* qo'shiqlarida kelin, kuyov, ota-onalar, qudandalar, to'yda qatnashayotgan qarindosh-urug'larni tavsiflashga alohida diqqat ag'dariladi.

Kelin yangi xonadonga katta orzu, niyatlar bilan qadam bosib kirib keladi. O'sha xonadonning kelinlari, yangi kelinchakning bo'lg'usi ovsinlari unga suyanchiq bo'lishi, bilmaganini o'rgatishi farz. Quyidagi *kelin salom* da xuddi shu mazmun aks etgan:

*Yelka bo'lgan, bel bo'lgan,
O'zga uyda el bo'lgan,
Ipak ro'mol boshida,
Doim o'sma qoshida,
Salom, salom, kelin salom,
Ovsinlariga juftidan salom!*

Haqiqatan ham, yelka – insonning eng asosiy tayanch a'zosi. U inson qaddining bukiluviga yo'l qo'ymaydigan, tananing tik holatda turishini ta'minlaydigan vujud. Tana a'zolarining o'rtasida joylashgan bel esa har ikki oraliqdagi jamiki qismlarni harakatga kelishida muhim ahamiyatga ega. Bu o'rinda ovsinlar yelka va belga qiyos qilinyapti [14]. Chunki oilada avvaldan istiqomat qilib kelayotgan ovsinlar bir-birini qo'llab-quvvatlab kelishgan. Ular o'zga uyga kelib, o'zaro hamfikir, sirdosh tutinishgan. Boshiga o'rab olgan ipak ro'mol, qoshlariga qo'yilgan o'sma ular chiroyiga yanada chiroy qo'shgan. Zero, o'tmish davrlardan xonadondagi kelinlarning ipak ro'mol o'rashi va qoshiga o'sma qo'yishi qadriyat sanalib, bu esa o'zbek kelinlari milliy qiyofasini aks ettirish uchun xizmat qilgan. Demak, *kelin salom* da yangi tushgan kelin uchun bundan keyin xonadondagi ovsinlar ana shunday, biri yelka, biri bel kabi mehribonchilik ko'rsatishi, unga suyanchiq bo'lishi kerakligiga doir ishora bor. Umuman, *kelin salom* lar oilaga yangi kelgan kelinlarning xonadon ahli va atrofdegilar bilan yaqindan tanishuvida, ular bilan keyinchalik til topishib ketishlarida o'ta muhim hisoblanadi.

Qoraqalpoqlarning **bet ashar** (bet ochar) odati o'zbek xalqining *kelin salom* lariga birmuncha o'xshaydi. «Qoraqalpolarda to'y boshlash degan an'ana mavjud. Bu *bet ashar* oldidan o'tkaziladi. *Bet ashar* ning o'zi *kichik bet ashar* hamda *katta bet ashar* deb ikkiga ajraladi. *Kichik bet ashar* kelinchak xonadonga kelgan vaqtda kuylanadi. So'ngra kelin chimildiqqa kuzatilib, yaqinlari qurshovida bo'ladi. To'yning eng qizg'in pallasida to'y boshlash va *katta bet ashar* boshlanadi. Ana shu orada to'yda kurash, qo'chqor urishtirish, ot choptirish va boshqa o'yinlar o'tkazilgan. Shunday davomiylik tufayli qadimgi davrlarda, hattoki, bir haftaga cho'zilib ketgan to'ylar ham bo'lgan» [15].

O'zbekistonning ayrim hududlarida *bet ochar* to'y kunining ertasi kuni o'tkaziladi. Bunda nikoh to'yi udumiga ko'ra, to'ydan keyingi kun kuyovning barcha yaqin kishilari, qarindosh-urug'lari, qo'ni-qo'shnilari kelinga atab sovg'alar olib kelishgan. Ushbu kun kelinning onasi boshchiligidagi kelin tomon ayollari kuyov uyiga *yuz ochdi* marosimiga yig'ilishgan. Bu marosim Farg'ona vodiysida *yuz ko'rsatar, bet ochar, ro'ykushon* (tojikcha «ro'y» – yuz, «kushon» – ochar) kabi nomlar bilan yuritiladi [16]. Bu marosimda kelin yangalari yordamida yuziga oq ro'mol tashlangan holda yig'ilganlar huzuriga boshlab chiqilgan. Shundan so'ng xonadonning yosh bolasi tomonidan uning yuzidagi ro'mol ochilgan va uzoqroq joyga olib qochilgan [17]. Kelinning yuzini ochishda mevali daraxt shoxidan foydalanilganligini ta'kidlash kerak. Buning zamirida, xuddi o'sha mevali daraxtning serhosilligi kabi kelin ham kelajakda unib-o'ssin, serfarzand bo'lsin, degan niyat yashiringan. Qolaversa, yosh bola tomonidan kelin yuzining ochilishi ham ushbu jarayonning serfarzandlik e'tiqodi bilan bevosita bog'liq bo'lgan afsungarlik ko'rinishi ekanligini tasdiqlaydi [18]. To'yning ertasi kuni o'tkaziladigan *bet ochar* tadbiri respublikamizning ko'pgina hududlarida *salom, kelin salom* deb yuritiladi [19].

Bet ochar tadbirida uch yoki to'rt yoshli o'g'il bola qo'lida o'qloq bilan, xususan, Surxondaryoning Muzrabot, Angor, Sherobot tumanlarida paxta savash uchun tayyorlangan maxsus cho'p – sava cho'p bilan, yoki mevali daraxtning ingichka va uzun shoxchasi bilan kelinning yuzidagi chimmatini olgan. Chimmat bu – oq mato parchasi bo'lib (chimmat sifatida oq surp, oq doka, oq ipak mato, ba'zan oq ro'moldan foydalanilgan), kelinning yuzini atrofdagilar ko'rmasligi uchun, sari yoki ro'molning tagidan tutilgan. Kelinning yuzini yashirish bilan birga, oq rang yana boshqa ma'no-mazmun ham ifodalagan. Ya'ni, oq rang soflik, sokinlik rangi hisoblangan. Shunga muvofiq, voha aholisida oq rang barcha yomonlik va baxtsizliklarni o'zidan qochiradi, degan tasavvur shakllangan [20].

Qoraqalpolarda to'y mehmondorchiligi nihoyasiga yetgach, kuyovning barcha yaqin kishilari, qarindosh urug'lari, qo'ni-qo'shnilari, umuman, to'yga tashrif buyurgan barcha mehmonlar *bet ashar* marosimiga taklif qilingan. Bu marosim nikoh to'yining eng muhim va qiziqarli qismi hisoblanib, bunda kelin kuyovning yangalari yordamida yuziga oq ro'mol tashlangan holda qurga, yig'ilganlar huzuriga olib chiqilgan. To'yga kelganlar oldida ushbu marosim maxsus tayyorlangan *bet ashar* qo'shiqlari jo'rligi orqali amalga oshirilgan. Ushbu tadbir qoraqalpoq xalqi tomonidan hozirgi kunda ham o'tkazilib, bunda mevali daraxtning ingichka shoxchasi uchiga 2-3 metr dan iborat biror mato bog'lanadi. Shoxchaga ulangan o'sha matoning keyingi uchi kelinning yuzidagi ro'mol, chimmatga bog'lab qo'yiladi. *Kichik yoshdagi o'g'il bola kelin ro'parasida turib bu shoxchani qo'lga ushlab oladi. Shu o'rinda, qoraqalpolarda ham kelinning yuziga tashlanadigan chimmat oq mato parchasidan iborat bo'lishini qayd qilish kerak.*

Manbada keltirilishicha, o'tmishda *bet ashar* tadbiri quyidagicha o'tkazilgan: «kelinni kuyovning uyiga olib kelayotganda, kelin karvoni kuyovning ovuliga yaqinlashgan vaqtda, u to'xtatilib, kelinning boshiga oq ro'mol o'ralgan. Qishloq ayollari, bolalar, qizlar kelinni kutib olgani oldiga peshvoz chiqqan, kelin mingan aravani har yer-har yerda to'xtatishib, turli *qadeler*, ya'ni *to'lovlar* in'om etishgan. Kelinni aravadan tushirib olishgandan so'ng, ikki yanga kelin yuziga *shimildiq*, ya'ni *chimildiq* to'sgan holda yosh kelin-kuyovlarga atab tayyorlab qo'yilgan oq o'tovning ostonasigacha kuzatib kelishgan. Keyinchalikni to'yga yig'ilgan kishilarga tanishtirish maqsadida uning yuzi ochilgan» [21]. Odatda, *murindiq ene* (vakil ona) kelinni arava yoki otdan tushirib, boshiga oq ro'mol solib, kuyov ostonasini tavof ettirib, uyga olib kirgan va chimildiq ichiga o'tirg'izgan. Faqat *bet ashar* marosimidan so'nggina ushbu oqni olish, kelinning yuzini ochish va go'zalligini namoyish qilish mumkin bo'lgan [22].

Shunga o'xshash yana bir manbada qayd etilishicha, *bet ashar* kelin ovulining oxiriga yetganda yoki kuyov ovulining ostonasiga kelgan vaqtda aytiladi [23]. Bu qo'shiqlar ijrosiga guvoh bo'lgan axborotchilar fikriga qaraganda, ushbu marosim ikki bosqichda yoki ikki holatda o'tkazilgan. Uning birinchisi, *korimlik aytim* yoki *aytim* deb nomlangan. U kelinning kuyov xonadoniga ilk tashrifi chog'ida ijro etilgan. Haqiqiy *bet ashar* qo'shiqlari esa to'y tantanalarining eng oxirgi yakuniy qismida kuylangan [24]. *Bet ashar* tadbiridan keyin jirov va baxshilar qo'shiqlar ijro etgan. Bu esa, o'z navbatida, elga kelgan kelin ushbu xonadon va ovulning haqiqiy a'zosiga aylanganligini anglatgan.

Bet ashar qo'shiqlarining o'ziga xos xususiyati shuki, ular faqat qoraqalpoq va qozoqlar to'y marosimlaridagina ijro etilgan [25]. Uning ayrim elementlari o'zbeklarning *kelin salom* lariga juda o'xshaydi. Shuningdek, turkmanlarning *toy aydimlari* da ham uchraydi [26]. Bu xalqlarning barchasida *kelin salom* lar nikoh to'yi kunida kelin ta'zim bilan salom berishiga bog'liq holda, shuningdek, uning yonida turgan bir yoki bir qancha ayollarning kelin va kuyovni, boshqa qarindoshlarni ta'riflashga aloqador muayyan matnlarni jo'r bo'lib ijro etishi asosida vujudga kelgan, deyish mumkin. Ushbu qo'shiqlar mazmun-mohiyati jihatidan rang-barang bo'lib, ayniqsa, ularning ko'pchiligida kelinga nasihat qilish ohangi yetakchilik qiladi:

*Shaqirilmagan jiyunga,
Ziñkildemeñ kelinshek.
Aytilmagan toylarga,
Jelkildemeñ kelinshek.*

*Chaqirilmagan yig'inga,
Chopib yurmang kelinchak,
Aytilmagan to'ylarga,
Borib yurmang kelinchak.*

*Duñkiytip qos qabaqti, Uyib qosh-u qovoqni,
Tasirlatup tabaqt, Tarsillatib tovoqni,
Qonaqlardın kózinshe, Mehmonlar ko'z oldida,
Gúnkildemeñ kelinshek. Javrab yurmang kelinchak [27].*

Darhaqiqat, qiz o'zining kindik qoni to'kilgan xonadonni tark etib, tamoman boshqa oilaga, ovulga, o'zga kishilar orasiga kelin bo'lib tushadi. Turmushida notanish odamlarga ro'baro' keladi. Ba'zan ular bilan suhbat quradi. Har joyda bor tosh-u tarozi, deganlaridek, u borgan joyida toshdek qotishi uchun, avvalo, o'sha xonadondagi tartib-qoidalarni o'rganishi va ularga so'zsiz rioya etishi lozim. O'zining odob-axloqi, hayosi, ibosi bilan nafaqat oila a'zolari, balki qo'ni-qo'shnilari, ovuldoshlari hurmatiga ham sazovor bo'lishi kerak. Shuningdek, kelindan oiladagi yumushlarni sidqidildan ado etish bilan birga turmush o'rtog'iga, uning ota-onasiga, qolaversa, barcha yaqinlariga hurmat-e'tibor ko'rsatish talab etiladi. Xullas, qoraqalpoqlar o'tmishdagi milliy qadriyatini ifodalovchi *bet ashar* lar orqali yangi xonadon ostonasidan xatlab kirib kelgan kelinchak qalbiga uning ilk kunidan boshlab xuddi ana shunday nasihatimiz xarakterdagi fikrlarni singdirishga odatlanishgan.

Hozirgi kungacha *bet ashar* lar qo'shiq shaklida ijro etilib, ularni o'ta sinchkov, so'zamol, mohir ijrochilik qobiliyatiga ega kishilar kuylab keladi. Bunda kuyov, kelinning qaynotasi, qaynonasi, boring-ki, hamma yaqin qarindoshlar ismlari birin-ketin sanab o'tiladi. Ularning fe'l-atvori, insoniylik fazilatlariga baho berilib, shug'ullanadigan kasb-korigacha tilga olinadi. Kishilarga ta'rif berishda ko'pchilik hollarda hazil-mutoyibaga moyil so'zlar qo'llaniladi. Bu bilan davradoshlar kayfiyati yanada ko'tariladi. Ijrochi tomonidan qo'shiq kuylanayotgan paytda kelin har bir qarindoshlar ismi keltirilgandan so'ng, ularga hurmat va tavoze' bilan, egilib-egilib salom beradi.

Jon bor joyda qazo bo'lishi muqarrar. Oyning o'n beshi yorug' bo'lsa, o'n beshi qorong'u bo'ladi, deb bejizga aytmagan dono xalqimiz. Insonlar hayotida xursandchilik bilan birga qayg'uli, tashvishli kunlar ham yonma-yon yuradi. Oila boshiga tushadigan eng katta musibat bu – o'limdir. Bunday yo'qotish natijasida oila a'zolari qattiq qayg'uga botadi, g'am-anduh chekadi.

O'zbek xalqi motam marosimlarida **yig'i** alohida o'rinni egallaydi. Bu dunyoni tark etgan kishining dafn kunida erkak va, ayniqsa, ayollar dod solib yig'laydilar. Vafot etgan kishiga marsiya aytib yig'lash ko'plab xalqlarda kuzatiladi. Aslida, bunday odatning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. O'tgan zamonlardagi ota-bobolarimiz tasavvuriga ko'ra inson o'ladi, ammo uning hayoti o'z nihoyasiga yetmaydi. Tana jonsiz yotishi mumkindir, biroq u atrofidagilarni ko'radi, ularning so'zlarini eshitadi. «Shu sababli marhum yaqinlarining dastlabki qayg'usi tabiiy ravishda ayriqlik nolasi, yakkalanishdan hasrat, ojizlik, marhumning mardona xatti-harakatlari va yaxshi amallarini madh etish ko'rinishidagi baland ovozli bo'zlash shaklini olgan» [28].

O'zbeklarda vafot etgan kishining barcha yaqinlari, xususan, erkak kishilar dafn marosimida yangi, oxorli to'n kiyib, bellarini bog'lab, boshiga do'ppi kiyib, yangi qir qilgan qora tol novdasini qo'llariga hasa qilib olib, unga suyangan holda marhum qo'yilgan xona atrofida aylanib marsiya aytib yig'laganlar. Farg'ona vodiysida bunday maxsus yig'ichilar *go'yanda* deb nomlangan [29]. Islom dinida yig'lab aytuvchilar – *marsiyachilar* – *noix* va *noixa* deyilib, motam marosimida marhum uchun yig'lash *navxa* solish deb ataladi [30].

O'tmish davrlarda ham marhumni so'nggi manzilga kuzatish uchun uning ta'ziasiga ko'plab kishilar kelgan. Ular judolikkka uchragan oilaga dalda bo'lish, ularning dardiga sherikligini izhor qilish maqsadida yig'ichilar safiga qo'shilgan. Xonadon ahlining g'amnok holati ularga ham qattiq ta'sir qilgan, albatta. Yig'ichilar safiga qo'shilganlar o'z hayoti davomida yuz bergan yo'qotishlarni xotirasida qayta jonlantirib, ularga jo'r bo'lishgan. Ana shu tariqa yig'ichilar soni ko'payib boravergan. «Qazo qilgan kishi yaqinlarining, ya'ni qarindoshlarining hassaga suyanib yig'lash odati vodiy bo'yicha keng tarqalgan bo'lib, ular *hassakashlar* deb nomlangan [31]. Bunday odat nafaqat vodiy o'zbeklari orasida, balki tojik, qozoq va xakaslar orasida ham uchralishi xususida ilmiy manbalarda qayd qilingan [32].

Shuni ta'kidlash kerakki, bu o'rinda hasa ramziy belgi ifodalagan. Birinchidan, yig'ichilar dafn kuni uzoq muddat tik oyoqda turishiga to'g'ri kelgan. Shuning uchun ularga hasa tirkak, suyanchiq vazifasini bajargan. Ikkinchidan, qo'lga ushlab olingan hasa o'sha xonadonning o'z rahnamosi, ustunidan judo bo'lganligi ma'nosini anglatgan. Shuningdek, xalq hayolida hassaga suyanib yig'lovchilar miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, marhum shunchalik yengil tortadi degan tasavvur shakllangan. Motam marosimlarida ayollar o'ziga xos tarzda yig'lashni odat bilgan. Ayollar erkaklardan alohida, marhumning atrofida davra qurib olgan holda baland ovoz bilan marsiya aytib yig'lashgan [33]. Agar marhum uylanmagan yoki turmushga chiqmagan bo'lsa, u yotgan uyga chimildiq teskari shaklda tutilib, xotinlar ta'sirli ravishda hasratli motam yor-yorlarini aytishgan [34]. Mabodo ayol kishi o'z umr yo'ldoshidan ayrilgan bo'lsa, ular ko'kraklariga urib, sochlarini to'zg'itib, boshimdagi panohkorimdan ajralib qoldim, endi mening boshim ochiq qoldi, degan ma'noda uvvos solib yig'lashgan. «Qayd qilish muhim, baland ovoz bilan sochlarini yoyib, mushti bilan o'ziga urib yig'lash nafaqat o'zbek, balki butun O'rta Osiyo xalqlariga xos odat bo'lib, uning ildizlari juda qadim davrlarga borib taqaladi. Qadimgi turkiy xalqlarda faqat marhumning bevasigina emas, shu bilan birga, yaqin qarindoshlari ham marsiya aytib, sochlarini yulib, yuzlari va quloqlarini tirnab yig'laganlar» [35].

Qoraqalpoqlarda qazo qilgan kishining yaqinlariga hamdardlik bildirish, ta'ziyada ishtirok etish maqsadida uzoq-yaqindan yosh-u qari keladi. Vafot etgan kishining hurmati uchun tashrif buyurgan odamlar uy egasi yoki uning qarindosh-urug'laridan ko'ngil so'raydi. «Azal-azaldan bu millat erkak-ayollarining tushkun kayfiyati, og'ir judolikka duchor bo'lganligi **dawis shigariw** (ovoz chiqarish) odati orqali ifodalanadi. Marhumning umr yo'ldoshi, qiz opasi, singlisi va qizlari ta'ziya kunida *joqlaw* aytishi ham mumkin. Chunki qadimgi davrlardan boshlab xalqimiz ayol-

qizlarining o'z yaqinlaridan ajralganligini anglatuvchi *joqlaw* larni aytishi dastur hisoblangan» [36]. Bunda, asosan, marhumning fazilatlarini, yaxshi sifatlarini birma-bir aytib eslanadi. Bu qazo butun xonadon ahli uchun juda og'ir musibat bo'lganligi, marhumning barcha yaqinlari yuragini tilka-pora qilganligi yig'ri aralash dardli ohangda bildiriladi.

Vafot etgan kishining dafn marosimiga hozirlik ko'rib, uni yerga qo'yish arafasida turgan oiladagilar, barcha yaqin qarindoshlar, albatta, o'z qayg'usini yashirmasdan, ko'nglida kechayotgan g'am-alamini yig'isi orqali ifodalaydi. Ammo qoraqalpoqlarda yana bitta odat borki, ta'ziyaga kelayotgan har qaysi kishi janoza bo'layotgan xonadonga yaqinlashgach, yurib borayotib, tashqaridan **way-way, way-way** (voy-voy, voy-voy) degan so'zlarni yig'lagan ohangda, takroran ovoz chiqarib aytib, keyinchalik ichkariga, ya'ni marhum yotgan xonaga emas, balki boshqasiga kirib, bir muddat tik oyoqda turib, marhum ruhi taskin topishini tilab, so'ngra tashqariga chiqadi. Shundan keyin bu dunyoni tark etgan kishining yaqinlari bilan ko'rishib, ularga hamdardligini bildiradi.

«Musulmonchilik qoidasiga binoan marhum tezda yerga qo'yilgani ma'qul. Biroq qoraqalpoqlar tarqoq holda joylashgan el bo'lganligi uchun uzoqdagi qudalar, oshna-og'aynilarning yetib kelishini kutib, marhumni kamida 2-3 kun saqlashga odatlanishgan. Bu odatga hozirgi kunda ham amal qilinadi» [37]. Ta'ziya marosimiga doir ushbu odat xususida boshqa bir manbada keltirilishicha, marhum yoshi katta kishi bo'lsa, ikki kun uyda saqlanadi. Agar yosh bola bo'lsa, shu kunning o'zida dafn etiladi [38]. Xullas, marhum uyda saqlangan kunlarda o'sha xonadonga yaqin barcha kishilar, oshna-og'aynilar, do'st-u birodarlar, quda-andalar, qarindosh-urug'lar qanday bo'lmasin ta'ziyaga kelishga harakat qiladi. Qayd qilinganidek, marosimga *voy-voy, voy-voy* degan taxlitda ovoz chiqarib kirib kelish, bu bilan oila boshiga tushgan og'ir musibatga, tashvishga sheriklikni izhor qilish ushbu qadimiy qadriyat qoraqalpoqlar orasida mustahkam qaror topganligini isbotlaydi.

Xulosa. Xullas, o'zbek va qoraqalpoq xalqlari milliy-madaniy qadriyatlari turfa xil. Ular har qaysi xalqning tarixiy o'tmishidan guvohlik beradi. O'sha qadriyatlarning ifodachisi tildir. Har qanday tarixiylikka daxldor qadriyat tilda muayyan leksika orqali ta'riflanadi. Qardosh xalqlar milliy-madaniyatini o'zida namoyon etuvchi qadriyatlardan ayon bo'ladiki, o'tmish davrlarda har bir xalqning o'z milliy nigohi shakllangan. Xalqlar olamni o'z idrok intizomiga muvofiq tasavvur etgan. Atrofidagi narsa va hodisalar, sir-sinoatlarni anglab, tafakkuriga joylagan. Shundan keyin o'sha mohiyat til sohiblarida o'ziga xos lisoniy manzara hosil qilib, har bir xalq bu tushunchalarni mentalitetiga muvofiq tarzda nomlagan. Bu qadriyatlar vaqt o'tishi bilan milliy-madaniyat ko'zgusi darajasiga ko'tarilib, lisondan mustahkam o'rin egallagan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot (ilmiy ishlar to'plami). –Toshkent: «O'zbekiston», 1997. –B. 198; Komilov T., Abidova S. Milliy axloqiy qadriyatlar va ularning tarbiyaviy ahamiyati. O'zR FA, «Fan», 2000. –B. 20; Ortiqov N. Ma'naviyat: milliy va umuminsoniy qadriyatlar. –Toshkent: «O'zbekiston», 1997. –B. 48.
2. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'ati. (A.Jalolov va Q.Xonnazarov tahriri ostida). –T.: Sharq, 1998. –B. 279.
3. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. –Toshkent: G'.G'ulom, 2010. –B. 707.
4. Tarbiya ensiklopediyasi. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010. –B. 509.
5. Ziyomuhhammadov B. Komillikka eltuvchi kitob. –Toshkent: «TURON-IQBOL», 2006. –B. 73.
6. To'lanov J. Qadriyatlar falsafasi. –Toshkent: «O'zbekiston», 1998. –B. 333.
7. Begjanova B.K. Qoraqalpoq to'y marosimi folklorining tarixiy-etnografik xususiyatlari (nikoh to'yi marosimlari misolida): Tarix. fan. falsafa dok-ri diss (PhD). –Nukus, 2020. –B. 94.
8. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurskoy pismennosti. –M., L.: Nauka, 1951. –S. 29.
9. Begjanova B.K. (7-Ko'rsatilgan ish). –B. 95.
10. Xudayqulova L.A. Surxondaryo to'y-marosim qo'shiqlari. Filol. fan. nomz. diss. –Toshkent, 2011. –B. 7.
11. Kurbanazarova N.Sh. Surxondaryo vohasi to'y marosimi etnografizmlarining semantik tabiati va lingvomadaniy tadqiqi: Filol. fan. falsafa dok-ri diss (PhD). –Termiz, 2021. –B. 116.
12. Ismonova O. O'zbek to'y marosim folklorida «kelin salom» janri (genezisi, o'ziga xos xususiyatlari va poetikasi): Filol. fanlari. nomz. diss. Avtoref. –Toshkent, 1999.
13. Hayitova F.B. Nikoh to'yi qo'shiqlarining lisoniy tadqiqi. Filol. fanlari nomz. diss. avtoref. –Toshkent, 1998. – 16 b.
14. Kurbanazarova N.Sh. (11-Ko'rsatilgan ish). –B. 118.
15. Mambetov K. Qaraqalpaqlar dind etnografiyaliq tariyxi. –Nekis: Qaraqalpaqstan, 1995. –B. 156.
16. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. –B. 100.
17. Dala yozuvlari. Namangan viloyati, Chust tumani, Sho'rbuloq qishlog'i. 2000-yil.
18. Ashirov A. (16-Ko'rsatilgan manba). –B. 100.
19. Nurillayeva Sh.M. Turkiston qarluq til shevalarida to'y marosimi nomlari: Filol. fan. nomz. diss. –T. 2001. –B. 48.
20. Kurbanazarova N.Sh. (11-Ko'rsatilgan ish). –B. 79.
21. Daóqarayev N. Shig'armalariniñ toliq jiyng'i. Tom. II. –Nekis: Qaraqalpaqstan, 1977. –B. 151.
22. Begjanova B.K. (7-Ko'rsatilgan ish). –B. 132.
23. Dala yozuvlari. Qoraqalpog'iston Respublikasi Kegayli tumani Kumshungil MFY, 2015-yil.
24. Aimbetov Q. Xaliq danalig'i. –Nekis: Qaraqalpaqstan, 1968. –B. 14.
25. Uaxatov B. Qazaqtin turmis-salt jirlariniñ tipologiyasi. –Almati: G'ilim, 1983. –B. 29.
26. Berkadiyev K. Xalq doredijiliginde dap-dastur poeziyasi. –Ashgabad: Ilim, 1985. –B. 158.
27. Begjanova B.K. (7-Ko'rsatilgan ish). –B. 140.

28. Ashirov A. (16-Ko'rsatilgan manba). –B. 110.
29. Ashirov A. (16-Ko'rsatilgan manba). –B. 110.
30. Rahmatillo Qosim Usmon al-O'shiy. Marhumni dafn etish marosimlari va sha'riy vasiyat. –O'sh, 1993. –B. 14.
31. Dala yozuvlari. Namangan viloyati, Yangiqo'rg'on tumani, Cho'ngbag'ish qishlog'i. 2003-yil.
32. Usmonova M.U. Derevo v traditsionnix predstavleniyax xakasov // Voprosi etnokulturnoy istorii Sibiri. –Tomsk, 1980. –S. 100-106.
33. Ashirov A. (16-Ko'rsatilgan manba). –B. 111.
34. Dala yozuvlari. Namangan viloyati Chust tumani Qiziltosh qishlog'i. 2003- yil.
35. Aydarov G. Yazik orxonskix pamyatnikov drevnyurkskix pismennosti. –Alma-Ata, 1971. –S. 15.
36. Mambetov K. (15-Ko'rsatilgan manba). –B. 157.
37. Mambetov K. (15-Ko'rsatilgan manba). –B. 157.
38. Nizanov M. Qoraqalpoqlar. Ikkinchi kitob. –Nukus: «Bilim», 2021. –B. 350.

Muallif:

Kazakov Ilhom Rozmamatovich – Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi. E-mail: ikazakov1973@mail.ru

UDK 372.881.11

INTERSECTION OF HYPONYMY AND ECONOMY IN THE SYSTEM OF TERMS
TERMINLAR TIZIMIDA GIPONIMIYA VA EKVNIMIYA HODISALARINING KESISHUVI
ПЕРЕСЕЧЕНИЕ ЯВЛЕНИЙ ГИПОНИМИИ И ЭКВОНИМИИ В СИСТЕМЕ ТЕРМИНОВ

Ermatov Ixtiyor Rizakulovich, Toshtemirova Nasiba Xasanovna
Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze
E-mail: ermatov.ixtiyor@mail.ru

Abstract. In this article, the functional-semantic features of the terminological system of Uzbek intralinguistic (immanent) linguistics related to the content plan are studied, and the issues of the terminological systems of modern directions of syntax are discussed in it. The terms of the syntax department of linguistics serve as illustrative material of the article.

Key words: Syntax, phrase syntax, sentence syntax, text syntax, equal conjunction, subordinating conjunction, text, macrotext, microtext, hyponym, equonym.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek intralingvistik (immanent) tilshunosligi terminologik tizimining mazmun plani bilan bog'liq funktsional-semantik xususiyatlari o'rganilgan bo'lib, unda sintaksisning zamonaviy yo'nalishlarining terminologik tizimlari masalalariga bag'ishlanadi. Tilshunoslikning sintaksis bo'limining terminlari maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Tayanch so'z va iboralar. Sintaksis, so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi, teng bog'lanish, tobe bog'lanish, matn, makromatn, mikromatn, giponim, ekvonom.

Аннотация. В данной статье исследуются функционально-семантические особенности терминосистемы узбекского интралингвистического (имманентного) языкознания, относящиеся к содержательному плану, и в ней обсуждаются вопросы терминосистем современных направлений синтаксиса. Иллюстративным материалом статьи служат термины синтаксического отдела языкознания.

Ключевые слова. Синтаксис, синтаксис словосочетания, синтаксис предложения, синтаксис текста, союз равенства, подчинительный союз, текст, макротекст, микротекст, гипоним, эквоним.

Kirish. XX asrning 80-yillaridan boshlab o'zbek tili sintaktik qurilishini sistem tadbillar asosida ilmiy bosqichda o'rganishlar boshlandi. Sintaksis, bir tomondan, so'z shakllarining bog'lanish qoidalarini, ikkinchi tomondan, tarkibida bu qoidalar ro'yobga chiqadigan bir butunlikni – gapni o'rganadi. Anglashiladiki, morfologik birlik bo'lgan so'zning shakli ham sintaksis uchun ahamiyatlidir. Lekin faqat so'zning boshqa shakllari bilan aloqasi va sintaktik birlik ichida uning bir qismi sifatida bajaradigan vazifasi nuqtai nazaridagina sintaktik qimmatga ega bo'ladi [4]. Ushbu predmetlarni o'rganadigan bo'limda shu predmetlar bilan bog'liq terminlar ham mavjud. Ular jins-tur va tur-tur munosabatiga kiradi hamda gipero-giponimik, ekvonomik aloqadorlikni namoyish qiladi. Dastlab, bunday xususiyatni *sintaksis* termini misolida ko'rib o'tamiz.

Biz terminlar tizimida giponimiya va ekvonomiya hodisalarini izohlashda quyidagi ilmiy adabiyotlardagi *sintaksis*ga oid terminlarga etibor qaratdik [2]. Grammatikaning *sintaksis* (yun. *suntaxis* – tuzish) bo'limida o'zaro bog'lanishli nutq qurilishi o'rganiladi. Bu bo'lim ikki asosiy qismdan *so'z birikmasi sintaksisi* va *gap sintaksisidan* iborat. *Sintaksis* termini gipreonom bo'lsa *so'z birikmasi sintaksisi*, *gap sintaksisi* terminlari uning giponimlarini tashkil etadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Sintaksis termini o'rganish obyektidan kelib chiqib, *so'z birikmasi sintaksisi*, *gap sintaksisi*, *matn sintaksisi* terminlari bilan jins-tur munosabatiga kiradi va bu terminlarning giperonimi bo'ladi. Tur maqomidagi terminlar shu

giperonimning ichiga kirishi, oidligi belgisiga ko'ra giponimlariga aylanadi. Mazkur terminlar bir-biri bilan gorizontaal aloqaga kirishadi va tur-tur munosabatida bo'ladi. Bunday munosabatda ular differentsial xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Xususan, so'z birikmasi, gap va matnning bog'lanish xususiyatlari o'rganilishiga ko'ra ekvonimik munosabatga kirishib, o'zaro munosabatlarida ekvonimiya hodisasini namoyon qiladi. Ekvonimik munosabatdagi *so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi* terminlari o'zaro ekvonimlarga aylanadi. *Sintaksis* terminining *so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi* terminlarining jins-tur munosabati bilan *so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi* terminlarining tur-tur munosabati o'rtasida giponimiya va ekvonimiya hodisalari kesishadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'z navbatida, *gap sintaksisi* termini giperonim bo'lishi mumkin. Xususan, jins maqomida keladi, uning tur maqomidagi terminlari *sodda gap sintaksisi, qo'shma gap sintaksisi* terminlari bo'ladi. *Sodda gap sintaksisi* termini ostida bir grammatik asosdan iborat birliklar, *qo'shma gap sintaksisi* termini ostida ikki grammatik asosdan iborat birliklar o'rganilishi bilan tur-tur munosabati farqlanadi va ular ekvonimlarga aylanadi. Giponim va ekvonimlarning tutashishiga shu tur-tur munosabati xizmat qiladi.

So'z va gaplarning orasidagi bog'lanish *sintaktik aloqa* deyiladi. U ikki turli bo'ladi: *teng bog'lanish, yoki teng aloqa; tobe bog'lanish, yoki tobe aloqa. Teng bog'lanish* sintaktik jihatdan teng huquqli bo'lgan, biri ikkinchisiga bo'ysunmagan so'zlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi so'zlar yoki gaplar o'zaro *teng bog'lovchilar, teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar, sanash ohangi (ohang)* yordamida munosabatga kirishadi. Teng bog'lanish (teng aloqa) va tobe bog'lanish (tobe aloqa) *sintaktik aloqa* giperonimining giponimlari maqomida keladi. Shu munosabatdoshlikda (*teng bog'lanish, tobe bog'lanish; teng aloqa, tobe aloqa*) ekvonimiya hodisasi yuz beradi.

So'zlar orasidagi *tobe bog'lanish* ikki xil bo'ladi: *predikativ tobe bog'lanish va nopredikativ tobe bog'lanish*. Ega va kesimning bog'lanishi *predikativ tobe bog'lanish* hisoblanadi va bunday bog'lanishdan gap hosil bo'ladi. Tobe (ergash) bog'lanishning qolgan ko'rinishlari (aniqlovchi/aniqlanmish, to'ldiruvchi/to'ldirilmish, hol/hollanmish) *nopredikativ tobe bog'lanish* bo'lib, bunday bog'lanishdan *so'z birikmasi* yuzaga keladi.

Ega va kesim munosabatida ham, *aniqlovchi aniqlanmish, to'ldiruvchi to'ldirilmish, hol hollanmish* munosabatida ham bog'lanish mavjud. Lekin anglashilganidek ega va kesim bog'lanishidan gap hosil bo'lsa, bog'lanishning qolgan ko'rinishlarida esa so'z birikmasi hosil bo'lmoqda. Mana shu kabi munosabatdoshlikda *predikativ tobe bog'lanish, nopredikativ tobe bog'lanish tobe bog'lanish* giperonimining giponimlari va ayni vaqtda ekvonimiya hodisasini yuzaga keltirgan. Shu o'rinda giponimlar ekvonimlar bilan birga sinkretlashgan.

Odatda, nutqda, gapda so'zlar ma'lum qonun-qoidalar asosida o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'langan bo'ladi. Masalan, *qiziqarli kitob, toqqa chiqmoq, tez o'qimoq* kabi. Bunday juftlik bir butunlik hosil qilib, yaxlit, lekin o'z ichida qismlarga bo'linadigan bir butun tushunchani bildiradi. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z va so'z shakllarning nopredikativ tobe aloqasi asosida birikishidan hosil bo'lgan bog'lama *so'z birikmasi* deyiladi. So'zlarning *nopredikativ tobe bog'lanishi (tobe aloqa)* uch xil bo'ladi: *boshqaruv aloqasi, bitishuv aloqasi, moslashuv aloqasi*.

Tobe so'zning hokim so'z talab etgan shaklda kelishi *boshqaruv aloqasi* deyiladi. Bunda boshqariluvchi so'z bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki ko'makchini olib keladi. Qaysi kelishik yoki ko'makchi bilan shakllanish boshqaruvchi so'zning ma'nosi, semantikasi bilan belgilanadi. Masalan: *kitobni o'qimoq, qariyalarga g'amxo'rlik qilmoq, universitetda o'qimoq, ishdan qaytmoq, o'quvchilar bilan suhbatlashmoq* va boshqalar. *Boshqaruv* ikki xil bo'ladi: *kelishikli boshqaruv aloqasi* va *ko'makchili boshqaruv aloqasi*.

Kelishikli boshqaruv aloqasida boshqariluvchi so'z ma'lum kelishik shaklida qo'llanadi: *kattalarni hurmat qilmoq, toqqa chiqmoq* kabi. *Ko'makchili boshqaruv aloqasida* boshqariluvchi so'z ko'makchi orqali shakllanadi: *ukasi bilan kelmoq, telefon orqali gaplashmoq* kabi. Boshqaruv usuli bilan bog'lanish to'ldiruvchi-to'ldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

Tobe so'z hokim so'zga grammatik shakl yordamida emas, balki tartib va ohang orqali bog'lanadigan sintaktik aloqa *bitishuv aloqasi* deyiladi. Masalan, *tinch hayot, yaxshi o'quvchi, tez yurmoq* kabi.

Moslashuv aloqasida tobe so'z o'z shaklini hokim so'zga moslaydi, shu tipda hokim so'zga bog'lanadi, hokim so'z o'zgarsa, tobe so'z ham shunga mos holda shaklini o'zgartiradi. O'zbek tilida moslashuv asosan ega-kesim va qaratuvchi-qaralmish aloqasida bo'ladi: *men aytyapman, sen aytyapsan, u aytyapti; mening iltimosim, sening iltimosing* kabi.

Boshqaruv aloqasi, bitishuv aloqasi, moslashuv aloqasi tobe aloqa giperonimining giponimlaridir. Boshqaruv aloqasi, bitishuv aloqasi, moslashuv aloqasi ma'nolaridagi farqlanish ekvonimik munosabatlarni yuzaga chiqargan.

Kelishikli boshqaruv aloqasi, ko'makchili boshqaruv aloqasi boshqaruv aloqasi giperonimining giponimlari maqomida ekvonimik munosabatlarning hosil bo'lishiga sabab bo'lgan. Bog'li aloqa tushunchasi bilan bog'langan jins-tur, tur-tur munosabati *boshqaruv* terminida yana davom etadi. Xususan, boshqaruvning kelishikli yoki ko'makchili bo'lishi mumkinligi bu uch terminni yangi gipero-giponimik va ekvonimik munosabatga tortadi. *Boshqaruv, kelishikli boshqaruv, ko'makchili boshqaruv* terminlari o'rtasida bo'lgan jins-tur munosabatida *boshqaruv* termini giperonim, *kelishikli boshqaruv, ko'makchili boshqaruv* terminlari uning giponimlari bo'ladi. Keyingi ikki terminning lingvistik mohiyat-mundarijasi kelishikli bo'ladimi, ko'makchili bo'ladimi, baribir, boshqaruv aloqasiga mansubligi nuqtai nazaridan bir giperonim – boshqaruv asosida birlashadi. O'z navbatida, ta'kidlash kerakki, *kelishikli boshqaruv, ko'makchili boshqaruv* terminlari bir-biridan kelishik va ko'makchi vositasida boshqarilishi bilan farq qiladi, bu differentsial xususiyatlar terminlarning o'zaro ekvonimik munosabatga kirishishini ta'minlaydi.

Soʻz birikmalari hokim qismning qaysi soʻz turkumidan ekanligiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: *otli birikma, feʼlli birikma, sifatli birikma, ravishli birikma, modal soʻzli birikma*. Soʻz birikmasi giperonim boʻlsa, *otli birikma, feʼlli birikma, sifatli birikma, ravishli birikma, modal soʻzli birikma* terminlari uning giponimlaridir.

Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra ham ikki xil boʻladi: *oddiy soʻz birikmasi* va *murakkab soʻz birikmasi*. Soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning yoki ikki soʻzshaklning bogʻlanmasi *oddiy soʻz birikmasi* hisoblanadi: *keng dala, tekisroq yoʻl, tinchlikka daʼvat qilmoq, davlatlarning hamdoʻstligi, maktab hovlisi*. *Murakkab soʻz birikmasida* birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi soʻz birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, *mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh boʻlgan kishi* kabi soʻz birikmalarining tobe qismi (“mehnat qilishni sevadigan”, “odamlarga xayrixoh boʻlgan”) soʻz birikmasi shaklida qoʻllanib, hokim soʻzga bitishuv yoʻli bilan bogʻlangan. Bu oʻrinda *soʻz birikmasi* giperonim, *oddiy soʻz birikmasi, murakkab soʻz birikmasi* soʻz birikmasining giponimlari boʻlib kelgan.

Sintaxisning asosiy mazmuni sintaktik aloqada aks etadi. Til birliklarining asosiy amali ham sintaktik aloqa bilan boʻladi. Sintaktik aloqa yoʻnalishiga koʻra ikkiga boʻlinadi: a) ikki tomonlama aloqa (koordinatsiya), b) bir tomonlama aloqa (subordinatsiya) [4]. Anglashildiki, jins-tur munosabatida *sintaktik aloqa* termini giperonim boʻladi, uning giponimlariga *ikki tomonlama aloqa* (koordinativ aloqa), *bir tomonlama aloqa* (subordinativ aloqa) terminlari aylanadi. Giperonim termin bu yerda ikki giponim uchun umumiy xarakterli, giponimlar giperonimga mansub, uning ichki turlari. *Bir tomonlama aloqa* va *ikki tomonlama aloqa* terminlari tobelanib bogʻlanishning yoʻnalishiga asosanib, bir-biridan farqlanadi. Shu farqlanish terminlarning ekvoniimligi amalini taʼminlaydi, oʻzaro ekvoniimiya hodisasini yuzaga keltiradi.

Maʼlumki, tobe qismning qanday shaklda kelishi hokim qismga bogʻliq boʻlgan aloqa *bogʻli aloqa* deyiladi. Masalan, *kitobni oʻqi* birikmasida tobe qism oʻtimli feʼldan ifodalangan hokim qism talabiga muvofiq tushum kelishigida keladi. Bogʻli aloqa uch turga boʻlinadi: a) moslashuv; b) boshqaruv; v) bitishuv [4]. Mazkur iqtibos bizga giperonim va giponimlarni koʻrsatib bermoqda. Giperonim – *bogʻli aloqa* termini; giponimlar – *moslashuv, boshqaruv, bitishuv* terminlari. Ushbu terminlar tobe va hokim qismlarning oʻzaro bir-biriga bogʻliqligiga koʻra integral belgini namoyon qiladi. Shu xususiyat ularni jins-tur munosabatiga kiritgan, oʻz giperonimiga boʻysundirgan. Giponimik terminlar oʻzaro tur-tur munosabatiga tortilganda integral belgi rol oʻynamaydi, balki differentsial belgi sintaktik aloqaning asosini tashkil qiladi, terminlar bir-biri bilan ekvoniimik munosabatdorlikda boʻladi.

Sintaksisda oʻrganiladigan asosiy sintaktik birlik *gap* hisoblanadi. Gap – kishilar nutqining eng kichik birligi boʻlib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va ohang jihatdan nisbiy tugallikka ega boʻlgan soʻzlar bogʻlamasi yoki yakka soʻzdir. Aloqa birligi boʻlmish *gap* fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga koʻra gap kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikr ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni soʻzdan va soʻz birikmasidan farqlaydi. Oʻzbek tilida gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi: *Ifoda maqsadiga koʻra. Emotsionallikka koʻra. Tuzilishiga koʻra*. Ifoda maqsadiga koʻra va bu maqsad bilan bogʻliq boʻlgan ohangga koʻra gaplar *darak, soʻroq, buyruq* gaplarga ajratiladi. Tuzilishiga koʻra gaplar *sodda va qoʻshma* boʻladi. Gaplarning bunday boʻlinishi ularning tarkibidagi predikativlik birliklarning soniga, miqdoriga asoslanadi.

Soʻroq gaplar soʻroqning xususiyatiga koʻra uch turga boʻlinadi: *sof soʻroq gaplar, ritorik soʻroq gaplar, soʻroq buyruq gaplar*. *Sof soʻroq gaplar* tinglovchidan soʻroqqa javobni talab qiladi. Masalan: Kechagi maqola nima boʻldi, Rahim aka? (F.Musajonov). Qishloq xoʻjalik boʻlimi shumi? (F.Musajonov). *Ritorik soʻroq gaplarda* soʻroq ichida uning javobi ham anglashilib turadi. Masalan: Dunyoda sizga ishongan, sizni jonidan aziz koʻradigan kishining yuziga oyoq bosishdan ogʻir jinoyat bormi? (A.Muhiddin). *Soʻroq-buyruq gaplar* soʻroq orqali buyruq jilvasini oʻz ichiga oladi. Masalan: Aka, nega indamaysiz? (P.Qodirov). Uka, Murtazobekning oʻzi qayerdaligini aytib berolmaysizmi? (OʻUsmonov).

Sintaksis terminlari ichida *gap* termini har xil jins-tur, tur-tur munosabatlarini oʻzida namoyish qiladi. Gapning sintaktik xususiyatlari, semantik oʻziga xosliklariga koʻra turlari har xil boʻladi. *Sof soʻroq gap* va *ritorik soʻroq gap* terminlari bir-biri bilan javob talab qilish va javob talab qilmasligi asosida differentsiyalashadi va differensial xususiyatiga koʻra ekvoniimga aylanadi. Giponimiya va ekvoniimiya hodisalari tur-tur munosabatida tutashmoqda.

Gaplar emotsionallikka koʻra ikki xil boʻladi: *his-hayajonsiz gaplar* va *his-hayajon* yoki *undov gaplar*. Yuqorida keltirilgan xususiyatlariga koʻra *gap* giperonimi dastlab quyidagi giponimlarni oʻz ichiga oladi: *sodda gap, qoʻshma gap* (tuzilishiga koʻra); *darak gap, soʻroq gap, buyruq gap* (ifoda maqsadiga koʻra); *his-hayajonli gap, his-hayajonsiz gap* (emotsionallikka koʻra). Bu giponimlar oʻzaro farqlanib ekvoniimlikni hosil qiladi. Xuddi shu holat *soʻroq gap* giperonimining *sof soʻroq gap, ritorik soʻroq gap, soʻroq buyruq gap* kabi giponimlarida ham koʻrish mumkin.

Gapda biror soʻroqqa javob boʻlgan va oʻzaro tobe bogʻlangan soʻz yoki soʻz birikmasi *gap boʻlagi* deyiladi. Gap boʻlaklari ikki turga ajratiladi: *bosh boʻlaklar* va *ikkinchi darajali boʻlaklar*. *Gapning bosh boʻlaklari* ega va kesim boʻlsa, *ikkinchi darajali boʻlaklarni* aniqlovchi, toʻldiruvchi va hol tashkil etadi.

Sintaksisda gap boʻlaklari masalasi alohida qimmatga ega. Gapning bosh boʻlagi boʻlgan *kesim* ifoda materialiga koʻra (qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanishiga koʻra) ikki turga ajratiladi: *feʼl kesim* va *ot kesim*.

Kesim tuzilishiga koʻra ham ikki xil boʻladi: *sodda kesim* va *tarkibli kesim*.

1) *sodda kesim* yakka bir asosli feʼllar bilan ifodalangan kesimlar hamda bogʻlamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga koʻra ikki xil: *sodda feʼl kesim, sodda ot kesim*.

a) *sodda feʼl kesim* tushlangan feʼl, ravishdosh, sifat dosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Ot yiqilayotganda, Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qumga sakradi. (P.Qodirov). Qalin qorlar erib, oʻtlar koʻkarib qoldi. (Ch.Aytmatov).

b) *sodda ot kesim* fe'ldan boshqa so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so'z, modal so'z, shuningdek, fe'ning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Yolg'onchi kishi har kim qoshida bebro' dir. ("Oz-oz o'rganib dono bo'lur") Keng-keng ko'chalari boru, lekin markazi tiqilinch. (P.Qodirov). Soyda tosh ko'p, terib chiqaraverasan. (P.Qodirov).

2) *tarkibli kesim* ikki va undan ortiq so'z shakllarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan kesimdir. U doim yetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yetakchi qism asosiy ma'noni, yordamchi qism qo'shimcha ma'noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko'ra tarkibli kesim ham ikki xil: *tarkibli fe'l kesim*, *tarkibli ot kesim* bo'ladi.

a) *tarkibli fe'l kesim* fe'ning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o'zining leksik ma'nosini saqlagan fe'l yetakchi fe'l, qolganlari esa ko'makchi fe'l yoki to'liqsiz bo'lib, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe'l asosan ravishdosh shaklida bo'ladi. Masalan: Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri oshib qolgan edi. (A.Muxtor). O'rmon ichidan qushlarning sayrashi... eshilib turadi. (P.Qodirov).

b) *tarkibli ot kesim* fe'ldan boshqa so'z turkumlarining bog'lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog'lama vazifasidagi "bo'lmoq", "sanalmoq", "hisoblanmoq", "tuyulmoq" kabi fe'llar, shuningdek, "edi", "ekan", "emish" to'liqsiz fe'li tashkil etadi.

Yuqorida keltirilgan munosabatdoshlikdan *gap bo'lagi* giperonimining giponimlarini *bosh bo'laklar* va *ikkinchi darajali bo'laklar*; *bosh bo'laklar* giperonimining giponimlarini *ega*, *kesim*; *ikkinchi darajali bo'laklar* giperonimining giponimlarini *aniqlovchi*, *to'ldiruvchi*, *hol*; *kesim* giperonimining giponimlarini (ifoda materialiga ko'ra) *fe'l kesim*, *ot kesim*; *kesim* giperonimining giponimlarini (tuzilishiga ko'ra) *sodda kesim*, *tarkibli kesim*; *sodda kesim* giperonimining giponimlarini *sodda fe'l kesim*, *sodda ot kesim*; *tarkibli kesim* giperonimining giponimlarini *tarkibli fe'l kesim*, *tarkibli ot kesim* tashkil etmoqda. Keltirilgan gipero-giponimik munosabatlaridan ekvonimik hodisalar yuzaga chiqmoqda. Shu bilan birga ekvonimik paradigma ham hosil bo'lgan. *Gap bo'laklari* tizimida bu jarayon yana boshqa gipero-giponimik munosabatlarni hosil qilib, taggruhlarga bo'linib ketaveradi.

O'zbek tilshunosligida eng ko'p muhokama qilingan gap bo'lagi *kesim* hisoblanadi. Mustaqillik davrida o'zbek tilshunoslari kesimni gapning markaziy bo'lagi sifatida tan oldilar. Kesimning gapni shakllantiruvchilik rolini aniq ko'rsatib berdilar. Bizningcha, kesim termini bilan bog'liq holatda gipero-giponimik hamda ekvonimik munosabatlar reallashadi. Jins-tur munosabatida *kesim* giperonim vazifasida kelganda unga *ot kesim* va *fe'l kesim* terminlari giponim bo'ladi. Teskari yo'nalishda talqin qilinganda ham *ot kesimmi*, *fe'l kesimmi*, baribir, *kesim* umumiy nomi ostida birlashadi. Biroq giponimlarning giperonimga munosabatida farqlanish sezilmasa-da, giponimlarning gorizontol yo'nalishdagi tur-tur munosabatida kesim vazifasidagi so'zning qanday turkumda ekanligi giponim maqomidagi terminlarni ekvonimga aylantiradi, mazkur terminlar tur-tur munosabatidagi farqli xususiyatlarida giponimlar bo'lib qola olmaydi. Giponimiya hodisasi o'rnida ekvonimiya hodisasi shakllanadi.

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari: *to'ldiruvchi* (vositali to'ldiruvchi va vositasiz to'ldiruvchi), *aniqlovchi* (sifatlovchi aniqlovchi, qaratqich aniqlovchi, izohlovchi aniqlovchi), *hol* (o'rin holi, payt holi, ravish holi, maqsad holi, sabab holi...); *gapning ajratilgan bo'laklari* qaysi gap bo'lagiga oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: *ajratilgan to'ldiruvchilar*, *ajratilgan aniqlovchilar*, *ajratilgan izohlovchilar*, *ajratilgan hollar*; *ajratilgan aniqlovchilar* yana ikkiga bo'linadi: *ajratilgan sifatlovchi*, *ajratilgan qaratuvchi* kabi.

Shuni alohida ta'kidlashni istardikki, gipero-giponimik munosabatda giperonim va giponimlar o'rtasida hokim – tobelik aloqasi ko'zga tashlanadi. Undan farqli ravishda tur-tur munosabatida ekvonimlar o'rtasida hokim – tobelik aloqasi o'rnida teng munosabat amal qiladi [1]. Ana shunday teng va tobe munosabatdagi *to'ldiruvchi*, *aniqlovchi*, *hol* terminlari tizimida ham giponimiya va ekvonimiya hodisalari tutashadi. Masalan, *to'ldiruvchi* giperonimining giponimlari bo'lgan *vositali to'ldiruvchi* va *vositasiz to'ldiruvchi* terminlari tur-tur munosabatida giponimligini yo'qotib, ekvonimga aylanadi. *Aniqlovchi* termini doirasida *sifatlovchi aniqlovchi* va *qaratqich aniqlovchi* terminlari o'zaro differentsiatsiyaga kirishib, ekvonimiya hodisasini namoyon qiladi.

Yuqorida ham ta'kidlaganimiz kabi gaplar tuzilish jihatdan ikki guruhga bo'linadi *sodda gap* va *qo'shma gap*. *Sodda gap* bir predikativ birlikdan iborat bo'lib, uning tarkibi ayrim gaplarga bo'linmaydi. *Qo'shma gap* mazmun va grammatik jihatdan birikkan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning tarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo'linadi. Sodda gaplar grammatik asosining tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: *ikki bosh bo'lakli gaplar* va *bir bosh bo'lakli gaplar*

Grammatik asosi ikki bosh bo'lakdan ega va kesimdan iborat bo'lgan gaplar *ikki bosh bo'lakli gaplar*, bir bosh bo'lakdan iborat bo'lsa bir bosh bo'lakli gaplar deyiladi. *Bir bosh bo'lakli gaplarga* shaxsi aniq gap, shaxsi noaniq gap, shaxsi umumlashgan gaplar, atov (yoki nominativ) gaplar, infinitiv va vokativ gaplar kiradi.

Sodda gaplar bo'laklarga ajralish-ajralmasligiga ko'ra ham turlarga ajratiladi. Bu jihatdan ular ikkiga bo'linadi: *bo'laklarga ajraladigan gaplar* va *bo'laklarga ajralmaydigan gaplar*.

Sodda gap (grammatik asosining tarkibiga ko'ra) giperonimining giponimlarini *ikki bosh bo'lakli gaplar*, *bir bosh bo'lakli gaplar* hosil qiladi. *Ikki bosh bo'lakli gaplar* giperonimining giponimlari *ega*, *kesim*. *Bir bosh bo'lakli gaplar* giperonimining giponimlari *shaxsi aniq gap*, *shaxsi noaniq gap*, *shaxsi umumlashgan gaplar*, atov (yoki nominativ) gaplar, infinitiv va vokativ gaplar tashkil etadi.

Hozirgi kunda mavjud adabiyotlarda *qo'shma gaplar* quyidagi turlarga ajratilganligini ko'rish mumkin: 1. Ikki komponentli *qo'shma gaplar*. 2. Ko'p komponentli *qo'shma gaplar*. 3. Murakkab *qo'shma gaplar*. 4. Bog'lovchili *qo'shma gaplar*. 5. Bog'lovchisiz *qo'shma gaplar*. 6. Bog'langan *qo'shma gaplar*. 7. Ergash gapli *qo'shma gaplar*. 8. Bog'lovchisiz *qo'shma gaplar* [5].

Yuqorida keltirilgan *qo'shma gap* turlari quyidagicha paradigma hosil qiladi. *Qo'shma gap* giperonimining giponimlarini (1-2-3-tur *qo'shma gaplar*ning tuzilishi, material belgisiga ko'ra) *ikki komponentli qo'shma gaplar, ko'p komponentli qo'shma gaplar, murakkab qo'shma gaplar* tashkil etadi.

Qo'shma gap giperonimining giponimlarini (4-5-turda *qo'shma gap* qismlarini bog'lashda bog'lovchilarning ishtiroki yoki ishtirok etmasligiga ko'ra) *bog'lovchili qo'shma gaplar, bog'lovchisiz qo'shma gaplar* tashkil etadi.

Qo'shma gap giperonimining giponimlarini (6-7-8-turda esa komponentlarning ma'lum mazmun munosabatlari, bog'lanishi, grammatik belgilari, tuzilishi va ohangiga ko'ra) *bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar, bog'lovchisiz qo'shma gaplar* tashkil etadi.

Bu yerda *qo'shma gaplar* uch nuqtai nazardan, uch xil mezon asosida tasnif qilingan. Ana shunga ko'ra *qo'shma gap* giperonimi uchta paradigma hosil qilgan.

*Qo'shma gaplar*ning tasnifi bu bilan yakun topmaydi. Aloqa munosabatiga ko'ra *qo'shma gaplar*ni yana uch turga bo'lish mumkin: 1. Teng tarkibli (aloqali) *qo'shma gaplar*. 2. Tobe tarkibli (aloqali) *qo'shma gaplar*. 3. Aralash tarkibli (aloqali) *qo'shma gaplar*.

Qo'shma gap qismlarining o'zaro mazmun-munosabati, strukturasi va birikish yo'llari xilma xildir. Shularni hisobga olganda, *qo'shma gaplar* uch turga bo'lib o'rganiladi: *bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap*. Bog'lanish yo'llari va mazmun munosabatiga ko'ra *qo'shma gap*:

a) *bog'langan qo'shma gap* – teng aloqada bo'ladi hamda biriktiruvchi, zidlov, ayiruv, qiyoslash va izohlash, sabab-natija, payt munosabatlarini ifodalaydi;

b) *ergashgan qo'shma gap* – bosh gapga nisbatan ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, ravish, o'rin, payt, sabab, maqsad, miqdor, shart, to'siqsizlik, o'xshatish, chog'ishtirish, natija munosabatlarini ifodalaydi;

v) *bog'lovchisiz qo'shma gap* – (faqat ohang orqali bog'langan) biriktiruv, zidlov, payt, shart, to'siqsizlik, natija, sabab, o'xshatish, izohlash munosabatlarini ifodalaydi. Keltirilgan munosabatdoshlikdan *qo'shma gap* giperonim, *bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap* uning giponimlariga aylangan. Mana shu nuqtada giponim va ekvonimlar tutashib, sinkretlik hosil qilmoqda. Yuqorida keltirilgan *qo'shma gaplar*ning uch xil mezon asosidagi tasnifida ham, aloqa munosabatidagi tasnifida ham gipero-giponimik va ekvonimik munosabatlarning sinkretlashuvini kuzatish mumkin. Xuddi shu munosabatlarni *murakkab qo'shma gap*ning bog'langan *qo'shma gap*ga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz *qo'shma gaplar*, ergash gapli *qo'shma gap*ga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz *qo'shma gaplar*da kuzatish mumkin.

Qo'shma gap termini giperonim sifatida amal qilganda *bog'langan qo'shma gap, bog'lanmagan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap* terminlarini giponimlar bo'ladi. Jins-tur munosabati giponim bo'lgan terminlar o'zaro tur-tur munosabatiga kirishganda bir-biridan tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalariga ko'ra farqliliklarga ega bo'ladi. Mana shunday farqlanishlar asosida terminlar ekvonimlarga aylanadi. Demak, giponimiyaning tugashi va ekvonimiyaning boshlanishida har ikki hodisa bir-biri bilan tutashadi.

“Sintaksis” terminologiyasida “*o'zga gapli qurilmalar*” (termin A. Berdialiyevga tegishli) o'z tizimiga ega. O'zga shaxsning muallif bayoniga kiritilgan gapi *o'zga gapi* deyiladi. Leksik-sintaktik vositalari va berilish usullariga ko'ra *o'zga gapi* ikki turga bo'linadi: *ko'chirma gap* va *o'zlashtirma gap*. Mazmuni sahlangan holda shakli o'zgartirilib berilgan o'zganing gapi *o'zlashtirma gap*, ko'chirma gapli tuzilmalarda muallifning o'zi aytgan gap *muallif gapi* deyiladi. *O'zga gapi, muallif gapi, o'zlashtirma gap* giponimlarining giperonimi *o'zga gapli qurilmalar* bo'lib, ular o'zaro ekvonimik munosabatlarga kirishgan [3].

Matn sintaksisi tilshunoslikning yaqin vaqtlarda muomalaga kirgan lisoniy kategoriyalardan biridir. Matn gapdan katta sintaktik birliklarni aniqlash jarayonida kashf qilingan hodisadir. Unga quyidagicha ta'rif berish mumkin: mazmun tugalligi, tuzilish, bog'lanish vositalari, ohang va uslub jihatdan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan nutq parchasi *matn* deyiladi. Matn ikki turli bo'ladi: *makromatn* va *mikromatn*.

Makromatn matnshunoslikning o'rganish obyekti hisoblanadi. Yozilgan yoki bosilgan, aytilgan nutq, kitob, gazeta, jurnal va shu kabilarning rasm, jadval, bezaklardan boshqa qismi, rasmiy hujjatlarning sharh va izohlardan boshqa qismi, musiqa asarlariga asos bo'lgan so'zlar, she'rlar makromatnning ko'rinishlaridir.

Mikromatn tilshunoslikning o'rganish obyekti, yuqori darajadagi sintaktik birlikdir. Mikromatn tilshunoslik nuqtai nazaridan yuqorida zikr etilganidek yuqori darajadagi sintaktik birlik, *murakkab sintaktik butunlik, supersintaktik butunlik* sifatida qaraladi. *Supersintaktik birlik* terminida gapdan katta, yana ham aniqrog'i, eng katta sintaktik butunlik ma'nosi aniqrog'i ifodalangan.

Supersintaktik butunlik qismlarini bog'lovchi vositalar xarakteriga ko'ra ikki xil: *supersintaktik butunlik* qismlarini chapga (oldingi qismga qarab) bog'lovchi vositalar, *supersintaktik butunlik* qismlarini o'ngga qarab (keyingi qismga qarab) bog'lovchi vositalar. Bularning birinchisi *anaforik*, ikkinchisi *kataforik vositalar* deb ham yuritiladi. *Anaforik vositalar* to'rtga bo'linadi: *almashish, takror, tushish, muvofiqlashish, almashish* barcha til sathlariga oid birliklarni o'z ichiga oladi.

Matn giperonimining giponimlari *makromatn*, *mikromatn* va shu o‘rinda ular o‘zaro ekvonim hamdir. *Supersintaktik butunlik* giperonimining giponimlari *kataforik vositalar*, *anforik vositalardir*. *Anaforik vositalar* giperonimining giponimlari *almashish*, *takror*, *tushish*, *muvofiglashish*, *almashishdan* iborat.

Matn doirasidagi terminlarda ham giponimiya va ekvonimiya hodisalari tutashadi. Masalan, *matn* termini keng tushunchali termin hisoblanadi va *makromatn* hamda *mikromatn* terminlari uning ichki turlari hisoblanadi. *Mikromatn* va *makromatn* terminlari o‘zlarining struktur va semantik o‘ziga xosliklari asosida ekvonimik munosabatni hosil qiladi. Ekvonimik munosabatni tashkil qilgan ikki termin o‘rtasida farqlanishning yuzaga kelishi ekvonimiya hodisasini paydo qiladi.

“Sintaksis” soha nomi sifatida lug‘aviy mazmuniy guruhni nomlovchi *giper-giperonim* termindir. Uning giponimlik va giperonimlik maqomi qorishiq quyidagi turlari mavjud: a) sinxron sintaksis; b) diaxron sintaksis; v) dialektal sintaksis; g) kontrastiv (qiyosiy) sintaksis. Bularning har biri o‘ziga xos giponim terminlar paradigmasini o‘z ichiga olgan *giperonim* terminlardir. Sintaksis sohasining terminologik tizimi “nominativ xarakterdagi sintaktik butunliklar”, “kommunikativ xarakterdagi sintaktik butunliklar” terminlari bilan farqlanadigan sathlarga bo‘linadi. Bular ham oraliq giperonim terminlar sifatida o‘z giponim terminlari paradigmasiga ega.

Xulosa. Grammatika tizimi terminlari morfologiya va sintaksis terminlari vositasida giponimiya va ekvonimiya hodisalarini o‘zlarida birlashtira oladi. Mazkur sohalar terminlarida ham jins-tur hamda tur-tur munosabatlari kesishuvi ro‘y beradi. Bu vaqtda giponimiya tugab, ekvonimiya boshlanadi. Giponimiyaning tugashi va ekvonimiya boshlanishida ularning sinkretlashuvi sodir bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуалиева З. Гипонимо-эквиномические отношения в системе зоонимов. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2015. – С.24.
2. Бердиалиев А. Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли қўшма гаплар. – Т.: Фан, 1989. – 112 б.
3. Бердиалиев А. Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларида синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар. – Т.: Университет, 1993. – 112 б.
4. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 232 б.
5. Намроев М., Muhamedova D., Shodmonqulova D., G‘ulomova X., Yo‘ldoshyeva Sh. Ona tili. – Т., 2007. – В.431.

Mualliflar:

Ermatov Ixtiyor Rizakulovich - Guliston davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc).

Toshtemirova Nasiba Xasanovna - Guliston davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchi.

УДК: 811.512.133ъ

METHODOLOGICAL DEVELOPMENT OF ANCIENT WRITTEN MONUMENTS

QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARNING USLUBIY TARAQQIYOTI

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА ДРЕВНИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Allamberganova Muqaddas Ruslanovna

Berdaq nomidagi Qoraqalpog‘iston davlat universiteti, 230100.Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Nukus shahri, Ch.Abdirov,1-uy.

E-mail: Ruslanovna.4224@mail.ru

Abstract. In this article, the stylistic aspects of Orhun-Enasoy monuments, which are the oldest written monuments, are studied. Ancient Turkic monuments are a special type of written literature. The monuments reflect the attitude of the authors to the heroes and certain events. The text of the monuments is comparatively studied in the article. During the centuries-long historical development of the Uzbek language, a very complex and high-level system of written language was used. Some aspects of the old written language styles are so rich and diverse that they cannot fit into the current stylistic dimensions. Therefore, it is argued in the article that it is necessary to study the styles of written monuments in a specific direction, not in the current dimensions of stylistics. The dimensions and standards of the written literary language (final word) are expressed in the text. Text styles differ depending on the purpose and direction. The style of the text means the ideas expressed in writing, the finished message (saw or word), the expressive appearance of any work in the text, the style of the statement, normative patterns, lexical and grammatical depending on the requirements of the text (finished) selection of units, a harmonious system of text components is understood. Textual style is studied in the stylistics or stylistics branch of linguistics. The stylistic standards of the past are never equal to the present form of narrative. As a result of the centuries-long historical development of our language, in addition to phonetic, lexical-semantic, morphological changes, syntactic-stylistic changes, as well as a renewal of the method of written expression, took place. Theories on these issues are reflected in the article.

Key words: written monument, Kultegin, style, historical text, written style, feudal state, Turkish beggars, Balbal, people, khagan period, runa, blue Turkish inscriptions.

Аннотация. В данной статье исследуются стилистические аспекты памятников Орхун-Энасой, которые являются древнейшими письменными памятниками. Древнетюркские памятники представляют собой особый вид

письменной литературы. Памятники отражают отношение авторов к героям и определенным событиям. В статье сравнительно исследуется текст памятников. В ходе многовекового исторического развития узбекского языка использовалась очень сложная и высокоуровневая система письменности. Некоторые аспекты стилей старой письменности настолько богаты и разнообразны, что не могут вписаться в нынешние стилистические измерения. Поэтому в статье утверждается, что изучать стили письменных памятников необходимо в конкретном направлении, а не в текущих измерениях стилистики. Размеры и нормы письменного литературного языка (окончательное слово) выражаются в тексте. Стили текста различаются в зависимости от назначения и направления. Под стилем текста понимаются мысли, выраженные в письменной форме, готовое сообщение (пила или слово), выразительный вид какого-либо произведения в тексте, стиль изложения, нормативные закономерности, лексические и грамматические зависимости от требований текста. (законченный) подбор единиц, понятна стройная система компонентов текста. Текстовый стиль изучается в стилистике или стилистическом разделе языкознания. Стилистические стандарты прошлого никогда не сравниваются с современной формой повествования. В результате многовекового исторического развития нашего языка, помимо фонетических, лексико-семантических, морфологических изменений, произошли синтаксико-стилистические изменения, а также обновление способа письменного выражения. Теории по этим вопросам отражены в статье.

Ключевые слова: письменный памятник, Культегин, стиль, исторический текст, письменный стиль, феодальное государство, тюркские нищие, Балбал, народ, каганский период, руна, синие тюркские надписи.

Kirish. Qadimgi turkiy yodgorliklar yozma adabiyotning o'ziga xos turi sanaladi. Yodgorliklarda mualliflarning qahramonlarga, ma'lum voqealarga munosabati aks ettiriladi. Ayniqsa, feodallarning, umuman, hokim sinfnining omma bilan munosabati, ommaga qarashlari, feodal shaxsni ideallashtirish yodnomalarning muhim xususiyatlaridan biridir. Epos qahramonlariga yondosh obrazlarga asos solinganini yodnomalardagi jang lavhalarida ko'rish mumkin. Fitrat shunday qaydini keltiradi: "*Qabilachilik davrida boshlang'an doston adabiyotining feodallik davrida ham kengayib, badiiy kamchiliklarini to'ldirib, tugallanib davom qilg'ani ma'lum. Bu davrning dostonlari voqealarni har vaqt katta feodallar tegrasida yurguzib, shu munosabat bilan ularni maxtaydirlar*". [9]. Shu munosabat bilan ayni xususiyatni o'zida aks ettirgan "Kultegin" bitiktoshi majmuaning ikkinchi bo'limidan o'rin olgan. Fitrat feodallik davrining ilk namunasi sifatida berilayotgan O'rxun-Yenisey bitiktoshlaridan, aynan, "Kultegin" yodnomasidan parcha keltirganligining sababini quyidagicha izohlaydi: "*Bu davrning bizga eson-omon kelgan eng burung'i namunasi Yenisey O'rxunda topilgan toshbitiklardir, eng muhimlari milodiy oltinchi asrda ulug' bir davlat qurg'an Tukyur turklarning sakkizinchi asrdagi xonlari Bilka qoon bilan uning inisi Kulteginning yodnomalaridir. Men bu kitobda feodallik davrining birinchi namunasi etib, "Kultegin" yodnomasidan bir bo'lagini xulosa qilib oldim*". [9] Demakki, olim "Kultegin" yodnomasini boshqa bitiktoshlardan muhim deb bilgan. Majmuada keltirilgan parchalar u qadar katta hajmga ega bo'lmasa-da, olim toshbitikning asl mohiyatini ochib beruvchi matnlarni tanlab olgan. Bugungi kunda O'rxun-Yenisey yodgorliklari turli manbalarda nashr etilgan. Ularning to'liq variantlari ham mavjud. Feodallik adabiyoti namunasi sifatida keltirilgan "tukyur" feodalligi davridan qolgan O'rxun-Yenisey yozuvidagi yodgorliklar qadimgi turkiy adabiyotning alohida bir qatlami sifatida turkiyshunoslikda, o'zbek adabiyotida kam o'rganilgan. Bu yodgorliklarning o'ziga xos badiiy hamda til xususiyatlarini o'rganish esa jahon turkiyshunosligida, adabiyotshunosligida yetakchi mavqeni egallaydi. Ayni paytda, bu yodgorliklar qadimgi turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy tarixi, dini, urf-odatlarini, tarixini o'rganishda ham muhim manba hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda, turkiy yozuv yodgorliklari Turk xoqonligi va undan oldingi davr manzarasidir.

Tadqiqot obekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obekti sifatida qadimgi yozma yodgorliklar, ya'ni O'rxun-Enasoy obidalari matni olindi. Shuningdek nazariy jihatdan 2010-yili bosmadan chiqqan, Qosimjon Sodiqov, Quadratilla Omonovning "O'zbek tilining yozma uslublari tarixidan" nomli asari tanlandi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, qiyoslash, matn tahlili, sinxron va diaxron tahlil singari usullardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

"Kultegin" bitiktoshi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism kichik bitik, ikkinchi qism ulug' bitikdan iboratdir. Yo'llig' tigin bitiktoshning muallifi sanaladi. Fitrat o'z majmuasida "Kultegin" bitiktoshining ulug' bitik qismidan namunalar keltiradi. Ulug' bitik qismida Kulteginning jasadlariga alohida e'tibor beriladi. Kichik bitik esa qadimgi turk davridagi notiqlik san'atidan xabardor etadi. *Bitiktoshlarning keng xalq ommasi bemalol ko'ra oladigan ochiq joylarga qo'yilishi savodlilik qator mamlakatlarda bo'lgani kabi sanoqli koinlar-u din o'choqlari bilan chegaralanmaganligidan dalolat beradi.* [6] Yevropadagi qadimgi yodgorliklar monastir-u qadimgi yunon butxonalarida mujassamlangan bo'lsa, turkiy yodgorliklar yuz minglab turkiylar o'tadigan katta chorrhalarda, saholarda o'rnatilgan. Qadimgi turkiy yodgorliklarning V.Tomsen, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, S.E.Malov, X.N.Orhun, G.Ramstedt, A.Kononov kabi tadqiqotchilari yodgorliklarda xalqqa murojaat qilingan quyidagi so'zlarni alohida ajratadilar: "*Turk beklari, xalqi, buni eshitish! Turk xalqini to'plab davlat tutishni bu yerda [toshga o'yib] yozdim. Adashib ayrilganingni ham bu yerda yozdim. qanday nima so'zim bo'lsa, mangu toshga o'ydim. Unga qarab biling, Turkning endigi xalqi, beklari. Uy, dunyoga[gina] qaraydigan (ko'ziga faqat mol-mulki ko'rindigan) beklar sizlar gumrohsizlar.*"

Turk yodgorliklari sayrgohlarda, odamlar gavjum joylarda qo'yilgan. Demak, yodgorliklardagi yozuvlarni xalq o'qigan, yozuvlarni o'qiy olgan xalq savodli bo'lgan. Xalqning savodli bo'lishi uchun ularni ham o'qitganlar. O'sha davrdagi maktab qanday bo'lgan, o'qitish qay yo'sinda bo'lgan, bu bizga ma'lum emas. Biroq turkiy maktablar bo'lganligi, ta'lim o'choqlarida o'qitish turkona ekanligi, uning boshqa xalqlarning ta'lim tizimidan farq qilishi ham runiy

yodgorliklarda o'z aksini topgan. Bu "Kultegin" yodgorligidagi "... oltin, kumush, ichkilik, ipakni shuncha hisobsiz berayotgan Tabg'ach xalqi so'zi shirin, debosi (ipak kiyimlik va kiyim) nafis ekan. Shirin so'zi, debosi bilan aldab yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. Yaqin qo'shni bo'lgandan so'ng yovuz ilmni u yerda o'rganar ekan" degan so'zlardan anglashiladiki, turkona bo'lmagan bilim yovuz bilim deb baholangan. Demak, ezgu deb sanaladigan turkona bilim ham bo'lgan. Buni To'nyuquq yodgorligi ham tasdiqlaydi. Turkiy yozuv, turkiy til, turkiy tarbiya tizimi o'zga xalqlarnikidan farqli, ya'ni turkona bo'lgan. Bundan tashqari ismi-sharifi yuqorida zikr etib o'tilgan qadimga turkiy yodgorliklarning tadqiqotchilari bu yodgorliklar bizga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot boshqichini bosib o'tgan degan fikrni ilgari suradilar. Jumladan, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi akademik A.N. Kononov shunday yozadi: "O'zining morfologiyasi va sintaksisi yuksak darajada rivojanganligi bilan qadimgi turkiy yodgorliklarning tili bizga yetib kelguncha uzoq adabiy an'anaga ega bo'lganligidan dalolat beradi". Demak, turkiy tilda ta'lim, turkiy tilni o'qitish ishlari katta tarixga ega.

Til uslublari ikki xil-og'zaki va yozma ko'rinishga ega. Yozma uslub deganda matn uslubi, uning bayon tarsi, biron bir asarning, hujjatning matnidagi ifodaviy ko'rinishi, me'yoriy qoliplar, matn talabidan kelib chiqqan holda leksik va grammatik birliklarning tanlanishi, matn komponentlarining uyg'un bir tizimi tushiniladi. Tilning yozma uslublari, og'zaki turidan farqli shaklda qat'iy o'lchovlar chegarasida ishlaydi. U matn tuzish an'alarining yuzaga kelishi? Kishilik o'z ma'naviy olamini boyitish? Yoshlar tarbiyasi, ularga bilimberish, o'y-qarashlarini kelajak o'g'il-qizlarga yozib qoldirish maqsadida olib borgan urinishlari yo'lida, jamiyatning madaniy, ijtimoiy-siyosiy hayotida, davlat boshqaruvida, ichki va xalqaro diplomatik aloqalarda yozma matnning, adabiy til mavqeining ko'tarilishi bilan bog'liq holda takomillashib kelgan. [7]

O'zbek tilining uzoq asrli tarixiy taraqqiyoti davomida yozma tilning o'ta murakkab va yuksak darajadagi bir tizimi amal qilgan edi. Eski yozma til uslublarning ayrim qirralari o'ziga yarasha boy va xilma-xilki, ular hozirgi stilistika o'lchovlarigada sig'may qoladi. Shuning uchun yozma yodgorliklar uslublari stilistikaning hozirgi o'lchovlariga solmay, xos bir yo'nalishda o'rganishni talab qiladi.

Yozma til uslublarning kelib chiqish tarixi ancha kech-yozuvning yaratilishi bilan bog'liq. Biroq, yozuvning o'zi yozma uslubni belgilay olmaydi. Masalan, kishilar tasavvuridagi tushunchalar rasmlarda yoki harfiy belgilarda ifodalangani, biror so'zning yozib qo'yilgani bu hali yozma uslub degani emas. Yozma uslub matnda yuzaga chiqadi, kishi o'z o'y-qarashlarini matnda bayon eta boshlagani, matn turish an'alari ishlab chiqilgani, matn janrlari farqlana boshlaganidan keyingina tilning yozma uslublari, matn uslubi yuzaga kelishi, yozma adabiyot tarixi, qadimgi turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti bilan uzviy bog'liq.

Yozma adabiy til (bitig so'z)ning o'lchovlari, me'yorlari matnda o'z ifodasini topadi. Maqsadi, yo'nalishiga qarab matn uslublari bir-biridan farq qiladi. Matn uslubi deganda yozma bayon etilayotgan o'y-qarashlar, bitigligi xabar (saw yoki so'z), biron bir asarning matndagi ifodaviy ko'rinishi, bayon tarsi, me'yoriy qoliplar, matn (bitig) talabidan kelib chiqqan holda leksik va grammatik birliklarning tanlanishi, matn komponentlarining uyg'un bir tizimi tushiniladi. Matn uslubi tilshunoslikning stilistika yoki uslubshunoslik bo'limida o'rganiladi. [3]

O'tmishdagi uslubiy me'yorlar har qachon ham hozirgi bayon shakliga teng kelavermaydi. Tilimizning uzoq asrli tarixiy taraqqiyoti natijasida fonetik, leksik-semantik, morfologik o'zgarishlar bilan bir qatorda, sintaktik-stilistik o'zgarishlar, yozma bayon usulida ham yangilanish sodir bo'lgan. Buni bir necha misolda ko'rib chiqamiz.

Burungi turklarning maqoli bor. Buni Maxmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" asarida bergan: Tilin tergika tegir, deydi. Ushbu maqoldagi tilin-vosita kelishigida bo'lib, "so'z bilan, nutq bilan, muomala bilan" degan ma'noni beradi. Tergi-asli "dasturxon", bu o'rinda "ovqat, yegulik, ne'mat" anglamida; "tegir-yetishadi, erishadi" degani. Maqolda kechgan so'zlarning ko'chma ma'nolarini ko'zda tutib, uni hozirgi tilimizga "(Kishi) shirin so'zi bilan dasturxoniga (ya'ni ne'matga) yetishadi" deb o'girishimiz mumkin.

Kelib chiqishiga ko'ra til uslublarning eng eskisi badiiy uslubdir. Badiiy uslubning tarixi xalq badiiy tafakkurining yuzaga kelishi va yuksalishi, xalq og'zaki ijodining tarixi bilan bo'ylashadi. U yozma adabiy tilning, yozma adabiyotning yuzaga kelishidan ancha burun kelib chiqqan. Xalq og'zaki adabiyotining yuzaga kelishi bilan bog'liq ravishda badiiy uslub ham shakllana bordi. Jamiyat orasidan saylangan so'z ustalari, so'zga chechan kishilar xalq yaratgan rivoyat-u afsonalar, qo'shiqlar, maqollarning ta'sirini oshirish, tinglovchiga ularni ta'sirchan ko'rinishda yetkazib berish maqsadida asarlarning badiiyligi, jumalalar uslubi, ravonligi, qolaversa, ohangiga jiddiy e'tibor qarata boshladilar. Bu talab-ehtiyoj tilda o'ziga yarasha bir uslubning yuzaga keluvini ta'minlab berdi.

Yozma adabiy til, matn tuzish an'ansi endigina yuzaga kelayotgan bir chog'da xalq og'zaki ijodi va uning uslubi allaqachon shakllanib, yuksalish bosqichiga o'tgan edi. Badiiy uslub o'zining og'zaki bosqichidayoq pishib yetilgan. Yozma badiiy uslub o'z qolipini, bichimini og'zaki adabiyotdan oldi. Og'zaki ko'rinishda asrlar osha takomillashib kelgan badiiy uslub yozma adabiyotga ko'chib o'z yo'lini yangi bir shaklda davom ettirdi. Shu bois ham boshlab badiiy ijod namunalari yozuvga tushirish uqadar mushkullik tug'dirmagan. Yozuvchi-ijodkorlar ham boshda og'zaki adabiyot uslubidan keng foydalandilar. Qadimgi turkiy adabiyot namunalari ko'proq xalq ijodiga ergashganligining boisi ham ana shunda edi.

Badiiy uslub, yozma uslublarning boshqa turlaridan farqli turda, badiiy tasvir vositalarining keng ishlatilishi, bayon tarsi, stilistik o'lchovlarning erkinligi, turki-tumanligi bilan ajralib turadi. Masalan, badiiy matnlarda narsa-hodisalarning ta'rifi berilganda ularning sifatlari qo'shib aytilgan. To'nyuquq bitigida: qizil qanim-qizil qonim, qara terim-qora terim. Yoki "Qutadg'u bilig"da yerga, tuproqqa yag'iz(yag'iz yer-bo'z yer), tunga qara (qara tun-qaro tun), kunduzga

nisbatan yaruq sifati berilgan (yaruq Kunduz-yorug' Kunduz) va boshqalar. Bitiglarda osmonning sifati ko'k sifati bilan (ko'k tangri), yer esa yag'iz sifati bilan (yag'iz yer) qo'llaniladi.

Shuningdek, badiiy matn maqol va iboralar, badiiy tasvir vositalarining keng qo'llaniluvini bilan ta'sirlidir. Matn uslubi muallifning yoki asar qahramonlarining ruhiy holatini aks ettirishga, asarning badiiy-g'oyaviy ta'sirini oshirishga xizmat qiladi. Turkiy xalqlar og'zaki adabiyotining eng ko'hna namunalari dayoq badiiy uslubning xarakterli belgilarini kuzatamiz. Qadimgi turk eposi "O'g'uzxoqon" dostoni bunga yorqin misol bo'la oladi. Doston ajoyib bir uslubda yozilgan. Ushbu dostonning ildizi miloddan avvalgi davrlarga borib tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadim ishonchlari o'z aksini topgan. Ushbu epos yuz yilliklar osha turkiy xalqlarning dunyoqarashi, badiiy tafakkuri ta'sirida yuksalib kelgan. Doston g'oyasi va syujetining taraqqiyoti bilan bog'liq holda uning uslubi ham ravonlashib borgan.

Badiiy uslubning ixcham, ammo go'zal bir ko'rinishini xalq maqollarida kuzatamiz. Maqol-xalqning yuz yil kuzatib, bir aytgan so'zi. Ularda xalqning falsafiy mushohadasi, borliq, tiriklik va kishilik to'g'risidagi qarashlari, ularga munosabati aks etgan. Maqolning kuchi shundaki, u kishini tarbiyalaydi, tiriklikning o'nqir-cho'nqiri, oq-qorasi haqida saboq beradi. Ota so'zlarida bor narsaga parda ortidan qarash, nokasning aybini yashirish, xushomad, ko'zbo'yamachilik tushunchasi yo'q. Ular kishini tetik va irodali qiladi, hayotga to'g'ri ko'z bilan qarashni o'rgatadi. Xalqning bu dono fikrlari lo'nda va aniq jumalalarda berilishi bilan ham ajralib turadi. Maqollar uslubiy va badiiy jihatdan mukammal bo'lib, xalq badiiy tafakkurining yuksak maxsulidir. Ular uslub jihatdan poetik turga tenglashadi.[8]

Ko'k turk bitiglarida, Turfon xarobalaridan topilgan eski qo'lyozmalarda, ilmiy, tarixiy va adabiy manbalarda, o'rni bilan, qadimgi xalq o'g'itlari keltirib o'tilgan. Qadimgi turk otaso'zlarining katta bir qismini XI asrda yashab o'tgan ulug' tilshunos Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirgan. Olim turkiy so'zlarning ma'nosini izohlamog' istagida ulardan foydalanган. Maqol kishi nutqining bezagidir. Maqolni o'rnida ishlata bilgan odamning so'zi ta'sirli bo'ladi. Shuning uchun ham o'tmishda maqollarga, ularning badiiyatiga katta e'tibor qaratilgan, asarlarda esa badiiylikni oshirish maqsadida ulardan keng foydalanilgan.

Yozma uslubning yuzaga kelishi badiiy uslub tarixidagi muhim bosqichdir. Turkiy yozma badiiy uslubning eng ko'hna, shuning bilan birga, o'ta ajoyib namunalarini biz ko'k turk bitiglarida uchratamiz. Bitiklar ulug' yo'lbo'shchilar, milliy qahramonlar xotirasiga bitilgan yodnomalar bo'lib, ularda xalq qahramonlarining ko'zi tirikligida olib borgan ezgu ishlari, yurt erki va faravonligi, tinchligi yo'lida ko'rsatgan jasoratlari yod etiladi. Bitiklarda tarixiy voqealar ajoyib til bilan, badiiy uslubda bayon etiladi. Tarixiy voqealar milliy qahramonlar obrazini, ularning ideal hayotini madh etish uchun fon bo'lib xizmat qiladi. Xalq milliy qahramonlarining faoliyati badiiy tilda yoritiladi, mualliflar turli badiiy vositalardan foydalanadi. Matnlarning g'oyaviy va uslubiy xususiyatlari ularni badiiy asar darajasiga ko'targan. Bitiklar tarixiy asarlargina emas, qadimgi turk adabiyotining ajoyib namunalari hamdir.[8]

Bitiklardan namunalar keltiramiz:

Тэнгри куч бертук учун қанғим қаған суси бүри тэг әрмис, йағысы қонй тэг әрмис, илгәру қуригару сулән тәрмиши, қобуртмиши қамуғи (Kultegin, 12) (Bu o'rinda yodgorlik nomi va satr raqami ko'rsatilgan). bitiklarda xoqonning ulug' yutuqlari ta'riflanar ekan, tangrining qo'llagani tufayli ana shunday ishlar amalga oshganligi e'tirof etiladi. Bunda *Тэнгри куч бертук учун* (tangri kuch bergani uchun), *тэнгри йарлықадуқ учун* (tangri yarliqagani uchun) singari iboralardan foydalaniladi. Ushbu jumlada tangri kuch bergani uchun xoqon qo'shinining kuch-qudrati orta borganligi ta'riflanib, uning jasur va yengilmasligi bo'riga, dushmanning ojizligi, bo'ysinuvchanligi esa qo'yga qiyoslanmoqda. *Қырк артуқы йәти йолқ суләмис, йәғирми сунғус сунғусмис, тәнгри йарлықадуқ учун әллиғи әлсирәтмис, қағанлығыг қағансыратмыс, йағыг баз қылмыс, тизлиғи сәкурмис, башлығыг йукунтир...* (Kultegin, 15). Qirq yetti marta lashkar tortgan, yigirma marta jang qilgan. Tangri yarliqagani uchun davlatini davlatsizlantirgan, xoqonlari xoqonsizlantirgan, dushmanni el qilgan, tizzasi borni cho'kka latgan, boshi borni ta'zim qildir...

Xoqonlar xalqqa qilgan yaxshiligi, el farovonligi yo'lida olib borgan ishlarining ta'rifida, ularning qo'l ostida xalq tinch-osoyishta, to'q va boy yashagani, xalq ko'payganini bildirib qo'yish uchun ana shunday jumalardan foydalanган. Yoki Bilga xoqon otasi Eltarish yurtga egaligi chog'ida yuz bergan o'zgarishlar, xalqning to'q va boy yashaganligini eslab: *ол әдқа қул қуллуғ болмыс әрти* (Kultegin, 1)-deb yozgan edi. Bu jumla "O'sha chog'lar qulning ham quli bor edi" degan ma'noni bildiradi. [5]

Boshqa bir misol: *қанынг субча йугурти, сөнғусүг тағча йатды, бәғлик уры, оғлунг қул болты, силик қыз оғлунг қунг болты, билмәдуқ учун...* (Kultegin, 24). Qoning suvday oqdi, suyaging tog'day uyulib ketdi, bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, suluv qiz bolang cho'ri bo'ldi.

Ushbu jumlada birinchi ko'k turk xoqonligi qulab, xalq yov qo'lida qolgan chog'lar ta'riflangan. Unda turk xalqining bosqinchilar siquvi ostida uqubatda qolgani, uning qirilib borayotgani ta'riflanib, kishilar qonining to'kilishi daryoga, suyaklarning uyumi esa tog'ga qiyos etiladi. Harakatning belgisi (gap bo'lagiga ko'ra hol) *subca, tabca* ravishlari yordamida berilgan. Keyingi jumladagi o'g'il bola, qiz bola; erkaklarga nisbatan- *қул*, xotin-qizlarga nisbatan esa *қунг* so'zi qo'llanilgan-u "joriya"ni bildiradi. Ushbu jumlada o'sha kezzar turning beklikka loyiq yigitlari qul, suluv qizlari esa joriyaga aylangan aytilmoqda.

O'rxun bitiklarini tekshirgan olimlar matnlarning tuzilishi to'g'risida ikki xil qarashda: ayrimlar mazkur yodnomalarni she'riy asar desa, boshqa birlari ularni nasriy asar sanaydilar. Bitiklarni nasrda yozilgan deb qarovchilarning fikricha, jumalarning she'rga xos bir ohangda o'qilishiga sabab, ularda sajdan keng foydalanilganidir. Ta'kidlash kerak, o'rxun bitiklari, xususan, Kultegin va Bilgaxoqon yodnomalarining tuzilishi o'ta murakkab. Qadimgi turk monumental matn tuzish an'anasi yuksak darajada takomil topganidan dalolat beradi. Matnning bayon shakliga kelsak, u, asosan,

nasrda. Biroq ora-orada she'riy bo'laklar ham joy olgan. Muhim tarixiy hodisalarning kulminatsion nuqtalari, milliy qahramonlarning faoliyati, qiliqlariga oid chizgilar she'r bilan bayon etiladi (buni o'zbek xalq dostonlariga qiyoslash mumkin). Yodnomalarning bu tarzda tuzilganligi ularning badiiyligini yanada oshirgan. Kultegin bitigining so'nggida Bilgaxoqon tilidan aytilgan marsiya bunga o'rnakdir: *Култигин йоқ арсар, қоп олтәчи әртигиз. Иним кул тигин кәргәк болты, өзим сақынтым: көрур көзум көрмәз тәг, билир билгим билмәз тәг болты, өзим сақынтым, өд тәнгри йасар, киси оғлы қоп олугли төрумис.* (Kultegin, 10). Bu she'r yenisey bitiklaridagi qayg'uli yig'i mazmunini eslatadi. Ushbu she'riy bo'lak bitikda nasr singari qilib bitilgan.

Turk monumental matnlari ichida enasoy bitiklarining tuzilishi va uslubi o'ziga xos. Enasoy bitiklarining muhim belgilaridan biri ularda matn o'likning tilidan so'zlanadi. Mangutoshlarda marhumning o'z yaqinlari, yorug' dunyodan ayriliq dardi, o'kinchi bayon etiladi. Bu yig'inlarni o'liklar nidosi deyish mumkin. Bitiklarda undovlar, mungli bir mazmun yetakchi. Rasmiy uslub kelib chiqish tarixi yozuvning yaratilishi, shuningdek, jamiyat o'rtasida rasmiy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, davlatchilik tarixi bilan bog'liqdir. Davlat tashkil topgandan keyin ish yuritish va rasmiy hujjatchilik sohasi ham yuzaga keldi.[8]

Rasmiy uslubning tarixi yozma yodgorliklarda qo'llangan matn bilan bog'liq atamalarning lug'aviy ma'nosida ham o'z izini qoldirgan. Masalan, eng eski turkiy yozma yodgorliklarda *bitim* degan so'z uchraydi. Bitim so'zi *biti*- "yoz" fe'lidan yasalgan bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra, yozma hujjatlar asosidagi kelishuvni bildiradi. Demak, bitim so'zining qadimiyligi kishilar yoki jamoalar o'rtasidagi yozma kelishuvning, uning huquqiyligini ta'minlaydigan ana shu hujjat turining eskiligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari eski bitiklarda *yarliq-yarlig'* so'zi ham bor. Ushbu atama asli "tangrining yorlig'i, buyrug'i, hukmi" ma'nosini anglatgan. Bitiglarda *тангри йарлиқасу* degan tilak-duo tez-tez uchrab turadi, bu "tangri yorliqasin; tangri buyursin; tangrining buyrug'i ana shunday bo'lsin" deganidir. Yoki *Уза тангри йарлиқади* deyiladi. Bu "yuqorida tangri yorliqadi; ko'k-tangri shuni buyurdi; ko'k tangri shuni istadi degan ma'nolarni beradi. Keyinchalik yurt egasining buyrug'ini ifodalash uchun ham ana shu so'z qo'llanilib ketgan. Rasmiy yozmalarda yarliq-yarlig' atamasi "yorliq, farmon" ma'nosini bildiradi; *йарлық йарлиқади* deydi, bu "farmon berdi" degani. Muhimi, qadimgi turkiy tilda hujjatchilik ishlari, rasmiy-huquqiy munosabatlarga tegishli butun bir atamalar tizimi amal qilgan. Bu ham bo'lsa rasmiy uslubning takomillashganligini ko'rsatuvchi belgidir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o'rta asr yorliqlari unvonlarining qolipi qadimgi turk davriga ildiz otgan deyishga to'la asos bor. Turkiy unvonlar qolipi ko'k turk xoqonliklari davrida ishlab chiqilib, zamonlar osha yozma til (bitig so'z) uslublari bilan tengma-teng yuksalib kelgan.

Turkiy hujjatchilik tarixi turklar yer yuzida o'z davlatlarini qura boshlagan, davlat idoralarida boshqaruv ishlari turkiy tilda yuritila boshlagan davrlarga ildiz otgan. Bizgacha qadimgi skif va xun davlatlarida yaratilgan rasmiy yozmalar saqlangan emas. Eng eski turkiy rasmiy bitiklar ko'k turk xoqonliklari davridan qolgan. Shunday bo'lsa-da, ushbu matnlar rasmiy uslubning davrlar osha yuksalib, ana shu ko'rinishga kelganidan dalolat beradi. Rasmiy yozmalar o'zining maqsadi, darajasi, huquqiy mavqei nuqtai nazaridan turlarga bo'lingan. Bunday hujjatlar tuzilishi, matn komponentlariga ko'ra o'zaro farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айдаров Г. "Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-ата: Наука, 1971, 380 с.
2. Айдаров Г. "Язык орхонских памятника Бильге-кагана, Алма-ата: Наука, 1966, 96 стр;
3. Айдаров Г. "Көне турки жазба ескерткиштеринин тили, Алма-ата: Мектеп, 1971, 272 бет;
4. Аманжолов, А.С. Тюркская руническая графика, Алма-ата: Наука, 1980, 180 стр;
5. Азимов И, Рахматов М, «Қадимги туркий тил», Тошкент, 2005, 134-бет;
6. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш., Махмудов Қ. "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси", Т-2008, 140-бет;
7. Содиқов Қ, «Эски туркий матнлар», Т-2009, 36-бет.
8. Содиқов Қ. "Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши" Т.2006, 24-бет.
9. Ўзбек адабиёти намуналари. Тошкент-Самарқанд. Ўзнашр, 1928. 50-бет.

References:

1. Aydarov G. "Yazyk Orkhonskikh pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka. Alma-Ata: Nauka, 1971, 380 p.
2. Aydarov G. "Yazyk Orkhonskikh pamyatnika Bilge-kagana, Alma-ata: Nauka, 1966, 96 p.
3. Aydarov G. "Language of old Turkic jazz eskertkishterin, Alma-ata: Mektep-1971, 272 p.
4. Amanjolov, A.S. Turkic runic graphics, Alma-ata: Nauka, 1980, 180 p.
5. Azimov I, Rahmatov M, "Ancient Turkic language", Tashkent-2005, page 134.
6. Abdurahmonov G', Shukurov Sh, Mahmudov Q "Historical of the Uzbek language grammar", T-2008, page-140.
7. Sodikov Q. "Old Turkish texts", T-2009? Page-36.
8. Sodikov Q. "The language of Turkish written monuments: the emergence and revival of the literary language" T.2006, P.24.
9. Samples of Uzbek literature. Tashkent-Samarkand. Self-published, 1928. Page 50.

Muallif:

Allamberganova Muqaddas Ruslanovna - Qoraqalpoq davlat universiteti, "O'zbek tilshunosligi" kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD).

UDC 372.881.1

COMMENTS CONCERNING THE LINGUISTICS CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT

TUSHUNCHA TILI XUSUSIYATLARI BO'YICHA FIKRLAR

КОММЕНТАРИИ, КАСАЮЩИЕСЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНЦЕПТА

Nurmuhammedov Yusuf Shakarboyevich

Samarkand State Institute of Foreign Languages, 140100, Samarkand region, Samarkand, street Bustonsaroy, 93.

E-mail: nurmuhammad.yu@gmail.com

Abstract. In the article, approaches to the linguistic characteristics of the concept term, which is widely used to reveal the mutual relations between the concepts of language, human and culture in modern linguistics, are highlighted.

Key words: concept, category, notion, approach, integrative, semantic interpretation, association, periphery.

Annotatsiya: Maqolada hozirgi zamon tilshunosligida til, inson va madaniyat tushunchalarining o'zaro munosabatlarini ochib berish uchun keng qo'llanilayotgan konsept atamasining lingvomadaiy xususiyatlari haqidagi yondashuvlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: konsept, kategoriya, tushuncha, yondashuv, integrativ, sematik talqin, assotsiyatsiya, periferiya

Аннотация. В статье выделены подходы к лингвистической характеристике термина концепта, который широко используется для выявления взаимоотношений между триады языка, человека и культуры в современном языкознании.

Ключевые слова: концепт, категория, понятие, подход, интегративный, семантическая интерпретация, ассоциация, периферия.

Introduction. In world linguistics, special attention is paid to clarifying the issue of national-cultural identity of universal concepts on the example of phraseological units. After all, in modern anthropological linguistics, it is noted that phraseological units (PhU) play a crucial role in the formation and development of the national worldview and clearly express its characteristics specific to a particular linguistic and cultural community. From this point of view, PhU is critical in increasing the linguo-cognitive potential of the language owner, in the human perception of the world reflected in the language, and in the perspective of revealing the anthropocentric importance of strengthening the fragments of existence in thinking through the means of language.

Literature review. One of the basic means of categorizing reality - the term concept is one of the main concepts of cognitology and cognitive linguistics. In science, the concept is explained based on different approaches. The basis of naming as an ethnospecific sign of a concept can be seen in stereotyping of models of perception and behavioral reactions of the world reflected in the internal form of the name and the semantics of the concept [5]. In the following chapters, we will dwell on them in detail with examples. It is known that the phenomenon resulting from the combination of concepts has the names "conceptosphere" [7] and "simple (traditional) view of the world" [1]. Conceptosphere is interpreted as "an orderly set of people's concepts, a database of thinking." [8]. In our opinion, the conceptosphere reflects the landscape of the world restored as a result of the analysis of linguistic means. The conceptual picture of the world reflects the sociocultural reality filled with cultural content and certain conventions.

Analysis and Results. One of the studies of concept was presented by A. Vejbitskaya on a logical-conceptual basis. According to her, the concept is interpreted as an object in the world of "Ideal" that reflects culturally bound perceptions of the world of "Reality". According to this theory, concepts are phenomena that exist and represent phenomena created based on thinking about how objects are structured. Concepts should be described through language in the form of several explanatory constructions. Through language, knowledge about life and its laws is materialized in the form of various linguistic signs and transmitted from generation to generation. The most important aspect of A. Vejbitskaya's concept is the expressed opinion about the national characteristic of concepts [4].

Within the framework of the psychological approach, the concept is understood as a mental derivative that replaces several objects of the same type in the process of thinking. Academician D.S. Likhachev explains the concept as an "algebraic expression of meaning", because "a person does not have time or is unable to grasp the meaning in all its complexities, sometimes he interprets it in his own way." Therefore, the concept, in addition to its dictionary meaning, also includes a complex of associations connected with the individual and cultural experience of the language owner [7].

In the cultural approach, attention is paid to the social content of concepts rather than their individual-psychic characteristics. In Yu.S. Stepanov's view, the concept is the main unit of culture, it represents the "cream of culture" in the human mind, and through it culture enters the human mental world. From the point of view of cultural development, the concept structure consists of several "layers" that are the result of "traces" of the cultural life of different periods. The structure of the concept includes everything that makes it a fact of culture: the origin form (etymology); a compact composition of the most important historical symbols; modern association; assessment, etc. [11]. According to Yu.S. Stepanov, the concept, by the semantic point of view, consists of three main components or layers:

- 1) a relevant sign for a specific culture;
- 2) one or more weak or historical characters;

3) internal form or etymological sign.

At a deeper level, a concept becomes known and meaningful to all language users in a particular culture. In weak signs, the concept gains relevance only for a few social groups of a culture. The internal form is only relevant for researchers, and for speakers of other languages, this layer is indirectly available. Based on these, concept analysis researchers offer ethnographic, cultural and historical methods. The internal form or etymological symbol of the concept layer is directly present in the human mind. The spiritual and embryonic core of the etymon is the inner form of the name of the concept. Revealing the inner form of the concept is carried out through the etymological analysis of the language sign that objectifies it. The inner form of the concept reveals its initial meanings in totality. As a constant element of the concept, the internal form is always open to potential changes. "The internal form of the word is the relation of the content of the thought to the mind; it shows a person how his thoughts are manifested" [9].

The semantic interpretation of concepts is expressed in the book "Concept types in the lexical-phraseological semantics of the language" by A.P. Babushkin. The author studies the concept within the framework of cognitive semantics. It is in the meanings of words that the results of perception of reality are stored, and therefore, by applying the practice of component analysis, it is possible to obtain information about the conceptual parameters of the word, that is, in the sense of the word, its logical - object content, the image that reflects the state of objects in reality. The variety of concepts requires the following types: mental landscapes, schemes, hyperonyms, frames, scenarios, insights, kaleidoscopic concepts. There is no clear boundary between them. Conceptual landscapes show objects of reality or myth; concept-schemas are represented by spatial words; hyperonymic concepts reflect hypo-hyperonymic relations in the lexicon; frame concepts are interconnected with several situations or situational images; insight concepts store information about the structure and function of the subject; scenario concepts show the sequence of events, their interconnection; kaleidoscopic concepts represent socially oriented abstract noun concepts in the form of a specific structure [3].

An integrative approach allows studying concepts from linguistic, cognitive, cultural, sociological perspectives. As a result, it becomes possible to reveal even the most invisible layers of the phenomenon. According to this approach, concepts are the basic unit of culture in the human mental world. They store information about the real or possible state of things in the world, that is, what a person thinks, knows, guesses and imagines about objects in reality. V. Karasik distinguished the "concept, image, value" aspects of the cultural concept, which is one of the main units of linguistic and cultural studies [6]. The conceptual element of the concept is formed on the basis of linguistic embodiment of the studied phenomenon or evidential information about the real or imaginary object that serves as the basis for the formation of the concept [6]; [10]. According to Stepanov, apart from the conceptual component, the concept includes everything that makes it a fact of culture - etymology, modern associations and values [11]. It is impossible to describe the conceptual component of the concept by enumerating the important features of the object. Therefore, the concept is more informative if it is explained through contrast.

The evaluation element of the concept is an important condition for its formation. "What is necessary for a person and humanity (physical or spiritual) is evaluated. ... The universe appears evaluated as an environment and means for human existence" [2].

The figurative component of the cultural concept is interconnected with cognitive and perceptual aspects. The figurative element of the concept includes all the traditional images that have a strong place in the language, the internal form of the word that serves to express the given concept, stable mental landscapes [10]. It is known that the internal form takes place in the content plan of phraseology.

According to V. Vorkachev, the conceptual component reflects the symbolic and explanatory structure of the cultural concept; the figurative component attaches a cognitive metaphor using it in the actual zone of linguistic consciousness; the semantic component is determined by the position of the name of the concept in the language system. The internal form of the name, which forms the basis of naming, is considered an ethnospecific sign. Ethnospecificity can be seen in the stereotyping of models of perception of the world and behavioral reactions reflected in the semantics of the concept [5].

Discussion. On the above considerations, we can see the structure of the cultural concept in the following figure Figure 1.

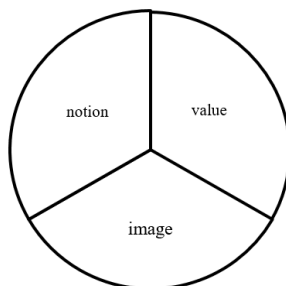

Figure 1. Cultural concept structure.

Phraseologisms representing concepts are divided into two major areas: the core and the periphery according to the method of the field, or more precisely, the phrase-semantic field, and are expressed in the form of the following layered structure Figure 2.

In this case, stable compounds that directly express the concept take place from the core, a large group of language units belonging to the core from the center of the core, and language units that indirectly express the concept from the peripheral area. It is known that the concept is a substance with a unique complex structure and no fixed boundaries. This situation requires a special approach based on the nature of each specific concept and the purpose of the research. The frequency of this or that concept in a certain ethnocultural community and the fact that the amount of language units expressing certain signs of the concept is not less is the reason for the emergence of relevance. For example, in the Uzbek nation, the macro concept of "child" is in the center of the core of the concept of "family", and the micro concept of "girl child" is in the center of the core of the core according to the frequency symbol, and it is considered one of the indicators of the value status. Researching the components of this concept with the help of integrative methods and methods provides a more complete understanding of the culture of the studied linguistic community.

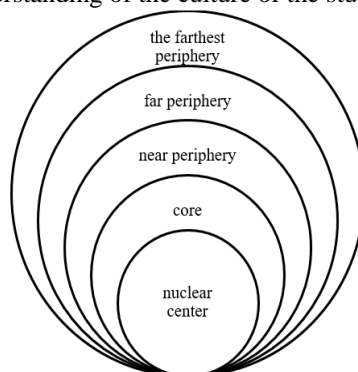

Figure 1.2. The layered structure of the concept

Conclusion. Concepts combine results (knowledge) created through individual and social experience. There are scientific, traditional and artistic forms of knowledge. The cognitive process takes the form of the meaning of a concept in scientific cognition, the semantics of words in a normal situation, and the image format in artistic cognition, and all this is depicted in linguistic form. Concept and lexeme structures are manifested in the diversity of their formation and content, and expression methods. The national-cultural specificity of concepts is demonstrated in the presence of national-cultural cognitive signs and unique concepts in the semantics of close concepts in the concept sphere. The information coded in linguistic form is revealed by means of analytical methods and concepts of cognitive linguistics. Categorization is one of the mental processes of understanding which carry out generalization and classification of experience. Prototypical categorization in a language is the result of a traditional form of cognition. The study of prototypical categorization helps to reveal linguistic and cultural identity. National identity is shown in the process of choosing a prototype of a category to represent a category at the superordinate and subordinate levels of ordinary cognition. National-cultural verbalization of ethnocultural identity is manifested in cognitive methods, principles, models and ways of systematizing knowledge. In general, a concept is considered a mental way of representing reality in the human mind. It shows a spiritual derivative that combines the traditional meanings accepted by the subjective and linguistic community.

References:

1. Apresyan Yu.D. Izbrannye trudy: monograph. T.1 Lexical semantics. M.: "Yazyki russkoy kultury" 1995. P. 472
2. Arutyunova N.D. Yazyk i mir cheloveka. - M.: "Yazyki russkoy kultury", 1999.P.841
3. Babushkin A.P. Typic concepts and lexical-phraseological semantic language. Voronezh: Izd-vo Voronezh. Mr. flour, 1996. P.103
4. Vejbitskaya A. Semanticheskaya universalii i opisaniye yazykov. M.: YaRK, 1999. P.790
5. Dobrovolsky D. National cultural specification and phraseology (I) // VYa. No. 6.1997. Pp.37-48.
6. Karasik V.I. Literary circle: lichnost, concept, discourse. - Volgograd: Peremena, 2002. P. 477
7. Likhachev D.S. Konceptosfera Russian language. // Russkaya slovenost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: anthology.- M.: Akademia, 1997.P.287
8. Popova Z., Sternin I. Semantic-cognitive analysis of language. – Voronezh, 2007.P.250
9. Potebnya A.A. Polnoe sobranie trudov: Mysl i yazyk. - M.: "Labyrinth", 1999.P.300
10. Slyshkin G.G. Lingvokulturnye konsepty precedentnyx tekstov. - M.: Academia, 2000. P.141
11. Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar russkogo yazyka M.: Yazyki russkoy kultury, 1997. P. 824

Author:

Nurmuhammedov Yusuf Shakarboyevich - Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD), Samarkand State Institute of Foreign Languages, E-mail: nurmuhammad.yu@gmail.com

UO‘K:821.512.133.01

INTERPRETATION OF EDUCATIONAL OBSERVATIONS ON THE BASE OF NAVOI'S PROSE

NAVOIY NASRI ZAMINIDAGI MA'RIFIY MUSHOHADALAR TALQINI

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАУЧНЫХ НАБЛЮДЕНИЙ НА ОСНОВЕ ПРОЗЫ НАВОИ

Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich

Jizzax davlat pedagogika universiteti 130100. Jizzax viloyati, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4-uy

E-mail: nasrullayev1978@mail.ru

Abstract. In this article, Navoi's work is multi-faceted, multi-layered, colorful and extremely deep philosophical observations, problems and pains that have plagued humanity for centuries, concern for human destiny and its perfection. It is said that its main concept is an honorable dream-harmony. In particular, scientist N. Komilov assessed the publication of Alisher Navoi's works in full in twenty volumes as a great achievement in the field of restoration of our rich spiritual heritage. Although the great poet's works were published several times in different forms during the last century, but due to the pressure of the ideology of the Soviets, this priceless treasure was subjected to various reductions and classifications and did not reach the readers in its entirety. As a result, it is scientifically based that our people are deprived of the opportunity to enjoy all the sources of Navoi's creativity. Navoi scholar N. Komilov acknowledges that the publication of the twenty-volume collection will not only allow a wide readership to become fully acquainted with the immortal legacy of Navoi, but will also serve as a valuable resource for researchers of the work of the great poet and thinker. First of all, it was thoroughly researched that Hazrat Navoi's worldview based on Islam and Sufism was manifested as a whole system, and the root roots of Navoi's humanism were revealed. Navoi's work is multi-faceted, multi-layered, colorful and extremely deep philosophical observations, the problems and pains that have plagued mankind for centuries, his main concept is concern for the fate of man and his perfection, it has been proven through analysis that it is fully revealed that it is an honorable dream-harmony.

Key words: Key words: humanism, Sufism, humanism, worldview, navoiology, heritage, symbol, Islam, thinking, maturity, ability, foundation, artistic-aesthetic interpretation, literary creation, conceptual generalization, poetic perception, artistic idea, creative imagination, aesthetic interpretation, sociological, biographical, psychoanalytical, structural and hermeneutic research methods.

Аннотация. В данной статье творчество Навои представляет собой многогранное, многослойное, красочное и чрезвычайно глубокое философское наблюдение, проблемы и боли, терзавшие человечество на протяжении веков, заботу о человеческой судьбе и ее совершенстве. мечта-гармония. В частности, ученый Н. Комилов расценил издание произведений Алишера Навои полностью в двадцати томах как большое достижение в области восстановления нашего богатого духовного наследия. Хотя в течение прошлого века произведения великого поэта неоднократно публиковались в разных формах, но из-за давления советской идеологии это бесценное сокровище подвергалось различным редуциям и классификациям и не дошло до читателей в полном объеме. в результате научно обосновано, что наш народ лишен возможности пользоваться всеми истоками творчества Навои. Навоинист Н. Комилов признает, что издание двадцатитомного сборника не только позволит широкому кругу читателей в полной мере познакомиться с бессмертным наследием Навои, но и послужит ценным ресурсом для исследователей творчества великого поэта прежде всего, было тщательно исследовано, что мировоззрение Хазрата Навои, основанное на исламе и суфизме, проявлялось как единая система, и были выявлены коренные корни гуманизма Навои. Творчество Навои многогранно, многослойно, красочно и чрезвычайно глубоко, философские наблюдения, проблемы и боли, мучившие человечество на протяжении веков, главная его концепция - забота о судьбе человека и его совершенстве. что полностью раскрывается, что это благородная гармония сна.

Ключевые слова: гуманизм, суфизм, гуманизм, мировоззрение, навоиология, наследие, символ, ислам, мышление, зрелость, способность, основа, художественно-эстетическая интерпретация, литературное творчество, концептуальное обобщение, поэтическое восприятие, художественная мысль, творческое воображение, эстетическая интерпретация, социологические, биографические, психоаналитические, структурные и герменевтические методы исследования.

Kirish. Atoqli navoiyshunos Maqsud Shayxzoda e'tiroficha, "G'azal mulking sultoni" sanalgan Hazrat Alisher Navoiy nafaqat she'riyatda, balki nasrda ham o'lmas asarlar yaratib, mumtoz adabiyotimiz xazinasiga ulkan hissa qo'shdi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot instituti hamda H.S.Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti 1987-yilda adabiyotshunosligimiz ravnaqiga katta ta'sir ko'rsatgan ibratli ishga qo'l urdi: Hazrat Alisher Navoiyning 20 jildlik "Mukammal asarlar to'plami"ni chop etishga kirishdi. Albatta, bu jarayon uzoq muddat hamda qattiq mehnatni talab etishi aniq edi. Bu boradagi ishlar, ayniqsa, Mustaqillik sharofati bilan yanada avj oldi. Ateizm – dahriylik tamoyillariga asoslangan qizil mafkura tufayli ulug' mutafakkirning diniy-falsafiy ruhdagi asarlari bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilishiga imkon berilmas edi. Shu sababli ulug' allomaning bunday mazmundagi asarlari to'laligicha kitobxonlarga yetib bormagan edi.

Olim N.Komilov Alisher Navoiy asarlarining to'liq holda yigirma jild hajmida nashr etilishini boy ma'naviy merosimizni tiklash sohasida qo'lga kiritilgan ulkan yutuq sifatida baholaydi. Chunki o'tgan asr davomida ulug' shoir asarlari bir necha bor turli ko'rinishda chop etilgan bo'lsa-da, biroq sho'rolar mafkurasi tazyiqi tufayli bu bebaho xazina har xil qisqartirish va randalashlarga uchrab, kitobxonlar qo'lga yaxlit holda yetib bormadi, natijada xalqimiz Navoiy ijodining hamma chashmalaridan bahramand bo'lish imkonidan mahrum bo'ldi [2].

Navoiyshunos olim yigirma jildlik to'planning nashr etilishini nafaqat keng kitobxonlar ommasini Navoiyning o'lmas merosi bilan to'liq tanishtirishga imkon berishini, balki ulug' shoir va mutafakkir ijodini tadqiq etuvchilar uchun ham qimmatbaho manba bo'lib xizmat qilishini e'tirof etarkan, eng avvalo, hazrat Navoiyning islom va tasavvufga tayangan dunyoqarashi yaxlit bir tizim sifatida namoyon bo'lganligini, Navoiy gumanizmining tub ildizlari ochilganini ta'kidlaydi. Zero, Navoiy ijodi ko'p qirrali, ko'p qatlamli, rang-barang va g'oyat teran falsafiy mushohadalar, insoniyatni asrlar davomida qiynab kelgan muammo va dardlar ila yo'g'rilgani, inson qismati, uning kamoloti uchun qayg'urish uning bosh konsepsiyasi, ardoqli orzu-armoni ekani to'la ayonlashdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili:

Nashr ishlari uchun sarflangan qariyb o'n besh yil muddatning o'n bir yili Istiqlol davriga to'g'ri kelganligi uchun ulug' shoirning asarlari tom ma'noda to'la, mukammal holda chop etildi. Unda ulug' mutafakkirning she'riy va ilmiy asarlari bilan birga, diniy, axloqiy va tarixiy mavzulardagi "Nasoyim ul-muhabbat", "Mahbub ul-qulub", "Siroj ul-muslimiyn", "Tarixi muluki Ajam" kabi nasriy asarlari ham o'rin oldi. Albatta, ularning barchasida Hazrat Navoiy qalamiga xos mushtaraklik – ma'rifatga, axloqiy poklikka da'vat ruhi yaqqol sezilib turadi.

Milodiy VIII asrning boshidan XV asrning oxiriga qadar Osiyo, Afrika va Yevropa qit'alarida yashab o'tgan avliyolarning tarjimai holi, ibratli hikoyatlar hamda o'git va hikmatlaridan namunalar keltirilgan "Nasoyim ul-muhabbat" asarining tanqidiy matni dastlab 1996-yilda muallif yashagan davrda ko'chirilgan nusxa asosida Anqara (Turkiya)da atoqli turk navoiyshunosi Kamol Eraslan tomonidan yaratildi. 2011-yilda navoiyshunos olim H.Islomov ham mazkur asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratib, chop qildirdi.

To'liq nomi "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyil ul-futuvvat", ya'ni "Mardlik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabadalari" bo'lgan mazkur asar Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds" ("Muqaddas dargohdan esgan do'stlik tarovati") asarining ijodiy tarjimasini sanaladi. Asar 1495-96-yillarda yaratilgan.

Atoqli olim N.Komilov bu asar bo'yicha olib borgan tadqiqotlari yuzasidan chiqargan ilmiy xulosalarini o'zining "Tasavvuf" nomli asarining "Irfon va komil inson" faslida bayon etadi. [2].

Olimning qayd etishicha, orif odam dunyoviy bilimlarni egallash barobarida botiniy quvvat bilan g'ayb ilmini ham egallay olgan Komil insondir. Ilohiy ma'rifat uning qalbida buloqday qaynab turadi. Demak, Haqqa yetishish ham ilmdir.

Ustoz N.Komilov "Nasoyim ul-muhabbat"da Hazrat Navoiy tomonidan bir qancha shayxlar ta'rifida "zohiriy va botiniy ilm sohibi", degan e'tirofning qo'llanilganiga diqqatni qaratadi. Chunonchi: "Abu Abdulloh Muxtor b. Muhammad b. Ahmad Hiraviy Hirot mashoyixining akobiridindur, zohir ulumi va botin ulumig'a jome", "Abu Nasr b. Abu Ja'far b. Abu Ishoq Hiraviy Xonchabodiy... zohiru botin ulumig'a olim va ro'zgor faqih", "Shayx Ziyouddin Abun-najib Abdulqodir Suhravardiy zohir va botin ulumida komil erdi..." [4].

Olim asarda muallifning tasavvuf ma'rifatini aql bilan idrok etib, tushuntirish lozimligi haqidagi fikrini mutasavvuf Junayd Bag'dodiy ta'rifida keltirganligini ta'kidlaydi va Navoiy hazratlari fikrining isboti sifatida ul zotning ilmning kashf-u karomatdan ustunligi haqida yozgan quyidagi fikrini keltirishi asarning badiiy qimmatini oshirganligini e'tirof etadi: «Ilmning vajdu holg'a g'olib bo'lishi vajdu holning ilmig'a g'olib bo'lishidan yaxshiroqdur».

Olim Navoiyning kitobxonda tasavvuf ta'limoti haqida muayyan tasavvur uyg'ota olish maqsadida bu ta'limot borasida Junayd Bag'dodiy fikrlarini keltirganligiga diqqatni tortadi: Junayd nazarida, tavhid idrokida ham vajdiy-hissiy intilishdan ko'ra, fikriy mushohada ko'proq samara beradi. Junayd deydi, oriflikning boshi barcha ilmlarni Allohdan deb bilishdir, kishi «o'zi egallagan ilmlarni ham Haq kamolining ifodasi, odam ilmini esa nisbiy, nuqsonli va Alloh ilmiga nisbatan to'lishib boradigan», deya hisoblashdan boshlanadi. Ilohiy ilm sifatini o'z ma'rifati suratida idrok etishi kerak. Shayx Abu Bakr Tohir Abhariy ham shu aqidani tasdiqlagan. Undan: «Haqiqat nadur?» – deb so'rganlarida: «Haqiqat barcha ilmdur», – deb javob bergan. «Ilm nadur?» – deb so'rganlarida esa: «Barcha haqiqatdur», – deb aytgan ekan.

Olimning fikricha, haqiqat – Haqning o'zi, uning zoti va sifatleri. Uni ilmsiz tanish va bilish mumkin emas. Olim ushbu fikrining isboti sifatida Navoiy asaridan yana bir iqtibos keltiradi:

Muhyiddin ibn al-Arabiyning shogirdi Shayx Sadridin Kunyaviydan so'radilar: «Qayerdan qayoqqa borasiz va o'rtada nima hosil bo'ladi?» Javob berib dediki: «Ilmdan Asl manbaga boramiz, o'rtada hosil bo'lgani – dunyoviylik va ilohiylik hukmi bilan zohir bo'lgan ikki tarafni birlashtiruvchi nisbatni yangilashdir» [2].

Olim ushbu fikrdagi bir necha jihatlarini sanab o'tadi: birinchidan, «Ilmdan Asl manbaga boramiz», deganda Sadridin Kunyaviy so'fiy dunyoviy ilmlar (jumladan, shariat ilmi)ni egallash vositasida Asl manba – Alloh tomon boradi va Uni taniydi, dunyoviy bilimlarsiz Iloh ilmini anglash va egallashi mumkin emas, degan qarashni bayon etgan. Ikkinchidan, orif-so'fiy, shu tariqa, dunyoviylik va ilohiylikni birlashtiradi, bu ikki tarafning birini inkor etgan kishi orif yoki komil emas, demoqchi. Uchinchidan, ilohiylik va dunyoviylik nisbati har bir yangi orif shaxsida yangi kuch bilan namoyon bo'lishi kerak, degan g'oyani bayon etadi. Ya'ni inson – moddiylik va ruhoniylilik, dunyo va oxirat chegarasida turadigan xilqat – har ikki taraf unda o'zaro muvozanatda aks etishi lozim, bu nisbat o'zgarsa, odamning sifati, axloqi ham

o'zgaradi. Ilohiylik tarafi dunyoviylik tarafini boshqarib, maqsadga muvofiqlashtirib borgani ma'qul. Dunyoviylik tarafi bosib ketsa, nafs ammora qudrat topadi, ilohiylik baland kelsa, u Arshga qarab intila boshlaydi, yuksaladi.

Ko'rinib turibdiki, olim Navoiy asaridagi ma'rifiy mushohadalarni o'ziga xos tarzda talqin qilgan. Olim shu o'rinda irfon va hikmat, orif va hakim (faylasuf) masalasiga ham diqqatni tortadi, zero, ular orasida yaqinlikni ko'ra bilgan mualliflar buni ijobiy hodisa sifatida qayd etadilar. Olimning fikricha, X asrdan boshlab tasavvuf bilan falsafa bir qancha nuqtalarda o'zaro ta'sir eta boshlaydi. Zotan, tasavvuf ilmida shariat va hikmat mag'zi singib ketgan.

Olim tasavvuf borasidagi bilimlarni o'rganib, qator xulosalarga keladi. Eng e'tiborli tomoni, olim o'z xulosalarini Hazrat Navoiy ijodiga mansub namunalardan keltiradi. CHunonchi, olim inson ko'nglini Alloh ishqining xazinasi deb biladi va bu xazinani ko'ngil g'uborlardan toza bo'lsa, bamisoli zang va changi artib tozalangan ko'zguday musaffo bo'lsagina ochilishini ta'kidlaydi. Zero, ko'ngilning ko'zguga tashbeh qilinishi ham uning tozalanishi va ilohiy nurni aks ettirishiga ishoradir. Olim nur musaffo ko'zguda aks etganiday, Iloh jamoli sof ko'ngillarda aks etadi, degan xulosaga kelarkan, ba'zan adabiyotda ma'shuqaning toza yuzi ko'zguga qiyos etilishiga diqqatni tortadi va bu xulosasini Navoiy misrasi bilan isbotlaydi: «*Orazing ko'zqusimu ter kasratidan suvdadur*» [1].

Olim shu ma'noda so'fiylar suv, terni ham soflik ifodasi deb qaraganliklariga, yorning musaffo yuzida terning paydo bo'lishi – pokizaurning yog'ilishi va ayni vaqtda hayo ramzi sifatida talqin etilganligiga, zotan, hayo – pok qalbli insonlar xislati, vijdon va iymon belgisi ekanligini qayd etadi va pok qalbli odamlarning ta'bi ham nozik bo'lishini, bunga sabab ular Alloh go'zalligi, jamol-u jalolini ayricha his bilan idrok etishlarini hamda ularning bundan mast-u mustag'riq bo'lishlarini qayd etadi. Shunga ko'ra so'fiylar ma'shuqani farishta xislatli, malaksiymo, parizod, paripaykar deb tavsiflashlarini ham poklik va noziklikka ishora, ya'ni ta'b nozikligi, so'z va ifoda nozikligi, zavq va idrok nozikligi, fe'lining yumshoq va latif bo'lishi ham so'fiy qalbining pokligidan nishonalar sifatida baholaydi hamda buning isboti sifatida Hazrat Navoiyning quyidagi baytini keltiradi:

*Soda ko'nglum ichra la'lingning xayoli tushgali,
Shisha edurkim, oning ichiga solmishlar nabot.* [1].

Ya'ni, toza, musaffo ko'nglimga la'l labingning xayoli tushdi. Bu xuddi shisha idish ichiga nabot solib qo'yganday.

Olim diqqatni so'fiyona adabiyotda soflik, safo ana shunday kuylanganligi va qalb sofligi oshiqlik, sidq-u vafo, ixlos va e'tiqodning asos poydevori deb qaralganligiga tortar ekan, safo bo'lmasa, sadoqat bo'lmaydi, sadoqat bo'lmasa, soflik yuzaga kelmaydi, sadoqat, albatta, Allohgadir, sadoqat, sidq imonni mustahkamlaydi, ixlosni kuchaytirib, kishini mosuvallohdan xalos etadi, degan ilmiy xulosaga keladi.

Olim so'fiylar poklikni shu ma'noda tushunib, uni *ixlos*, *maxlas* tushunchalari bilan birga olib izohlashlarini aytarkan, avvalo «ixlos» so'zining ma'nolarini sharhlashni ma'qul ko'radi. Shundan so'ng asl maqsadga o'tadi: olim riyokor shayxlarning barcha zohiriy amallardan muddaolari shoh va amirlar, boy-badavlat kishilarning diqqatini o'zlariga qaratish va shu bilan boylik to'plash, tekin maishat payida bo'lishligini ta'kidlab, bunday shayx-u so'fiylar ulug' gumanist shoirlarimiz tomonidan qattiq qoralanganligiga qayd etadi va Hazrat Navoiy «Hayrat ul-abror» dostonidagi to'rtinchi maqolotida «riyoi xirqapo'shlar»larning shaytonni hamyo'lda qoldiruvchi nayranglarini fosh qilsa, «Mahbub ul-qulub»asarining o'ttiz sakkizinchi faslida «riyoi shayxlar zikri»gamaxsus to'xtalib o'tganligini bayon qiladi va ulug' adibning riyokor shayx haqidagi ta'rifini keltiradi: «Shayxi riyoyi – ra'noliq jilvanamoyi. Miseduroltunbila ro'kash, tashi xushnamo va ichi noxush. Surat darveshvash vama'nosi sarosar g'ash. Orastaliqi barcha qayd va karomati tamomshayd. Ammomasi rayosat yuki, boshida bir fosid xayol har tuki» [2].

Olim bu parchani hozirgi tilimizga mohirlik bilan tabdil qilar ekan, Hazrat Navoiy nazdida bunday shaxslar odamlarning chin oriflar, haqiqiy so'fiylarga bo'lgan ixlosini susaytirishini, Xudoga bo'lgan ixlosni yemirishini, jamiki muqaddaslik, e'tiqodni bozorga olib chiqib, ma'naviyatni xarob etishini qayd etadi. Chunki odamlar ularga ergashib aldanadi va Haq yo'ldan adashishadi. Zero oddiy insonlar qalloblik, soxtakorlikni tezda anglab yetmaydi, chin va yolg'onni ajratolmaydi.

Navoiyshunos olim aynan shu bois hazrat Bahouddin Naqshbandning xilvatnishinlikni ham, raqsu samoga asoslangan jahriya zikrni ham riyoga aloqador, debrad etganligini qayd etadi va Naqshband hazratlarining «Dar xilvat shuhrat ast, va dar shuhrat ofat ast» («Xilvatda shuhrat bor, shuhratda esa ofat bor»), –degan fikrini keltirib, uni atroflicha talqin qiladi. Zero, xilvatnishinlik, uzlatga chekinish ham riyoning bir turi bo'lib, bu da'vo zamirida kibr va manmanlik, o'zini boshqalardan ustun qo'yish fikri yotadi. Aynan shu fikr shuhratparastlik – boshqalar diqqatini o'ziga jalb qilish, obro'-e'tibor da'vo qilishdir. Holbuki, xilvatga chekinmay ham botinni sidqidildan poklab borish mumkin. Agar Xudo yo'lida zikr aytish bo'lsa, kishi ichida Uning nomlarini qaytarib, dilda naqshlab borishi afzal. Bunda riyo yo'q, o'zini ko'z-ko'z qilish, boshqalar diqqatini qaratish yo'q. Aksincha, bunda sadoqat va sidq bor. Zotan, ixlosning oliy kamoli ham sidkdir. So'zda sidq, fe'lda sidq, ishda sidq, ahvolda sidq. Olim bu fikrlarni isbotlash uchun yana Navoiyga murojaat qiladi:

*Tasavvuf emas zuhdu taqvoyu toat,
Ki anda riyo yo'l topar betavaqquf.* [1].

Ya'ni tasavvuf garchi shiari islomga suyansa-da, ammo u faqat zuhdu taqvo-yu toatdan iborat emas.

Olimning ta'kidlashicha, zuhd(parhezkorlik), taqvo va toatning o'zi olinadigan bo'lsa, bunda narigi dunyoda mukofotga umidvorlik ilinji va bu dunyoda o'zini alohida shaxs qilib ko'rsatish istagi bor. Olim Hazrat Navoiyning aynan shu sababli bunda riyo yo'l topishi muqarrarligini qayd etganligiga e'tiborni qaratib, ulug' mutafakkirning ushbu baytini

tasavvuf riyosiz taqvo, sof, beg'araz bandlik va mehru muhabbat, odamlardan hech narsa da'vo qilmaslik va o'zini odamlar gardaniga solmaslik, butun ixtiyorini o'z Parvardigori ixtiyoriga topshirish – «Haq vujudida o'z vujudini mahv etish» sifatida talqin qiladi.

Olimning e'tiroficha, tasavvuf g'oyalari inson tafakkurini ozod qilishga intilgan, zohirbinlik va mutaassiblikka qarshi bosh ko'targan fikriy-hissiy to'liq bilan qo'shilib zuhur etadigan bo'ldi. Olim buni qalb va ruh hurriyati, ichki hurriyat sifatida baholaydi va Boyazid Bistomiy, Zunnun Misriy, Mansur Halloj, Najmiddin Kubro kabi bir qator shayxlar faoliyati va so'zlarida, Xoja Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi shoirlar ijodida irfoniy g'oyalarning umuminsoniy gumanistik g'oyalar bilan qo'shilib ketganligini, tafakkur teranligini ko'rish mumkinligini aytadi. Bu shayxlar va shoirlar nazarida ichki hurriyatni ta'minlaydigan, kishini oliy qadriyat, abadiy hayot manbai Parvardigori karim olamiga yaqinlashtiradigan, ruhni Mutlaq ruhga ulaydigan yagona kuch sifatida ishqni keltiradi. Olimning nazdida, aynan ishq odamni zohirbinlik va aqidaparastlikdan xalos etadi.

Olim qalbi bunday ishq bilan to'liq orif uchun nafaqat shariat rusumlari, balki tariqatning zohiriy talablari ham ortiqcha, keraksiz narsaga aylanishini, oshiq rindlar xonaqohlardagi tartib-qoida, odob nazorati, so'fiyona kiyim(xirqa, kuloh)larni ishq yo'lidagi to'siq, Iloh bilan qalb orasidagi pardalardan deb hisoblashlarini, zero, xirqa ham, zikru chillaham riyo belgisi ekanligini ta'kidlaydi. Buning isboti sifatida Navoiyning lirik qahramoni xonaqohdagi shayx suhbatidan bezor bo'lganini («Shayx birla xonaqoda chun yorug'luq ko'rmadim»), o'zini piri xarobotiy majlisiga yetkiranini va o'sha mayxona(komil inson huzuri)da murodigaga yetganini so'zlaganligini keltiradi. [2].

Olim Hazrat Navoiyni donishmand Sharqning ulug' va mumtoz mutafakkiri, Uyg'onish davri dahosi sifatida baholar ekan, unda benazir shoirik iste'dodi, til go'zalligi, ifoda mo'jizakorligi, tafakkur teranligi mujassam va bu uning har bir asari, har bir satrida yarq etib porlab turishini, ulug' shoirming har bir bayti bir hikmat, bir durdona ekanligini e'tirof etadi. Shu bilan bir qatorda, Navoiyni ulug' Muallim, axloq Muallimi deb ataydi. Zero, bu ulug' allomaning xoh epik asarlari, xoh lirik yoki nasriy asarlarida bo'lsin, ulug' adib, birinchi navbatda, insondagi salbiy xislatlarni ko'zguda aks ettirganday ko'rsatib, najib ezgu xislatlar, fazilatlarini egallashga chorlaydi. Jannatdan quvilgan Odam Ato avlodi yana poklanib, o'z asl Vatani – Parvardigor huzuriga qaytishi kerak.

XULOSA

Navoiy nasri zaminidagi ma'rifiy mushohadalar talqini bo'yicha quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

- birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Alisher Navoiy nomidagi til va adabiyot instituti hamda H.S.Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti 1987-yilda adabiyotshunosligimiz ravnaqiga katta ta'sir ko'rsatgan ibratli ishga qo'l urdi: Hazrat Alisher Navoiyning 20 jildlik "Mukammal asarlar to'plami"ni chop etishga kirishdi. Albatta, bu jarayon uzoq muddat hamda qattiq mehnatni talab etishi aniq edi. Bu boradagi ishlar, ayniqsa, Mustaqillik sharofati bilan yanada avj oldi. Ateizm – dahriylik tamoyillariga asoslangan qizil mafkura tufayli ulug' mutafakkirning diniy-falsafiy ruhdagi asarlari bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilishiga imkon berilmas edi. Shu sababli ulug' allomaning bunday mazmundagi asarlari to'laligicha kitobxonlarga yetib bormagan edi;

- ikkinchidan, 1495-96-yillarda yaratilgan, to'liq nomi "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyil ul-futuvvat", ya'ni "Mardlik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabadalari" bo'lgan asar Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds" ("Muqaddas dargohdan esgan do'stlik tarovati") asarining ijodiy tarjimasini sanaladi. Atoqli olim N.Komilov bu asar bo'yicha olib borgan tadqiqotlari yuzasidan chiqargan ilmiy xulosalarini o'zining "Tasavvuf" nomli asarining "Irfon va komil inson" faslida bayon etadi;

- uchinchidan, olim N.Komilovning qayd etishicha, orif odam dunyoviy bilimlarni egallash barobarida botiniy quvvat bilan g'ayb ilmini ham egallay olgan Komil insondir. "Nasoyim ul-muhabbat"da Hazrat Navoiy tomonidan bir qancha shayxlar ta'rifida "zohiriy va botiniy ilm sohibi", degan e'tirofning qo'llanilganiga diqqatni qaratadi. Olim asarda muallifning tasavvuf ma'rifatini aql bilan idrok etib, tushuntirish lozimligi haqidagi fikrini mutasavvuf Junayd Bag'dodiy ta'rifida keltirganligini ta'kidlaydi va Navoiy hazratlari fikrining isboti sifatida ul zotning ilming kashf-u karomatdan ustunligi haqida yozgan «Ilmning vajdu holg'a g'olib bo'lishi vajdu holning ilmg'a g'olib bo'lishidan yaxshiroqdur» fikrini keltirishi asarning badiiy qimmatini oshirganligini e'tirof etadi. Olim Navoiyning kitobxona tasavvuf ta'limoti haqida muayyan tasavvur uyg'ota olish maqsadida bu ta'limot borasida Junayd Bag'dodiy fikrlarini keltirganligiga diqqatni tortadi: Junayd nazarida, tavhid idrokida ham vajdiy-hissiy intilishdan ko'ra, fikriy mushohada ko'proq samara beradi. Junayd deydi, oriflikning boshi barcha ilmlarni Allohdan deb bilishdir, kishi «o'zi egallagan ilmlarni ham Haq kamolining ifodasi, odam ilmini esa nisbiy, nuqsonli va Alloh ilmiga nisbatan to'lishib boradigan» deya hisoblashdan boshlanadi;

- to'rtinchidan, olimning fikricha, haqiqat – Haqning o'zi, uning zoti va sifatleri. Uni ilmsiz tanish va bilish mumkin emas. Olim «Ilmdan Asl manbaga boramiz», degan fikrni mutasavvuf Sadridin Kunyaviy so'fiy dunyoviy ilmlar (jumladan, shariat ilmi)ni egallash vositasida Asl manba – Alloh tomon boradi va Uni taniydi, dunyoviy bilimlarsiz Iloh ilmini anglash va egallashi mumkin emas, degan qarashni bayon etgan. Orif-so'fiy, shu tariqa, dunyoviylik va ilohiylikni birlashtiradi, bu ikki tarafning birini inkor etgan kishi orif yoki komil emas, demoqchi. Ilohiylik va dunyoviylik nisbati har bir yangi orif shaxsida yangi kuch bilan namoyon bo'lishi kerak, degan g'oyani bayon etadi. Ya'ni inson – moddiylik va ruhoniylilik, dunyo va oxirat chegarasida turadigan xilqat – har ikki taraf unda o'zaro muvozanatda aks etishi lozim, bu nisbat o'zgarsa, odamning sifati, axloqi ham o'zgaradi. Ilohiylik tarafi dunyoviylik tarafini boshqarib, maqsadga muvofiqlashtirib borgan ma'qul. Dunyoviylik tarafi bosib ketsa, nafs ammora qudrat topadi, ilohiylik baland kelsa, u Arshga qarab intila boshlaydi, yuksaladi;

- beshinchidan, atoqli navoiyshunos zuhdni tariqat talablaridan biri, ya'ni zuhd tariqatning ham, tasavvufning ham quyi bosqichi, yana aniqroq aytilganda, tariqatni shariat bilan bog'laydigan halqa sifatida ko'rsatadi. Zero, qat'iy taqvo va parhezni saqlamagan odam tariqatda muvaffaqiyat qozonmaydi. Olimning fikricha, agar solik faqat zuhdning o'zi bilan cheklansa, darhaqiqat, u chin so'fiy bo'la olmaydi. Taqvo bir poydevor bo'lsa, bu poydevor ustiga hol martabasidagi kashf-u karomat, muroqaba va mushohada qobiliyatlari tiklanib, rivojlanishi kerak. Buni esa ishq va oshiqlik orqali qozonish mumkin, degan to'g'ri xulosaga keladi;

- oltinchidan, olim aynan shu sababli ham Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridagi ikkinchi qismning o'ninchi – oxirgi bobini «Ishq zikrida» deb nomlaganligini qayd etarkan, Navoiyning ishq ta'rifida boshqa asarlarida ham to'xtab o'tganligi va har galgiday ishqni vasf etganda uchqun, olov, quyosh, o't, alanga, dengiz, ajdarho, oy, shu'la, kabi tashbehnlarni qo'llaganligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar to'plami. 14-jild, – Toshkent: Fan, Sharq, 2006. – B.44.
2. Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati / E.Fozilov tahriri ostida., To'rt jildlik: 2-jild, – Toshkent: FAN, 1983, – B.48.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr. – Toshkent: 2009. – B.50.
4. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yoshlar nash uyi. 2018. – B.42.
5. Xayitov Sh. "Mahbub ul-qulub"da tasavvufiy jilolar. – Toshkent: Fan, 1996. – B.44.

Muallif:

Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich - Jizzax davlat pedagogika universiteti, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. E-mail: nasrullayev1978@mail.ru

UDC: 811.512.133'271:398.9

REFLECTION OF NATIONAL VALUES IN ARTICLES

MAQOLLARDA MILLIY QADRIYATNING NAMOYON BO'LISHI

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СТАТЬЯХ

Axrorov Alisher Akbarovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: axrorov891115@gmail.com

Abstract. Increased attention in linguistics is paid to the relations of language and culture, language and spirituality, language and communication. Scientific research of linguistic and cultural proverbs that vividly reflect them is aimed at revealing the possibility of language to preserve and express national culture and spirituality in their unity. In particular, the moral value of folk proverbs with the semantics of "cultural speech" and the task of their literal expression require the search for an adequate solution to such scientific issues as the role in the communication system, the study of problem, language knowledge and speech situations, as well as cultural aspects. This article also highlights how the concepts of national thinking, national culture, national spirituality, national mentality are expressed in folk proverbs reflecting national values, customs, everyday lifestyle, history, culture and spirituality of the people, polished and widely used today in oral and written speech. After all, folk proverbs, embodying the concepts of diligence, hospitality, eloquence, Andijan, courage, creativity, patriotism, demonstrate the values of this people, who are its user and creator. For centuries, our people have paid special attention to relationships. For example, his language, proverbs reflect special attention to the relations between guests: waiting, engagement, wedding, brother, sister, brother, borinka, between relatives, kuchada, work in the room, to the elder, to the younger-all this and much more. Special attention in such relations was paid to the issues of communication, address, speech etiquette.

Keywords: National consciousness, national thought, national culture, national spirituality, national mentality, diligence, hospitality, literature, Andijan, courage, creativity, patriotism, dialogue.

Annotatsiya. Tilshunoslikda til va madaniyat, til va ma'naviyat, til va muloqot munosabatiga e'tibor kuchayganligi ularni o'zida yaqqol aks ettiruvchi lingvomadaniy maqollar bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar tilning milliy madaniyat va ma'naviyatni o'z birliklarida saqlash hamda namoyon qilish imkoniyatini ochib berishga qaratilmoqda. Jumladan, "madaniy nutq" semasiga ega xalq maqollarining axloqiy qiymati va tagma'no ifodalash vazifasi muloqot tizimidagi o'rni, vazifaviy, lisoniy bilim va nutq vaziyatiga oid hamda madaniy jihatlari ustida tadqiqot olib borish kabi ilmiy masalalarga munosib yechim topishni taqozo qiladi. Mazkur maqolada ham xalqning milliy qadriyati, urf-odatlar, kundalik turmush tarzi, tarixi, madaniyati va ma'naviyatini o'zida namoyon etuvchi, sayqallanib, bugungi kunda og'zaki va yozma nutqida keng qo'llaniluvchi xalq maqollarida milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma'naviyat, milliy mentalitet tushunchalarining qay tarzda ifoda etilganligi yoritib berilgan. Negaki, xalq maqollari mehnatkashlik, mehmondo'stlik, so'zamollik, andishalik, jasurlik, yaratuvchanlik, vatanparvar – elparvarlik tushunchalarini o'zida aks ettirib, foydalanuvchisi va yaratuvchisi bo'lmish shu xalqning qadriyatlarini namoyon etadi. Asrlar davomida xalqimiz o'zaro munosabatlarga alohida e'tibor qaratib keladi. Misol tariqasida mehmon kutish, quda-andachilik, to'y, aka-uka, opa-singil, aka-singil, borinki, qarindoshlar o'rtasida, kuchada, ish xonada, kattaga, kichikka – bularning barchasiga

bo'lgan munosabatlarga alohida diqqat qaratilgani uning tilida, maqollarda o'z aksini topadi. Bunday munosabatlarda muloqot, muomala, nutq odobi masalasiga ham alohida to'xtalib o'tildi.

Kalit so'zlar: Milliy ong, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma'naviyat, milliy mentalitet, mehnatkashlik, mehmondo'stlik, so'zamollik, andishalik, jasurlik, yaratuvchanlik, vatanparvar – elparvarlik, muloqot.

Аннотация. Повышенное внимание в лингвистике уделяется отношениям языка и культуры, языка и духовности, языка и общения научные исследования лингвокультурных пословиц, которые их ярко отражают, направлены на раскрытие возможности языка сохранять и выражать национальную культуру и духовность в их единстве. В частности, моральная ценность народных пословиц с семантикой "культурной речи" и задача их буквального выражения требуют поиска адекватного решения таких научных вопросов, как роль в системе коммуникации, исследование задачных, языковых знаний и речевых ситуаций, а также культурных аспектов. В данной статье также освещается, как выражаются понятия национального мышления, национальной культуры, национальной духовности, национального менталитета в народных пословицах, отражающих национальные ценности, обычаи, повседневный образ жизни, историю, культуру и духовность народа, полированных и широко используемых сегодня в устной и письменной речи. Ведь народные пословицы, воплощая в себе понятия трудолюбия, гостеприимства, красноречия, андижанства, мужества, созидательности, патриотизма, демонстрируют ценности этого народа, который является его пользователем и творцом. На протяжении веков наш народ уделял особое внимание взаимоотношениям. Например, в его языке, пословицах отражается особое внимание к отношениям между гостями: ожидание, помолвка, свадьба, брат, сестра, брат, боринки, между родственниками, кучада, работа в комнате, к старшему, к младшему-все это и многое другое. Особое внимание в таких отношениях уделялось вопросам общения, обращения, речевого этикета.

Ключевые слова: Национальное сознание, национальная мысль, национальная культура, национальная духовность, национальный менталитет, трудолюбие, гостеприимство, словесность, андижанство, мужество, творчество, патриотизм, диалог.

Kirish. Tilning birlamchi va bosh vazifasi aloqa almashinuv vazifasi hisoblanadi. Shunday ekan, tilga berilgan ta'riflarda ham uning aloqa almashinuv quroli sifatida ijtimoiy tabiatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Tildagi bu jihatlar uning faqat bir tomonlama ko'rinishi – ta'riflanishidir. Kishilar o'rtasida aloqa vositasi uchun zarurat asosida yaratilgan til o'zining shunday taraqqiyot bosqichiga yetdiki, insonlarning bir-biriga taskin beradigan, yupatadigan, xursand qiladigan jihatlarining ham mavjudligi asosiy o'ringa chiqdi. Shu bilan birga, har bir xalq tili shu tilda so'zlashuvchilarning kundalik turmush tarzini, urf-odatlarini, udumlarini, bir so'z bilan aytganda, xalqning milliy qadriyatlarini namoyon etuvchi vosita hisoblanadi.

Xalq maqollari ham qadimdan xalq bilan birga shakllanganligi, o'zida hayotiy dalillarning mukammal jihatlarini namoyon etganligi uchun tilda eng faol qo'llaniluvchi og'zaki ijod namunasi hisoblanadi. Bugungi kunda ham o'zaro suhbatlarda fikr asosi sifatida maqollarga ko'p murojaat qilinishi ham bejiz emas. Ularning ijodkori xalq bo'lganligi sababli ularda shu xalqning milliyliги har jihatdan mukammal ifodasini topgan. Shuning uchun ham maqollardagi bu jihatlarini o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek xalq maqollari tanlab olindi. Masalani yoritishda tarixiy-qiyosiy, semantik-struktural, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, kontekstual metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Xalqning milliy qadriyatlari, urf-odatlari va an'analari uning tilida, shu jumladan, maqollarda ham o'z aksini topgan bo'ladi. Ya'ni bunday tushunchalarni o'zida ifodalaydigan, milliylikni aks ettiruvchi vositalaridan biri maqollardir. Til xalqning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan milliy qadriyatidir va bu qadriyatlar shu tilda namoyon bo'ladi. Masalan, *Og'ani ko'rib ini o'sar, Opani ko'rib – singil, Urug'ingga so'z aytasang, Orasini uzib ayt maqollarida qarindoshchilikning nozik masalalariga e'tibor qaratilsa, Kelish mezbondan, ketish mehmondan, Mezbon borini qo'ysa, mehmon oz sanamas, Mehmon kelgan uyning chirog'i ravshan* kabi maqollarda mehmon kutish madaniyatini ko'rsatib beradi. Shuning uchun ham, tilning milliyligini o'zida ifoda etadigan ko'plab vositalardan biri maqollar hisoblanadi. Bugungi kunda ko'p qo'llaniladigan "milliy ong", "milliy tafakkur", "milliy madaniyat", "milliy ma'naviyat", "milliy mentalitet" kabi tushuncha va so'zlar ham ma'lum darajada tilshunoslik bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar maydoniga kirib keldi. Bu tushunchalar anglatgan ma'nolar-mohiyatlar tilimizdagi mavjud birliklar vositasida ongimizda muhrlanadi va nutqiy vaziyatga bog'liq holda kishilarning nutq orqali amalga oshadigan aloqalarida o'z aksini topadi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da qayd qilinishicha, bu tushunchalar mohiyatini o'zida birmuncha jamlagan "mentalitet" (lot. mentalis – aqliy) – ayrim kishi yoki ijtimoiy guruhga xos aqliy qobiliyat darajasi, ma'naviy salohiyatdir. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o'ziga xos tarixiy an'analari, urf-odatlari, diniy e'tiqodini ham qamrab oladi. Har bir millatning mentaliteti uning tarixi, yashab turgan shart-sharoiti, ijtimoiy faolligi va boshqa bir qancha omillar bilan bog'langan bo'ladi. Masalan, o'zbek millati mentalitetining shakllanish jarayoni deyarli uch yarim ming yillik tarixga ega. O'zbeklar shakllana boshlagan davrlardan boshlab, o'z mehnatkashligi, ilm olishga ishtiyoqmandligi, mehmondo'stligi, so'zamolliги, andishaligi, jasurligi, yaratuvchanligi, vatanparvar – elparvar ekanligi, o'zaro munosabat va muloqotlaridagi bosiqlik, muloyimlik, katta-kichiklarga hurmat, xushmuomalalik, sukut saqlashni bilishlik, hotamtoylik, sahovatparvarlik kabi yana ko'pgina, asosan, ijobiy fazilatlarini o'zlarida mujassam etgan qadriyatlarga ega. O'zbek xalqining mentaliteti

ana shu qadriyatlar asosida shakllangan” [8]. Bu xususiyatlar, ya’ni yuqorida sanab o‘tilgan, “mehnatkashlik, ilm olishga ishtiyoqmandlik, mehmondo‘stlik, so‘zamollik, andishalik, jasurlik, yaratuvchanlik, vatanparvar – elparvarlik, o‘zaro munosabat va muloqotlaridagi bosiqlik, muloyimlik, katta-kichiklarga hurmat, xushmuomalalik, sukut saqlashni bilishlik, hotamtoylik, sahovatparvarlik” to‘laligicha maqollarda o‘z ifodasini topadi: *Avval o‘yla, ketin so‘yla, Aytilgan so‘z – otilgan o‘q, O‘ynab gapirsang ham – o‘ylab gapir, Bilmagani qopib gapiradi, bilgan topib gapiradi, Ming o‘yla, bir so‘yla, Sihat tilasang – ko‘p yema, izzat tilasang ko‘p dema, Tilingni tut, tishing sinmasin, So‘ramaslaridan oldin so‘z so‘zlama, Ko‘p yomg‘ir yerni buzar, ko‘p so‘z erni buzar* kabi. Bu maqollarda xalqimiz tamonidan nutq madaniyati, muloqot odobiga alohida e‘tibor qaratilganligini ko‘rish mumkin. Xalqimiz azaldan muloqot madaniyatiga, muomala odobiga alohida e‘tibor qaratgan. Shu sababli bunday masalalarga jiddiy yondashilgan. Maqollarda ham o‘ylab, mushohadakorlik bilan gapirish, oz so‘zlashning foydasi kabi ma‘no nozikliklarini o‘zida namoyon qilgan. Chunki muomala odobi ham xalq milliyatini ko‘rsatuvchi, shu xalqning madaniyatining bir ko‘rinishi hosoblanadi.

Kishi, u qaysi millat vakili bo‘lishidan qat’i nazar, o‘z tilida aloqaga kirishar ekan, uning nutqida shu tilga xos mental birliklarda u mansub bo‘lgan xalqning boshqa barcha jihatlari bilan birga, ayniqsa, madaniyati ham o‘z ifodasini topadi. Masalan, *Qudang qul bo‘lsa, quldek bo‘l, Yaxshi qo‘shni uzoq qarindoshdan yaxshi, Kutilgan qozon qaynamas, Yeyiviga chidasang to‘y qil* kabi maqollarda ham xalqimizning kundalik hayotida va mentalitetiga xos jihatlarni ko‘rishimiz mumkin. Elimiz doimo quda-andachilikka alohida e‘tibor qaratgan va bugungi kunda milliklikni o‘zida ifodalovchi nozik masalalardan biriga aylangan. Birinchi maqolda aynan quda-andachilikning nozik madaniyati ifodalangan bo‘lsa, ikkinchi maqolda qo‘shnichilik azaliy qadriyatlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi, uchinchi va to‘rtinchi maqolda mehmondo‘stlik, elga hurmat, xalqimizning asrlar davomida xalqparvarligini ko‘rsatuvchi to‘y tasviri ifodalangan.

“Til, tafakkur va madaniyat bir-biri bilan shu qadar zich bog‘langanki, amalda ayni uch unsurdan tarkib topgan yaxlit butunlikni tashkil qiladi, ularning birontasi boshqa ikkita sifat sifatida yashay (demakki, mavjud bo‘la) olmaydi. Ularning barchasi birgalikda real olam bilan munosabatda turadi, shu olamga zidlanadi, unga bog‘liq bo‘ladi, uni aks ettiradi va ayni paytda uni shakllantiradi”[6]. Shunday ekan, maqollar nutqimizda faol qo‘llanuvchi birlik sifatida xalq tili, tafakkuri va madaniyati bir-biridan ajralmas hodisalarning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki bu uch hodisa ham tilda o‘z ifodasini topadi. Har bir til shu uch komponent asosida o‘zining milliylik darajasini tildagi mavjud birliklar orqali ko‘rsatadi. “Til – ko‘p yo‘nalishli, juda murakkab hodisa. O‘zining ijtimoiy va moddiy tabiatiga ko‘ra moddiy va ma‘naviy madaniyatning barcha sohalarini, barcha tarkibiy qismlarining mazmuni hamda boshqa tomonlarini bevosita yoki bilvosita aks ettiradi, ifodalaydi. Til madaniyat yaratish, ijod qilishning eng asosiy vositalaridan biridir. U madaniyatga erishish, uni tushunish, uning sohalarini doirasida muloqotda bo‘lish, rivojini oldindan aytib berish vositasi hamdir. Madaniyat til rivojlanishiga ta‘sir qilsa ham, u til ichki rivojlanishining asosiy vositasi va quroli emas. O‘zining universalligi va tabiatiga ko‘ra til madaniyat bilan o‘zaro solishtiriladigan hodisalar doirasiga kirmasligi mumkin. Til va madaniyatni yaratuvchi va rivojlantiruvchi ijodkor kuch xalq va jamiyatdir” [5].

Shunday ekan, kundalik turmushumizni, kishilarning nutqi orqali amalga oshadigan muloqotlarini maqollarsiz tasavvur etish qiyin. Maqollar kecha yoki bugun paydo bo‘lgan emas. Ular xalqimizning asrlar davomida shakllangan, davrlar o‘tishi bilan sayqallanib, puxtalanib borgan, tabiat va jamiyat, unda yuz berayotgan o‘zgarishlar, kishilar o‘rtasidagi turli munosabatlar to‘g‘risidagi fikrlarning qaymog‘i hisoblanadi. U ana shu xususiyatlariga ko‘ra, bir tomondan falsafaga yaqinlashsa, ikkinchi tomondan badiiy ijodga xos jihatlarni ham o‘zida aks ettiradi.

Maqol o‘zbek xalq og‘zaki ijodining eng ixcham, ammo o‘zida olam-olam ma‘nolarni qamrab olgan janri sifatida muhim o‘rin tutadi. Maqolda xalqimiz turmush tarzi, madaniy va ma‘naviy saviyasi, teran falsafiy mushohadalari, milliy o‘ziga xosligi, tajriba natijalari asosidagi xulosalari kabilar aks etadi. U o‘zi anglatgan ma‘nolari bilan xalqimizning ko‘p asrlar tarixi davomida erishgan ma‘naviy merosiga ishora qilib turadi. Unda ajdodlarimiz hayotiy tajribasi, tabiat va jamiyat to‘g‘risidagi xulosalari, yashash tarzi, insoniy munosabatlar, ta‘lim-tarbiya, kasb-hunar to‘g‘risidagi pand-nasihatlar, o‘g‘itlar qisqa va aniq tarzda aks etgan. Maqol fikrlarni ixcham, lo‘nda, aniq, mantiqli, ta‘sirchan tarzda o‘zida qamrab olganligi bilan oson o‘zlashadi, xotirada saqlanadi. Shu bois, xalq og‘zaki ijodi janrlari orasida o‘rin olgan. U fikr ifodalashning oson va qulay, ta‘sirchan vositasi sifatida keyinchalik og‘zaki nutqdan yozma adabiyotga ham ko‘cha boshlagan. Shu bois, maqollar bugungi kunda og‘zaki va yozma nutq ko‘rinishida faol qo‘llanilmoqda. Ularning ayrimlari tariximizning faqat ma‘lum bir davrlarida qo‘llanilgan bo‘lsa, ayrimlari bugungi kunda ham nutqimizda ishlatilib kelinmoqda va o‘rganilmoqda [1]; [2]. Shundan ham ko‘rinadiki, maqollar tabiati, yashovchanligi bevosita xalq tarixi bilan bog‘liq. Davrlar o‘tishi bilan ularning ayrimlari iste‘moldan chiqib ketse, boshqalari nutqimizga kirib keladi. Maqolga fikr ifodalashning nozik va go‘zal ifodasi sifatida badiiy adabiyotda tez-tez murojaat qilib turilgan. O‘zbek adabiyoti tarixiga e‘tibor berar ekanmiz, Mahmud Qoshg‘ariydan tortib bugungi kunga qadar bo‘lgan ijodkorlar asarlarida maqollardan o‘rinli foydalanib kelinayotganligining guvohi bo‘lamiz. O‘tmish sahifalariga nazar tashlar ekanmiz, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asarida, Muhammad Sharif Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari tarkibida, Sulaymonqul Rojjiyning “Zarbulmasal” asarida maqollarning ko‘plab qo‘llanilishi fikrimizni dalillaydi. XIX asr oxiri, XX asrning birinchi yarmida va undan keyingi davrda ijod qilgan juda ko‘p adiblar, jumladan, A.Qodiriy, Fitrat, Behbudiy, Hamza, Oybek, A.Qahhor, S.Ahmad, P.Qodirov va yana boshqa ijodkorlarning asarlarida maqollarning ishlatilganligi, asar tilining ta‘sirchan etganligi kabi masalalarning, hamda ijodkorlarning maqollardan foydalanish bo‘yicha mahoratlarining ochib berilishini ko‘rsatib turuvchi ko‘pgina tadqiqotlarning yuzaga kelganligi ham fikrimizni to‘ldiradi.

Maqollar xalq og‘zaki ijodi janrlaridan biri hisoblanib, o‘z turlarining ko‘pligi, inson faoliyatining hamma sohasiga birday aloqador ekanligi bilan ajralib turadi. O‘zbek xalq maqollari bo‘yicha kuzatish olib borgan Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovlar haqli ravishda ta‘kidlaganlaridek, “Hikmatli so‘zlar, maqollar – hech bir podshoh e‘lon qilmagan farmon, hech bir prezident muhrlamagan qonun, hech bir davlat tomonidan bitilmagan konstitutsiyadir” [7]. Shuning uchun ham maqolga alohida qadriyatni aks ettiruvchi vosita sifatida qarash mumkin.

M. Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lgan maqol va matallarni keltirishi xalqimizning hikmatli so‘zlari, maqollarini o‘rganish va to‘plashga qiziqish o‘sha davrlardayoq boshlanganligidan dalolat beradi [3]. O‘zbek nutqi madaniyati bo‘yicha kuzatishlar olib borgan R. Qo‘ng‘urov va boshqalarning ko‘rsatishicha, M. Qoshg‘ariy to‘plagan maqollar, asosan, inson odob-axloqi bilan bog‘liq. Olimlar shunday yozadilar: “Maxmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida “Erdam boshi til”, ya‘ni “Odobning boshi til” deyilgan maqol keltirilgan. Ushbu maqol o‘tmish davrlarda turkiy xalqlar nutq madaniyati borasida amal qilgan etakchi omil – inson odobining (axloqining) boshlanishi tilda (nutqda) ko‘rinadi, deyilgan dono mazmuni ajoyib tarzda ifodalagan” [4].

Xulosa

Xullas, o‘zbek xalq maqollari xalqimiz milliy-ma‘naviy qadriyatlari ifodasi sifatida og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanilib kelinmoqda va ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlarining tadqiq obyekti sifatida o‘rganilmoqda. Shu bilan birga, xalq maqollarida turli variantlarda ham qo‘llaniladi. Masalan, H. Berdiyurov, R. Rasulovlar “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati”da paremalarning so‘z, so‘z yasash elementlarini, grammatik ko‘rsatkichlarini almashtirish, struktura variantlari asosida shakllanishini aytib, *Ahmoqqa To‘yutepa nima yo‘l*, *Ahmoqqa Quva bir tosh* maqollari Toshkent va Andijon dialektikasi nuqtayi nazaridan dialektal leksikasi farqlanganligini Xorazm, Buxoro, Surxondaryoda boshqa variantlari bo‘lishi mumkinligini aytib o‘tadi [9]. Shuningdek, *Gap desang – qop-qop*, *Pul desang – Samarqanddan top*; *Gap desang – qop-qop*, *Pul desang – Olatog‘dan top*; *Gap desang – qop-qop*, *Pul desang – Qoratog‘dan top*. Keltirilgan maqollarning ham, yuqorida ta‘kidlanganidek, dialektal leksikasi farqlanadi. Maqollarda joy nomlaridan tashqari shaxs nomlari, shu dealektga xos fonetik, leksik, grammatik jihatlarining qo‘llanish holatlari ham variant sifatida keng uchraydi. Umuman olganda, xalq maqollari shu xalq vakillari tilida keng qo‘llaniluvchi birlik ekan, tabiiy ravishda undagi variantivlikni, ya‘ni dealektal variantivlikni o‘rganish dolzarb masallalardan bo‘lib qolaveradi va milliylikning aks ettirishi jihatdan o‘rganilaveradi.

Adabiyotlar:

1. Axrorov Alisher Akbarovich. (2022). The problem of the role of proverbs in the event of a speech act. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 49–53. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2816>
2. Jurayev, J. (2022). Ахроров Алишер Акбарович. МАҚОЛЛАРДА УМУМЯШИРИН МАЪНОНИНГ ИФОДАЛАНИШИ. *FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI*, 11(11). Извлечено от <https://hp.jdpu.uz/index.php/article/view/6440>
3. Абдурахмонов Ф. “Девону луготит турк” асарининг ўрганилиш тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, 6-сон. 49-б.
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 22.
5. Нурмонов А., Исқандарова Ш. Тилшунослик назарияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2008. – Б. 161.
6. Т е р - М и н а с о в а С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – С. 40.
7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли лугати. – Т., – Б. 1990.
8. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" 5 том. – Б. 426-427.
http://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi.
9. Berdiyurov H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984, – B. 21.

Muallif:

Axrorov A.A. – Guliston davlat universiteti “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari falsafa doktori (PhD).

UO‘K: 821.512.133 (09)

INDIVIDUALITY IN IMAGING PROCESS

TASVIR JARAYONIDAGI O‘ZIGA XOSLIK

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ В ПРОЦЕССЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Mamatqulov Muzaffar Rahmonqulovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: mamatqulov1973@mail.ru

Abstract. The article talks about Saiqali’s epic “Bahrom and Gulandom” and the issues of Shali identity and folklore traditions contained in it. The influence of folklore is strongly felt in these epics. In particular, the combination of prose and poetry typical of folklore, and the syncretic potential of genres were widely used. The types of masnavi, ghazal

and musammat in the epic “Bahrom and Gulandom” indicate such pictorial uniqueness. The epic “Bahrom and Gulandom” shows that the mixed use of verse and prose in the image process has been successfully continued in the works of Saigali, typical of folklore. This issue ensures that the nature of the artistic elements that create the image in the researched artistic text will be revealed more clearly.

Keywords: image, imagery, epic, fairy tale, folklore, verse and prose.

Annotatsiya. Maqolada Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostoni va uning tarkibidagi shaliy o‘ziga xoslik hamda folklor an‘analari masalasi xususida so‘z boradi. Mazkur dostonlarda xalq og‘zaki ijodining ta‘siri kuchli seziladi. Jumladan, xalq og‘zaki ijodiga xos nasr va nazmning birga kelishi, janrlarning sinkretik imkoniyatidan keng foydalanilgan. “Bahrom va Gulandom” dostoni tarkibidagi masnaviy, g‘azal va musammat turlari ana shunday tasviriy o‘ziga xoslikdan darak beradi. “Bahrom va Gulandom” dostoni tasvir jarayonida nazm va nasrning aralash holda qo‘llanilishi folklorga xos an‘aning Sayqaliy ijodida ham muvaffaqiyatli davom etganligini ko‘rsatadi. Ushbu masala tadqiq qilinayotgan badiiy matnda tasvirni yuzaga keltirgan badiiylik unsurlari mohiyatini yanada yaqqolroq ochilishini ta‘minlaydi.

Kalit so‘zlar: obraz, obrazlilik, doston, ertak, folklor, nazm va nasr.

Аннотация. В статье рассматривается эпос Сайгали «Бахром и Гуландом» и содержащиеся в нем вопросы шалинской идентичности и фольклорных традиций. В этих эпосах сильно чувствуется влияние фольклора. В частности, широко использовались типичные для фольклора сочетание прозы и поэзии, синкретический потенциал жанров. На такое живописное своеобразие указывают типы маснави, газели и мусаммат в эпосе «Бахром и Гуландом». Эпос «Бахром и Гуландом» показывает, что смешанное использование стиха и прозы в образном процессе успешно продолжено в произведениях Сайгали, характерных для фольклора. Этот вопрос обеспечивает более четкое раскрытие характера художественных элементов, создающих образ в исследуемом художественном тексте.

Ключевые слова: образ, образность, эпос, сказка, фольклор, стих и проза.

Kirish. Og‘zaki adabiyot namunalari tasvir jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Xalq og‘zaki ijodidagi dostonlar tasvirida nasr bilan nazmning uyg‘un holdagi ko‘rinishi kuzatiladi. Bu doston janriga o‘ziga xoslik bilan birgalikda joziba ham bag‘ishlaydi. Nasr asosan voqealar tasvirida o‘z vazifasini bajarsa, nazm ko‘proq qahramonning ichki ruhiy holati bilan bog‘liq jarayonlarni ham yuzaga chiqaradi. Do‘mbiraning jo‘rligi esa nazmning yanada ta‘sirli chiqishini ta‘minlaydi. Og‘zaki adabiyotdagi dostonni baxshisiz tasavvur qilish qiyin. U musiqa jo‘rligidagi o‘z ijrosi bilan dostonga o‘zgacha zavq bag‘ishlaydi. Baxshi, doston va uning ijrosi yaxlit bir butunlikni tashkil etadi.

Sayyodiyning “Tohir va Zuhro”, Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” asarlari bo‘yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan, lekin mazkur dostonlarning tasvir jarayonidagi o‘ziga xos xususiyatlari jiddiy tahlil qilinmagan. Shu nuqtayi nazardan qaralsa, badiiy tasvir unsurlari va vositalarining dostonchilik rivojidadagi o‘rniga baho berish bevosita milliy qadriyatlarni targ‘ib etish masalasi bilan bog‘lanishi dolzarblik kasb etishi shubhasiz.

Tadqiqotning maqsadi Sayyodiyning “Tohir va Zuhro”, Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostonlarining tasvir jarayoni va shakliy xilma-xilligini tahlil qilish, mazkur asarlarga xos xususiyatlarni aniqlash, shu asnoda ijodkorlarning badiiy tafakkur imkoniyatlarini ko‘rsatib berish, o‘rganilayotgan davr adabiy jarayonining shakllanishidagi o‘ziga xos qonuniyatlarini yoritish umummilliy qadriyatlarni o‘rganishga qo‘shilgan muhim hissa bo‘ladi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida Sayyodiyning “Tohir va Zuhro”, Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostonlari tanlab olingan. Masalani yoritishda tarixiy-qiyosiy, semantik-struktural, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, kontekstual metodlardan foydalanildi. Mazkur maqola, asosan, Sayyodiy va Sayqaliy tomonidan yozilgan dostonlarining tasviriy o‘ziga xosligini o‘rganishga bag‘ishlanganligi bilan muhim ahamiyatga ega.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Doston badiiy adabiyot taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan janrlardan biri hisoblanadi. Epiklik, ya‘ni voqealar bayonining mavjud ekanligi dostonning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi va uning eng yirik janr sifatidagi mavqeini ta‘minlaydi. Manbalarda doston so‘zi qissa, hikoyat, afsona kabi ma‘nolarni anglatishi haqida ma‘lumot beriladi. Adabiy istiloh sifatida esa katta hajmga ega bo‘lgan epik asarlar tushunilishi aytiladi. Doston janri og‘zaki ijodda ham, yozma adabiyotda ham keng tarqalgan. Yozma adabiyotdagi dostonlar she‘riy usulda yaratiladi. Aruz ularning asosiy vazni bo‘lsa, masnaviy asosiy shakli hisoblanadi. Og‘zaki adabiyotdagi dostonlar erkin qofiyalanish va band tizimiga ega bo‘lsa, yozma adabiyotdagi dostonlarda qat‘iy qofiya tizimi amal qiladi.

Har ikkala adabiyotdagi dostonlarni yuzaga chiqaruvchi omil – ulardagi tasvir jarayoni hisoblanadi. Tasvir – badiiy ijod namunalari boshqa manbalardan farqlashga ham xizmat qiladi. Tarixiylik, reallik, aniqlik, faktlarning to‘g‘riligi tarixiy asarlarning yetakchi belgisi bo‘lganidek, obrazlilik va badiiylik badiiy ijod namunalari asosiy xususiyatidir. Yozma va og‘zaki adabiyotdagi obrazlilik jarayoni turli shakllarda yuzaga keladi. Tasvir jarayoni ana shu shakllarni yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Nasr va nazmning uyg‘un holda kelishini faqat folklor asarlariga xos deyish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bu adabiy hodisa yozma adabiyot namunalari ham uchraydi. Xususan, turkiy-islomiy adabiyotda yaratilgan nasrning ilk namunasi bo‘lgan “Qisasi Rabg‘uziy” asarida bu hodisa kuzatiladi. “Qisasi Rabg‘uziy” nasriy asar bo‘lsa-da, unda Rabg‘uziy fard, qit‘a, g‘azal kabi janrlarni mahorat bilan qo‘llaydi. Demak, nasr va nazmning aralash holda qo‘llanilishini badiiy ijod uchun

tabiiy adabiy hodisa sifatida baholash mumkin. Albatta, bu adabiy hodisaning paydo bo'lish zamini folklorida ekanligini unutmash zarur.

Sayyodiyning "Tohir va Zuhro" dostoni nazmda yozilgan. Dostonda "Hikoyati Zuhroxonim", "G'azali Mirzo Tohirbek", "G'azali Zuhroxonim", "Qosidning o'qug'on g'azali", "Nasihati shohi Xubon" kabi birikmalar berilishi orqali masnaviydan so'ng boshqa janrlar, xususan, g'azal boshlanadi. Bu birikmalar doston kompozitsiyasida o'ziga xos izoh berish vazifasini ham bajaradi. Shuningdek, dostonda nasrning belgisi bo'lgan "Qul Sayyodiyning Tohir bilan Zuhroni tushida ko'rganini ayturlar", "Boboxonning vaziri Xudodin farzand tilagining bayoni bu turur", "Zuhroxonim Mirzo Tohir bilan Bog'i Maydonda so'zlashganining bayoni", "Zuhroxonim Mirzo Tohirni otasining xizmatig'a yuborgani", "Yasovullar Mirzo Tohirni tutub sanduqqa solg'oni", "Bag'dod podshohi qizining tush ko'rgani bu turur", "Zuhroxonim Tohirning kelganini enagasiga xabar berganining voqeasi" kabi gaplar ham uchraydiki, ular o'zidan keyin nazmda beriladigan voqealar bayonining qisqacha nasriy izohi yoki xabari vazifasini bajaradi.

Sayqaliy ham "Bahrom va Gulandom" dostonida yozma hamda og'zaki adabiyot yutuqlaridan unumli foydalanishga harakat qiladi[5]. Ayniqsa, dostonida xalq og'zaki ijodi, xususan, xalq dostonlarining ta'sirini sezish qiyin emas. "Bahrom va Gulandom" dostoni tasvir jarayonida nazm va nasrning aralash holda qo'llanilishi folklorga xos an'ananing Sayqaliy ijodida ham muvaffaqiyatli davom etganligini ko'rsatadi: "Shahzoda Bahrom Sayfur birodariga boshdan ayog' kechon qissa ahvolini sharh aydikdin so'ngra, mahvashi tug'yon edub hazrat Olloh taolloya yalborib, bir iltijo etdiki, mojarosi bu turur"[1]. Nasriy qism hajm jihatidan unchalik ham katta emas. U bu yerda Bahromning o'z boshidan kechirganlarini Sayfurga aytganligi haqida ma'lumot berish uchun xizmat qilmoqda. Shundan so'ng ichki his-tuyg'ular mahsuli sifatida berilgan g'azalga o'tiladi. G'azaldan keyin yana nasriy qism beriladi: "Shahzoda matlab Sayfuri ijobat eydub va yorini dev ilindin xalos etmok uchun Sayfur birlan ul deb makonina ketub va dev ila muhoriba idib va devning qatl idub xalos ettiki, Ruhafzoyi bechora yana Sayfur bila maqsadina yettiki, aning mojarosi bu turur"[1]. Ko'rinadiki, dostonidagi ikkinchi nasriy qism ham hajman birinchisidan unchalik ham farq qilmaydi. Sayqaliy bu yerda Sayfurning Ruhafzo ismli sevgilisini o'g'irlab ketgan devning Bahrom tomonidan qatl etilishi va Ruhafzoning ozod qilinishi haqidagi xabarlarini berishda nasrning imkoniyatidan foydalanmoqda.

"Bahrom va Gulandom" dostonida nasr yetakchi xususiyatga ega emas. Hattoki, ko'p o'rinlarda ham qo'llanilmaydi. Dostonidagi nasr namunalari xalq dostonlari bilan solishtiriladigan bo'lsa, ular o'rtasida anchagina farqli xususiyatlar ham ko'zga tashlanadi. Nasr og'zaki adabiyotda asosan voqealar tasviri jarayonida ishtirok etadi. Hajm jihatidan esa chegaralangan emas. Katta hajmdagi nasriy qismlar ham, kichik hajmdagi nasr namunalari ham uchraydi. Nasriy qism tasvir jarayonida baxshining maqsadidan kelib chiqqan holda syujetning navbatdagi ifodalash lozim deb hisoblangan voqealarini to'liq qamrab oladi: "Ana endi Zevarxon va Hakimjon qirq karvon bilan qo'shilib, Sangilxondan oq fotiha olib, Shamshod shahri qaydasan, deb jo'nab ketdi. Tuya oyog'i bilan yigirma kun yo'l tortdi. Amudaryoga yetdi. Bularning borayotgan yo'li Balx shahri bilan o'tar edi: Daryodan nariga o'tgani kemaga o'tirdilar. Tuyalarni ham kemaga soldilar. Kema qo'zg'alib, yurib ketdi. Nogahon yomon shamol qo'zg'alib, kemani surib, Jayhun baliqning og'ziga to'g'ri qildi: Jayhun baliq kemani yutgani ishqiraverdi. Shunda kema chappasiga aylanib ketdi. Hakimjon Zevarxonga qarab deydi:

Balo keldi og'zin ochib bul yona,
Aziz do'stim, vafodorum, bormisan?
Qolibmiz qiyomat g'ovg'a ichinda,
Jondan ortiq yo'ldosh yorim bormisan?
Shamol kam-kam bizni olib suradi,
Baliqning og'ziga eltib beradi.
Sal o'tmasdan anga oqib boradi,
Musofirman, yo'qdir orim, bormisan?"[2].

Matn Zevarxonning do'sti Hakimjon bilan Shamshod eliga qarab yo'lga chiqishi va safarning dastlabki oyidagi bo'lgan voqealarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, kema va baliqning tasviri qahramonlar hayotida va ruhiyatidagi kechinmalar nasr va nazmning imkoniyatlari orqali to'liq yuzaga chiqarilmoqda. She'riy qism kuchli shamol natijasida Hakimjonning ko'nglida kechgan qo'rquvni tasvirlashning eng asosiy vositasi sifatida namoyon bo'lganligi ko'rinib turibdi.

"Zevarxon" dostonida she'riy qism faqat ruhiy holat, ichki his-tuyg'ular bilan bog'liq jarayonlarni yuzaga chiqaribgina qolmasdan, balki dostonidagi ayrim voqealar jarayonini tasvirlashda ham faol ishtirok etadi. Xususan, Hakimjonning aytganlariga Zevarxon tomonidan javob sifatida berilgan she'riy matnda voqealar bayonining ham o'ziga xos o'rni bor. Unda kuchli shamol, ya'ni to'fondan qo'rqib qolgan Hakimjonning ko'nglini ko'tarish, uni ruhlantirish orqali baliq bilan kurashishga undash ruhi kuchli. O'q-yoyni qo'lga olishi lozimligi, Jayhun baliqning chap ko'zini mo'ljallashi zarurligi, Zevarxonning o'zi esa baliqning o'ng ko'ziga otmoqchi ekanligi, so'ng ikkalasi baliqning ikki ko'zini ko'r qilishlari kerakligi haqidagi ma'lumotlar nazm orqali beriladi. Shundan so'ng Hakimjonda dadillik paydo bo'ladi, do'stining gaplariga amal qilgan holda kemani baliqning domidan qutqarish va omon qolish uchun harakat qiladi:

Hakimjon Zevarning so'zin eshitdi,
Quvonib yuragi tog'day bo'p ketdi.
Kemadan mo'ralab, shinakni olib,
O'q yoyni to'g'rilab baliqqa otdi.

Ikko'ziga endi ikki o'q yetdi,
Ko'ring endi Jayhunday katta baliqdi.
O'q borib ko'zining ichidan o'tdi,
Jayhunning yuzida ag'nadi yetdi.
Ko'ring endi Jayhunday zo'r baliqdi,
Tog'day bo'lib suvning betida oqdi.
Suv ham keldi yuqoridan zo'r berib,
Jayhunni ob borib g'uburga tiqdi [2].

Ko'rinadiki, Hakimjon Zevarxonga qarab aytgan she'riy qism bilan yuqorida tasvirlangan she'riy parcha o'rtasida katta farq bor. Dastlabki qismda Hakimjonning his-tuyg'ulari, ko'nglida qo'rqinch aralash paydo bo'lgan kechinmalarini berishga alohida e'tibor qaratilgan bo'lsa, ikkinchi she'riy bo'lakda esa voqealar bayonini tasvirlash yetakchilik qiladi. Hakimjon va Zevarxonning mo'ljalni to'g'ri olishlari, natijada Jayhun baliqning o'ldirilishi va kemadagilarning omon qolganliklari to'g'risidagi xabarlar nazmning imkoniyatlari orqali yuzaga chiqariladi.

“Bahrom va Gulandom” dostonida nasriy qism asosan “mojarosi bu turur”, “bu turur”, “g'azal aytg'oni”, “mustahzod aytg'oni” kabi birikmalar orqali yakunlanib, so'ng she'riy qism tasviriga o'tiladi.

“Bahrom va Gulandom” dostoni masnaviyda yaratilgan. Dostonda ham masnaviy tarkibida boshqa janrlardan foydalanish an'anasi mavjudligini kuzatish mumkin. Bu bir tomondan doston yaratilgan davr yozma adabiyot an'anasining Sayqaliy ijodida ham davom etganligidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, asli genezisi folklorda bo'lgan bu adabiy hodisaning yozma adabiyotga xos bo'lgan dostonchilikda ham o'ziga xos o'ringa ega ekanligini ko'rsatadi. Sayyodiyning “Tohir va Zuhro” dostonida uchraganidek, Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” asarida ham g'azal janri imkoniyatlaridan foydalanish yetakchi xususiyatga ega. Sayyodiy g'azallarni berishda u kimga tegishli ekanligini “Zuhroxonimning o'qug'on g'azali”, “Mirzo Tohir o'qug'on g'azalining bayoni”, “G'azali shohi Xubon bu turur”, “G'azali Qorabahodirbek”, “Tohirning otasi Bohirning o'qug'on g'azali”, “Mohimxonim Tohirning sha'nig'a o'qug'on g'azali” kabi aniq alohida nasriy izohlar yordamida ko'rsatishga harakat qilsa, Sayqaliy asosan masnaviy tarkibidagi misralarda, ya'ni nazm orqali bayon qilishni lozim ko'radi:

Qilib tag'yiri surat shoh Bahrom,
Gulandom deb, Gulandom deb, Gulandom.
Borur erdi qalandarvor shahzod,
Qilibon bu g'azalni anda bunyod:
Nigoro, shahringa bul kun gadodin kam bo'lo keldim,
Kechibon toj-taxtimdin, bu kun adham bo'lo keldim.
To'lon oydek yuzingni ko'rgali aylab tamannosi,
Hiloli mag'ribidek ta'ziminga xam bo'lo keldim.
Xumori bodai la'li labing birlan kezib cho'llar,
Asaldin tavba aylab shurbi jom g'am bo'lo keldim.
Na bo'lg'oy partavi husning bila tortsang qaribingga,
Gulistoni visoling o'tig'a shabnam bo'lo keldim.
Qiloydi axyolingni solib bo'ynumg'a, ey dilbar,
Ko'yingni itlarig'a, Sayqaliy, hamdam bo'lo keldim[1].

Dostonda “Der erdi bu g'azalni arzi darhol”, “O'qurdi bu g'azalni misli bulbul”, “O'qurdi shavqi birlan bu g'azalni”, “O'qurdi bu g'azalni oh tortib” kabi misralardan so'ng ham g'azal keltiriladi. Albatta, bu misollar masnaviyning ikkinchi misralari hisoblanadi. Ular masnaviyning dastlabki misrasi bilan she'riy qonun-qoidalarga ko'ra qofiyadosh bo'lib keladi. Demak, boshqa kichik she'riy janr namunasini nazm tarkibida berish Sayqaliyda yetakchi xususiyatga ega ekanligi shoir ijodining o'ziga xosligini belgilovchi omillardan biri sanaladi.

Har ikkala dostonida ham g'azallarning vazifasi deyarli bir xil. Sayqaliy ham Sayyodiy kabi qahramonlarning ruhiy kechinmalarini tasvirlashda g'azalning imkoniyatlaridan foydalanishni ma'qul ko'radi. Bu esa o'sha davr yozma adabiyotidagi mavjud an'analardan biri ekanligini unutmazlik lozim.

Xulosa

Tasvir qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, xoh u nazmda bo'lsin, xoh u nasrda bo'lsin shoir uchun keng imkoniyatlar beradi. Biroq har ikkalasining imkoniyatlaridan unumli holda birdek foydalanish barcha ijodkorlarga ham nasib etavermaydi. Nasr va nazmning aralash holda qo'llanilishi XVII-XVIII asrlarda yaratilgan ayrim dostonlarda adabiy an'ana darajasiga ko'tariladi. Folklor va yozma adabiyotdagi mavjud yutuqlar bu adabiy an'ananing yuzaga kelishida muhim rol o'ynaydi. Shoirning iqtidori va mahorat darajasi tasvirning yuqori saviyada bo'lishini ta'minlagani holda uning imkoniyatlarini yanada oshiradi.

Adabiyotlar:

1. Sayqaliy. Bahrom va Gulandom. Toshkent, O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960. B.62-63.
2. Zevarxon//Tohir va Zuhra. O'zbek xalq ijodi. Ko'p tomlik. Toshkent, Adabiyot va san'at, 1974. B. 85-86.
3. Nishotiy. Nishotiy. Husn va Dil. Lirik. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.
4. Mamatkulov M. R. Saikali's Epic “Bakhrom and Gulandom” and the Folk Tales // Scientific Reports of Bukhara State University. –2020. Vol. 5(81).

5. Mamatqulov M. R. Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostonida folklor motivlari talqini //O‘zbekistonda xorijiy tillar. –2021. –№ 1(36). –B. 207–214. <https://doi.org/10.36078/1619511351>
6. Mamatqulov M. R. Nishotiyning “Husn va Dil” dostonida mubolag‘a san‘ati // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. –2020. –№ 9. –B. 247–252.

References:

1. Sayqaliy. Bahrom va Gulandom. Toshkent, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960. B.62-63.
2. Zevaxon//Tohir va Zuhra. O‘zbek xalq ijodi. Ko‘p tomlik. Toshkent, Adabiyot va san‘at, 1974. B. 85-86.
3. Nishotiy. Nishotiy. Husn va Dil. Lirik. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.
4. Mamatkulov M. R. Saikali’s Epic “Bakhrom and Gulandom” and the Folk Tales // Scientific Reports of Bukhara State University. –2020. Vol. 5(81).
5. Mamatqulov M. R. Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostonida folklor motivlari talqini //O‘zbekistonda xorijiy tillar. –2021. –№ 1(36). –B. 207–214. <https://doi.org/10.36078/1619511351>
6. Mamatqulov M. R. Nishotiyning “Husn va Dil” dostonida mubolag‘a san‘ati // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. –2020. –№ 9. –B. 247–252.

Muallif:

Mamatqulov M.R. – Guliston davlat universiteti, “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrasini professori, filologiya fanlari doktori (DSc).

UDK: 821.512.133-12

THE USE OF PICTURE MEANS IN STORIES WITH SPIRITUAL AND MORAL SUBJECTS

MA’NAVIIY-AXLOQIY MAVZUDAGI HIKOYALARDA TASVIR VOSITALARINING QO‘LLANILISHI

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ИЗОБРАЖЕНИЯ В РАССКАЗАХ НА ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННУЮ ТЕМАТИКУ

Ro‘ziboyev Bobir

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mavze

E-mail: rozibayevbobur@gmail.com

Abstract. In this article, the stories of Tolqin Hayit and Ahmad Azam, who have their place in the Uzbek short story writing of the last period, especially in the Uzbek short story writing of the 2000s, are devoted to issues such as human spirituality and kindness, studied in terms of plot and character description. It has also been determined that the presence of real-life places in the story that are disproportionate to the artistic reality has slightly lowered the artistic level of the work. The image of some of the leading characters in the play was assessed as a disproportion between real life and artistic texture. Writer Ahmad Azam’s story “The Man Who Lost His Shadow” deals with the issue of human spirituality, and this aspect is studied through the depiction of the relationships of different categories of people around the protagonist. The fact that various relationships to the main character in the plot of the story are revealed with the help of portraits, objects, speech and psychological details is a sign of the fact that many high-level stories are being created in the recent period of storytelling. It is also researched that the storyteller held a mirror to the true nature of people through the ironic speech of the hero, and it was pointed out that the reflections he sees are different types.

Key words: uzbek storytelling, creator’s concept, leading hero, image, artistic-aesthetic feature, socio-spiritual position, author’s image, symbols, reality of life and artistic texture, artistic image tools, hero’s speech.

Абстракт. В данной статье рассказы Толкина Хаита и Ахмада Азама, которые занимают свое место в узбекской новеллистике последнего периода, особенно в узбекской новеллистике 2000-х годов, посвящены таким вопросам, как человеческая духовность и доброта. изучены с точки зрения сюжета и описания персонажей. Также установлено, что наличие в рассказе реально существующих мест, непропорциональных художественной действительности, несколько снизило художественный уровень произведения. Образ некоторых главных героев спектакля оценивался как несоответствие между реальной жизнью и художественной фактурой. В рассказе писателя Ахмада Азама «Человек, потерявший тень» затрагивается проблема духовности человека, и этот аспект исследуется через изображение отношений разных категорий людей вокруг главного героя. Тот факт, что различные отношения к главному герою в сюжете рассказа раскрываются с помощью портретов, предметов, речевых и психологических деталей, является признаком того, что в новейший период повествования создается множество историй высокого уровня. Также исследуется, что сказочник отражал истинную природу людей через ироническую речь героя, и указывалось, что отражения, которые он видит, бывают разного типа.

Ключевые слова: узбекская новеллистика, творческая концепция, герой-ведущий, образ, художественно-эстетическая черта, социально-духовная позиция, образ автора, символы, реальность жизни и художественная фактура, средства художественного образа, речь героя.

Kirish. Hikoyalarning milliy adabiyotimiz shakllanishidagi o‘rnini hisobga olib, uni ham badiiy adabiyot namunasi yoki milliy adabiyot qadriyat sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq ekanligini ta’kidlab o‘tish joiz. Mafkuraviy

yakkahokimlikdan qutilgan o'zbek adabiyotida erkin ijod qilish, erkin fikr asosida mavjud jarayonga munosabat bildirish kuchayib bormoqda. Shuningdek, o'tayotgan davrda mafkuraviy yetuklikka erishish uchun ham yoshlar ongida millat qahramonlariga e'tirof va hurmat tuyg'ularini shakllantirish bugungi kun badiiy adabiyotining muhim vazifalaridan bo'lib qolmoqda.

Hikoyanavislikdagi yangilanish va o'zgarishlar jarayonini o'rganish, ularning saviyasini belgilash, ma'naviy qiyofasini tasvirlash, kitobxonlarni yaratilayotgan badiiy mukammal asarlardan xabardor qilish bugungi adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridandir. Shunday hikoyalar qator iste'dodli adiblardan Erkin A'zam, Sobir O'nar, Zulfiya Qurolboy qizi, Ahmad A'zam, To'lqin Hayit va boshqalar ijodida mavjud bo'lib, uni bugungi tezkor axborot asrida mavjudligini bildirish, uning zamon bilan bog'liq jihatlarni o'rganish, obrazlar olami bilan tanishish va badiiyatini o'rganish, ma'naviy-axloqiy masalarning qo'yilishini o'rganish ham dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Bu masala ushbu tadqiqot ishimiz mavzusi **dolzarbligini** asoslaydi.

Mazkur maqolamizdan ko'zda tutilgan asosiy **maqsad** hozirgi o'zbek hikoyanavisligi taraqqiyotiga qisman nazar tashlash va undagi ma'naviyat, axloqiy qarashlarning qiyofasini belgilash, hikoyalarda badiiylik masalasini, qahramonlar talqinini va poetikasini Ahmad A'zam va To'lqin Hayit hikoyalari misolida ko'rib chiqish. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi **vazifalarni** amalga oshirish mo'ljallangan: Ijodkorlar hikoyalarini tahlil qilish orqali qahramon yaratishdagi individuallik masalasiga ahamiyat qaratish; masala ifodasida badiiyatning o'rnini aniqlash; asar komponentlarining qo'llanilishi va yozuvchi g'oyaviy maqsadini tadqiq etish; yetakchi qahramon va personaj xarakterlari talqinida ma'naviy-axloqiy masalalar ifodasini kuzatish hamda yozuvchi mahoratini asoslovchi badiiy unsurlarni aniqlashtirish kabilardan iborat. Bunda kompozitsiya unsurlarining qo'llanilishi, badiiy detal masalasi ham nazarda tutiladi.

Tadqiqotning obyekti va qo'llanilgan metodlar

Mazkur tadqiqotning asosiy ob'ektlari so'nggi davr o'zbek hikoyachiligi peshqadamlaridan bo'lgan Ahmad A'zam va To'lqin Hayit hikoyalari. Tadqiqotda, asosan, matn tahlili va qiyosiy-tipologik metodlar qo'llanildi. Ushbu maqola zamonaviy hikoyachilik, xususan, zamonaviy mavzudagi hikoyalarda obrazlilik masalasini fundamental tadqiq etib o'rganganligi bilan ahamiyatlidir. Maqola zamonaviy o'zbek adabiyotining prozaa (nasr) sohasi tadqiqiga bag'ishlangan referatlar, kurs ishlari, bitiruv malakaviy ishlari va yozuvchi ijodiyoti bilan bog'liq ma'lumotlar uchun asos vazifasini o'tashi mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili

2000-yillar o'zbek hikoyachiligi sermahsul ekanligi bu davrda yaratilgan Abbas Saidning "Bir o'jarning qilmishi", "Ubay muallim", "Cholning beozor iti", "Karomat", Abulqosim Mamarasulovning "Barlos qishlog'ining zumrad tonglari" kitobidagi "Jarima", "Yigit ham yig'laydimi?", "Ismatning qismati", "Hasharchilar", "Birinchi qor", Ahmad A'zamning "Soyasini yo'qotgan odam", "Go'zallik qirralari", "Qatag'on yili", "Oyning gardishi", "Odamning olasi", Bibi Robia Saidovanning "Parvoz" kitobidagi "Mo'jaz mo'jiza", "Marv tuti", "Kuzgi tufli", "Xizr tashlagan qanot", "Oqmaydigan tosh", Dilbar Saidovanning "Eski qo'shiq", "Qordagi atirgullar", "Armon", "Mehr", Isak Turkning "Jahannam poezdi", "Tutash taqdirar", "Sehrlil tosh", Latif Mahmudovning "Sevgi desam", "Yo'lda", "Muhabbat", "Qadrdon ko'zlar", Mamatqul Hazratqulovning "Shu'la", "Dovon", "Ko'ngil", "Yolg'izlik", Ma'suma Ahmedovanning "Begim kunlar", "Jo'natilmagan maktub", "Yaxshi odam", "Majburiyat", Muqimjon Nurmatovning "Shaytondara", "Erkaksiz uy", "Xunuk ish", "Nasihat", Muyassar Tilovovanning "Burgutlar", "Ezgu an'ana", "Lafz", "Qasam", Quvondiq Siddiqning "Futbolga tikilgan bosh", "Yangi oyi", "Dugona", To'lqin Hayitning "Boyvachchaning qizi", "Siz ham yig'layapsizmi?", "Farishta emasman", "Eski do'ppi" kabi hikoyalari shular jumlasidan.

"Istiqlol davrida o'zbek nosirlari qahramonlar tasvirida sxematizmdan qutulib bormoqda. Badiiy asarda odamga mavjudligi bilan sir-sinoatga to'la, har lahzada har kimga har turli qiymatga ega bo'lib tuyuladigan tirik inson tarzida yondashish qaror topib borayotir" [7]. Bundan ko'rinadiki, adiblarimiz asar qahramonlarini tasvirlashda qolipga solingan ideal qahramonlarni emas, balki hayotiy, yutuqlari va kamchiliklari mujassamlashgan insonlarni yaratish bu davr adabiyotining o'ziga xos jihatlardan biri bo'lib bormoqda.

"Hikoya nihoyatda qisqaligi, voqealar rivojining intensivligi – jadalligi bilan boshqa janrlarga mansub asarlardan ajralib turadi. Shuning uchun ham hikoya qisqa jumalalarda keng ma'no berishni, so'zni tejab-tergab ishlatishni talab qiladi" [2]. Nazarda tutilayotgan davr mahsuli bo'lgan hikoyalar orasida inson tiynatini, uning hayot zarbalariga munosabatini aks ettiruvchi hikoyalar sirasiga kiruchi asarlar anchagina. Shular orasida To'lqin Hayit qalamiga mansub "Yarador qo'shiq" degan hikoya ham mavjud bo'lib, ushbu hikoya yetakchi qahramoni bo'lgan Shohista ismli qizning o'z hayotida yo'l qo'ygan xatosi o'z baxtiga zomin bo'lganligi haqidagi melodrama tipidagi asardir.

Hikoya syujetiga ko'ra Shohista o'zi tanimagan yigitga unashtirilgandan so'ng anchagacha uyiga bora olmay yurganida, uyidagilar chaqirtirib qolishadi. U yo'lda mashinasiga chiqqan juda chiroyli shofyor yigitni yoqtirib qoladi va u bilan yaqinlashishga harakat qiladi. Uning qo'lidan ushlashiga ham qarshilik qilmaydi.

- "Yigitingiz bormi?"

Shohista nima deb javob qilishini bilmadi. "Ha" deyish unga og'ir, lekin yigitning ta'bini xira qilishni istamadi.

- Demak, yo'g'a-a? – so'radi yigit uning sukutga ketib qolganini ko'rib.

Shohista yana javob qilmadi, faqat yigitga qarab shirin jilmaydi. Go'zal va o'tli nigohga, shirin tabassumga har qanday erkak kishining tob berishi, chidashi qiyin. Yigit Shohistaning oppoq va nozik qo'lchalarini kuchli, baquvvat kaftlari orasiga oldi. Qiz qo'lini tortib olishga urindi, lekin kuchi yetmadi. To'g'risi, o'zi shuni istayotgandi" [4].

Hikoya ishtirokchilari bo'lgan obrazlarni xarakterlovchi detallar anchagina bo'lib, ular orqali yozuvchining mahorati namoyon bo'lgan. Bular orqasida qizning yigitga berayotgan shirinliklari, tog'dan terilgan lola ham bor. Shirinlik detali Shohistaning begona yigitga shokolad va marmeladlar berishi orqali unga moyil bo'layotganligini ko'rsatgan bo'lsa, yana bir jihatga ko'ra mashinada o'tirgan yigit va qizning bir-biriga yaqinlashuviga ham sabab bo'ladi. Lola esa mashinaning orqa o'rindig'ida kelayotgan Anvarning singlisi Barnoning qizga bergan lolalarini yigit bilan uchrashuvga chiqqan chog'ida olib borishida yana bir bor o'sha holatni esga solishga xizmat qiladi. Chunki yigit ham uchrashuvga lola olib kelgan bo'ladi.

Anvar va Shohistaning uchrashuvi syujet unsurlaridan bo'lgan kulminatsiyani tashkil etgan va aynan shu o'rinda hikoyada yoritilayotgan muammo yechimga qarab ena boshlaydi:

“... Anvarjon deganlari qanaqa yigit ekan? Qani u? Va birdan qotdi-qoldi! O'sha! O'sha yigit! Barnoning akasi! Nahotki shu Anvar bo'lsa? Nahotki? Yigit to'xtadi. Shohista jilmaydi. U esa qovog'ini uydi. Ko'zlari avvalgidek o'tli boqmadi. Qizning yuragi shuv etib ketdi!” [4].

Taqdir taqozosi bilan o'sha yigit o'zi unashtirilgan Anvar bo'lib chiqadi. Qiz uni uchrashuvda ko'rib suyunadi, lekin yigit uni ko'rishi bilan hafsalasi pir bo'lib, mashinasiga o'tirib jo'nab ketadi. Ya'ni yo'lda duch kelgan shofyor bilan yaqinlashib ketadigan qizga uylanishni istamaydi. Qizning ma'naviyatidagi ozgina darz ketish uning taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatganligi yozuvchi tomonidan mahorat bilan ko'rsatib berilgan.

Xuddi shu yozuvchining o'quvchi bola – Shavkat bosh qahramoni bo'lgan “Eski do'ppi” hikoyasida esa inson xarakteridagi tub burilish davri uning o'z qadriyatlarini olamiga tajovuz bo'lgan chog'da namoyon bo'lishi holati ifodasiga bag'ishlangan. Unga ko'ra Shavkat sinfda eng bosiq bo'lishiga qaramay, sinfdosh qizlarining uning do'ppisini pesha qilib mayna qilishlaridan so'ng jahli chiqadi. Bu o'rinda yozuvchi do'ppi detalidan unumli foydalangan. Ya'ni do'ppi sinfdoshlarining unga munosabatini, Shavkatning ota mehriga zor ekanligini va eng muhimi, otasiga bo'lgan cheksiz muhabbati va sog'inchini ifodalashga xizmat qilgan. Sinfdoshlarinig do'ppini otqilashi va unga bermay mayna qilayotganlaridan keyingi holati hikoyaning kulminatsiyasi va yechimi ketma-ketligini namoyon qilgan:

“Shavkat tobutda yotgan otasini esladi, do'ppi hidi dimog'iga urildi:

- Ber do'ppini, ber bu yoqqa! Bermasang, hozir pachag'ingni chiqaraman! U otamdan qolgan aziz do'ppi! Bidingmi? U otamdan qolgan!

Irodaning qo'llari shalvirab ikki yoniga tushdi.

Sinfga yugurib kirgan Nodira Yusupova xalloslab kela solib, Irodaning qo'lidan do'ppini oldi-da, yig'lamoqdan beri bo'lgan Shavkatni bag'riga bosdi:

- Yig'lama botir bolam! Yig'lama, sen otangga munosib o'g'ilsan!

Shavkat ustozining eski do'ppini yulib oldi-da, izillab yig'lagancha tashqariga otildi” [4].

Ya'ni asarning kulminatsiyasi Shavkatning do'ppining otasidan yodgorlik ekanligini o'zini tushunmayotgan olomonga nafrat bilan bildirishida bo'lsa, yechim esa eski do'ppining chegarada halok bo'lgan harbiy otasidan qolgan yagona yodgorlik ekanligida namoyon bo'lishida ko'rinadi. Bu holat yozuvchi tomonidan bir necha psixologik detallar orqali ham akslantirilgan. Xususan, haqiqatni eshitgan chog'ida sinf yetakchisi bo'lgan Irodaning “qo'llari shalvirab ikki yoniga tushishi”da va Shavkatning “izillab yig'lagancha tashqariga otilishi”da namoyon bo'ladi.

Ushbu hikoyalarda qahramonlar xatti-harakati va ular xarakterini ochib berishda yozuvchi predmet yoki psixologik detallardan unumli foydalana olganligi uning o'ziga xos uslubini ham ko'rsatgan. “Uslub badiiy asarning umumiy kaloriti, toni, obrazlar sistemasi, san'atkorning obraz yaratish metodi, badiiy tasvir vositalaridagi o'ziga xos yaxlitlik, san'at asari shaklida namoyon bo'ladigan badiiy-g'oyaviy xususiyatlar birligi, ya'ni san'atkorning dunyoqarashi ifodasi, asardagi asosiy fikr, yetakchi g'oyaga xizmat qiladigan sujet, xarakterlar, tasvir vositalari doirasi, tili va boshqalardagi umumiylik, yaxlitlikdir, ma'no tarzidir” [6]. Ya'ni ijodkorning individual qirralarni asarlari orqali namoyon etishi uning o'ziga xosligini anglatadi.

To'lqin Hayitga xos xususiyat uning yana bir hikoyasi bo'lgan “Boyvachchaning qizi” asarida ham ko'zga tashlanadi. Ushbu asarda yozuvchi ertaksimon g'oyani ilgari surgan bo'lsa-da, bugungi kundagi jamiyatda paydo bo'layotgan tabaqalashish va uning inson ma'naviyatiga ta'siri masalasi yoritilayotganidan hikoyaning ijtimoiy hayotning dolzarb mavzularidan birida ekanligini anglash mumkin.

Hikoyaning bosh qahramoni Oroma ismli qiz bo'lib, uning yaxshi tarbiya topganligi onasining unga qilgan vasiyatlariga amal qilish uchun farovon turmush tarzidan voz kechishga o'zida kuch topa bilganligida ko'rinadi.

Hikoyaning syujet unsurlari ketma-ketligi an'anaviy tarzda joylashtirilgan. Xususan, asardagi tugun – Oromaning Azamat degan yigit bilan uchrashuvga chiqqan chog'ida o'zining otasi kim ekanligini aytgan chog'i deyish mumkin. Chunki uning otasi Azimboyvachcha ismli juda boy odam bo'lib, faqat ular bilan anchagacha aloqasi bo'lmaganligidan qiz otasidan hech qanday yordam olmay yashayotgan edilar. Oromaning o'z kursdoshlari oldida puli yo'qligidan mulzam bo'lishi hikoyada quyidagicha tasvirlangan:

“Auditoriyaga kirganida, egnida tor va kalta yubka kiygan Parizod uning oddiy, yupungina qirmizi ko'ylagiga nazar tashlab, labini burdi:

- Fu-u, kiyimini?!

Nozik, uzun barmoqlaridagi qator tillo uzuklarini ko'z-ko'z qilayotgan dugonasi:

- Tezroq so'rasang-chi? Boradimi yo'qmi? – dedi qonsiz yuzini bujmaytirib.
- Parizod unga teskari o'girildi:

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

- Nima qilamiz uni sudrab?! Baribir bormaydi. Na puli bor, na xohishi. Ana, afti aytib turibdi.

Oroma to'lg'andi, Oroma yondi. Bu gaplar tig' misoli yuragini tirnayotgan bo'lsa-da, tishini-tishiga qo'yib, ulardan nari ketdi va joyiga borib o'tirdi" [4].

Ko'rinadiki, Oroma shunday og'ir jamlarda ham otasi beradigan pullarni olmagan va hayotning og'ir sinovlariga bardoshi yetgan oqila qiz obrazi sifatida namoyon bo'lgan. Uning kursdosh qizlarinig boylik orqasidan unga bepisandlarcha munosabatda bo'lishlari, o'zlariga teng ko'rmasliklari bu qizlarning ma'naviyatdan yiroq ekanligini ko'rsatadi.

Oromaning og'ir axvolda ham otasidan pul olmasligiga asosiy sabab, onasining otasi topgan pullardan hazar qilishni o'rgatganligida ko'rinadi: "Hech narsasini olma, yuqmaydi. O'zing o'qib, ishlab topganing yaxshi, qizim!" [4]. Onaning vasiyati qizi tomonidan otasining o'limidan keyin ham bajarilishda davom ettiriladi.

Asarda yozuvchi tomonidan ayrim kachiliklarga ham yo'l qo'yilgan. Ya'ni Oromaning otasining qarovsiz holatda o'z uyining bir hujrasida qarovsiz qoldirilishi, undan sassiq hid kelishi kabi holatlar ifodasidagi sun'iylik shular jumlasidan. Yana bir sun'iylik qizning otasiga u o'qishdan kelgunicha rasm chizib o'tirishi uchun qog'oz va qalam berishida ko'rinadi. Shuningdek, bir chekkada yotgan otaga farzandlarining gaplari bemalol eshutilishi, uying qasr ekanligi inobatga olinsa, haqiqatdan yiroqdek tasavvur hosil qiladi. Shuningdek, shuncha boyligi bilan diyonatli notariusni yollagan odamning o'zini qatmasligi ham haqiqatdan ancha yiroq. Umuman olganda, hikoyada juda qudratli deb ta'rif berilayotgan yetakchi qahramonlardan birining shunchalik ojiz etib tasvirlanishi asardagi hayotiy haqiqat va badiiy tasvirning nomutanosibligi deya baholanishga asos bo'ladi.

"Boyvachchaning qizi" hikoyasidagi Azimboyvachchaning 7-8 betlik maktubining uzundan-uzoq hajmi ham kitobxonda uning og'ir betob ekanligiga ishonchini yo'qotadi. Shuningdek, ushbu maktubdagi ko'p o'rinlar yozuvchi tomonidan hikoyada muallif nutqi orqali aks ettirilganligini hisobga olsak, hikoyada qaytariqlar ham mavjudligi kitobxonni bir qadar zerikishiga olib kelishiga xizmat qilishi mumkin. Azimboyning qizini o'z uyiga olib ketishni xohlaganida unga qo'l ko'tarmoqchi bo'lishi holati ham shunday ishonchsizlik tug'diradi.

Oroma otasi vafot etgandan so'ng uning boyliklarini notarius orqali o'zning nomiga o'tkazishi va boshqa farzandlarning bunga "sochini yulib" qolaverishi ham hayotiylikdan yiroq. O'z otasini azobda qoldirgan kishilar Oromani boyliklarini olib qo'yishiga jimgina qarab turishi yoki uni tinch qo'yishlariga ishonish ham qiyin. yana bir tafsilot, ya'ni uning vasiyat qilingan boyliklarni bolalar uyiga o'tkazib yuborganligi ham kishini ishontirmaydi. Umuman, hikoyada bunday sun'iyliklar juda ko'plab uchraydi.

Yana bir yozuvchimiz Ahmad A'zamning "Soyasini yo'qotgan odam" nomli hikoyasi garchi ham mistik, ham hajviy yo'nalishda yozilgan bo'lsa ham undagi hikoyachi qahramon o'z soyasini yo'qotib qo'yishi bilan bog'liq xangomalarni bayon qiladi. Asarda hajviy mazmundan tashqari kinoyaviy usul ham ko'zga tashlanadi. Hikoyadagi ishtirokchilarning barchasining xatti-harakati ifodasi uchun ushbu usuldan foydalaniladi. Hikoya boshida u o'zining kunlik tashvishlar i bilan ovora bo'lgan oddiy idora xizmatchisi shaklida namoyon bo'ladi. Lekin bir kuni o'rtog'i unga soyasini ko'rmayotganligini aytganida birinchi ishonmagan bo'lsa-da, keyinchalik bu haqiqat ekanligi ma'lum bo'ladi.

Asarda bosh qahramonning ismi esga olinmaydi, chunki uning o'zi hikoyachi qahramon vazifasini bajargan. Undagi "soya yo'qligi" muammosi globallashib, barchaning e'tiboriga tushishi, keyinchalik uning soyasi majlislarda muhokama qilinishi bunga atrofidaqilarning munosabati kabilar aks ettiriladi. "Soyam yo'qligi ancha vaqt kabinetlarda, xonalarda, dolonlarda, tushliklarda, o'zim borimda ham, yo'g'imda ham ko'p muhokama, tortishuv-bahslarga sabab bo'lib yurdi. Ishxonamizga jon kirdi, masala bitta va buning chorasi yo'qligi, chora topish hech kimning qo'lidan kelmayotgani uchun hammaning boshi qovushdi, umumiy chorasizlik hamkasblarni ahil, bir-biriga qandaydir mehribon ham qilib qo'ygan edi" [1].

Insonning soyasi yo'qligini jamiyat turfa qabul qilishi, xususan, u ishlayotgan korxonahabari G'ulomjon akaning bu "negativ" holat uning rahbarlik lavozimiga ta'sir qilishidan qo'rqishi, Mirqosim aka esa uni "yot unsur" sifatida qabul qilishi, u o'qiyotgan chet yozuvchilarning kitoblari soyasining yo'qolishi va g'oyaviy buzilishiiga ta'sir ko'rsatishi haqidagi so'zlari, kimlarningdir uni deb garovlarda yutayotganligi, kimlarningdir uni choyxonalarga yetaklashi va xokazolar insonlardagi shu munosabat bilan paydo bo'lgan turfa evrilishlarni ko'rsatadi. Lekin barchasining zamirida inson ma'naviyati va tiyatidagi o'ziga xoslik yotadi. Chunki bu "yangilik"ni qabul qilish jarayoni ham ularning qanday insonlar ekanligini ko'rsatgan. Bu narsa, ayniqsa, uning yaxshi ko'rgan qizi Mashhuraning unga bo'lgan munosabatida yaqqolroq namoyon bo'ladi. Mashhura uning soyasi yo'qligidan ajablanmaydi, balki uning "kam"ini to'ldirish uchun unga o'zining soyasi har ikkalalari uchun ham yetarli bo'lishini aytadi. Ya'ni qizning sof muhabbati yigitdagi bu "kamchilik"ka nisbatan beparvolikni keltirib chiqarganligi anglashiladi.

"Mana, qarang! - dedim.

Ko'zimga yosh kelganidan o'zim Mashhuraga qaray olmadim, yuzimni teskari burdim.

Ko'ryapman, - dedi Mashhura qulog'im tagida.

Nimani? - dedim, Mashhura bilan oxirgi ko'rishuvim shu ekanidan ko'nglim idrab.

Soyangiz yo'qligini! - dedi Mashhura.

Bor kuchimni to'plab Mashhuraga qaradim, uning ko'zlari kulib turardi. Yuragim hapriqib ketdi.

Xo'sh? - deb g'uldiradim.

Sizniki bo'lmasa, mana, meniki bor-ku!

Mashhura qo'ltig'imga kirdi-da, ikkala qo'li bilan mahkam changalladi.

Mana, bitta soya bo'ldik! Yetadi ikkalamizga ham!"

Bu charaqlab, olamni yorishtirib turgan oftob ostida mendan baxtiyor odam yo'q edi [1].

Hikoyada insonlar ma'naviyati masalasi hikoyachi qahramon atrofidagi turli toifa kishilarning munosabatlari orqali ham namoyon qilingan. Undagi bu o'zgarishni atrofidagilar bir fojia sifatida qabul qilishadi. Unga nisbatan achinish, qurquv, qiziqish kabi munosabatlarda bo'lishadi. Hikoya davomida unga "yuqoridagi kattakonlar" ham qiziqayotganlari, hatto biri kelib o'z ko'zi bilan ko'rib, o'zini yo'qotar darajaga tushganligi, ayrimlar uning xalq orasida bo'lishi xavfli ekanligi haqidagi fikrlar, har qanday jamiyatda ham "o'zgacha" insonga bo'lgan turfa munosabatlarni anglatadi.

Uning masalasi ko'rilayotgan yig'ilishda Turobjon ismli xizmatchi uni nogironlikka chiqarishni ham taklif etishidan undagi tubanlikni anglash mumkin:

"Shu payti Turobjon sakrab turib: "O'rtoqlar, menda bitta taklif bor. Og'aynimizni invalidlikka chiqarib yuboraylik!", deb qoladi. Hamma angrayadi, hatto boshlig'imizning og'zi ochilib, Turobjonga baqrayadi. "Tushunmayapsizlar-a? – deydi Turobjon. – Oyog' yo'q odam invalid bo'ladimi? Soyasi yo'q bo'lsa shunday-da! Eng yaxshi yo'li shu". "Mumkin emas. – deydi kadrlar bo'limi boshlig'i Zuhra opa. – Mehnat qonunlarida bunaqa band yo'q" [1]. Ko'rinadiki, sog'ligi joyida bo'lgan, lekin soyasi yo'q inson ayrim kishilar nazdida nogiron sifatida baholanmoqda.

Bir o'rinda voqea aks ettirilayotgan davr, ya'ni kommunistik partiya hukmronlik qilgan paytlar uchun yot bo'lgan o'z diniy e'tiqodini o'zi bilmay, hayajonda namoyon etish holati bir "kattakon"ning uning soyasi yo'qligini ko'rgandagi vaziyatidan ayonlashadi.

"Keyin men chiqdim, bamaylixotir boraverdim, ko'z qirimda ko'ryapman, ularning ko'zi menda, hammasi yaxshi edi, oftobro'yaga chiqqanimni bilaman, haligi kattakon: "O-o chert! Sgni, satana!", deb cho'qina ketsa bo'ladimi! Rangi sovuqligiga qaramay, o'zi ko'ngilchanroq ekanmi, yomon bo'lib qoldi deng! Ikkitasi yugurib kelib, uni suyadi, bittasi ichkariga chopdi. Juda katta amaldor ekan, hammasini tipirchilatdi. Ichkariga chopgani bir stakan suv olib chiqdi. Men ketarimni ham, ketmasimni ham bilmay qotib turibman. Kattakonga dori ichirishdi, u o'ziga kelgandan meni sekin imladi. Men oldiga bordim. U menga qarab turdi-da: "Chelovek kak chelovek, da pust jiviyot. Tolko smotrite za...", deb u yog'ini aytmedi, men o'zimcha tushundim" [1].

Kattakonning gapidan qahramonning soyasi yo'qligi ular uchun katta masaladek, jamiyatdagi negativ holatdek baholanilayotganligini, hattoki uning yashash yoki yashamasligi ham aynan mana shu odamning qaroriga bog'liqligini anglash mumkin. Yana bir narsaga e'tibor qaratish kerak. Kattakon qahramondagi soya yo'qligini diniy talqinga ko'ra iblisda soya bo'lmasligi uning belgilaridan biri ekanligi haqidagi qarashlar bilan bog'lab tushunayotganligi bilinadi. Uning e'tiqodli bo'la turib, o'sha zamon mafkurasiga to'g'ri kelmasa-da, yuqori mansabda o'tirganligi ham uning ma'naviy qashshoq ekanligini, o'z e'tiqodidan mansabi yo'lida voz kechganligidan yoki ikkiyuzlamachi kimsalar kabi tashqarida boshqacha, ichidan boshqacha shaklda namoyon bo'lishida, lekin o'zi bilmasdan qattiq hayajonda cho'qinib yuborganida ham ko'rinadi.

Yana bir o'rinda qahramonni yetakchi professor oldiga olib borib, har tomonlama tekshirtirilishi va u ham hech qanday tashxis qo'ya olmasligi ham mavjud jamiyat uchun achinarli holat edi. "Oxir-oqibat, professor menga hech qanaqa tashxis qo'ya olmadi, komissiyaga o'zimning oldimda: "Bu juda noyob hodisa, zamonaviy tibbiyotda bu hol ko'rilmagan ham", dedi. Buni o'zim ham bilardim". Ya'ni Mehnat kodeksida soyasi yo'q odamni nogironlikka chiqarish yoki ishdan bo'shatish kabi moddalar bo'lmaganligi kabi zamonaviy tibbiyot ham soyasiz odam bilan bog'liq hech qanday qonuniyatlar bo'lmaganligi bois u haqida fikr yuritishdan o'jiz.

Xulosa qilib aytganda, "To'lqin Hayitning "Boyvachchaning qizi" nomli hikoyasi inson ma'naviyati va mehr-oqibat kabi masalalarga bag'ishlangan hikoyalardan biridir. Lekin hikoyadagi hayot haqiqatining badiiy haqiqat bilan nomutanosib bo'lgan o'rinlari mavjudligi asarning badiiy saviyasini biroz tushirganligi aniqlandi. Asadagi qudratli deb ta'riflanayotgan yetakchi qahramonlardan birining o'ta o'jiz etib tasvirlanishi asardagi hayotiy haqiqat va badiiy tasvirning nomutanosibliyi deya baholanishiga asos bo'ldi.

Ahmad A'zamning "Soyasini yo'qotgan odam" nomli hikoyasi insonlarning ma'naviy qiyofalari turfa xil kishilar obrazlari vositasida aks ettirilgan asrlardan biridir. Hikoyada insonlar ma'naviyati masalasi hikoyachi qahramon atrofidagi turli toifa kishilarning munosabatlari orqali ham namoyon qilingan. Hikoya davomida unga "yuqoridagi kattakonlar" ham qiziqayotganlari, hatto biri kelib o'z ko'zi bilan ko'rib, o'zini yo'qotar darajaga tushganligi, ayrimlar uning xalq orasida bo'lishi xavfli ekanligi haqidagi fikrlar, har qanday jamiyatda ham "o'zgacha" insonga bo'lgan turfa munosabatlarni anglatadi. Yozuvchi hikoyachi qahramonning kinoyaviy nutqi orqali kishilarning asl tiynatiga ko'zgu tutadi va unga ko'rinayotgan akslarning turfa tiplar ekanligi anglashilishiga ishora qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmad A'zam. Soyasini yo'qotgan odam (hikoya, novella va qissalar). –Toshkent: Sharq, 2004. – 350 b.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston, 2003. – B.54.
3. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Fan, 2004. –128 b.
4. To'lqin Hayit. Yarador qo'shiq./Boyvachchaning qizi. – T.:O'zbekiston, 2013. – B. 23.
5. To'ychiev U. Adabiy tur va janrlar. 3 tomlik, 2-tom. – Toshkent: Fan, 1992. – 297 b.
6. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish – T., 2008. – B.322.
7. Yo'ldoshev Q.Yoniq so'z. – T., Yangi asr avlodi. 2006. – B.194.

Muallif:

Ro'ziboyev Bobir - GulDU mustaqil tadqiqotchisi.

УДК 372.881.11

INTERTEXTUALITY IN A LITERARY TEXT

БАДИЙ МАТНДА ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Ёдгоров Хамид, Обидова Дилором

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе

E-mail: h-yodgorov2020@gmail.com

Abstract. Problem of textuality is one of the important elements structure of literary text. The following article discusses questions of different types of intertextuality in the lyrics of Erkin Vohidov, its role in formation of literary text, as well as intertextuality as a visual medium for increasing potential of the text, demonstrating esthetic pleasure to the reader in the example of literary text.

Key words: poem, poetry, literary text, non-literary text, intertextuality, esthetic pleasure, proverb, epigraph.

Аннотация. Бадиий матннинг таркиблини тадқиқ этишдаги муҳим нуқталардан бири интертекстуаллик масаласидир. Мазкур мақолада Эркин Воҳидов шеърдаги интертекстуалликнинг қандай кўринишлари мавжудлиги, унинг бадиий матнни шакллантиришдаги ўрни, шу билан бирга, интертекстуалликнинг бадиий тасвир воситаси сифатида матн қувватини ошириши, китобхонга эстетик завқ бериши каби масалалар поэтик матн мисолида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: шеър, поэтика, бадиий матн, нобадиий матн, интертекстуаллик, эстетик завқ, мақол, эпиграф.

Аннотация. Проблема интертекстуальности является одним из важных элементов исследования структуры художественного текста. В данной статье рассматриваются вопросы различных видов интертекстуальности в лирике Эркина Воҳидова, её место в формировании художественного текста, а также интертекстуальность как изобразительное средство для повышения потенциала текста, предоставления эстетического наслаждения читателю на примере художественного текста.

Ключевые слова: стихотворение, поэтика, художественный текст, нехудожественный текст, интертекстуальность, эстетическое наслаждение, поговорка, эпиграф.

Қириш. Бадиий матн бадиий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуб кўринишларини муаллифнинг бадиий ниятига кўра эркин жамлай оладиган, тингловчи ёки ўқувчига эстетик завқ бериш, таъсир этиш хусусиятига эга бўлган гоят мураккаб бутунлик ҳисобланади.

Бадиий матнда бошқа услуб матнларида бўлганидек, қатъий мантиқ, соддалик, тушунарлилик, нормативлик каби қонуниятларга тўла-тўқис амал қилинавермайди. Унда бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилади. Таъсирчанлик биринчи планга кўтарилади. Оҳангдор, жозибатор бирликлар кўп қўлланилади. Тасвирланаётган воқеликда уйғун бир мусика, ички бир гармония сезилиб туради. Инсонни руҳан тўлкинлантириш, йиғлатиш, қулдириш, ҳаёлот оламига етаклаш, ўйга чўмдириш, эстетик тафаккурини шакллантириш, воқеа-ҳодисаларга теран, бошқача назар билан боқишга ўргатиш каби кўплаб имкониятларни ўзида мужассам қилган бўлади. Бадиий матнда муаллифнинг ўқувчи ёки китобхонга эстетик таъсир қилиш мақсади биринчи планда турса, нобадиий матнда муаллифнинг асосий мақсади ўқувчи ёки китобхонга коммуникатив таъсир қилишдан иборат бўлади.

Бошқача қилиб айтганда, нобадиий матнда муайян ахборотнинг мазмуни ва унинг ифодаси бирламчи бўлса, бадиий матнда бундай ахборот бирламчи эмас, балки шу..... ахборот воситасида айтилмоқчи бўлган фикр — гоёнинг эстетик таъсирли ифодаси мутлақо ҳал қилувчидир. Бадиий ва нобадиий матн типлари бир-биридан, энг аввало, уларда тилнинг эстетик вазифасининг салмоғига кўра фарқланади. Бу ўринда, аввало, тилнинг вазифалари ҳақида тўхталмоқ, жоиз. Зотан, вазифасиз тил йўқ, материя ҳаракатсиз мавжуд бўла олмаганидек, тил ҳам вазифадан ташқарида яшай олмайдди, демакки, вазифа тилнинг мавжудлик омилдир [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқот учун Ўзбекистон халқ шоири, моҳир сўз санъаткори Эркин Воҳидовнинг шеърли асарлари (2000) объект сифатида танланди. Мавзунини ёритишда ҳозирги кунда ўзбек филологияси, хусусан, ўзбек тилшунослиги қўлга киритган ютуқлардан ҳамда рус тилшунослигида баён қилинган назарий фикрлардан иқтисодий фойдаланилди. Тадқиқот жараёнида тавсифлаш, контекстуал ва компонент таҳлил каби методларга таянилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Бадиий матннинг таркиблини тадқиқ этишдаги муҳим нуқталардан бири интертекстуаллик масаласидир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, интертекстуаллик тушунчасининг филология илмида пайдо бўлишига рус олими М.М.Бахтиннинг 1924 йилда нашр этилган “*Бадиий сўз ижодиётида мазмун, материал ва шакл муаммоси*” номли иши туртки берган, олим бу тадқиқотида адабиётнинг мавжудлик диалектикасини тавсифлар экан, ижодкор тасвирланаётган воқеликдан ташқари ўтмиш адабиёти ва ўзига замондош бўлган

адабиёт билан ҳам иш кўришини, бу адабиётлар билан у доимий “мулоқот”да бўлишини қайд этади. Ана шу ишга асосланган ва ундаги фикрларни янгича талқин этган ҳолда постструктурализм назарийчиси француз Юлия Кристева 1967 йилда бу тушунчани фанга олиб кирган [2].

Шунинг учун ҳам немис тилшунослигида айна термин қўлланган. И.В.Арнольд ҳам муайян матнда айнан ёки қисман ўзгартирилиб, қайта ишланиб киритилган бошқа матнлар ёки уларнинг қисмларининг мавжудлигини “интертекстуаллик” деб номлайди [3]. Умуман айтиш мумкинки, муайян бадий матн таркибида ўзга матнларга дахлдор унсурларнинг мавжудлиги шу матннинг интертекстуаллигидир.

Таъкидлаб ўтилганидай, ҳар қандай бадий матн интертекстуал бўлиши шарт эмас, бу ёзувчининг бадий мақсади, услуби билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Бошқача қилиб айтганда, бадий матнга олиб кириладиган ҳар қандай бошқа матн ёки унинг унсури асосий матн мазмуни ва лисоний қурилиши билан уйғунлашиб, ёзувчининг эстетик нияти рўёби учун хизмат қилади. Бадий матннинг интертекстуаллиги хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Асосий матнга олиб кириладиган ўзга матн ёки унинг муайян унсури ёзувчи ниятига кўра асосий матн структурасининг турли қисмларидан жой олиши мумкин.

Эркин Воҳидов ижодини ўрганар эканмиз, унда интертекстуалликнинг турли кўринишларини учратамиз. Халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзма адабиётга олиб кириш азалий ҳодиса. Мақолларнинг бадий матн таркибида қўлланиши ҳам интертекстуалликни юзага келтиради. Халқда “Бировга кулма зинҳор, сенга ҳам кулгувчилар бор”, “Аввал ўзинга боқ, сўнг ногора қоқ” каби мақоллар бор. Шоир ана шундай халқ яратган дурдоналарни мохирлик билан матнга олиб кириб, унга янгича жило бериб, ўз поэтик мақсадига эришган:

Кулиб юргай эдим бир вақт
Ўқиб Мажнун жунундан,
Дегайлар, ўзадин кулма
Ўзингдан бўлмайн огоҳ. (Масал борким, 195-б.)

Айтиш мумкинки, халқ оғзаки ижоди намуналарини шеърини матнга сингдириш осон иш эмас. Чинакам сўз устасигина бу ишни маромида уддалаши мумкин. Мақоллардан келиб чиқадиган образли мазмун бадий матнда ифодаланадиган асосий фикр-ғояни яхлит ҳолатда ўзида мужассамлайди. Китобхон шеърни ўқигандаёқ, матндаги асосий ғоянинг умумий чизгиларини тасаввур қилади:

Севинг, деб шеър битиб аввал,
Ўзим бўлдим асири ишқ.
Ўзи тушгай эмиш охир
Бировга кимки қазгай чоҳ. (Масал борким, 195-б.)

Сир эмас, чинакам севги одамни девона қилади, унинг “шароби”дан киши маст бўлади, оромидан айрилади, эс-хушини йўқотади. Бошига “ишқ савдоси” тушмаган одам бундай ҳолни тушунмоғи мушкулдир. Худди шу манзарани ўқувчи кўз ўнгига намоёиш қилиш истагида ижодкор “Ким бировга чоҳ қазиса, унга ўзи йиқилади” мақолини матнга олиб қиради.

Мазкур шеър дидактик характерда бўлиб, ўқувчининг кўнглига эзгулик уруғларини экади, уни ҳаётда тўғри йўлни танлашга, адашмасликка, ҳар қандай воқеадан одилонга хулоса чиқаришга, эзгуликни, садоқатни улуғлашга чақиради.

Халқ мақолларини ўқиган, мағзини чаққан ўқувчи ҳаётда яхши билан ёмонни, оқ билан қорани ажратади, дўст билан душманни танийди. Вақтида чиқарилмаган хулоса, вақтида қилинмаган иш афсус билан тугайди. Минг йиллардан буён ҳаёт қозонида қайнаган “Сўнгги пушаймон, ўзинга душман” халқ мақолининг маъносини ўқувчига бермоқ истагида шоир куйидаги мисраларни битади ва, албатта, гўзал шеърини иморатни бунёд этади:

Бўлибсан ошиқ, Эркин,
Уз умид жондин, ўкинч қилмай,
Ўзинга, дейдилар, душман
Кейин чеккан пушаймон, оҳ. (Масал борким, 195-б.)

Кўриб турганимиздай, турли йўналишдаги бир неча халқ мақоли бир поэтик ниятни ёритиш учун бирлаштирилган. Бу билан шоир, биринчидан, мақолларга янги умр бағишлаган, иккинчидан, ўзи ҳам муҳаббат ҳақида яхлит бир оригинал ғазал яратишга эришган.

Бадий матнда интертекстуалликни юзага келтирадиган усуллардан яна бири эпиграфдир. Маълумки, эпиграф ҳар қандай матнда, бадий матнда ҳам, нобадий матнда ҳам қўлланаверади, аммо матннинг мажбурий эмас, балки ихтиёрий узви ҳисобланади, яъни барча матнларда эпиграфнинг бўлиши шарт эмас. Бадий матнда эпиграф, албатта, бадийят учун хизмат қилади. Шунихам айтиш жоизки, эпиграф ёзувчининг бадий матндаги асосий ғоясини, ниятини, асарнинг асосий мазмунини ихчам тарзда таъкидлаш мақсадида ишлатилади [4].

Эпиграф сифатида қўлланган мақол, ҳикматли сўз ёки бирор асардан олинган парча интерматн мақомини олади ва асосий матн мазмунини кучли бир тарзда таъкидлаши, таъбир жоиз бўлса, бойитиши баробарида асосий матннинг семантик структураси фониде ўзи ҳам мазмунан бойийди. Шу ўринда шоирнинг

“Хижрон юки” шеърига юзланамиз. Шоир мазкур шеърига А.Навоий ижодидан куйидаги байтни эпиграф килиб келтиради: *Айлагин жондин жудо, Этгунча жонондин жудо.*

Мен бўлай жондин жудо

Бўлгунча жонондин жудо.

Не керак жон, эса жоним

Бир умр армон юки. (Хижрон юки, 140-б.)

Тилшунос З. Тураева жуда ўринли таъкидлаганидек [5], эпиграф ва матн ўртасида узаро бир-бирига йўналган алоқа мавжуд бўлади: эпиграф матннинг мазмуний моҳиятини очиб беради, матн эса эпиграф позициясидаги интерматн семантикасини янада теранроқ, идрок этишга кўмаклашади, керакли ассоциацияларни уйғотади, китобхоннинг тажрибалари ва тасавурларини ҳаракатга келтиради.

Хулоса килиб айтганда, бадий матнга олиб кириладиган ҳар қандай бошқа матн ёки унинг унсури асосий матн мазмуни ва лисоний қурилиши билан уйғунлашиб, ижодкорнинг эстетик нияти рўёби учун хизмат қилади. Ана шу тариқа интертекстуал бадий матннинг мазмуний сиғими кенгайди, бадий-эстетик ва ҳиссий таъсир қуввати ортади. Ўзбек бадий матнида бундай интертекстуалликнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд.

Адабиётлар:

1. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. –Т., Фан, 2008. - 160 б.
2. Кураш С. Усложнённое кодирование образной информации как аспект филологического анализа художественного текста. –Мозырь: УО «МГПУ», 2003. – С.40.
3. Арнольд И.В. Поэтика интертекстуальности текста. // Вопросы английской контекстологии. Вып. 4. –СПб., 1996. - С.7-15.
4. Йўлдошев М.Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. –Т., 2009. – 24 б.
- 5.Тураева З. Лингвистика текста. –М.: Просвещение, 1986. - С.53.

Муаллифлар:

Ёдгоров Хамид - ГулДУ доценти.

Обидова Дилором - магистрант.

UDK 372.882

ARTISTIC INTERPRETATION OF LEGENDS

AFSONALARNING BADIY TALQINI

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛЕГЕНД

Kubayev Kabil Umarovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti 130100. Jizzax viloyati, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4-uy

E-mail: kubayev67@mail.ru

Abstract. In this article, Mirkarim Asim's short stories based on the legends "Shiroq" and "To'maris" of the same name highlight the issue of literary skill in the artistic interpretation of historical reality. Indeed, the courage of our ancestors is an incomparable school of heroism for today's generation, our rich spiritual foundation. Today's generation, which is seeing the sweet fruits of independence, must know how we came to this independence in bloody and glorious ways, who stood at the beginning of this struggle, and the heroism of our selfless ancestors who sacrificed their lives for this independence. That is why the works that tell about the struggle of historical figures such as Tomaris, Shiroq, Alp Tegen, Spitamén, Muqanna, who rebelled against the Arab invaders, Temur Malik, who attacked the Mongol invaders, Jalaluddin Manguberdi, are more relevant today than ever. This aspect of the issue is also taken into consideration and researched in these historical stories.

Keywords: story, historical story, plot, personality, historical figure, artistic text, character

Аннотация. В данной статье рассказы Миркарима Асима, основанные на одноименных легендах «Широк» и «Томарис», освещают проблему литературного мастерства в художественном осмыслении исторической действительности. Ведь мужество наших предков – это ни с чем не сравнимая школа героизма для нынешнего поколения, наша богатая духовная основа. Нынешнее поколение, которое видит сладкие плоды независимости, должно знать, как кровавыми и славными путями пришли к этой независимости мы, кто стоял у истоков этой борьбы, и героизм наших самоотверженных предков, отдавших свои жизни за эту независимость. Именно поэтому произведения, повествующие о борьбе таких исторических деятелей, как Томарис, Широк, Алп Теген, Спитамен, Муқанна, восставших против арабских захватчиков, Темур Малик, напавших на монгольских захватчиков, Джалалуддин Мангуберди, сегодня более актуальны, чем всегда. Эта сторона вопроса также учтена и исследована в этих исторических рассказах.

Ключевые слова: повесть, исторический повесть, сюжет, характер, историческая личность, художественный вымысел, персонаж

Kirish. Keyingi paytda tarixni o'rganish uchun keng yo'llar ochilganligi bois sermiqiyos va serqatlam moziyni badiiy o'zlashtirish ham ancha kengaydi. Uning o'ziga xos shakllari paydo bo'la boshladi. Ana shunday izlanishlardan biri xalq og'zaki ijodi, rivoyat va afsonalar syujeti asosida yaratilgan rivoyat qissalardir. Bunday asarlar ko'proq, xalq og'zaki ijodi namunalariidagi yarim afsonaviy, romantik qahramonlarni eslatuvchi shartli personajlar sarguzashtlariga asoslanadi. Shunga ko'ra syujetda ma'lum shartlilik, bo'rttirish, og'zaki ijod elementlari, rivoyatomuz voqealar uchraydi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Mirkarim Osimning "Shiroq" va "To'maris" qissalari, muallifning shaxsiy arxividagi adib ijodiga doir manbalar, asosan, 1998 yil mart oyida "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida nashr etilgan professor Akram Kattabekov bilan bo'lgan suhbat, N. Rahimjonov, Q. Ko'baevlarning "Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi" nomli monografiyasi olindi [1], [2]. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Xalq og'zaki ijodidagi To'maris va Shiroq afsonalarining asli bizga yetib kelmagan. Ularning mazmuni grek tarixchilaridan Gerodotning «Tarix» va Polienning «Harbiy hiylalar» kitobida, shuningdek, «Avesto»da hikoya qilib qoldirilgan [3].

To'maris afsonasida Massaget qabilalarining, Shiroq afsonasida esa Sak qabilalarining bosqinchi yovlarga qarshi kurashi aniq, yorqin ko'rsatib berilgan. Bu qabilalarning tadbirkorligiga, jasur va mardligiga alohida e'tibor qaratilgan. Mana shuning o'ziyoq, har ikkala afsonaning ham Turonda yashovchi donishmand xalqimiz tomonidan yaratilganini isbotlab turibdi [4].

Grek adabiyotida ta'kidlanishicha, ayniqsa, Esxil, Gerodot, Polien ijodida qayd qilib o'tilishicha, bu afsonalarda tasvirlangan davr, ularning tarixiy ildizi eramizdan ilgarigi VI -V asrlarga to'g'ri keladi. Shundan ko'rinadiki, bu asrlarda «To'maris» va «Shiroq» kabi og'zaki ijod namunalari ega bo'lgan xalqning keyinchalik, Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga bostirib kelgan davrida rivojlangan o'ziga xos ko'rkam adabiyoti bo'lgan edi, deyishga asos beradi [4].

Mirkarim Osim shu materiallar asosida «Shiroq» va «To'maris» qissalarini yaratdi. Har ikkala asarda ham ajdodlarimizning vatanparvarligi, yovlarga qarshi kurashda ko'rsatgan qahramonligi, jangu jadal sahifalari aks ettirilgan [1].

«To'maris» qissasi syujetini qadimgi Turonda yashagan Sak va Massaget qabilalarining hukmdorlaridan biri To'marisning bosqinchi Eron shohi Kayxusravga qarshi olib borgan qahramonlik kurashi tashkil etadi. Yozuvchi tarixiy faktlarga jon baxsh etib, ezgu tilakli xalqning matonati, psixologiyasini, qahramonligi tabiatini badiiy vositalar yordamida tasavvur qilishimizga imkon yaratadi. Muallif asar qahramoni To'marisni bir so'zli, mard va nihoyatda shiddatkor sarkarda sifatida tasvirlaydi. Shaxsiy baxti va huzur-halovatidan ko'ra o'z xalqining baxt-saodatini, tinchligi va osoyishtaligi uchun jonfidolikli afzal ko'radi. Eron shohi Kayxusrav jo'natgan elchining: «Men yolg'iz elchi emas, sovchi ham bo'lib keldim. Shahanshohi olam senga g'oyibona oshiq bo'lganlar», degan gapiga, «Shahanshoh menga emas, mening yurtimga, boyligimga oshiq bo'lgandir», deydi To'maris zaharxanda qilib! «Men emas, shu serbaraka yurtim unga kerak bo'lib qolgan. Siz, elchi janoblari, o'z tojdoringizga borib ayting: Men uning taklifini qat'iy rad etaman. Men unga qalliq bo'lishni, o'z elimni unga qul qilib topshirishni istamayman» (Миркарим Осим. Широқ. Қисса. Тошкент. 1995, 7-бет (кейинги парчалар саҳифаси қавсда кўрсатилади), deb javob beradi. To'maris bu gapi bilan Vatanning daxlsizligini, xalqining erki va mustaqilligini saqlash bosh a'moli ekanligini uqtiradi.

Bunday yovqur javobni kutmagan Kayxusrav fig'onidan tutun chiqib ketadi. Shoh sha'niga nomunosib nomardlik yo'lini tanlaydi. U hiyla ishlatib, To'maris lashkarlarini qo'lga oladi. Ular orasida To'marisning o'g'li Sparangiz (ba'zi manbalarda Sparganiz) ham bor edi. O'zining hiyla bilan qo'lga tushganini sezgan Sparangiz kishanni echishni so'raydi. Grek tarixchisi Gerodot «Tarix» kitobida yozishiga ko'ra, Sparangiz qo'li echilgan zahoti o'zini o'ldiradi. Mirkarim Osim mazkur tarixiy fakti badiiylashtiradi. Qissaga quyidagi taxlitda singdirib yuboradi: «Qo'limni echib qo'yinglar, — deb iltimos qildi u. Kayxusrav bir mulozimiga ishora qilgan edi, u yugurib kelib yigitning qo'lini echdi-da, o'z joyiga borib turdi. SHu on Sparangiz qo'ynidan kichkinagina yaltiroq pichoq olib, o'zining ko'ksiga sanchdi-yu, mukka tushib jon taslim qildi. «Mard yigit ekan, — dedi Kayxusrav bir ozdan keyin. — O'limni nomusdan afzal ko'rди» [1] (24 - bet).

Sparangiz o'limidan- xabar topgan To'maris va barcha massagetlar yuragini g'azab, nafrat alangasi qoplaydi. To'maris yurt boshiga tushgan bu kulfatlarni daf etish uchun jangga kirar ekan, lashkarlariga murojaat qiladi: «Opa - singillar, aka - ukalar, qaerga ketayotganingizni hammangiz yaxshi bilasiz. SHu ketganimizcha, yo hammamiz bitta qolgunimizcha qirilib, o'z qonimiz bilan sha'nimizga tushgan dog'ni yuvib tashlaymiz, yoki dushmani qirib yuborib, g'alaba bilan qaytamiz. Ishonaman, oramizda Eron shohi oldida tiz cho'kadigan nomard yo'q. Biz albatta engamiz! Shafqatsizlikni bizlardan ko'rsin Eron shohi» [1] (16 -bet).

To'maris qo'shinlari ayovsiz jangda g'alaba qozonadi. Katta yo'qotishlar, qurbonlar evaziga o'z yurtini Eron lashkarlari bosqinidan saqlab qoladi. Muallif tarixiy voqealarga badiiylilik baxsh etar ekan, ularga muhim ijtimoiy ahamiyatli ma'nolar yuklaydi. G'alaba misolida o'quvchi ongini, ko'nglini tarbiyalashga alohida urg'u beradi. Kitobxon qalbida zulmga, yovuzlikka, bosqinchilikka qarshi nafrat, vatanparvarlik, ozodlik va adolatga muhabbat tuyg'ularini alangalatadi.

Qissadagi yirik tarixiy shaxslardan yana biri ahmoniyalar davlatining asoschisi Kayxusrav obrazidir.

Kvint Kursiy Rufning «Aleksandr Makedonskiy tarixi» kitobida Kir real tarixiy shaxs bo'lib, eramizdan ilgarigi 559-529 yillarda yashab o'tganligi haqida gap boradi. U Yaksart, hozirgi Sirdaryo yoqasidagi G'aza shahrini egallab oladi.

Hatto Kir bu daryo yaqinida shahar qurganligi ham ta'kidlanadi. Ruf asarida tasvirlangan afsonaviy Kir bilan bog'liq voqealar o'quvchini hayajonga soladi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, Kvint Kursiy Ruf asari bundan qariyb 20 asr ilgari yaratilgan, undagi voqealar 23 asr avval bo'lib o'tgan esa-da, bugungi kitobxonni ham ijodkorlarni ham hamisha hayajonga soladi. Chunki, o'sha tarixiy hodisa, kurash, haqiqat go'zal va jozibalidir. U ongimizga nur, ko'nglimizga harorat - fikr baxsh etadi [4], [5].

Asarni o'qir ekanmiz, bugungi kun sarhadlarida turib o'sha olis tariximizning uzoq sahifalariga nazar tashlaymiz. Ulardan bugungi kunimiz uchun ma'naviy - intellektual quvvat, madad olamiz. Qirg'inbarot urushlar, son -sanoqsiz odamlarning qul qilib haydab ketilishi, ayollar dod-faryodi, norasida bolalarning itlar oldiga tiriklayin tashlangani, qutirgan itlarning ojiz, himoyasiz bolalarni zanjirband ota-onalari ko'zi o'ngida g'ajishi, burda-burda tilkalashi naqadar achinarli va qayg'uli. Mana shu xil tarixiy faktlardan tegishli xulosa chiqargan yozuvchi Kayxusravni asarda tajovuzkor, qonxo'r va ayni paytda, nomard shaxs sifatida tasvirlaydi: «Eron shohi ko'pni ko'rgan kekxa jangchining makr - hiyladan iborat bo'lgan rejasini zavq bilan tinglab o'tirdi. Soddadil massagetlar daryodan o'tishimizga monelik qilmay, mardlik ko'rsatdi-yu, bizlar hiyla ishlatib nomardlik qilamizmi?», degan fikr ko'nglining ko'chasiga ham kelmadi. Iroq va Misrni, O'rta Osiyoning janubiy qismini qurol va oltin, makr-hiyla bilan bosib olib, buyuk Eron davlatini barpo etgan bu shuhratparast shoh, maqsadiga erishish yo'lida har qanaqa nomardlikdan tap tortmasdi» [1] (11-bet).

Asardagi Zarina obrazi badiiy to'qima mahsuli. U bosh qahramon To'maris qiyofasini, jasoratining mohiyati va tabiatini ayonlashtiradi. Xususan, xarakter mantig'ini ta'minlashga, badiiy dalillashga yordam beradi.

Qissa ajdodlarimizning yurtimizga ko'z tikkan yovlarga qarshi qahramonona kurashlarini aks ettiruvchi yorqin asar sifatida, ayniqsa, bugungi milliy mustaqillik sharoitida katta tarbiyaviy axamiyatga ega.

Yurtimiz dushmanlariga, bosqinchilarga qarshi kurash, o'tmishda kechgan jang - jadallar «SHiroq» tarixiy qissasining ham qahramonlik yo'nalishini, mazmun-mohiyatini belgilab bergan. Qissada o'z xalqini, kindik qoni to'kilgan tuproqni jonidan ortiq sevgan cho'pon Shiroq obrazi etakchi o'rin tutadi. U o'z hayoti evaziga xalqining erkini, ona zamin ozodligini ta'minlaydi. Muallif asarda buni qahramon nutqi orqali jonli, ishonarli lavhalarda tasvirlab beradi: «Agar meni, bola-chaqam va nevaralarimni unutmasang, o'z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga qelgan baloni daf etardim. Dushmani daf qilmoq uchun bir hiyla o'ylab topdim, umrim oxirlab qoldi, axiri bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o'limning shirin sharbatini ichmoqqa qaror qildim» [1] (24-bet).

Shiroq fidoyi ajdodlarimizning xalqsevarlik, qahramonlik, vatanparvarlik tuyg'ularini o'zida mujassam etgan obrazdir. Yozuvchi Shiroq jasoratini tasvirlar ekan, asrlar osha xira tortgan tarixiy fakt va ma'lumotlarga jon ato etadi. Natijada asrlar to'zoni orasidan voqea - hodisalar, real shaxslar o'z dunyosi, muhabbati va nafrati ila ko'z o'ngimizda butun borlig'i bilan namoyon bo'la boshlaydi. Qissa yakunida Shiroq fojeali o'lim topadi. Biroq u mard, tanti tabiati bilan kitobxon qalbidan joy oladi. Yurt va el uchun yovlarga qarshi kurashi bilan Shiroq ko'z o'ngimizda vatanparvarga aylanadi: « — Men engdim, Doro qo'shinlarini bir o'zim engdim! — dedi u (Shiroq) qichqirib. — Sizlarni aldab sahroning qoq o'rtasiga olib keldim, — qo'li bilan kun chiqish va kun botish tomonni ko'rsatdi. — Bu yog'i ham etti kunlik yo'l, u yog'i ham. Istagan tomoningizga boravering. Mening go'rim shu erda, — deb oyog'i ostini ko'rsatdi» [1] (25-bet).

Xulosa. «To'maris», «Shiroq» qissalarida yozuvchining tarixiy materialni taqdim etish uslubi o'zgacha. Xususan, bu xil rivoyat-qissalarda ko'tarinkilik va qahramonlik syujetini yoritishda ko'proq liro-romantik uslub mos keladi. Adib To'maris va Shiroq obrazi orqali vatanparvarlik ham ijtimoiy adolat singari, haqiqat kabi go'zaldir, degan g'oyani ulug'laydi. Shunday, shaxs erki, millat hurriyati hamisha bashariy qadriyatlarining betimsol namunasi bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirkarim Osim. Shiroq. Qissa. Toshkent. 1995y. – 300 b.
2. Rahimjonov N., Ko'bayev Q. “Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi”. Adolat nashriyoti. Toshkent. 2005 y. – 170 b.
3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – T., 2005. – 282 b.
4. Boltaboyev H. Adabiyot entsiklopediyasi. – T., Mumtoz so'z. 2015. – 476 b.
5. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – T., G'afur G'ulom nomidagi NMIU. 2016. - 127 b.

Muallif:

Kubayev Kabil Umarovich - Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti.

УДК 82-94

THE ACTIVITIES AND WORK OF THE KAZAKH EDUCATOR MAGZHAN ZHUMABAEV

ҚОЗОҚ МАЪРИФАТПАРВАРИ МАГЖАН ЖУМАБАЕВНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА ИЖОДИ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ТВОРЧЕСТВО КАЗАХСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЯ МАГЖАН ЖУМАБАЕВА

Мадалиев Ярмухаммат Худайбергенович

М. Ауезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университети, Қазақстан, 160012, город Шымкент, проспект Тауке хана, 5.

E-mail: madaliev_61@mail.ru

Abstract. This article contains information about the life and creative activity of the Kazakh enlightener Magzhan Jumabaev. Also, the place of Magzhan Jumabaev's work in the national education system and the spiritual and moral

views of the writer were discussed. Today, the name of the great representative of Kazakh poetry, the fiery poet Magzhan Jumabaev, has become a legend among the people and has an indelible place in hearts.

Key words: poet, freedom, literature, madrasah, enlightener, national education, spiritual and moral views.

Аннотация. Мазкур мақолада қозоқ маърифатпарвари Магжан Жумабаевнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Магжан Жумабаев ижодининг миллий таълим тизимидаги ўрни, адибнинг маънавий-ахлоқий қарашлари хусусида мулоҳаза билдирилган. Бугунги кунда қозоқ шеърятининг буюк намояндаси, оташнафас шоир Магжан Жумабаевнинг номи халқ орасида афсонага айланиб, қалблардан ўчмас жой олган.

Калит сўзлар: шоир, озодлик, адабиёт, мадраса, маърифатпарвар, миллий таълим, маънавий-ахлоқий қарашлар.

Аннотация: В данной статье содержится информация о жизни и творческой деятельности казахского просветителя Магжана Джумабаева. Также обсуждались место творчества Магжана Джумабаева в системе национального образования и духовно-нравственные взгляды писателя. Сегодня имя великого представителя казахской поэзии, пламенного поэта Магжана Жумабаева стало легендой в народе и занимает неизгладимое место в сердцах.

Ключевые слова: поэт, свобода, литература, медресе, просветитель, национальное образование, духовно-нравственные воззрения.

Кириш. Дунёда келиб чиқиши яқин, томири бир, бир-бирига дилдан суянган, асрлар синовидан биргалишиб ҳамнафас бўлиб ўтган қавмлар кўп. Лекин ўзбек ва қозоқ халқларичалик кўшнисига бегараз муҳаббат кўйиб, бир-бирини оға-ини деб ардоқлаган халқ камдан-камдир. Ўзбеклар ва қозоқлар туркий тиллар оиласига мансуб тили бир, дили бир, дини бир элдир. Улар олис асрлардан бери мана шу кўхна, табаррук Туркистон тупроғида ёнма-ён дўст бўлиб, куда – кудаёғай бўлиб яшаб келмоқда.

Қозоқ шеърятининг буюк намояндаси, оташнафас шоир Магжан Жумабойнинг номи халқ орасида афсонага айланиб, қалблардан ўчмас жой олган. Магжан Жумабой айтганидек:

Туркистон - икки дунё эшиги бу,
Туркистон - ҳар бир туркнинг бешиги бу.
Туркистон - тангри берган муқаддас жой,
Туркистон - ҳар бир туркка сочар ёғду.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқот объект сифатида Магжан Жумабойнинг барча шеърӣ тўпламлари ҳамда С.Абдурахмановнинг «XX ғасыр жырлайды қазақ поэзиясының антологиясы» Алматы, 2007, манба сифатида олинди [1]. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тарихий-қиёсий, контекстуал, комплекс ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Магжан Жумабаев Бекенўғли 1893 йили 25 майда Сассиқ қўл тарафида Магжан қишлоғида дунёга келган. Алаш партиясининг иштирокчиси, оқин, қозоқ адабиётининг ёруғ юлдузларидан биридир. Магжаннинг отаси Бекен савдо билан шуғулланган бой қишлардан бири эди. Онасининг исми – Гулсим. Магжан 14 ёшидан бошлаб шеър ёза бошлаган. Магжан қишлоқ мулласидан илм олиб 1905-1910 йиллари Қизилжардаги № 1 масжид ёнида билимли татар - зиёлиси мусулмон халқларининг озодлиги йўлида курашган М.Бегишевнинг очган мадрасасида таҳсил олган [2].

Мадрасада шарқ халқларининг тарихидан билим олган қозоқ ва татар адабиётларини ва Фирдавсий, Саъдий, Хўжа Хофиз, Умар Хайём, Низомий, Навоий сингари шарқ алломаларининг дostonларини ўқиб ўрганган. 1909 йили чиққан Абай шеърларини ўқиб атоқли оқин сўзи олтин ҳаким Абайга деган шеърлар ёзган.

1910-1913 йиллари Уфа шаҳаридаги Ғалия мадрасасида билим олди. У ерда татар ёзувчиси Ғ.Ибрагимовдан дарс олиб, атоқли ёзувчи С. Жантўраин билан яхши алоқада бўлади. Бўлажак ёзувчи Б.Майлин билан танишган. Ибрагимовнинг ёрдами билан 1912 йили Қозон шаҳарида Каримовлар чиқарган Чўлпон сингари шеърлар босилиб чиқган.

1913-1916 йиллари Омби ўқитувчилари семинариясида ўқиди. Бирлик гуруҳида қатнашиб, “Балапан” журналин чиқарган. Бўкейханов, Байтурсун ўғли, Дулатўғли каби алаш иштирокчилари билан алоқада бўлиб Қозоқ газетасига ўз шеърларини ёзган. 1917 йили Ақмўла вилоятидаги қозоқ миллий кенгашга раҳбар бўлди. Москва шаҳрида ўтган мусулмон съездида қатнашган. Алаш партиясининг Ақмўла вилоятдан комитетига аъзо бўлди. Уч юз партиясининг ёлғон айблаши билан бир ойда қамоқга олинди [3].

1918-1919 йиллари Петропавл уездлик замество бошқармасида хизмат кўрсатди.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 1 ***

1919-1923 йиллари Ақмўла губерниялик газеталарида Чўлпон, Сана журналларида, Акжўл газетасида хизмат кўрсатиб, халқ маърифатпарвар хизматларига мукамал қатнашган.

1924 йили Москва шаҳарида шарқ меҳнатчиларининг Шўро университетида қозоқ ёшларининг мажлиси ўтиб, улар Магжаннинг 1922-1923 йили Тошкентда бослиб чиққан газетаси тўғрисида фикр билдирди. Унда оқин таржималари ногўғри бўлишини айтган.

Оқин 1927-1929 йили Бурабайда, кейин эса Қизилжарда ўқитувчилик хизматини бажарган. Магжан Жумабой ижодиёти - тутқун қалб фарёдларининг озодлик нашидасини қўмсаб оқ урган дил дардларининг ифодасидир [4].

Хулоса

Шоир бутун умри бўйи мустамлака кишиналарни парчалаб ташлашга даъват қилувчи шеърлар ёзди, озод ва эркин ҳаётни эҳтирос билан ёниб қуйлади. Магжаннинг оловли шеърлари узоқ йиллар мобайнида халқдан яшириб келинган эди. Фақат мустақиллик туфайлигина бу исёнкор шеърлар яна ўз халқининг маънавий хазинасига айланди. 1937 йили мартда Магжан Бекенўғли Алмати вилоятига боради. 1938 йили эса қамоқга тушиб отиш жазосига ҳукм қилинади.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Абдурахманов С. XX ғасыр жырлайды қазақ поэзиясының антологиясы. Алматы, 2007. - 504 б.
2. Далда даналары, Алматы, 2001. - 640 б.
3. Тарихи тұлғалар танымдық көшпелі басылым, Алматы, 2005. - 244 б.
4. Жүз тұңғыш жинақ Іші кітап. Алматы, Жалын, 2005. - 352 б.

Муаллиф:

Мадалиев Ярмухаммат Худайбергенович - М. Ауезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университети, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

УДК: 811.512.133

COMPARATIVE SEMANTIC ANALYSIS OF THE WORDS “BLACK” AND “QORA” IN RUSSIAN AND UZBEK

ЎЗБЕК ВА РУС ТИЛЛАРИДАГИ “ҚОРА” ВА “ЧЁРНЫЙ” СЎЗЛАРИНИНГ ЧОҒИШТИРМА СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ «ЧЁРНЫЙ» И «КОРА» НА РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Собирова Башорат Баходировна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе

E-mail: sbashorat97@gmail.com

Abstract. The modern world is interested in learning about the phenomenon of color, since on the one hand there is an increased interest in color determination and its study as a subject, and on the other hand, the current issue in modern linguistics is the relationship between language and culture, language and ethnos, the etymology of words, the culture of communication, which are clearly reflected in the linguistic picture of the world. Concepts that denote color are one of the means of presenting culture. Words denoting color are observed in all languages. Representatives of different languages of languages see a certain color in the same way. But the associations, generalizations, analogies, metonymic and figurative expressions formed through this color can be different. And this is due to the specifics of the national thinking of each nation. This article presents a comparative analysis of the semantics of the words *kara* and *black* in the Uzbek and Russian languages, as well as an attempt to reveal similar and different aspects of the knowledge of the world by native speakers through this single word.

Keywords: study of the use of color, black color, concept, semantic structure, sememe, sema, intercultural communication, lacuna, context.

Аннотация. Ҳозирги замон тилшунослиги ранг феноменини ўрганишга қизиқади, чунки бир томондан рангни аниқлаш ва уни мавзу сифатида ўрганишга қизиқиш ортади, бошқа томондан, замонавий тилшуносликдаги ҳозирги масала тил ва маданият, тил ва этник, сўзларнинг этимологияси, мулоқот маданияти, бу дунёнинг лингвистик расмида аниқ акс эттирилган. Рангни ифодаловчи тушунчалар маданиятни тақдим этиш воситаларидан биридир. Ранг маъноли сўзлар барча тилларда кузатилади. Турли тил эгалари муайян рангни бир хил кўради. Лекин мазкур ранг орқали ҳосил бўлган ассоциациялар, умумлаштиришлар, ўхшатишлар, метонимик ва образли ифодалар турлича бўлиши мумкин. Бу эса ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий фикрлашидан келиб чиқади. Ушбу мақолада ўзбек ва рус тилларидаги *қора* ва *чёрный* сўзларининг маънавий кўламини қиёсий таҳлил

қилишга ва шу биргина сўз орқали тил эгаларининг дунёни билишдаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини очишга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: рангнинг лисоний ифодаланиши, қора ранг, концепт, семантик структура, семема, сема, маданиятлараро мулоқот, лакуна, контекст.

Аннотация. Современный мир заинтересован в познании феномена цвета, так как с одной стороны нарастает повышенный интерес на цветоопределение и его изучение как предмета, а с другой стороны актуальным вопросом в современной лингвистике являются взаимоотношения языка и культуры, языка и этноса, этимология слов, культура общения, которые находят яркое отражение в языковой картине мира. Концепты, обозначающие цвет, являются одним из средств презентации культуры. Слова, обозначающие цвет, наблюдаются во всех языках. Представители разных языков видят определенный цвет одинаково. Но ассоциации, обобщения, аналогии, метонимические и образные выражения, формируемые через этот цвет, могут быть разными. И это связано со спецификой национального мышления каждого народа. В данной статье проведен сравнительный анализ семантики слов кара и черни в узбекском и русском языках, а также предпринята попытка раскрыть сходные и разные аспекты познания мира носителями языка через это единое слово.

Ключевые слова: изучение использования цвета, чёрный цвет, концепт, семантическая структура, семема, сема, межкультурологическое общение, лакуна, контекст.

Қириш. Инсоннинг кўзи доимий равишда нур ва турли хилдаги рангларга интилиб, талпиниб яшайди. У ўзи яшаётган муҳитни ана шу ранглардан фойдаланиб ўзига мослаштиришга интилади. Бу худди кундалик ҳаётимизда қора булутлардан сўнг чиққан куёш нуруни кўрганда кайфиятни кўтарилишга бўлган интилишга ўхшайди. Шунинг учун ҳам рангларнинг инсон ҳаётига таъсири қадимдан олим ва рассомлар диққатини тортиб келган.

Марказий Осиёда бу борадаги илк фикрлар ўрта асрларга тўғри келади. Жумладан, Султон Али Машҳадийнинг 1514 йилда ёзилган “Ҳаттотлар ва мусаввирлар ҳақида рисола”сида айтилишича, ўша давр кўлэзма девонларни безатишда қўлланадиган безак нақшлар турли-туман бўлиб ҳар бир девон тузувчининг саҳифаларга ранг ва оро беришида ўзига хос услуби бўлган. Шунингдек, Алишер Навоий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Камолиддин Беҳзод, Фирдавсий, Бобур каби жаҳонга машҳур алломаларимиз рангларнинг турлари, инсон соғлиғига таъсири, маънолари ва бошқа хусусиятлари ҳақида жуда кўп илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Чунончи, Абу Райҳон Беруний ўзининг “Китоб ал Жавоҳир-маърифат ал Жавоҳир” (Минералогия) асарида рангларнинг 200 дан ортиқ номларини санаб ўтган ва бу рангларнинг келиб чиқиши тўғрисида ёзган.

Бугунги кунда эса ранг ва унинг инсон психологиясига таъсирини ўрганиш - эмпирик илм ҳисобланади. Рангни ўрганишнинг бош мақсади руҳият ва рангни ўзаро таъсири, келиб чиқиши, инсон ҳаётида у ёки бу вазиятларда, эмоционал ҳолатларда тутган ўрнини ёритиб беришдан иборатдир.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ранг барча жонворларга ҳаттоки, энг кичик организмларга таъсир қилади. Ҳайвон ва ҳашоратлар ҳам рангларни ажратиб, уларга маълум бир таъсирлар кўрсатар экан. Масалан, пашшада олиб борилган тажрибада аниқланишича, улар кўк рангни ёқтиришмас экан. Бир хонани барча жиҳозларини, деразаларини кўк рангга бўяб, фақатгина бир кичкина деразани бўямай қолдирилибди. Айни пайтда барча пашшалар фақат оқ бўялмаган деразага қўнишибди. Чивинлар эса аксинча, энг хуш кўрган ранги кўк экан. Улар кўпинча кўк кийимдаги инсонларга ҳужум қилишлиги тажрибада исботланган.

Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тарихий-қиёсий, контекстуал, комплекс ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Психолог Люшер ҳам рангларни узоқ вақт давомида ўрганиб, уларнинг инсон руҳиятига қатта таъсири борлигини тасдиқлаган. Унинг фикрига кўра қизил – асаб тизимига кучли таъсир кўрсатади, ижодкорликка ундайдиган фаол ранг; яшил – руҳиятни тинчлантирадиган ранг; ҳаворанг, зангори – ранглар ҳам руҳиятни тинчлантириш билан биргаликда тана ҳароратини пасайтириш, қон босимини меъёрга келтириб, оғриқни сусайтириш хусусиятларига эга. Сиёҳ ранг ва бинафша ранг – илоҳий ҳиссиётлар ва ҳаёлпарастликка мойиллик уйғотади, улар асосан диндорлар ёки эртаксевар болаларнинг севимли ранги ҳисобланади. Жигар ранг – асабий ҳолатдаги инсонлар танлайдиган ранг; қора ранг – танқид ва оқ ранг – софлик, мукамаллик ранги.

Немис шоири ва санъатшунос олими И.В.Гёте ҳам рангларнинг киши организмга кўрсатадиган таъсири билан қизиққан. У “Ранглар ҳақида таълимот” номли асарида илиқ ранглар кишида кайфи чоғлик, совуқ ранглар эса маъюслик туйғусини уйғотиши ҳақида ёзган. Узоқ вақт давомида рангли шишаларга тикилса, улар инсонда турли кайфиятни қақчиришини ўз тажрибаларида исботлайди. Ҳар бир рангнинг ўзига яраша алоҳида белгиси, хусусияти мавжуд деб таъкидлаган. Унинг фикрича, хушқайфият уйғотувчи ранглар бу сариқ ва қизил. Бу ранглар инсонни шодлантирувчи, фаоллаштирувчи ҳисобланади. Салбий рангларга эса, тўқ кўк, қора рангларни мисол қилишимиз мумкин. Ушбу ранглар инсонни тушқунликка тушурувчи, ёмон хотираларни уйғотувчи хусусиятга эга. Яшил эса нейтрал ранг деб таъкидлаган.

Юқоридаги фикрлардан шуни англаш мумкинки, ранглар ҳақиқатдан ҳам ҳар бир инсон ҳаётининг объектив бир бўлагигина эмас, балки руҳияти, кайфияти ва ҳаттоки соғлиғига ҳам ўз таъсирини кўрсата оладиган омил эканлигини англаймиз. Шундай экан, ранглар ва уларнинг хусусиятлари масаласига жиддий қараш, ҳар томонлама тадқиқ этиш зарур. Чунки, ранглар ҳақида маълумотга эга бўлиш ва ундан унумли фойдаланиш ҳар қандай жамиятнинг кундалик ҳаётини ижобий томонга ўзгартиришга ёрдам бериши мумкин.

Ўзбек тилидаги қора сўзи ўзбек халқининг энг қадимий сўзларидан саналади. Ушбу сўз энг қадимги ёдгорликларда учрайди: *Ancha bilirlär ädgü ol! Qara öpgük yuljarumasqan tidi ödmän körmän ürkitiştir. Ancha bilir [3].*

“Девону луғотит турк” асарида ҳам “қора” сўзи ранг ифодаловчи сўз сифатида кўп қўлланади:

Qara tüünüg kechürsädim

Agir üni uchürsdim,

Jetikanig qachürsadim,

Saqish ichrä küniüm tug‘di [2]

Мазмуни: Қоронғи кечанинг ўтишини истадим. Оғир уйқуни қочиришни истадим, бир неча марта Етти қароқчи юлдузининг айланишини санадим. Санамокда эдим, кундуз қуёши порлаб чиқди.

Қора туркий сўз бўлиб, у нафақат рангни, балки “кучли” деган маънони ҳам англатган. Масалан, Қорахонийлар давлатининг олий ҳоқими “қора хоқон” ёки “қорахон” деган унвонга эга эди ва сулоласининг номи ҳам шундан келиб чиққан. Кичик Осиёдаги салжуқийларнинг ҳоқимларидан бири тарихда Қораарслон деб аталган. Демак, “қора” компоненти куч-қудрат маъносига ҳам қўлланган. Айни пайтда қора сўзининг бу каби маъноси мавжуд эмас.

Ўзбек ва рус тилидаги қора ва чёрный сўзлари белги ва предметга оид маъноларни ифодалайди. Қора ва чёрный сўзларининг семантик структураси таҳлилида уч хил ҳолатни кўриш мумкин: икки тилда ҳам мавжуд бўлган бир хил маънолар; фақат ўзбек тилида мавжуд бўлиб рус тилида бўлмаган маънолар; фақат рус тилида мавжуд бўлиб, ўзбек тилида бўлмаган маънолар.

1. Белгининг ифодаланиши.

1. Қўмир ранги. Ҳар икки тилда қора ва чёрный сўзлари ҳам бош маъносига қўмир тусидаги рангни ифодалайди: қора қозон, қора кўз, қора сиёх. *Оқ ит, қора ит – бари бир ит.* (мақол). Черный дым. Черная краска. *Черные ленты. Большой, черный, как головня, ворон тяжело ходил по снегу. [4].* Мазкур маъно ҳар икки тилда ҳам айнандир.

2. Қора тусига мойил тўқ ранг. Ўзбек тилида ҳам рус тилида ҳам қора ва чёрный сўзлари “қора тусига мойил тўқ рангли, қорамтир” маъносини ифодалайди: қора нон, қора гилос, қора танлилар, чёрный хлеб, чёрная кожа. *Лаганлар бўшаёзганда, эшикдан серсават бир қора одам кириб келди. Михайлевич ел, как акула, раздирая руками мясо и с треском перерывая кости своими крепкими черными зубами [4].*

3. Нурсиз, қоронғи. Ўзбек ва рус тилларида қора ва чёрный сўзларининг “нурсиз, қоронғи” маъноси ҳам бор бўлиб, у *қоронғи тун, қоронғи ўрмон, чёрная ночь* каби контекстларда реаллашади. *Кечанинг тим қорангисига юлдузлар ёрқин ёнади. [5]. На дворе стояла совершенно черная, непроницаемая ночь. [6].* (Куприн, Поединок).

4. Ўқимаган, саводсиз, авом. Ушбу маъно ҳар икки тилда ҳам бирдек қора ва чёрный лексемалари орқали ифодаланади. Бу маъно кўпроқ халққа нисбатан ишлатилади. *Оғайни, мен қора одамман. Заргар Ёдгорбек бошимни айлантирган экан. [2]. Был встречен не только черным народом, но духовенством и купечеством. [4].* Рус тилидаги мазкур маъно эскирган маъно сифатида талқин қилинади.

5. Ишлов берилмаган. Мазкур маъно ҳам ҳар икки тилда қора ва чёрный лексемаларининг семантик структурасида учрайди. Ўзбек тилида ушбу маъно оқланмаган деворга нисбатан (қора шувоқ, қора ҳужра) ва хомаки нухсага нисбатан ҳам қўлланади (қорага ёзиб, оққа кўчираман). *Қора уй, Долоннинг ўнг тарафидаги кичик қора ҳужрада Полвоннинг ота-онаси ва боболари умр кечирган. [5].*

Оғир, машаққатли (ишга нисбатан). Қора лексемаси ҳар икки тилда ҳам ишга нисбатан “маҳсус малака, ҳунар талаб қилмайдиган оғир, машаққатли” маъносини ифодалайди: қора иш, қора меҳнат, чёрная работа, қора ишчи. *Ўқув ҳақи жамғариш учун ҳар қандай оғир меҳнатдан ҳазар қилмадим. [3]. Бабушка разжаловала ее --- в дворовые девки, потом обрекла на черную работу, мыть посуду, белье, полы. [6].*

6. Машаққатли азоб-укубатли, оғир. Қора тер, қора кунлар, чёрные дни. *Низомжон... қора терга ботиб, бугдой ўрди. [4]. Полная неудача во всем, нагоняя черную тоску на его душу, заставляет думать перед гробом жены: и из-за чего это я бился целый век? [3].*

Бу маъно ҳар икки тилда мавжуд бўлса ҳам, рус тилида вақтга нисбатан қўллаш кўп кузатилади. Масалан, ушбу тилда ўзбек тилидаги каби қора кунлар деб қўллаш билан бирга, *қора ой, қора йил* сифатида қўллаш мавжуд. — *Черный год придет, чем станем платить? Черные месяцы Женькиной жизни, когда он вдруг прослыл лодырем и выпивохой, понемножку забывались. [3].*

7. Салбий белги, салбий белгига эгалик, нохуш, кўнгилсиз, ёмон. Бу маъно ҳам таҳлил қилинаётган ҳар иккала тилда учрайди. *Қорарўйхат, қора хабар, чёрная списка. Чиндан ҳам мактубнинг мунда кўчирилган жумласи, ўйлаб қараганда ҳеч қандай қувончга йўл қўймаслик даражада қора маъноли эди. [2]. Повесть имеет направление чисто поэтическое, идеальное, не касающееся ни одной из так называемых черных сторон жизни. [5].*

8. Жуда ҳам ёмон, разил, кабиқ, ёвуз, жиноий. Бу маъно ҳам ўзбек ва рус тилларида мавжуд. Қора ният, чёрная зависть, чёрная измена. *Фуод афанди танфуруушлар гумаитаси бўлиб, қаро умрини қора ишлар билан ўтказган бир маҳлуқ эди. [2].*

— *Это — убийца, — говорят нам, и нам тотчас кажется спрятанный кинжал, зверское выражение, черные замыслы. [3].* Бу маъно фақат рус тилида мавжуд бўлиб, ўзбек тилида қора лексемасининг бунга муқобил маъноси мавжуд эмас. Бу маъно рус тилида ҳам сўзлашув нутқида учрайди. *Фрау Ротберх рассматривала черное белье, не вымытое после смерти Шонинга. [4].*

11. Жодугарлик, сеҳргарлик, ёвуз руҳлар билан боғлиқ белги. Бу маъно фақат рус тилида мавжуд. — *Ведь недаром тебя у нас колдуном люди прозвали. Ты же по книгам учился и всякую черную грамоту знаешь! [4].*

12. Хизмат ва маиший эҳтиёжлар учун мўлжалланган. Бу маъно фақат рус тилида мавжуд бўлиб, қора лексемасининг бу каби маъноси ўзбек тилида мавжуд эмас. Ушбу маънода “яширин” сема ҳам мавжуд бўлади. *Черный ход, черная лестница. Наташа сошла с черного крыльца на заросший двор, обстроенный бревенчатými службами. [5].*

13. Расмийёки қонуний бўлмаган. Қора бозор, чёрная биржа, чёрная касса. *Қора бозорда тиллонинг нархи туша бошлади.* Ўзбек тилидаги қора бозор каби контекстларда реаллашувчи “норасмий, ноқонуний” маъно рус тили таъсирида шаклланган.

Ўзбек ва рус тилларида қора ва чёрный кўп маъноли сўзлари англатган маънолар

№	Маънолари	Ўзбек тилида	Рус тилида	“Ранг” оркали шаклланган маънолар	“Салбийлик” оркали шаклланган маънолар	“Яширин” сема оркали шаклланган маънолар
1	Қора тусига мойил тўқ ранг	қора гилос	чёрная кожа	+		
2	Нурсиз, қоронғи	қоронғи ўрмон,	чёрная ночь	+		
3	Ўқимаган, саводсиз, авом	қора халқ	чёрный народ		+	
4	Ишлов берилмаган	қора шувоқ	чёрная гайка	+		
5	Оғир, машаққатли (ишга нисбатан)	қора меҳнат	чёрная работа		+	
6	Машаққатли азоб-укубатли, оғир	қора кунлар	чёрный год		+	
7	Салбий белгига эгалик, нохуш, кўнгилсиз, ёмон	қора хабар	чёрная сторона		+	
8	Жуда ҳам ёмон, разил, кабиқ, ёвуз, жиноий	қора ният	черная зависть		+	
9	Ифлосланган, кирланган		черное белье	+		
10	Жодугарлик, сеҳргарлик, ёвуз руҳлар билан боғлиқ белги		черная грамота			+
11	Хизмат ва маиший эҳтиёжлар учун мўлжалланган		чёрный ход			+
12	Шахматда оқка зид доналар ва шу доналар билан ўйновчи томон	қора фил	чёрная пешка	+		
13	Оқ бўлмаган, одми кийим ёки мато.	қора киймоқ		+		
14	Тунда, туманда ёки узоқдан ғира-шира кўринган шарпа, кўланка.	қораси кўринмоқ		+		
15	Мўлжалга олинадиган ёки олинган нарса, нишон, мўлжал.	қорага урмоқ		+		
16	Норасмий, ноқонуний	қора бозор	чёрный рынок			+

Юқоридагиларни таҳлили шуни кўрсатадики, рус тилидаги чёрный лексемаси 13 та белгини ифодаловчи маънога эга. Лексеманинг семантик структурасида бош маънодаги кўмирни ифодаловчи ва яна 12 та белги ифодаловчи ҳосила маънолар мавжуд. Ўзбек тилида эса қора лексемаси ёрдамида жами 11 та маъно белги ифодаланади. Улардан кўмир рангини билдирувчи бош маъно ва 10 таси ҳосила маънолардир. Рус тилида чёрный лексемасининг ўзбек тилида мавжуд бўлмаган “ифлосланган, кирланган”, “хизмат ва маиший эҳтиёжлар учун мўлжалланган”, “жодугарликка хос” каби маънолари мавжуд. Ушбу маънолар маданиятлараро мулоқотда лақуналарни ҳосил қилиши мумкин. Агар ўзбек тили эгаларига қуйидаги гап сўзма-сўз таржима қилинганда умуман ўзгача мазмун чиқиши мумкин: *Ну, представь же себе, я заходил к Татьяне Павловне ровнёшенько в половину четвёртого, минута в минуту, и она встретила меня в кухне: я ведь почти всегда к ней хожу через чёрный ход.*

Тасаввур қилинг, мен Татьяна Павловнанинг олдига соат уч яримларда, *дақиқама-дақиқа* кирдим, у мени охинонада учратди: мен деярли ҳар доим унинг ёнига *қора эшикдан* бораман. Аслида эса, бу ўринда *орқа эшик* ва *роппа-росса* бирликлари қўлланиши лозим.

II. *Қора* ва *чёрный* лексемаси билан предметнинг ифодаланиши.

1. Шахматда оққа зид қора доналар ва шу доналар билан ўйновчи томон. Бу маъно ҳар икки тилда ҳам бирдек мавжуд. Қора билан ўйнамоқ. Қоралар ютди. Чёрная ладья. Чёрныйкорол.

2. Мотам белгиси бўлган одми кийим ёки мато. Бу маъно фақат ўзбек тилида мавжуд. Қора киймоқ. Байроқларга қора тутмоқ. *Қора кийиб ҳали йиғлаб юргандир, Бизларни “ўлди” деб мотам қилгандир.* [2].

3. Тунда, туманда ёки узоқдан гира-шира кўринган шарпа, кўланка. Бу маъно ҳам фақат ўзбек тилида мавжуд бўлиб, рус тилида учрамайди. Узоқдан бир кишининг қораси кўринди. Машинанинг қораси кўринмай кетди. Қалъа устидагиларнинг қораси ғойиб бўлгунча, Анвар қараб турди. [3].

4. Мўлжалга олинадиган ёки олинган нарса, нишон, мўлжал. Бу маъно фақат ўзбек тилида мавжуд. Қорага олмоқ. *Қора олиб... Бир нарсани белги мўлжал қилиб, ўша белги мўлжал асосида. Улар эрталаб ўтган кўй сурувларнинг изини қора олиб... тепаликлар оша юришади.* [2].

5. Нотўғри, ёмон, ноҳақ иш. Бу маъно фақат ўзбек тилида мавжуд. Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи. [5].

6. Кишини уятга қодирадиган, шарманда қиладиган иш, нарса, хатти – ҳаракат, доғ. Бу маъно фақат ўзбек тилида мавжуд. *Яхшига қора юқмас, ёмонга эл боқмас (мақол).* Гулнор энди тап тортмади. Соф номусига отилган қорани бутунлай ювиб ташлашга жазм қилди. [3].

7. Номига, шанига доғтушган, айбли киши: айбдор, гуноҳкор. *Бу ишни бизнинг звенодагилардан биронтаси қилганлиги аниқ эди. Қарасам бутун звено қора бўладиган, мен бўйнимга ола қолдим.* [3]. Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, *чёрный* сўзида белгидан шаклланган предметни номлаш кучли эмас. Бу каби метонимик кўчимлар орқали рус тилида фақат қора рангга эга бўлган шахмат доналари номланмоқда. Ўзбек тилида эса *қора* лексемасининг 6 та метонимия асосида шаклланган маънолари предметга кўчган.

Этибор қилинса, қора ва *чёрный* лексемаларининг ҳар икки тилдаги маъно тараққиётида уч хил умумлаштириш кўзга ташланади. Биринчиси, ҳосила маънолар бош маъно ифодалаётган ранг орқали шаклланган бўлса, иккинчиси маъно тараққиёти “қора” лексемасининг “салбий” коннотатив маъноси орқали ривожланган. Учинчиси эса “яширин” семали маънолар бўлиб, у ҳам дастлаб ранг орқали шаклланган.

Хулоса. Ранг, ранг гармонияси ва ундан самарали фойдаланиш инсон фаолиятида бекиёс роль ўйнайверади. Чунки инсонга табиат инъом этган борлиқни идрок этишда кўриш, рангларнинг хилма-хил "симфония"си инсонларда энг гўзал туйғу, ҳислар уйғотади. Ранг муҳитини тўғри ташкил қилинганда, у киши ҳаётини асосий безовчиси сифатида қатнашади. Ўзбек ва рус лингвомаданиятини *қора* ва *чёрный* лексемалари орқали солиштирар эканмиз, бу икки халқнинг шу ранг орқали оламни идрок этишда фарқли ва ўхшаш томонлар борлигини, бирининг иккинчисига таъсири борлигини гувоҳи бўлдик. Бу эса эса оламни рангли кўришда умуминсоний ва миллий тафаккурнинг ўзига хослиги билан изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Капнина Г.И. Концепт “цвет” в языковой картине мира. — Москва, 2016. — № 1. — С. 20–23.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. — Тошкент, 1962. 3 томлик. 3-том. 162 б.
3. Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. — Тошкент: Akademnashr, 2014. — 288 б.
4. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. — Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. — 287 б.
5. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. –Тошкент: Mumtoz sўz, 2011. –Б. 80. – 320 б.
6. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. ин-т "Сов. энцикл."; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940. (4 т).
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдик. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. –102 б.
8. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1974. — 308 б.

References:

1. Kapnina G. I. The concept of "color" in the linguistic picture of the world. - Moscow, 2016. - No. 1. - p. 20-23.
2. Mamud Koshgariy. Devonu lug'atul turk. - Toshkent, 1962. 3 volume. 3-vol. 162 b.
3. Mamudov N., Odilov E. So'z m'ano tarakkiyotida ziddiyat. O'zbek tili enantiosemiotik so'zlaring izoxli lugati. - Toshkent: Akademnashr, 2014. - 288 b.
4. Mirtozhiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent: Mumtoz so'z, 2010 — - 287 b.
5. Sirozhiddinov Sh., Odilova G. Badiy tarjima asoslari. - Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. - B. 80 -- 320 b.
6. Explanatory dictionary of the Russian language / Ed. by D. N. Ushakov. - M.: State in-t " Sov. encikl."; OGIZ; State Publishing house in Foreign languages. and nat. words., 1935-1940. (4 tons).
7. O'zbek tilining izohli lugati. 5 jildlik. 5-cell - Toshkent: O'zbekiston milliy enciclopediasi, 2008. –592 b.
8. Kozhiev A. O'zbek tili synonymarining izohli lugati. - Toshkent: O'qituvchi, 1974. - 308 b.

Муаллиф:

Собирова Башорат Баходировна - Гулистон давлат университети, Рус тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси.

INFORMATION THREAT AS THE MAIN FORM OF MORAL THREATS

AXBOROT TAHDIDI – MA’NAVIVY TAHDIDLARNING ASOSIY SHAKLI SIFATIDA

ИНФОРМАЦИОННАЯ УГРОЗА КАК ОСНОВНАЯ ФОРМА МОРАЛЬНЫХ УГРОЗ

Suvanov Ilhom Abdixalilovich

Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti. 100022.Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Bobur ko’chasi, 9-uy

E-mail: i-suvanov2021@gmail.com

Abstract. In today's era of rapid globalization, the threats against spirituality serve to attack the roots of our national values, which are directly related to the religion of Islam, which is mixed with ancient universal ideas. This article provides analytical comments about information wars, which are already very common in the field of politics, economy and culture, and their definition, types, and methods and means of combating them.

Key words: globalization process, ideological threat, ideological tools, information society, information threat, computer crime, confidential information, information wars.

Annotatsiya. Bugungi globallashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan bir davrda ma’naviyatga qarshi qaratilgan xavf-xatarlar azaliy umuminsoniy g’oyalar bilan yo’g’rilgan islom dini bilan bevosita bog’liq milliy qadriyatlarimizning ildiziga ham bolta urishga xizmat qilmoqda. Mazkur maqolada globallashuv jarayonida yuzaga kelayotgan allaqachon siyosat, iqtisodiyot va madaniyat sohasida juda keng tarqalgan axborot urushlari, uning ta’rifi, turlari hamda unga qarshi turishi mumkin bo’lgan kurash usullar va vositalari haqida tahlil mulohazalar berilgan.

Kalit so’zlar: globallashuv jarayoni, mafkuraviy tahdid, mafkuraviy vositalar, axborot jamiyati, axborot tahdidi, kompyuter jinoyatchiligi, konfidensial ma’lumotlar, axborot urushlari.

Аннотация. В нынешнюю эпоху стремительной глобализации угрозы духовности служат для атаки на корни наших национальных ценностей, которые напрямую связаны с религией ислама, смешанной с древними универсальными идеями. В данной статье даны аналитические комментарии об информационных войнах, которые уже очень распространены в сфере политики, экономики и культуры, и их определении, видах, а также методах и средствах борьбы с ними.

Ключевые слова: процесс глобализации, идеологическая угроза, идеологические инструменты, информационное общество, информационная угроза, компьютерная преступность, конфиденциальная информация, информационные войны.

Kirish. Jahonda vujudga kelgan murakkab vaziyat tufayli hozirgi davrning mafkuraviy tahdidlari tuzilishi yanada kengayib ketdi. Zamonaviy mafkuraviy tahdid omili siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ma’naviy sohalarni ya’ni, insoniyat jamiyati hamda hayotining barcha sohalarini qamrab olgan. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: “Dunyo shiddat bilan o’zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga rahna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo’layotgan bugungi kunda ma’naviyat va ma’rifatga, aholi barcha qatlamlarining axloqiy tarbiyasiga e’tibor qaratish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda [1]” – deya bejiz ta’kidlamayapti.

Biz istaymizmi-yo’qmi, bugun dunyo taraqqiyoti shu darajaga yetdiki, endi mafkuraviy kurash, ma’naviy salohiyat yetakchi o’ringa chiqdi. Endi qurol-yarog’lar emas, mafkurasi, milliy g’oyasi kuchli bo’lgan yengib chiqadi. Mafkuraviy kurash bir jamiyat, mamlakat ichida ham, xalqaro va davlatlararo miqyosda ham davom etmoqda.

Jamiyatning tinchligiga va xafsizligiga rahna soladigan barcha xatti-harakatlar, ma’naviy, mafkuraviy tahdidlar, qo’poruvchiliklar, buzg’unchiliklar, ularning barchasi fasod ishlar sanaladi. Zero, Alloh taolo Baqara surasining 205-oyatida “Va burilib ketganda, yer yuzida fasod uchun hamda ekin va naslni halok qilish uchun harakat etadi. Va holbuki, Alloh fasodni xush ko’rmas[12]”, – deb marhamat qiladi. Hozirgi vaqtda mafkuraviy vositalar orqali o’z ta’sir doirasini kengaytirishga intilayotgan siyosiy kuchlar va harakatlar tobora keskinlashib bormoqda. Muayyan millat, jamiyat, davlatning tinchligi va barqarorligiga qarshi qaratilgan, siyosiy va konstitutsion tizimni zaiflashtirish va buzishga yo’naltirilgan, fuqaro va jamiyat xavfsizligiga tahdid soluvchi mafkuraviy tajovuzlar keskinlashmoqda.

Bunday tajovuzga qo’l urayotgan yovuz kuchlar o’z jirkanch maqsadlariga erishish uchun har qanday usullardan, odamlarning diniy, milliy hissiyotlari, hayotda mavjud bo’lgan ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklaridan, shuningdek, zamonaviy texnika, telekommunikatsiya vositalaridan ustalik bilan foydalanishga harakat qiladilar. Bugungi kunda ularning aholining ma’lum bir qatlamlari, ayniqsa, yoshlarning qalbi va ongini o’zlariga ma’qul bo’lgan g’oya bilan egallashlari ya’ni buzg’unchi g’oyalar, diniy ekstremizm, axloqsizlik g’oyalarini singdirish kabi g’arazli maqsadlari xalqqa ayon bo’lib bormoqda.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

O’zbekiston Respublikasining Birinchi prezidenti Islom Karimovning va O’zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning chiqishlarida va asarlarida ma’naviy tahdidlar, unga qarshi kurashish zaruriyati, bu boradagi

vazifalar va axborot xavfsizligida milliy xavfsizlik masalalari, yoshlar orasida axborot madaniyatini shakllantirish, axborot olish erkinligini ta'minlash, axborot xavfsizligini ta'minlash masalalari keng tahlil qilingan. Ushbu O'zbekiston mustaqilligiga havf solayotgan ma'naviy tahdidlar va axborot sohasida milliy xavfsizlik masalalari S.Otamurtovning "Globallashuv va milliy-ma'naviy xavfsizlik", Sh.Umarov va F.Mulaydinovlarning "Axborot xavfsizligi", M.Quronovning "Milliy tarbiya", M.Lafasovning "Diniy ekstremizm: tarixi va mohiyati", X.Jumaniyozov, M.Sobirovlarning "Globallashuv asoslari", I.Karimov va N.Turgunovlarning "Axborot xavfsizligi asoslari" asarlarida yoritib berilgan[10].

Olingan natijalar va ularning tahlili

"Tahdid" deganda inson hayotiy faoliyati, umuman, yashashni chigallashtiruvchi hamda aniq tarixiy davr davomida aniq maqsad uchun yo'naltirilgan ijtimoiy strukturani, to'g'rirog'i, davlatning siyosiy asosini zaiflashtiruvchi, qolaversa, yemirishga qaratilgan mahalliy, hududiy, mintaqaviy va nihoyat, umumsayyoraviy salbiy omillarning "kirib kelishi" tufayli yuz beruvchi makon va zamonda muayyan salbiy siyosiy ijtimoiy va tarixiy vaziyatni tushunish lozim[7].

"Tahdid" fenomeni, uning siyosiy jihatlari sayyoramizning turli mamlakatlarida ijod qilayotgan zamondosh tahlilchilar hamda siyosiy va jamoat arboblarning e'tiborini ham o'ziga tortib kelmoqda. Shu jumladan, Reyshauer, Nibur, Xantington, Kissinjer (AQSH), Toynbi (Angliya), Turen (Fransiya), Moiseyev (Rossiya), qolaversa "Rim klubi" va Paguosh tinchlik harakati kabi ilmiy-amaliy muassasalar rahbarlari va fidoilari faoliyatini misol tariqasida keltirish mumkin [7].

"Tahdid" tushunchasi to'la ma'noda siyosiy leksikonga I.Karimov tomonidan 1994-yil 22-sentabrda so'zlangan nutqida birinchi bor kiritildi. Shunday ekan, mamlakatimizda "Tahdid" va uni barataf qilishning ilmiy va amaliy asoslarini ochib berish, ularga chuqur tahlil berish bevosita Islom Karimov nomi bilan bog'langan.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida: "Ma'naviy tahdid deganda, avvalo, tili, dini, e'tiqodidan qat'i nazar, har qaysi odamning tom ma'nodagi erkin inson bo'lib yashashiga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy dunyosini izdan chiqarish maqsadini ko'zda tutadigan mafkuraviy, g'oyaviy va informatsion xurujlarni nazarda tutish lozim." [4] deb ta'rif beriladi.

Darhaqiqat, bugungi globallashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan bir davrda ma'naviyatga qarshi qaratilgan bunday mudhish xavf-xatarlar azaliy umuminsoniy g'oyalar bilan yo'g'rilgan islom dini bilan bevosita bog'liq milliy qadriyatlarimizning ildiziga ham bolta urishga xizmat qilmoqda. "Binobarin, ma'naviyatga qarshi qaratilgan har qanday tahdid o'z-o'zidan mamlakat xavfsizligini, uning milliy manfaatlarini, sog'lom avlod kelajagini ta'minlash yo'lidagi jiddiy xatarlardan biriga aylanishi va oxir oqibatda jamiyatni inqirozga olib kelishi mumkin" [8].

Tahdidlar turli-tuman: ichki va tashqi, katta va kichik, makon nuqtai nazaridan esa, uzoq va yaqin bo'lishi mumkin. Qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularga nisbatan bamaylixotirlikka yo'l qo'yish yoki ularni "saralash" bilan ovora bo'lib vaqtini boy berish hollari uchrab turadi. XXI asr voqealari shundan guvohlik berib turibdiki, tahdidlarni toifalashda ularni shartli ravishda iqtisodiy, sotsial, siyosiy, ekologik, demografik, mafkuraviy, harbiy, tabiiy-iqlimiy va ma'naviy tahdidlarga ajratib ko'rish va tahlil etish mumkin[2].

Mafkuraviy tahdid — ijtimoiy-siyosiy harakat, oqim yoki siyosiy kuch o'z manfaatini ifodalovchi mafkurasini qo'rqituv, zo'rlik yo'li bilan boshqalarga tiqishtirish. Mafkuraviy tahdid jamiyat, davlat yoki xalq, millat yoki elat taqdiriga xavf solib turgan, fojeali oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan mafkuraviy xavf-xatarlar majmuasi[5].

Ayni paytda mafkuraviy tahdid orqali ko'zlangan maqsadlarga erishishda ma'naviyat omilidan asosiy mexanizm sifatida foydalanilmoqda. Mazkur holat mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashning samaradorligini oshirish uchun ko'plab nazariy muammolarni hal qilishni ham nihoyatda dolzarb vazifa qilib qo'yimoqda.

Xususan, "mafkuraviy tahdid" tushunchasini hozirgi davr talablaridan kelib chiqib, ilmiy jihatdan yanada chuqurroq anglash zarurligi muhim bo'lib turibdi. Mafkuraviy tahdid o'z mohiyatidan kelib chiqib, eng avvalo, inson ongiga, tafakkuri va xulq-atvoriga xavf-xatar solmoqda. Inson ongi va qalbini vayronkor va buzg'unchi g'oyalar bilan izdan chiqarishga harakat qilish mafkuraviy tahdidning eng asosiy mazmun-mohiyatini belgilaydi. Mafkuraviy tahdid muayyan jamiyat a'zolarini yagona maqsad va muddaolardan chalg'itib, milliy mentalitetga mos kelmaydigan begona g'oyalar, fikrlar, maqsadlar va qarashlarni chetdan turib eksport qilish jarayonida o'zini yanada aniqroq namoyon qiladi.

Mafkuraviy tahdidning o'ta xavfli jihati shundan iboratki, u birinchi navbatda, jamiyatning ma'naviy sohasini barbod etishga yo'naltirilgan. Chunki aynan ma'naviy soha har qanday jamiyatning mavjudligini, yashovchanligini ta'minlaydigan asosiy o'zagi hisoblanadi.

Bugun mafkuraviy tahdidlarning turli xil usul va vositalari ishlab chiqilmoqda. Kishi hayoliga kelmaydigan oddiy gugurt qutisidan tortib, ustimizdagi kiyimlar, oziq-ovqat mahsulotlari, kinofilmlarning har birida muayyan tarzda katta yoki kichik bo'lsa-da, mafkuraviy tahdid mavjud.

Bugungi kunda axborot tahdidi madaniy-mafkuraviy tazyiqning eng xavfli qurollaridan biriga aylangan. Axborot tahdidi – ma'naviy tahdidlarning asosiy shakli. Axborot tahdidi - deganda yolg'on-uydirmalar to'qib chiqarish, ularni ommaviy axborot vositalari orqali tarqatish natijasida salbiy ijtimoiy fikrni shakllantirish tushuniladi. Hozirgi kunda turli siyosiy kuchlar axborot uydirmalari yordamida o'zlarining aniq ko'zlangan maqsadlariga intilmoqdalar. Shu sababli o'z kelajagini o'ylagan har bir inson, xalq ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan xabarlarini tekshirib, hayot bilan taqqoslab, shundan keyingina qabul qilishi zarur. Bugun «kim axborotga egalik qilsa, o'sha dunyoga egalik qiladi», degan qoida amal qilmoqda [11]. Bu qoidaning amaldagi isbotini biz bugungi kundagi jahonning ko'zga ko'ringan ommaviy axborot vositalari faoliyatida ko'rishimiz mumkin.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining taraqqiyoti sanoat shpionaji, kompyuter jinoyatchiligi, konfederal ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish, o'zgartirish, yo'qotish kabi salbiy hodisalar bilan birgalikda kuzatilmoqda. Shuning uchun axborotni muhofaza qilish har qanday mamlakatda muhim davlat vazifasi hisoblanadi.

Har qanday axborot, agar u bilan qonunga xilof ravishda muomalada bo'lish axborot mulkdori, egasi, axborotdan foydalanuvchi va boshqa shaxsga zarar yetkazishi mumkin bo'lsa, muhofaza etilmog'i kerak.

Axborotni muhofaza etish:

shaxs, jamiyat va davlatning axborot sohasidagi xavfsizligiga tahdidlarning oldini olish;

axborotning maxfiylikni ta'minlash, tarqalishi, o'g'irlanishi, yo'qotilishining oldini olish;

axborotning buzib talqin etilishi va soxtalashtirilishining oldini olish maqsadida amalga oshiriladi[3].

Axborot jamiyatining tahdidlari orasida juda o'zgacha o'rin axborot urushi bilan band bo'lib, ularning usullari va vositalari allaqachon nazariy-amaliy jihatlarida juda yaxshi rivojlangan. Axborot urushlari allaqachon siyosat, iqtisodiyot va madaniyat sohasida juda keng tarqalgan va samarali to'qnashuv usulidir. Kelajakda axborot jamiyatining vositalari va institutlari rivojlanishi bilan axborot urushlari mahalliy miqyosda ham, global miqyosda ham yanada keng tarqalib borishini taxmin qilish mumkin.

Axborot urushi odamlarning ongi va qalbi uchun kurashadi, kompyuter texnologiyalarining barcha kuchi bilan, bu faqat vosita. Va maqsad – maxsus tayyorlangan ma'lumotlarni tarqatish orqali ma'lum bir kuchga ega bo'lish uchun odamlar ongini boshqarish. Vaqt o'tishi bilan tinglovchilar bilan shaxsiy aloqa va muloqotning alohida ahamiyati haqida tushuncha paydo bo'ladi. Axborot to'qnashuvida bir-birini quvvatlovchi turli muloqot tizimlarining integratsiyalashuviga asoslangan yangi texnologiyalar paydo bo'lmoqda.

Axborot jamiyatida insonni kutayotgan va u bilan bugun yuzlasha boshlagan yangi muammolar, tahdid va xavf-xatarlar sifatida quyidagilarni aytib o'tishimiz mumkin: Axborot tengsizligi. Ong manipulyatsiyasi. Jamiyatni virtualizatsiya qilish. Kiber kasalliklar. Axborot jinoyati. Axborot ekstremizmi. Axborot terrorizmi. Ma'lumot uchun jang.

Zamonaviy jamiyatning faol axborot taraqqiyoti, uning har bir sohasi avariya holatida, turli kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali sodir bo'ladi. Axborotlar o'zaro ta'siri va to'qnashuvi sohasi siyosiy, ijtimoiy-madaniy, kognitiv jihatdan belgilab qo'yilgan. Axborot makonining ko'p o'lchamliligi, ko'p paradigmasi, raqobatdoshligi har qanday axborot oqimini axborot urushiga aylantirish potensialini o'z ichiga oladi. Axborot oqimida xavfli ijtimoiy-madaniy ta'sir algoritmlarini aniqlash hamda axborot urushlarini olib borish usullari va shakllariga aniqlik kiritish yo'llari hozirgi zamon axborot jamiyatining dolzarb vazifasidir[9].

Jamiyatning axborot borasidagi xavfsizligiga quyidagi yo'llar bilan erishiladi: demokratik fuqarolik jamiyati asoslari rivojlantirilishini, ommaviy axborot erkinligini ta'minlash; qonunga xilof ravishda ijtimoiy ongga axborot vositasida ruhiy ta'sir ko'rsatishga, uni chalg'itishga yo'l qo'ymaslik; jamiyatning ma'naviy, madaniy va tarixiy boyliklarini, mamlakatning ilmiy va ilmiy-texnikaviy salohiyatini asrash hamda rivojlantirish; milliy o'zlikni anglashni izdan chiqarishga, jamiyatni tarixiy va milliy an'analar hamda urf-odatlardan uzoqlashtirishga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni buzishga qaratilgan axborot ekspansiyasiga qarshi harakat tizimini barpo etish[3].

Xulosa. Bugungi globallashtirish jarayoni kimki axborotga egalik qilsa, o'sha dunyoga hukmronlik qiladi, degan fikr bejizga aytilmaganligini tasdiqladi. Darhaqiqat, hozir dunyoning bir qancha davlatlarida yadro quroli ishlab chiqarish bo'yicha harakatlar davom etayotgan bo'lsa, bir qator mamlakatlarda esa axborot xurujlarini uyushtirish ustida ish olib borilmoqda. Ayniqsa, ma'naviy tahdid va yoshlar ongini egallashga qaratilgan axborot xurujlari kun sayin avj olmoqda. Ba'zi bir g'arazli kuchlar tomonidan bu borada turli usul va uslublardan foydalanib kelinmoqda. Axborot xurujlarining yolg'on axborot tarqatish, ijtimoiy ongni manipulyatsiya qilish, milliy-ma'naviy qadriyatlarni yemirish, mentalitetga mutlaqo yot bo'lgan qadriyatlarni targ'ib etish, xalqning tarixiy xotirasini buzish va o'zgartirish, kiberterrorizm kabi turlari keng tarqalmoqda[6].

Axborot kurashi avj olgan XXI asrda yoshlarni mafkuraviy xurujlardan himoya etishda ma'naviy-marifiy targ'ibot ishlarining ta'sirchanligini oshirish, hayotimizda sodir bo'layotgan ijobiy o'zgarishlar haqidagi chuqur tahliliy ma'lumotlarni yosh avlodga yetkazish, ularning ijtimoiy faolligini kuchaytirish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, axborot jamiyati sanoat jamiyatiga qaraganda halokatli axborot ta'sirlariga sezilarli darajada ko'proq duchor bo'lishi ehtimoli bor. Va biz buni bartaraf etish uchun istiqbolda oldindan tayyorgarlik ko'rishimiz kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Ashurova G. Mafkuraviy tahdid: endi himoyalanimaymiz, balki qarshi kurashamiz. <https://soglom.uz/archives/>
3. Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining qonuni. <https://lex.uz/acts/-52268>
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: "Ma'naviyat", 2008. – 174 b.
5. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –Toshkent, 2000. – 180 b.
6. O'sarov O. Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish unda ommaviy axborot vositalarining o'rni muhim ahamiyat kasb etmog'i lozim.// Milliy tiklanish gazetasi, 26-iyun 2013-yil.
7. Paxrutdinov.SH.«Tahdid» tushunchasi: nazariya va amaliyot. T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1998. (<https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/10418-2021-04-16-04-29-20>).

8. Ramatov J.S., Raximova M.I., Hasanov M.N. Mafkuraviy tahdidlarni oldini olishda islomiy qadriyatlarining o‘rni. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 6 | 2022. – B. 1031-136. https://t.me/ares_uz
9. Reshetnikova E.V. Shocking as a form of information warfare.// Информационные войны как борьба геополитических противников, цивилизаций и различных этосов: Сборник трудов Всероссийской научной конференции (г.Новосибирск, 26-27 апреля 2018 г.) / под науч. ред. проф. В.Ш.Сабирова; СибГУТИ. – Новосибирск: СибГУТИ, 2018. – 820 с.
10. Sultonmurodov S.D. Globallashuv jarayonida axborot xavfsizliga tahdid va uning namoyon bo‘lish. Scientific progress. Volume 2 | ISSUE 8 | 2021. – B. 740-747.
11. Xodjajeva D. Ma’naviy tahdid: uning mohiyati, ko‘rinishlari va ularga qarshi kurashning zarurati.//“Globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarbiyasining ma’naviy ma’rifiy texnologiyalari”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari// O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari akademiyasi. – Toshkent, 2019. – B. 463-467.
12. <https://www.islamonline.uz/index.php/msmy/002>. Baqara surasi.

Muallif

Suvanov Ilhom Abdixalilovich - Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti Ilmiy kotibi, falsafa doktori(PhD).

UDK 1(09).297.16

DYNAMICS OF INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF YOUTH IN UZBEKISTAN

ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ФАОЛЛИГИНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛЛАШУВ ДИНАМИКАСИ

ДИНАМИКА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Равшанов Ойбек Хайруллаевич

Ўзбекистон Миллий университети.100174, Тошкент шаҳар, Олмазор тумани, Университет кўчаси, 4-уй.

E-mail: o-ravshanov2022@gmail.com

Ёшлар фаоллигини ошириш мамлакатимизнинг тараққиётининг муҳим омилidir. Ўзбекистон аҳолисининг салмоқли қисми ёшлардан иборат бўлиб, улар мамлакатнинг буюк келажагини таъминлашнинг кафолати сифатида хизмат қилади. Ўзбекистоннинг улкан салоҳияти бугунги кунда ҳал қилувчи куч бўлиб ижтимоий ҳаётга кираётган, замонавий билим ва касб-хунар сирларини пухта эгаллаган, навқирон ёшлар тимсолида яққол намоён бўлмоқда. Мамлакатимизнинг эртанги кунни, жамиятда ўзгаришларга сабаб бўладиган, бунёдкорлик ғояларини ҳаётга татбиқ этувчи муҳим куч, маънавий салоҳиятли ресурс ҳисобланган ёшларни маънавий ва ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, жамиятда муносиб ўрин эгаллашларига қулай шарт-шароит яратиш орқали уларни юрт тақдири ва келажагини ҳал қилувчи катта кучга айлантириш ҳар биримизнинг муҳим вазифаларимиздир.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ёшларнинг сиёсий институционаллашуви ушбу ижтимоий-демографик гуруҳ манфаатларини уюштиришга олиб келади, ёш авлодга сиёсий муносабатлар субъекти сифатини беради. Ёшлар уюшмалари ва ташкилотларида тўпланган тажриба ёш сиёсий етакчилар ва малакали менежерлар захирасини шакллантиришга хизмат қилмоқда. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, қиёслаш, комплекс таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

“БМТнинг Ёшлар стратегияси”да таъкидланганидек, “ёшлар сиймосида энг қимматли ва ўта муҳим ресурслар мужассам топган бўлиб, унга ҳар қанча инвестиция киритса арзийди, чунки бу сармоялар бир неча баробар зиёда бўлиб қайтади”. Биз ёшлар сиймосида умримиз мазмунини, ҳаётимизнинг асосий самарасини кўрамиз. Янги Ўзбекистонни азму шижоатли ёшлар билан бирга бунёд этамиз! Бизнинг тараққиёт стратегиямизда ҳар жиҳатдан баркамол ривожланган, эркин фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий қарашларга эга йигит-қизларни тарбиялаш энг устувор вазифаларимиздан биридир [1].

Ёшларга оид давлат сиёсатини тизимли ва мунтазам амалга ошириш мақсадида Ёшлар ишлари агентлиги, ёшларни илм-фанга кенг жалб қилишга қаратилган Ёшлар академияси тузилди. 830 дан ортиқ ўғил-қизлар манфаатларини химоя қиладиган нодавлат нотижорат ташкилотларини фаолият юритмоқда. Ёшлар билан боғлиқ масалаларни парламентда муҳокама қилиш, парламент аъзоларининг ёшлар масалаларига алоҳида эътиборини кучайтириш учун Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати ҳузурида “Ёшлар парламенти” фаолият олиб бормоқда. Сиёсий платформа бўлиб хизмат қилувчи бу маслаҳат органи ёшларга парламент фаолиятини бевосита қузатиш, қонун ижодкорлиги жараёнига уларни жалб қилиш, ёшлар орасида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб

бориш, йигит-қизларни ўйлантираётган муаммоларни ўзлари иштирокида ҳал қилиш, салоҳиятли ёш кадрларни қўллаб-қувватлаш ва давлат фуқаролик хизматига тайёрлаш, юрт тақдирига дахлдорлик ҳиссини шакллантириш ва давлат бошқарувидаги салоҳиятини оширишда муҳим омил бўлади.

Ёшларга қаратилган давлат сиёсатини узлуксиз, самарали ҳамда замон талабларига уйғун тарзда амалга ошириш мақсадида қатор ҳужжатлар қабул қилинмоқда. “Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурида мамлакатимизда ёшларга қаратилаётган эътибор, жамият ҳаётининг турли соҳаларида яратилаётган шароитлар, ўз салоҳиятини юзага чиқариши ва ҳаётда ўз ўрнини топишига қаратилган, хусусан, имкон қадар кўп ёшларни олий таълим билан қамраб олиш, иқтидорли ёш мутахассисларнинг нуфузли хорижий таълим, илмий ва бошқа муассасаларда билим олиши, ижтимоий муҳофазатга муҳтож ёшларни ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш, кадрларни танлаш ва уларнинг малакасини ошириш каби қатор тадбирлар белгиланган.

Ёшларга оид давлат сиёсати ўтиш жараёнларининг чеккасида, ўша пайтдагидек, демократик ўтиш муаммолари муҳимроқ бўлиб туюлган шароитда қолди. Немис файласуфи Ж. Хабермас “жамиятни ўз-ўзини ташкил этишнинг ҳаддан ташқари зўр лойиҳалари ўз йўлини очади, анъаналар таъсирини эътиборсиз қолдиради, органик ўсиш имкониятларини, ресурсларнинг мавжудлигини, охир-оқибат, ўз хоҳишига кўра кўпайиб бўлмайди” деб ёзган [2]. Ёшларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги нафақат жамиятнинг инновацион ривожланишига, балки давлатнинг миллий хавфсизлигига ҳам таъсир кўрсатади. Мақсадли ёшларга оид давлат сиёсати мавжуд бўлмаганда, ёшларнинг сиёсий фаоллиги миллий кадриятларга эътибор қаратиш орқали давлатчилик асосларини емирилишига олиб келиши мумкин.

Ёшларнинг жамиятдаги муҳим ролига қарамай, у бир мунча вақт ўз-ўзидан қолдирилди. Хавф 1990-йилларда шакланган мафкуравий бўшлиқда ҳам намоён бўлди, чунки Собик совет давридаги эски кадриятлар ва меъёрлар аҳоли онгида бутунлай обрўсизланган ва янги кадриятлар тизимини шакллантиришга улгурмаган. Ўзбекистонда ёшлар сиёсатини қонунчилик билан тартибга солиш тажрибаси 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларга оид давлат сиёсати соҳасидаги устувор чора-тадбирлар тўғрисида” ги Фармонининг қабул қилиниши билан бошланади. Кейинчалик, ЎзР Қурулли Кучларининг “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишлари” (1993) қарори ва “Ўзбекистон Республикасининг ёшларга доир давлат сиёсати асослари тўғрисида” ги қонуни (1991) қабул қилинди.

Ушбу ҳуқуқий ҳужжатларда СССР парчаланганидан сўнг дарҳол пайдо бўла бошлаган ёшлар ҳаракатларига катта эътибор берилди. Социолог С.Н. Шчеглованинг таъкидлашича, ёшлар ҳаракатининг институционал шакллари деганда “ижтимоий меъёрлар билан тасдиқланган ва қўллаб-қувватланган ва жамият тузилишида маълум аҳамиятга эга бўлган мунтазам ва узоқ муддатли ижтимоий амалиётлар тушунилиши керак” [3]. Камолот Ёшлар ҳаракати, Кейинчалик Ёшлар Иттифоқининг сиёсат субъекти сифатидаги асосий институционал хусусиятларидан бир қатор ёшлар сиёсати тадқиқотчилари ҳам ҳаракатнинг жамоавий ва мақсадли табиатини, иштирокчиларнинг кадрият йўналишлари ва мафкураларининг бирлигини, гуруҳ кимлигини ажратиб кўрсатишади. иштирокчилар, ижтимоий-психологик қарама-қаршилик ва ташкилий дизайн 90-йилларнинг биринчи ярмида ёшлар ҳаракати фаол шаклланди, қайта тузилди ва парчalandи, “ёшлар ўз эҳтиёжларига мувофиқ ташкилий тузилмаларга бирлаша бошладилар [4].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси ва амалий кўмаги асосида Ёшлар иттифоқи фаолиятига доир жами 40 та Қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинди. Жумладан: – Ўзбекистон Республикасининг 3 та Қонуни; – Ўзбекистон Республикаси Президентининг 5 та Фармони, 8 та Қарори, 2 та Фармойиши; – Вазирлар Маҳкамасининг 18 та Қарори ва 4 та Фармойиши имзоланди.

Ушбу ҳуқуқий асосларни амалиётга жорий этиш мақсадида ўтган икки йил мобайнида Ўзбекистон ёшлар иттифоқининг ташаббуси билан республика бўйича жами 184400 нафар ёшлар ишга жойлаштирилди, 30 мингдан ортиқ ёшларга тадбиркорлик сир-асрорлари ўргатилиб, уларнинг 4084 та бизнес лойиҳаларига жами 583,9 млрд. сўм миқдорда имтиёзли кредит маблағлари ажратилиши орқали 22 836 нафар ёшлар доимий иш ўринлари билан таъминланди.

Шунингдек, ўтган давр мобайнида Иттифоқ томонидан халқаро миқёсда 21 та лойиҳанинг амалга оширилиши ёшларга оид давлат сиёсати соҳасини халқаро стандартлар даражасига олиб чиқиш учун олиб бораётган саъй ҳаракатларимизнинг бир намунаси деб, ҳисоблайман [5].

Миллий кенгаш институционал тузилма сифатида ёшлар ташкилотларига ҳукумат, парламент, президент билан алоқа ўрнатиш, ушбу тузилмаларда ёшлар манфаатларини ҳимоя қилиш имконини беради [6]. Ёшлар ҳаракатининг экстремистик қисми (скинхедлар, Миллий болшевиклар партияси) давлатнинг ёшларга оид сиёсатига таъсир қилишдан кўра норозилик билдириш учун тўғридан-тўғри ҳаракатларни қўллади.

1990-йилларнинг охирига келиб, ёшлар ҳаракати ва ташкилотларининг бошқа бирлашмалари ҳам сиёсатчилар ва ёшлар сиёсати билан шуғулланувчи давлат ҳокимияти органлари вакиллариининг ёшлар ташкилотлари фаоллари билан учрашувлари форматига давлат билан мулоқот ўрнатишга муваффақ бўлдилар. ёшлар ҳаракатидан сайловолди ташвиқоти ёки бошқа сиёсий мақсадларда фойдаланиш формати.

Биринчи Президент И.Каримов 1996 йилги сайловларга тайёргарлик босқичи сифатида ёшлар жамоат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш учун рўйхатга олиш механизмидан фойдаланган ва бу даврда у ёшларни сайлов ресурси сифатида жалб қилишга муваффақ бўлган. 2000 йил 7 майда “Бирга юрагимиз” сайланган президент

тасири ва Президент номи билан уйғун шиор ёзилган футболкаларда 15 000 кишини қўллаб-қувватлаш митингини ўтказди. "Биргаликда юрамиз" ҳаракати бир қатор замонавий сиёсатчилар учун ижтимоий юксалиш бўлиб хизмат қилган "Бизникилар" антифашистик ҳаракатига айлантирилди ва кенг қўламли ёшлар форумлари учун тенденцияни белгилади, улардан биринчиси Селигер форуми эди [7]. Мамлакат бўйлаб ўтказилаётган форумлар тизими ёшларни сафарбар этишнинг самарали механизмига айланди. Форум доирасида ёшлар грантлар учун курашиш, янги билим олиш ва янги алоқалар ўрнатиш, шунингдек, ўзлари учун янги жойга ташриф буюриш имкониятига эга бўлмоқда.

Маълумки, ёшлар психологик нуқтаи назардан ўзларидан чиққан етакчилар атрофида бирлашишга мойил бўлади. Сиёсий партияларда ҳам ёш сардорларни аниқлаш ва уларни тайёрлаш бўйича олиб борилаётган ишлар са- марасини кучайтириш бўлажак сиёсатчиларнинг шаклланишига хизмат қилади. Ҳозирги вақтдаги статистикага қараладиган бўлса, сиёсий партияларнинг худудий, туман ва шаҳар кенгашлари ва бошланғич ташкилотларига парти- яга аъзо ёшларнинг атиги 1,2 % Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларида эса 1,3 % ёш аъзолари депу- тат этиб сайланган.

Хорижий тажрибага қарайдиган бўлсак, шуни таъкидлаш керакки, демократик давлатлардаги, яъни Гарвард (АҚШ), Оксфорд ва Кембридж (Буюк Британия) университетлари, EMLYON бизнес мактаби (Лион, Франция) каби йирик таълим муассасаларида ноанъанавий фикрлаш ва ижодкорлик қадрланади. Талаба-ёшларга жамиятдаги иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ечишга қаратилган аниқ механизмларга эга бўлган таклифлар ишлаб чиқиш топширилади. Шу орқали битирувчилар сиёсатда ва бизнес-менежментда жамият томонидан доимий тан олиб келинади.

Сайловга оид қонунчиликка кўра ёшлар 18 ёшдан актив сайлов ҳуқуқига эга бўлган ҳолда сайловларда иштирок этиши, 21 ёшга тўлганда вилоят, туман, шаҳар Халқ депутатлар Кенгашига, 25 ёшдан бошлаб эса ОМ ҚП депутати ёки Сенати аъзоси бўлиш ҳуқуқига эга бўлсада меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда сиёсий фаол, иқтидорли ёшларни аниқлаш, тайёрлаш ва рағбатлантириш мезонлари, шунингдек ёшларни ушбу ҳуқуқлардан чуқур англаган ҳолда унумли фойдаланишга оид нормалар белгилаб қўйилмаган.

Бугунги вазият "Кадрлар тайёрлашнинг янги миллий дастури" ҳамда бу борадаги концепцияни ишлаб чиқиш ва амалиётга қўллаш вақти келганлигидан далолат бермоқда. Бу жараёнда ёшлар ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ёш етакчи сардорларни аниқлаш ва қўллаб-қувватлаш, ёш етакчи сардорлар сафидан истиқболли сиёсий ва иқтисодий элиталарни манзилли шакллантириб бориш масаласини илмий жамоа муҳокамасига қўйиш зарур.

Сиёсий хусусиятларга бой ва жамоатчилик орасида юқори обрў эътиборга эга ёшларни аниқлаш, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари сайловларида депутатликка потенциал номзод сифатида тайёрлаш, шунингдек, сиёсий партиялар томонидан Халқ депутатлари ва Олий Мажлис Қонунчилик палатасига депутатлик номзодига "ёшлар квотасини" шакллантириш ҳам мақсадга мувофиқ.

Бу борада марказий ҳудудларда ёшларнинг муқобил каналлар орқали ҳам ҳуқуқий маълумотларга эга бўлиши, уларда чекка туманларга нисбатан ҳуқуқий маданиятни юқорироқ бўлиши таъминланаётганлигини эътиборга олган ҳолда, чекка туманлардаги ёшлар ўртасида олиб борилаётган ҳуқуқий тарғибот тадбирларни кенгайтириш мумкин [8].

Ёшлар маслаҳат органлари мамлакатимизнинг кўплаб ҳудудларида мавжуд бўлиб, улар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари ҳузурида субъектда фаолият кўрсатмоқда. Ёшлар бўйича маслаҳат органлари аъзолари ўз лойиҳаларини амалга ошириши ва ёшлар манфаатларини ҳимоя қилиши, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларидаги кейинги фаолияти учун тажриба орттириши мумкин.

Сайлов демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим кўрсаткичи, сиёсий-ҳуқуқий қарорлар қабул қилиш жараёнидир. Сайловда иштирок этиш сайлов ҳуқуқига эга ҳар бир фуқаронинг конституциявий ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш орқали давлат ва жамият ишларида сиёсий масъулиятни намоён қилувчи муҳим воқеадир.

Ёшлар ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни ҳаракатга келтирувчи, ҳаётга янги йўналишларни ва технологияларини киритувчи кучдир. Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари орасидаги ёш аҳоли сони кўрсаткичи, ўртача 27,6 ёш, билан олдинги ўринда туради. 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган ёшлар аҳолининг 60 фоизини, шулардан сайлов ҳуқуқига эгалари 33 фоизга яқинни ташкил этади.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Сайлов кодекси, қатор қонунлар ва қонуности ҳужжатлари билан тартибга солинган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш, давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи эътироф этилган. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан қафолатланган.

Ёшларнинг давлат ва жамият ишларига кенг жалб қилинишига хизмат қилувчи асослардан бири 21 ёшга тўлган йигит-қизлар маҳаллий кенгашларга, 25 ёшдан эса Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига сайланиш ҳамда Олий Мажлис Сенати аъзоси бўлиши ҳуқуқи берилганидир. 2019 йил миллий парламентга бўлиб ўтган сайловларда сиёсий партиялар томонидан Қонунчилик палатаси депутатлигига 30 ёшгача бўлган 14 нафар ёш номзод кўрсатилган бўлса, уларнинг 9 нафари ёки 64,2 фоизи депутат этиб сайланди.

Ёшларни сайлов комиссиялари таркибида фаолият юритишга жалб этиш ҳам юксак самарали воситалардандир. Буни 2019 йилда Қонунчилик палатасига сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари аъзоларининг 144 нафарини (8,9 фоиз) ҳамда участка сайлов комиссиялари аъзоларининг 20 394 нафарини (18,4 фоиз) 30 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этганидан ҳам билиш мумкин.

2021 йилда бўлган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказувчи округ сайлов комиссиялари таркибида 30 ёшгача бўлган йигит-қизлар 9 фоизни, участка сайлов комиссиялари аъзолари эса – 17,3 фоизини ёшлар ташкил этди. Бу — мамлакатимизда ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, улар ўз салоҳиятини намоён этиши учун зарур шароитларни яратиш борасида кўрсатилаётган доимий эътибор ва ғамхўрликнинг амалдаги яна бир ифодасидир.

Мазкур сайлов муносабати билан «Ижтимоий фикр» республика жамоатчилик фикрини ўрганиш Маркази мунтазам равишда аҳолининг сайлов кампанияларидаги ҳатти-ҳаракатларини, жумладан, фуқароларнинг электорал маданияти, сайловларда ва овоз беришда иштирок этишни, уларда қатнашиш ёки қатнашмаслик мотивларига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш билан боғлиқ масалаларни ўрганишни, электоратнинг тузилмасини, улар томонидан сайловолди тадбирларини қабул қилишнинг ўзига хосликларини, номзодларнинг шахсини ўрганишни амалга оширмоқда.

Ўтказилган тадқиқот натижалари таҳлилининг кўрсатишича, бўлиб ўтадиган Президент сайлови мамлакат фуқароларининг ҳаётида устувор аҳамиятга эгадир ва тақдирларга таъсир қилувчи воқеа ҳисобланади. 82,3% фуқароларнинг фикрича, овоз беришда иштирок этишнинг зарурлигини англайдилар ва «давлат Раҳбарини эркин сайлаш воситасида ўз мамлакатини бошқаришда иштирок этишни ҳар бир фуқаронинг бурчи» деб ҳисоблайдилар.

Хулоса

Тадқиқот натижаларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови арафасидаги ижтимоий-сиёсий вазиятни, фуқароларнинг башорат қилинаётган электорал фаоллигини етарлича юқори деб баҳолаш мумкин. Сўралган ўзбекистонликларнинг мутлақ кўпчилиги (86,6%), ўз тасдиқларига кўра, бўлиб ўтадиган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида албатта иштирок этадилар. Билдирилган юқори фаоллик эркаклар ва хотин-қизлар, турли ёш тоифаларига, ижтимоий гуруҳларга мансуб фуқаролар, турли миллатларнинг вакиллари ўртасида тенг даражада кузатилмоқда [9].

Ёшларни сиёсий сафарбар этишда, шунингдек, сиёсий таълим ва оммавий ахборот воситаларида интернет технологиялари ва ижтимоий тармоқларни жорий этиш муҳим ўрин тутди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. – Б. 262.
2. Пелевин С.И. Молодёжь России в современном политическом процессе: технологии институционализации общественно-политической активности : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Пятигорск, 2012. – С. 14. 48 Там же, с. 8. 20.
3. Щеглова С.Н. Молодёжное и детское движение в современной России: от гражданской позиции к социальным изменениям. – С. 54.
4. Меркулов П.А. Институционализация молодёжных организаций и ассоциаций современной России: проблемы и перспективы. – С. 141.
5. Куранбаев Қ. Ёшларга эътибор далаат сиёсатининг асосий йўналиши сифатида // “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси: мавжуд вазият ва ривожлантириш истикболлари” мавзусидаги илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами –Тошкент: 2019. –Б. 11-12.
6. Меркулов П.А. Институционализация молодёжных организаций и ассоциаций современной России: проблемы и перспективы. – С. 142. 54 О государственной поддержке молодёжных и детских общественных объединений : федеральный закон от 28.06.1995 № 98-ФЗ (ред. от 28.12.2016).
7. "Идущие вместе" [Электронный ресурс] // Намедни. Наша эра. – URL : <https://namednibook.ru/idushhievmeste.html> (дата обращения : 08.03.2020). 22.
8. Жалилов А. Ёшларга эътибор далаат сиёсатининг асосий йўналиши сифатида // “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси: мавжуд вазият ва ривожлантириш истикболлари” мавзусидаги илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами –Тошкент: 2019. –Б. 40-41.
9. Ўзбекистон: сайлов – 2021. 07.09.2021 <https://ijtimoiyfikr.uz/tadqiqotlar>.

Муаллиф:

Равшанов Ойбек Хайруллаевич - Ўзбекистон Миллий университети мустақил изланувчиси.

УДК 1(09).297.16

**STRENGTHENING THE ACTIVITY OF STATE ORGANIZATIONS AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS
IN PROTECTING YOUNG PEOPLE FROM VARIOUS THREATS**

**ЁШЛАРНИ ТУРЛИ ТАХДИДЛАРДАН ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ДАВЛАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ВА ФУҚАРОЛИК
ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ФАОЛЛИГИНИ КУЧАЙТИРИШ**

**УСИЛЕНИЕ АКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО
ОБЩЕСТВА В ЗАЩИТЕ МОЛОДЕЖИ ОТ РАЗЛИЧНЫХ УГРОЗ**

Эшов Хуршид Хуррамович¹, Эшова Хуррият Хуррамовна²

¹Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги, 100095, Тошкент шаҳри, 2-Чимбой кўчаси, 96-уй.

²“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти” Миллий тадқиқот университети, 100000, Тошкент шаҳар, Қори-Ниёзий кўчаси, 39-уй.

Abstract. The construction of a civil society in each state is directly connected with its spiritual foundations. The thinking, lifestyle, spiritual views of any people or nation do not take shape in itself, in an empty place. Specific historical, natural and social factors underlie their occurrence and development. This article provides some information on strengthening the activity of state organizations and civil society institutions in protecting young people from various threats.

Keywords: state, youth, citizen, civil society, institute, people, nation, globalization, spirituality.

Аннотация. Ҳар бир давлатда фуқаролик жамиятини қуриш бевосита унинг маънавий негизлари билан ўзвий боғлиқ ҳолда кечади. Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маънавий қарашлари ўз-ўзидан, бўш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида аниқ тарихий, табиий ва ижтимоий омиллар асос бўлади. Ушбу мақолада ёшларни турли таҳдидлардан ҳимоя қилишда давлат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти институтларининг фаоллигини кучайтириш ҳақида баъзи маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: давлат, ёшлар, фуқаро, фуқаролик жамияти, институт, халқ, миллат, глобаллашув, маънавият.

Аннотация. Построение гражданского общества в каждом государстве происходит непосредственно в неразрывной связи с его духовными основами. Мышление, образ жизни, духовные взгляды любого народа или нации не формируются стихийно, на пустом месте. Именно исторические, природные и социальные факторы лежат в основе их возникновения и развития. В данной статье представлена некоторая информация об активизации деятельности государственных организаций и институтов гражданского общества по защите молодежи от различных угроз.

Ключевые слова: государство, молодежь, гражданин, гражданское общество, институт, народ, нация, глобализация, духовность.

КИРИШ. Мамлакатимизда демократик жамият, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш маънавий ҳаётдаги муҳим ўзгаришлар ва янгиланишлар билан боғлиқ ҳолда кечади. Бунга глобаллашув даври ҳам ўзининг бевосита ва билвосита таъсирини кўрсатмоқда. Маълумки, глобаллашув сўзи —globall сўзидан олинган бўлиб, ер шари маъносини билдиради. Глобал ўзгаришлар, объектив жараёни, у ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ўзининг таъсирини ўтказмоқда. У ижобий ва салбий жиҳатларига эга. Маълумки, у инсонлар маънавий ҳаёт шароити, имкониятларини янада ошириш билан бирга, айти пайтда маънавиятга таҳдид солувчи айрим салбий оқибатларга ҳам олиб келмоқда. Бу глобал ютуқлардан қандай мақсадда ва ким томонидан қандай мақсадда фойдаланиши билан бевосита боғлиқ.

Фуқаролик жамиятининг институтлари - ўз-ўзини бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларини мустаҳкамлаш ҳамда ривожлантириш ёшларнинг сиёсий маданиятини, фаоллигини оширишнинг муҳим шартларидан биридир. Ўзбекистонда давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини эркинлаштириш, кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш вазибаларини амалга оширишда ҳар бир ёшнинг жамиятда ўз ўрни бўлишини билиш, энг муҳими, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб, тушуниши улкан аҳамият касб этади. Бу ўз масъуллигини англашга эришишда мавжуд демократик институтлар, ўз-ўзини бошқариш органлари, партиялар, нодавлат ва жамоат ташкилотлари муҳим ўрин тутди. Чунки, жамиятда яшаётган ҳар бир ёшнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти мавжуд сиёсий институтлар, партиялар ёки нодавлат ва жамоат ташкилотлари орқали амалга ошириладиган демократик сиёсий жараёнларда акс этади. Бу, бир томондан, ёшларнинг сиёсий фаоллик даражасига, уларнинг сиёсий қарашларини идрок этиб, унинг иштирокига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, жамиятдаги мавжуд ўз-ўзини бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг иш фаолиятига, ёшларни ўз атрофларига бирлаштиради.

Дахлдорлик ҳисси фуқароликни англаш, фуқаролик масъулияти, ёшларни кадрлаш, унинг ҳаётига, шаъни, кадр-қимматини, дахлсизлигини ҳурмат қилиш туйғулари билан мужассам ҳолда амалда намён бўлишини ҳисобга олсак, дахлдорлик ҳиссига салбий таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагиларни қўшиш мумкин:

Ўзбўларчилик;
оммавий маданият;
бепарволик;
лоқайдлик;
сотқинлик;
худбинлик;
маҳаллийчилик;
уруг-аймоғчилик;
коррупция;
қонунни хурмат қилмаслик;
ватансизлик.

Ана шундай глобаллашув феномени ҳақида гапирганда, бу атама бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунча сифатида жуда кенг маънони англатишини таъкидлаш лозим. Умумий нуқтаи назардан қараганда, бу жараён мутлақо янги маъно-мазмундаги хўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишини ва шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этади. Глобаллашув жараёни ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келаётганининг асосий омили ва сабаби хусусида гапирганда шуни объектив тан олиш керак бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узок кўшнилари, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб бораётгани, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас. Шу маънода, глобаллашув бу аввало ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви демакдир [1]. Глобал ўзгаришлардан маънавий ҳаётда носоглом мақсадларда фойдаланишга уриниш, маънавий таҳдидларга, ахборот хуружларини ортишига, оммавий маданият ва мафкуравий курашларнинг кучайишига сабаб бўлмоқда. Дунёда айрим халқларнинг маданиятидан, миллий ўзлигидан беғоналаштириш орқали уларнинг келажигидан маҳрум этишга уринилмоқда.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Фуқаролик жамиятини куриш унинг маънавий негизлари билан узвий боғлиқ ҳолда кечади. Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маънавий қарашлари ўз-ўзидан, бўш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида аниқ тарихий, табиий ва ижтимоий омиллар асос бўлади. Мустақиллик туфайли жамиятимиз маънавий негизларига алоҳида эътибор қаратилди. Собиқ совет давлатининг маънавиятга нисбатан писандсизлик билан қараш сиёсатига барҳам берилди. Биринчи президентимиз И.А.Каримов айтганидек, Юксак маънавият – енгилмас куч асари маънавият ва фуқаролик жамиятини ўзаро боғлиқлигини тушунишда муҳим аҳамиятга эга. Ўтган давр мобайнида эски тузумдан оғир мерос бўлиб қолган ана шундай иллатларга, эл-юртимизга нисбатан камситиш ва миллий манфаатларимизни менсимаслик ҳолатларига барҳам бериш, кўхна қадриятларимиз, дину диёнатимизни тиклаш, ҳаётимизда тарихий адолатни қарор топтириш, янги жамият куриш йўлида халқимизнинг маънавий юксалишини ўз олдимизга қўйган олижаноб мақсадларга етишда ҳал қилувчи мезон деб қараш ва шу асосда иш олиб бориш биз учун доимо устувор вазифа бўлиб келганини ва бугун ҳам эътиборимиз марказида турганини таъкидлаш лозим [1].

Маънавият тушунчасининг илмий, фалсафий, адабий ёки оддий тилда ифодаланган кўплаб таърифлари мавжуд. Ўзида жуда чуқур ва кенг қамровли маъно-мазмунни мужассам этганбу тушунчага ҳар қайси маърифатли инсон ўзининг фалсафий ёндашуви, сиёсий қарашлари ва эътиқоди, онгу тафаккурдан келиб чиққан ҳолда турлича таъриф ва тавсифлар бериши табиий. Шунинг учун ҳам бу масала бўйича илмий адабиётларда, кундалик матбуотларда бир-биридан фарқ қиладиган фикр мулоҳазаларни учратганда бундан таажжубланмасдан, уларни ҳар қайси муаллифнинг ўзига хос дунёқарашини, мушоҳада тарзи ифодаси сифатида қабул қилиш ўринлидир.

Инсоннинг маънавий оламнинг юксалиши ва дахлдорлик ҳисси фуқаролик жамияти куриш вазифаларини амалга ошириш билан узвий боғлиқ. Фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувида иштироки уларнинг ички дунёси ва иродасини бақувват, имон-эътиқодини бутун қилишда ёрқин намоён бўлади. Инсоннинг жамият ҳаётига муносабати, қонунларни хурмат қилиши, адолат тамойилларига амал қилиши, инсонни қадрлаши, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият деб билиши, ҳалол ва пок яшаши уларнинг юксак маънавий дунёси ва дахлдорлик ҳиссининг амалий ифодаси эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Фуқаролик жамияти курилиши шу маънода инсоннинг юксак маънавий ҳамда дахлдорлик ҳисси фазилатлари билан узвий боғлиқ эканлигини кўриш мумкин. Фуқаролик жамияти – ижтимоий макондир. У фуқароларнинг давлат ва жамият муносабатларида аниқ намоён бўлади. Фуқаролик жамияти – фуқароларнинг тегишли фуқаролик жамияти институтлари орқали давлат ва жамият бошқарувида фаол иштирок этиши таъминланган жамиятдир. У тегишли қонунлар билан тартибга солинади ва амалга оширилади. Фуқаролик жамияти шу маънода демократик жамият куришининг муҳим шартидир. Жамиятнинг маънавияти ва дахлдорлик ҳисси қанча юксалиб борса, фуқаролик жамиятини ривожлантириш вазифаларини амалга ошириш имкониятлари шунча ошиб боради. Фуқаролик жамияти курилиши маънавиятни англаш ва дахлдорлик ҳисси, уни шакллантирувчи мезонлар билан боғлиқ. Фуқаролик жамияти курилиши ҳар бир халқнинг миллий-маънавий

мероси ва қадриятлари билан боғлиқ ўзига хос миллий хусусиятларга таянади ҳамда дунё халқларининг эришган ютуқларини ҳисобга олади. Маънавият инсоннинг қон-қони, суяк-суягига йиллар давомида она сути, оила тарбияси, аجدодлар ўғити, Ватан туйғуси, бу ҳаётнинг баъзида аччиқ, баъзида қувончли сабоқлари билан қатра-қатра бўлиб сингиб боради.

Ҳар қандай миллатнинг тараққиёти жамиятдаги ёшлар қатламининг миллий ғоя ва қадриятларга муносабати, унинг ёшлар онгига қандай таъсир этаётганлигига ҳамда амалий фаолиятларига қандай тарзда таянишларига боғлиқ. Ёшлар республикаимиз аҳолисининг ярмидан кўпини ташкил этади. Шунингдек, ёшларнинг миллий ғояни англаши, ишонч ва эътиқодига айланиши, қандай янги қадриятлар шакллантирилганлиги билан ҳам боғлиқ бўлади. Чунки миллий ғоя, биринчидан, ёшларни ўзининг объекти сифатида қараса, иккинчидан, ёшлар миллий ғоянинг илғор ривожлантирувчилари ва келажак авлодга етказувчилари ҳисобланадилар. Ёшлар қанчалик миллий ғоя билан қуролланган ва уни англаб олган бўлса, жамият шунчалик тараққиётга эришади. Бу ҳолат миллий ғоя ва ёшларнинг ўзаро боғлиқлигини белгилайди. Бошқача айтганда, миллий ғоя қанчалик мазмунли, ҳар бир кишининг узоққа мўлжалланган мақсад ва манфаатлари, пировардида эса, миллатнинг истиқболлини белгилашга хизмат қиладиган бўлса, уни ёшлар шунчалик тез қабул қилади ва унга нисбатан ўзининг ижобий муносабати шаклланади.

Демак, жамият миллий мафкура орқали ёшларга қандай ғоя ва фикрларни тақлиф этса, шунга мос равишда ғоявий жиҳатдан чиниққан, ватанпарвар, замонавий билмларни эгаллаган ёшларга эга бўлади. Ёшлар жамиятнинг шундай ижтимоий гуруҳига мансубки, улар ўткир ҳиссий билиш қобилиятига эга бўлиб, сўз билан амалиётнинг номуносивлиги ҳолатларини кучлироқ сезадилар. Катталар учун одатий бўлган айрим “адолатсизлик”лар ёшларнинг ҳали тўлиқ шаклланмаган онгига, дунёқарашига кучли зиён етказиши мумкин. Шунинг учун ҳозирги унда ёшлар орасида миллий ғоя, миллий гуруҳ ва ор-номус билан боғлиқ маънавий-руҳий ҳолатлар муҳим аҳамиятга эга. Миллий ғоянинг ёшларни сафарбар этиш, илҳомлаштириш, буюк келажак сари чорлаш учун аҳамияти, таълим ва тарбияда тутган ўрни ва роли унинг ҳаёт ҳақиқатларига, реал борлиққа, халқ турмушига қанчалик мос ва мувофиқлигига қараб белгиланади. Миллий ғояни шакллантиришда мафкуравий тарбиянинг ҳам аҳамияти катта [1].

Мафкуравий тарбия – инсон, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият дунёқарашини шакллантиришга, уларни муайян мақсадларни ифода этадиган ғоявий билимлар билан қуроллантиришга йўналтирилган жараён. Ғоялар адолатли ва ҳаққоний бўлса, кўпчиликнинг талаб-эҳтиёжларига мос келса, бу соҳадаги тарбия воситалари таъсирчан, тарбиячилар эса фаол ва фидойи бўлса, ғоявий тарбиядан кўзланган мақсадга эришилади. Жамият, халқ ҳали ўз манфаатларини англаб етмаган, ўз мафкурасини шакллантириб, мақсадлари сари сафарбар бўлмаган ҳолларда бегона ва зарарли ғоялар таъсирига тушиш эҳтимоли ортиб боради. Бу эса ғоявий тарбияни йўлга қўйиш, соғлом мафкура тамойилларини аҳоли қалби ва онгига муттасил сингдиришни долзарб вазифага айлантиради. Мафкуравий тарбия жамиятда, аввало, оила, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, лицей, коллежлар, олий ўқув юртлари, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотларининг биргаликдаги фаолиятини тақозо қилади. Узлуксиз таълим тизими мафкуравий тарбияни олиб борувчи асосий бўғиндир, зеро, мафкуравий мақсадларни ёшлар онгига сингдириш вазифаси, асосан, таълим орқали амалга оширилади. Миллий гуруҳ ва ор-номус туйғуларини шакллантиришда халқнинг маданий мероси, миллий қадриятлари, улуг мутафаккирларнинг ибратли ҳаёти бугунги эришилаётган ютуқлар муҳим аҳамият касб этади. Ёш авлод онгига миллий истиқлол мафкурасининг ижтимоий адолат ҳақидаги ғояларини сингдиришда Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Низоммулкнинг “Сийёсатнома”, Амур Темурнинг “Тузуқлари”, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” номли машҳур асарлари тарихий-илмий манба бўлиб хизмат қилади [2]. Чунки “Келажакдаги буюк давлат, энг биринчи навбатда, бўлажак фуқароларнинг маданияти, маълумоти ва маънавияти ҳақидаги ғамхўрлик қилмоғи зарур. Ёш авлодга озод ва обод Ватанни мерос қолдирад эканмиз, улар мутафаккирларимизнинг, давлат раҳбарларининг улуг ишларини давом эттиришларини ният қилар эканмиз, ёшларнинг маънавий уйғоқлигига аҳамият беришимиз лозим. Ғафлат уйқусидан уйғониб, ёрқин кўз билан келажакка назар ташлайдиган замон келди. Эндиликда ёшлар ўзлигини англай бошлади. Қандай заминда яшаётганимизни ҳис қилиш, умуминсоний қадриятларга интилиш билан бирга, Шарқ фалсафаси, ўзбекона тафаккур нури барчанинг дилидан ўрин ола бошлади. Миллий анъаналаримиз ва удумларимизни тиклаш ва ривожлантириш тамойили кучайди. Ислом динимизни қадрлаш маънавиятимизни янги маънолар билан тўлдиришга олиб келди. Улуг бобоқолларимиз маданий ҳазинасига ҳақиқий ворислик қила бошладик. Улардан фахрланиш имкониятига эга бўлдик. Юртимизда яшаётган барча миллат, элат вакиллариининг тинч-иноқ яшashi учун шароит яратилди. Инсон эркинлиги ва озодлигини қафолатловчи Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди. Қатор университетлар ташкил этилиб, ўқув тизимимизда жаҳон андозалари, тарбия йўналишида маънавий меросимизнинг энг илғор ва инсонпарвар тамойиллари асос қилиб олинди. Давлат ва жамият қурилиши масалаларини ўрганиш, юксак малакали раҳбар кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси ташкил этилди. Ватанимизнинг Қуролли Кучлари ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ўз уйи ва иш жойларида тинч-хотиржам бўлишлари бўйича чора-тадбирлар белгиланди. Таълим тизимидаги ислохотлар замонавий лицей ва коллежлар таъсис қилинишига олиб келди. Ёшларнинг билим ва салоҳиятларини юксалтириш мақсадида бир қанча жамғармалар ташкил этилди. Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури асосида умумий ўрта таълим,

ўрта махсус, касб-хунар таълимини ташкил этиш чора тадбирлари ишлаб чиқилди. Бадий Академиянинг ташкил этилиши, Имом Исмоил Бухорий, Амир Темур, Бобур, Улугбек, Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Фарғоний, Мотуридий, Хўжа Ахрор Вали каби миллий маданиятимиз дарғаларига бағишланган тантаналар, қурилган мажмуалар янги жамиятнинг амалга ошираётган реал маънавий ишларидир. Улар янги жамиятнинг куч-қудратидан нишона бўлибгина қолмай, миллий онг ва янги дунёқараш шаклланишида, ёшларда миллий гурурни мустақамлашда жуда катта аҳамият касб этмоқда

Бугунги глобаллашув шароити бораётган даврда мамлакат келажаги бўлиши ёшларни турли мафкуравий таҳдидлардан ҳимоя қилиш, маънавий таҳдидларни айнан нимага қаратилганлигини ҳар томонлама англаб етиш, атрофимиздаги юз бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ бўлмасдан, дахлдорлик хиссини оширишга ўргатиш уларга йўналтирилган таълим-тарбиянинг асосини ташкил этади. Бундан кўринадики, ёшларга нафақат мафкуравий тушунча, балки дунёвий таълимнинг берилиши ҳам глобаллашув жараёнида тўғрийўлдан оғмасликнинг яна бир устуни саналади. Ёшларнинг билим салоҳияти, ақл-заковати, энг асосийси – ватанга меҳри кучли бўлган юрт ҳеч қачон ушбу жараёндан ёвузлик йўлида фойдаланаётганларнинг қармоғига илинмайди. Ёшлардаги ватанга бўлган фахр туйғусини уларда ўтмишга назар орқали ҳам асосланади, Яъни бобокалонлари буюк ўтган юрт фарзандлари ўзларида шундай бир фахр туядиларки, уларга муносиб ворис бўлиш уларнинг ҳаётдаги энг муҳим орзулари, мақсадларига айланади. Ватанимиз – Ўзбекистон буюк тарихга эга, дунё тан берган алломалар бизнинг ватанимиздан етишиб чиққан. Айнан улар бизнинг фахримиз, ватанимиз юраклари ҳисобланади. Уларнинг номларини эшитмаган инсон йўқки тасаннолар айтмаса, ташаккур келтирмаса. Амир Темур, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Жалолиддин Манғуберди, Имом ал-Бухорий, Ибн Сино, Ал-Фарғоний каби яна кўплаб дунё номини тан олган буюк шахслар етишиб чиққан бизнинг диёримиздан. Келажак авлод онгига миллий мафкурани сингдиришда кейинги босқич – бу уларни ватанни кўз қорачиғидай асрашга даъват этиш бўлади. Йигитларимиз ҳарбий хизматни ўташ давомида ватанни ташқи душманлардан ҳимоя қилишни ўрганадилар. Жаннатмакон юртимиз ботир юракли аёлларга ҳам бойлиги ўтмишда Тўмарис тимсолидан ҳам маълум, худди шу каби ватан ҳимоясида йигитлар билан бир сафда турувчи жасур қизларимиз ҳам бизнинг гуруримиз, фахримиз. Фикрларга ёндашадиган бўлсак, “Юрт тинчлиги – Ватан озодлиги, мустақиллиги билан чамбарчас боғланган. Шунинг учун мустақиллик ва осойишталикни асраш, мамлакатни айрим ақидапараст тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишда доим тайёр туриш миллий мафкуранинг бош ғояларидан биридир” [3]. Президентимизнинг юрт келажаги – ёшларга бўлган меҳр-муруввати, бераётган имкониятлари чегара билмайди. Шу асосда ёшларни фаоллика жалб қиладиган турли ташкилотлар таъсис этилаётгани бунинг ёрқин мисоли десак муболаға бўлмайди.

Тарбия ҳақида гап кетар экан, биз ҳар бир давлатнинг истиқболига, миллатнинг ҳам бугуни, ҳам эртасига алоқадор бўлган соҳа – ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришни унутмаслигимиз керак. Ўз ҳуқуқини англаган ёш авлод келажак пойдеворини қўйишда адашмайди. Шу нарса аниқки, миллий ғояга садоқат ва юксак маънавият фақат юқори даражада ривожланган ҳуқуқий тарбия билан ўз такомилга етади. Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтадиган бўлсак, миллий мафкура, маънавият, она ватанга муҳаббат, ватанпарварлик руҳи ва шу каби юксак туйғуларнинг шаклланиши таълим-тарбия асосида вужудга келади. Келажак авлод учун фахрланадиган, ўрнатқуч оладиган тарихнинг ўрни жуда аҳамиятли ва бу ўрин ҳеч қандай бўшлиққа эга эмас, уни кунт билан ўргансак кифоя. Келажак авлод учун қолдирадиган буюк келажак эса биз ёшлар қўлида.

Жамиятда маънавий кадрлар ривожини таъминлаш, уларни турли ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш, жамият маънавий дунёқарашдаги руҳий, психологик, ахлоқий жиҳатларнинг уйғунлигини таъминлаш, ва жамият аъзолари манфаатларини ҳимоя қилишда маънавий-сиёсий ҳавфсизлик масаласи ўз ўрнига эга. Ўзбекистонда 2017-2018 йилларда бошқа йўналишларда бўлган каби диний-маърифий соҳада ҳам янгиликлар, ислохотлар жадал кечиби, уларда инсон, халқ, жамият аъзоларини турли мафкуравий, ғоявий ва информацион таҳдидлардан ҳимоя қилиш тизими яъни маънавий-сиёсий ҳавфсизлик масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ислохотлар жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш тамойили асосида ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, ислом маърифатини тарқатиш, ўтмиш аجدодларнинг бой маънавий меросини янада чуқур ўрганиш йўналишларида юз бермоқда. Бу борада Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон Халқаро ислом академиясининг ташкил этилиши, имом Бухорий ва имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказларини тузиш катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, ёш авлодга ислом маърифатини тарқатиш мақсадида Қаршида Абул Муъин Насафий номидаги Ақида, Бухорода Баҳоуддин Нақшбанд номидаги Тасаввуф, Самарқандда имом Мотуридий номида Калом, имом Бухорий номидаги Ҳадис, Фарғонада Бурҳониддин Марғиноний номидаги Фикҳ мактаблари, Самарқандда Ҳадис олий мактаби ҳам ўз фаолиятини бошлади. Зеро, Ўзбекистонда дин мамлакатдаги маданий-маънавий анъаналар ва аҳоли маънавий камолоти ривожининг ажралмас қисми сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Дин, жамият ва давлат муносабатлари тизимида манфаатлар уйғунлигини таъминлашда ҳам диннинг улкан ижтимоий гуруҳларни уюштира олиши, бирлашишини таъминловчи мафкуравий вазифаси алоҳида аҳамият касб этади. Бугун мамлакатда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари, 16 та диний конфессия аъзолари бағрикенглик тамойили асосида тинч-тотув яшаб келишмоқда. Диний-маърифий соҳадаги ислохотларнинг асосини 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини 5-устувор йўналиши- Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни

таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташки сиёсат юритиш соҳаси ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган тарихий нутқида ислом динини зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қоралаб, улар билан ҳеч қачон мураса қила олмаслигимизни таъкидлаганди. Бу фикрнинг амалий ифодаси ўлароқ БМТ Хавфсизлик Кенгазининг 2017 йил 21 декабрдаги 2396-сонли резолюциясида: “Терроризм, зўравон экстремизм ҳеч бир дин, миллат ва цивилизация билан алоқадор эмас ва боғлиқ ҳолда талқин қилинмаслиги керак”, деб қайд этилди. Ёшларни миллий ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш ҳамда мамлакатимизнинг тинчликсевар сиёсатини кенг тарғиб этиш, маънавий, миллий кадриятларга, диний эътиқодга таҳдид солувчи мафкуравий хавфларга, ёт ғояларни тарқатишга қарши кураш борасидаги фаолиятни янада кучайтириш мақсадида иқтидорли, салоҳиятли, диний ва дунёвий фанларни чуқур ўзлаштирган, мафкуравий хуружларга қарши тура оладиган, турли оқимларнинг ёт ғояларига раддия бериш қобилиятига эга малакали диний соҳа мутахассисларини тайёрлашнинг янги, босқичма-босқич тизимини шакллантириш ҳам давлатнинг диний-маърифий соҳадаги ислохотларидан ҳисобланади [4]. Албатта, бундан кўзланган асосий мақсад-жамиятда ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, халқимизга азал-азалдан хос бўлган маърифатпарварлик, бағрикенглик, меҳр-мурувват, бунёдкорлик каби эзгу фазилатлар ва кадриятларимизни кенг тарғиб қилишда диний-маърифий соҳа вакилларининг ўрни ва иштирокини оширишдир. Бу ҳақида Президент Шавкат Мирзиёев куйидаги фикрларни билдиради: “Бугунги кунда ижтимоий-маънавий муҳитни ва аҳолини турмуш шароитини яхшилаш, ёшларни турли диний экстремистик оқимлар таъсиридан асраш масаласи барчамиз учун энг асосий масала бўлиб турибди” [5].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелда эълон қилинган “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида мувофиқ:

“жаҳолатга қарши маърифат” улуғвор ғоя асосида дин соҳасидаги илмий-маърифий фаолиятни жадал ташкил этиш,

- динни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиган бузғунчи ёт ғояларнинг асл моҳияти ва мақсадлари ҳақида аҳолининг, айниқса, ёшларнинг хабардорлик даражасини ошириш, жамиятда миллий ва диний кадриятларимизга ёт бўлган ғояларга нисбатан тоқатсизлик муҳитини шакллантириш, жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувликни, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда диний-маърифий соҳа вакилларининг дахлдорлик ҳисси ва иштирокини янада ошириш, глобаллашув шароитида жамиятимиздаги ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлиги ва эътиқод эркинлигига таҳдид туғдириши мумкин бўлган омилларни барвақт аниқлаш ва олдини олишга қаратилган ахборот-таҳлилий фаолиятни кучайтириш кабилар соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари сифатида эътироф этилди [6]. 2018 йил 7 декабрда Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллиги муносабати билан бир пайтлар диний-экстремистик гуруҳларга алоқаси бўлгани учун назоратга олинган 20 мингдан зиёд фуқаро “махсус ҳисоблар”дан чиқарилганини эълон қилди. Бу ташаббусга Ҳиндистоннинг “Times of Central Asia” журнали “дунёни маърифат кутқаради”, деган тамойил асосидаги юксак маърифат ғоясини илгари суриш, деб юксак баҳо берди. Ўзбекистонда бугун дин соҳасида олиб борилаётган ислохотлар дунёнинг энг нуфузли нашрлари, жумладан, Испаниянинг “El Faro de Ceuta” газетаси, Озарбайжоннинг “Trend” ахборот агентлиги, Франциянинг “L’Usine Nouvelle” янгиликлар агентлиги, Ҳиндистоннинг “India Blooms” газетаси каби нашрлар томонидан юксак баҳоланиб, ҳолисона эътироф этилмоқда. АҚШнинг Ж.Хопкинс университети ҳузуридаги Марказий Осиё ва Кавказ институти президенти Фредерик Старр ҳамда Институт директори Сванте Корнелл «Ўзбекистон: мусулмон дунёсидаги ислохотлар учун янги модель» сарлавҳали мақолада «Минтақа, исломнинг эътиқодий маркази сифатида қараладиган Яқин Шарқдан қолишмаган ҳолда, тарихий, диний ва интеллектуал асосларига кўра, мусулмон дунёсининг маркази бўлишга ҳақли», деб таъкидлашган.

Хулоса

Глобаллашув даврида маънавий таҳдидларнинг олдини олиш мамлакатимизда белгиланган фуқаролик жамиятини ривожлантириш мақсадаларига тўғри келади. Бунда фуқароларнинг юксак маънавиятини шакллантириш орқали уларнинг миллий-маънавий кадриятларига, тарихий меросимизга, демократик кадриятларга бўлган ишонч ва эътиқодини мустаҳкамлаш орқали зарарли ғояларнинг олдини олиш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, юксак маънавият ва дахлдорлик ҳисси маънавиятни инсон ва жамият ҳаётида, фуқаролик жамияти қурилиши мақсад ва вазифаларини тушунишда муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Юксак маънавият ва фуқаролик жамиятининг ўзаро боғлиқлигини куйидаги йўналишлар орқали кўриш мумкин:

- 1) Маънавият инсонга хос хусусият, маънавиятни тушуниш учун инсонни билиш зарур;
- 2) Инсоннинг маънавият даражаси унинг дахлдорлик ҳиссини белгилайди. Инсоннинг маънавияти ҳамда дахлдорлик ҳисси қанча юқори бўлса, унинг фуқаролик жамияти масъулиятини, мақсад ва вазифаларини тушуниши ҳамда иштироки шунча юқори бўлади;
- 3) Инсон маънавиятли ва дахлдорлик ҳисси юқори бўлса, миллий маънавий мерос ва кадриятларни ҳурмат қилади, унга содиқ бўлади. Бу фуқаролик жамияти учун муҳим негиздир;
- 4) Инсоннинг қонунларни ҳурмат қилиши, амал қилиб, унинг ижросини таъминлаши ҳам юксак маънавияти ҳамда дахлдорлик ҳисси мезонидир;

5) Миллий ғоя мақсадлари билан фуқаролик жамияти мақсадлари муштарак;
6) Юксак маънавиятли шахс озод ва эркин шахс маънавиятидир. Озод ва эркин шахс эса фуқаролик жамиятининг фаол иштирокчидир, бунёдкордир;

7) Маънавий таҳдидлар – инсоннинг ўзлигига, маънавиятига таҳдиддир. Шунинг учун ҳам инсонни унинг ҳар қандай кўринишидан ҳимоя қилиш фуқаролик жамияти ривожланишининг устувор мақсадларига тўғри келади. Дахлдорлик ҳиссининг юқори бўлиши инсонларга хос муҳим фазилатдир.

Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, турли ижтимоий инновацион ғояларни ҳаётга тадбиқ этишда фуқаролик жамияти институтларининг иштироки, жамиятдаги бор имкониятлардан янада самарали фойдаланиб, давлат томонидан таклиф этиладиган бир қатор ижтимоий кўмак турларини тўлдиришга имкон яратади. Чунки инновацион ғояларни тадбиқ қилиш жамоат ташкилотлари томонидан тезкор ва самарали амалга оширилади, натижада янги иш ўринлари очиш, меҳнат бозорининг профессионаллик ва ижтимоий соҳанинг самарадорлик даражасини ошириш имконини беради.

Адабиётлар рўйхати:

1. И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: —Маънавият, 2008, - 110 б.
2. Ҳ.Каримов. Миллий озодлик курашчилари ва адабиёти. Тошкент: 1997, - 176 б.
3. Т.Назаров «Маънавий камолот тарбияси» Тошкент, 2013. Б.28.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017- 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид Давлат Дастури тўғрисидаги 2018 йил 22 январдаги , ПФ-5308-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ижтимоий –маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш-давр талаби” мавзусидаги анжумандаги нутқи, 2017 йил 15-июнь, Тошкент шаҳри.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2018 йил 16 апрел.

Муаллифлар:

Эшов Хуршид Хуррамович, Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги масъул ходими, сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

Эшова Хуррият Хуррамовна, “Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти” миллий тадқиқот университети декан ўринбосари.

УДК 372.81

STRATEGIC CONCEPT OF EFFECTIVE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET ON THE BASIS OF PREPARING PROFESSIONAL STUDENTS FOR LABOR WORK

ОТМ ТАЛАБАЛАРИНИ ИШ БИЛАН БАНДЛИККА ТАЙЁРЛАШ АСОСИДА МЕҲНАТ БОЗОРИНИ САМАРАЛИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ СТРАТЕГИК КОНЦЕПЦИЯСИ

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА НА ОСНОВЕ ПОДГОТОВКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СТУДЕНТОВ К ТРУДОВОЙ РАБОТЕ

Зикрияев Зокир Мамирович

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе

E-mail: zikriyev-zm@gmail.com

Abstract. This article presents a scientific and theoretical analysis of the strategic concept of the effective development of the labor market based on the preparation of students of higher educational institutions for employment. In addition to the well-known characteristics of the socio-economic system, the process of employment regulation should be supplemented with such characteristics as information provision and impulsive development, continuity and variability, social orientation and regulation, transitivity and evolution, adaptability and basicity. They come directly from the objective laws of the labor market.

Key words: employment, labor market, preparation of university students for employment, strategic concept.

Аннотация. Мазкур мақолада ОТМ талабаларини иш билан бандликка тайёрлаш асосида меҳнат бозорининг самарали ривожланишни стратегик концепциясига оид илмий назарий таҳлиллар келтирилган. Жойларда иш билан бандликни тартибга солиш жараёни ижтимоий-иқтисодий тизимнинг ҳаммага маълум хусусиятлари билан бирга ахборот билан таъминланганлик ва импульсив ривожланиш, узлуксизлик ва ўзгарувчанлик, ижтимоий йўналганлик ва тартибга солинувчанлик, транзитивлик ва эволюционлик, кўникувчанлик ва асосланганлик каби хусусиятлар билан ҳам тўлдирилиши зарур. Улар бевосита меҳнат бозори фаолият кўрсатишининг объектив қонуниятларидан келиб чиқади.

Таянч сўзлар: иш билан бандлик, меҳнат бозори, ОТМ талабаларини иш билан бандликка тайёрлаш, стратегик концепция.

Аннотация. В данной статье представлен научно-теоретический анализ стратегической концепции эффективного развития рынка труда на основе подготовки студентов высших учебных заведений к трудоустройству. Помимо известных характеристик социально-экономической системы процесс регулирования занятости должен быть дополнен такими характеристиками, как информационная обеспеченность и импульсивность развития, преемственность и изменчивость, социальная направленность и регуляция, транзитивность и эволюция, адаптивность и базисность. Они вытекают непосредственно из объективных законов рынка труда.

Ключевые слова: трудоустройство, рынок труда, подготовка студентов вузов к трудоустройству, стратегическая концепция.

Кириш. Иш билан бандликка, ишсизликка таъсир қилувчи ҳар қандай воситалар, ёшлар меҳнат бозорини давлат томонидан тартибга солишнинг ижтимоий-иқтисодий механизмини кенг даражада ақс эттиради.

Мазкур ёндашув асосида ислохотлар шароитида жойларда иш билан бандлик тизими фаолият кўрсатишининг асосий қонуниятлари ва тамойилларини ишлаб чиқиш мумкин, бу эса ўз навбатида меҳнат бозорининг самарали ривожланиши ижтимоий йўналганликни кучайиши ва инсон капитали, жумладан, унинг мулкчиликни турли шаклидаги корхоналарда ривожланиши билан тавсифланади.

Мазкур жараёнда қуйидаги методологик тамойилларга асосланиши лозим: иқтисодиётдаги ислохотлар нуқтаи назаридан, иш билан бандликни ривожланиши ва уни тартибга солишга меҳнат бозори тизими фаолият кўрсатиши ва самарали ривожланишини ташкил этиш; бошқариш назарияси ва амалиёти нуқтаи назаридан жойларда иш билан бандликни тартибга солишни меҳнат бозорини бошқаришнинг муҳим бир функцияси деб белгилаш; меҳнат бозори назарияси ва амалиётига мос равишда иш билан бандликни тартибга солиш.

Шунинг учун, жойларда иш билан бандликни тартибга солиш жараёни ижтимоий-иқтисодий тизимнинг ҳаммага маълум хусусиятлари билан бирга ахборот билан таъминланганлик ва импульсив ривожланиш, узлуксизлик ва ўзгарувчанлик, ижтимоий йўналганлик ва тартибга солинувчанлик, транзитивлик ва эволюционлик, кўникувчанлик ва асосланганлик каби хусусиятлар билан ҳам тўлдирилиши зарур. Улар бевосита меҳнат бозори фаолият кўрсатишининг объектив қонуниятларидан келиб чиқади.

Шундай қилиб, меҳнат бозорининг назарий ва методологик асослари, асосий вазибалари ва элементлари мазмунини чуқур ўрганиш унинг рационал шаклланиши ва самарали ривожланиши йўлини равшанроқ кўришга имкон беради [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Меҳнат бозорида ишсиз ёшлар рақобатбардошлигини таъминлашнинг қуйидаги усуллари мавжуд: Ҳуқуқий усуллари, иқтисодий усуллари, ташкилий усуллари, ижтимоий-психологик усуллари ва ҳ.к. улар ёшларни иқтисодий фаоллик, бозор минталитетини барпо этишга йўналтиришда катта аҳамият касб этади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Меҳнат бозорида ишсиз ёшлар рақобатбардошлигини таъминлаш функциялари қуйидагилардан иборат:

1. Режалаштириш ёрдамида хизмат кўрсатиш бўйича ишсиз ёшлар рақобатбардошлигини оширувчи ва уларнинг иш билан бандлигига қўмақлашувчи аниқ вазибалар қўйилади, шунингдек, ишга жойлашиш органлари қисмида уларнинг қарорлари ва молиялаштириш манбалари белгиланади.

2. Ташкиллаштириш ишсиз ёшлар эҳтиёжини иш жойларида аҳоли бандлигига ёрдам берувчи фаол дастурларни ишлаб чиқишни ташкиллаштириш орқали амалга оширишга йўналтирилган.

3. Назорат ижро этилувчи тартиб-интизом шартларини мустақамлаш, бошқарувни ошириш учун зарур ва бандлик хизматларининг бажарадиган функциялари билан боғлиқ бўлган барча жараёнларни қамраб олади [2].

Меҳнат бозорида ишсиз ёшлар рақобатбардошлигини таъминлашнинг такомиллаштирилган янги механизми қуйидаги асосий шарт-шароитларнинг таъсирини тартибга солиши лозим: ёшлар меҳнат бозорида ишчи кучига талабнинг ошиши ва унга таклифнинг камайиши; ёлланма ишчи кучига меҳнат ҳақини (нархини) энг паст миқдорини аҳоли жон бошига тўғри келадиган минимал истеъмол бюджетидан кам бўлмаган ҳолда белгилаш; ишсиз ёшлар иш билан бандлигини оширишни рағбатлантириш; ишсиз ёшларнинг малакаси, рақобат қобилияти ва касбий ҳаракатчанлигини ошириш, ёшлар меҳнат бозори инфратузилмасининг самарали ривожланишини таъминлаш ва бошқалар [6].

ОТМ талабаларини иш билан бандликка тайёрлаш асосида меҳнат бозорининг самарали ривожланишини стратегик концепциясининг асосий мақсади - меҳнатга лаёқатли аҳоли бандлигини камайиши, ишсизликнинг ўсиши, янги иш жойларини яратилиши, ҳақиқий меҳнат даромадларининг камайиши каби шароитларда ишчи кучига талабни ошириш ва унинг таклифини камайитириш бўйича комплекс тадбирлар ишлаб чиқишдан иборатдир [7].

Буни ҳисобга олган ҳолда мазкур концепциянинг **стратегик мақсадлари** қилиб қуйидагиларни белгилаш мумкин:

- ижтимоий йўналтирилган қишлоқ меҳнат бозорини босқичма-босқич шакллантириш;

- меҳнатга лаёқатли иш билан банд бўлмаган аҳолини иш билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш;
- янги иш жойларини ташкил этишга, аҳолининг бандлик даражасини ошириш;
- аҳолини оқилона бандлигини шакллантириш;
- қайта ишлаш саноати, хизмат, сифат ва шахсий меҳнат секторларида янги иш жойларини яратиш;
- ишчи кучига талабнинг ошиши ва ишсизликнинг камайишини таъминловчи кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;
- мулкчиликнинг ижара, жамоа, ҳиссадорлик ва хусусий шакллари ва шахсий ёрдамчи хўжаликларини ривожлантириш;
- ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни маҳаллий ва хорижий самарали технология ва техника билан таъминлаш;
- қишлоқ хўжалиги саноат корхоналарини ва ишлаб чиқариш - ижтимоий инфраструктура объектларини вужудга келтириш;
- маҳаллий ходимларнинг малакасини, рақобатбардошлигини ва чет элга юборилишини амалга ошириш ва уларда янги иқтисодий маънавий ва мафкуравий тафаккурни шакллантириш;
- ҳар бир ишсиз учун ихтиёрий ва мустақил иш жойини танлаш ва меҳнат қилиш имкониятларини яратиш;

меҳнат бозорининг иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш. [8].

Мазкур мақсадларга узлуксиз эришиш учун меҳнат бозори ривожланишининг асосий босқичлари ва вазифаларини аниқ белгилаш зарур.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кичик ва ўрта бизнесни хизмат ва шахсий меҳнат секторларида ташкил қилиш зарур. Чунки бу секторлардаги иш жойларининг қиймати юқори эмас. Шунинг учун кўплаб янги иш жойларини яратиш мумкин. Мазкур тадбирларни амалга оширишда, биринчи навбатда хусусий тадбиркорлар хизматидан фойдаланиш керак.

Турли хил иқтисодий ва ижтимоий имтиёзлар ва квоталаштирилган иш жойларини тақдим этиш йўли билан меҳнатга лаёқатли ёш ва кўп болалик аёллар, ўсмирлар, пенсионерлар ва ногиронлар фаолиятларини моддий рағбатлантиришнинг тизимини янада такомиллаштириш қишлоқ ишчи кучига талабни оширишнинг муҳим иқтисодий тадбирларидан бири ҳисобланади. [8].

Ёш болани тарбиялаш муддатини узайтириш (келажақда бола етти ёшга тўлгунга қадар) ва унга ҳақ тўлаш миқдорини доимо ошира бориш аёлларни ихтиёрий равишда меҳнат бозоридан, халқ хўжалигининг бандлик тармоқларидан «тортиб олишга» имкон берар эди. Улар оилавий ишлар билан машғул бўлганликлари сабабли иш жойларида юқори самара бера олмайдилар. Ёш болалик аёлларнинг «сунъий» ишсизлигини ҳал қилишнинг муҳим усули уларнинг болага қараш бўйича амалий фаолиятларини моддий рағбатлантириш ва уни расмий тан олиш бўлиши мумкин. Шу мақсадда бандликка кўмаклашиш жамғармасининг ишсизлик нафақаларига сарфланаётган маблағларини ижтимоий суғурта жамғармасига қайта тақсимлаш ва уларни ижтимоий тўловлар кўринишида аёлларга бериш лозим. [9].

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш саноати ва ижтимоий ишлаб чиқариш инфраструктураси корхоналарида ва хусусий хўжаликларда квоталаштирилган иш жойлари миқдорини ошириш, ҳамда уйда ишлаш кўламини кенгайтириш кўп болалик аёллар фаолиятини иқтисодий рағбатлантирилишини сезиларли даражада оширади.

Ёшлар ишсизлиги муаммосини мактабларда ўсмирларни касбий йўналтириш бўйича фаолиятни яхшилаш, ҳамда даромад келтирувчи ишларнинг турларини кўпайтириш йўли билан ҳал қилиш мумкин.

Меҳнатга лаёқатли пенсионерлар ва ногиронлар учун квоталаштирилган иш жойини ташкил этувчиларга имтиёзли кредитлар бериш ва уларнинг даромадларига пасайтирилган солиқ ставкаларини белгилаш лозим.

Шу билан бирга қишлоқ ишчи кучи таклифини рағбатлантирувчи ёки чекловчи солиқ ставкалари муҳим иқтисодий тадбирлар гуруҳига киради. Даромад солиғи ставкасининг ўсиши ёлланган ходимларни янги иш жойига таклифини камайишига олиб келади. Шу билан бирга юқори малакали мутахассисларнинг кўшимча ишга қизиқишлари камаяди. Солиқ ставкасининг ошиши кўпчилик аҳоли бандлигига салбий таъсир қилади. Шунинг учун бизнинг фикримизча, бундай тадбирларни амалга оширишдан аввал унинг оқибатларини комплекс таҳлил қилиш керак.

Мазкур концепцияда иш кучи таклифининг камайишига олиб келувчи иқтисодий ва ижтимоий тадбирлар ҳам ишлаб чиқилган: шахсий-ёрдамчи хўжаликларни, яқка меҳнат фаолиятини ва ўзини ўзи банд қилиш тизимини ривожлантириш; бандликнинг эгилувчан ва нестандарт шакллари кенгайтириш; ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг бозор усулларини тадбиқ этиш; инфляциянинг ўсишини қисқартириш; ишсизликни камайтириш ва унинг нафақа миқдорини ошириш; ёлланган ходимлар ва иш берувчилар моддий манфаатдорлигини таъминлаш; иш билан банд бўлмаган шахсларнинг малакасини, рақобатбардошлилигини, сифатдорлигини ва экспорт қилинишини ошириш ва уларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш. [7,8].

Шунингдек, иш билан банд бўлган ходимларнинг малакасини оширишни ташкил қилиш ҳам ижтимоий тадбирларнинг муҳим қисмини ташкил қилади. Ҳозирги вақтда бозор услубида хўжалик юритишнинг талабларига мос келувчи юқори малакали мутахассисларни тайёрлашга объектив зарурият вужудга келди. Бунинг учун,

аввало, кишлоқ ўқув масканларининг моддий-техникавий ва молиявий таъминотларини яхшилаш ва ундаги профессор-ўқитувчиларнинг иқтисодий манфаатдорлигини, ижтимоий ҳимоясини ва профессионал-малака даражасини тубдан яхшилаш лозим.

Янгича хўжалик юритиш услубиёти эса, уларнинг улушим 30-40%га тенглаштиришни, ривожланган хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганишни ҳам тақозо этмоқда. Шунинг учун менежментлар, маркетинглар, бизнесменлар, ишбилармонлар каби ҳозирги замон мутахассисларини тайёрлашнинг мақсадли режалаштирилган республика ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиб, изчил амалга оширилишини доимий назорат қилиш ва зарур маблағ билан таъминлаш лозим. Бундай тадбирларни ижобий амалга ошириш учун эса, аввало, педагогик ва илмий ходимлар иш ҳақиға нисбатан солиқлар даражасини кескин камайитириш билан бирга уларни илғор тажрибга эга бўлган хорижий давлатларга бир-икки ойлик эмас, балки икки-уч йиллик малака оширишга жўнатиш керак. Бундан иқтидорли студентлар ҳам истисно бўлмаслиги зарур.

Юқори малакали кадрлар уларга эҳтиёжи юқори бўлган корхоналарнинг, ташкилотларнинг, шахсий хўжаликларнинг ва ишбилармонларнинг соф даромадлари ҳисобидан тайёрланиши давлат бюджети маблағларини тежашга олиб келади. Мазкур тадбирлар кишлоқ ишчи кучининг рақобатбардошлилигини оширишга ва экспорт қилинишини кўпайитиришга ҳамда ва унинг таклифи камайишига бевосита таъсир этади.

Иш ҳақини тартибга солиш бўйича тадбирлар ишчи кучи талаб ва таклифи ўртасидаги нисбатга таъсир қилишнинг умумиқтисодий - ижтимоий услубидир. У кўпроқ ишчи кучининг таклифига таъсир этади. Чунки иш ҳақининг миқдори меҳнатни татбиқ қилиш соҳасини белгилайди. Шунинг учун, давлат иш ҳақи соҳасида оқилона сиёсатни ўтказиб, ишчи кучига талабнинг миқдори ва тузилишига таъсир кўрсатиши мумкин. У – иш ҳақининг барча кўрсаткичларини тартибга солувчидир. Давлатнинг аралашуви - маъмурий ва иқтисодий бўлиши мумкин. Унинг иш вақти давомийлиги ва иш вақти бирлиги иш ҳақи тўлашга таъсири одатда маъмурий характерга эга. Кўпгина ривожланган мамлакатларда давлат иш ҳафтасининг энг катта давомийлиги ва энг кам иш ҳақини тартибга солиб боради. Иш ҳақининг аниқ миқдорини белгилашда тўртта субъект ўзаро ҳамкорлик қилади: давлат, касаба уюшмаси, тадбиркорлар ва меҳнат бозори. Давлат иш ҳақини белгилаш бўйича масъулиятни касаба уюшмалари ва тадбиркорларга юклаши мумкин бўлса ҳам, бу жараёнда фаол иштирок этади. Бозор шароитларида давлат иш ҳақи даражасини маъмурий белгилашдан воз кечиши лозим. Унинг миқдори иш берувчилар билан ёлланма ходимлар ўртасида тузиладиган меҳнат шартномаси (контракт) асосида касаба уюшмаси вакилининг мутлақ иштирокида белгиланиши керак. [6].

Бундан ташқари, концепцияда таъкидланганидек, меҳнат биржалари томонидан ишчи кучига талабнинг ошиши ва ишсизликни камайитириш бўйича амалга ошириладиган муҳим иқтисодий чора-тадбирлар сирасига банд бўлмаган ходимларга касблари бўйича иш жойларини тақдим этиш, бандликка кўмаклашиш жамғармасидан имтиёзли кредитлар бериш йўли билан кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, бўш иш жойлари ярмаркаларини ўтказиш, ўз вақтида нафақалар ва моддий ёрдам бериш, ижтимоий ҳимояни таъминлаш қиради.

Ушбу концепцияда Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги» Қонуни ва Меҳнат Кодекси қоидалари ва «Аҳолини иш билан таъминлаш ва янги иш жойларини яратиш», «Кадрларни тайёрлаш», «Кишлоқ ижтимоий инфраструктурасини ривожлантириш» бўйича давлат дастурларининг асосий кўрсаткичлари инobatга олинди. Улар концепциянинг ишчи кучига талабнинг ошиши ва унинг таклифини камайиши бўйича ташкилий чора-тадбирларни ишлаб чиқишга бевосита ёрдам беради. Булар жумласига корхона хусусийлаштирилган, иқтисодий ночорлашган ва ихтисоси ўзгарган шароитларда ишлаётганларнинг (айниқса малакали ходимларнинг) бандлигини сақлаб қолиш ва барқарорлаштириш (иш жойларини маблағлар билан таъминлаш ва квоталаштириш), ходимларнинг рақобат қобилиятини ошириш, иш билан банд бўлмаган шахсларни қайта ўқитиш, бундайлар кўшимча касб ва мутахассисликларни эгаллашлари учун шароитлар яратиш ва уларнинг рухий кайфиятларини кўтариш, бандликни эгилувчан ва ўзини ўзи банд қилиш шакллари рағбатлантириш, кишлоқ хўжалиги бўлмаган кўшимча иш жойларини яратиш ва бўш лавозимларни эгаллаш учун бандликка кўмаклашиш жамғармасидан оқилона фойдаланиш (қарзлар, имтиёзли кредитлар), ёшлар, кўп болалик аёллар, меҳнатга лаёқатли пенсионерлар ва ногиронлар учун квоталаштирилган иш жойларини яратувчи корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш, кишлоқ ўқув юртларини тугатган ва ўз мутахассислиги бўйича иш топа олмаган ёш кадрларни иш ҳақи учун бандликка кўмаклашиш жамғармасидан маблағлар ўтказиш шarti билан (бандлик хизмати ташкилотлари билан шартномалар асосида) ишга қабул қилиш амалиётини кенгайтириш, нокишлоқ хўжалиги янги иш жойларини яратишни инвестиция билан таъминлаш ва ижтимоий инфраструктура объектларини ривожлантириш қиради [4],[5],[7],[8],[9].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-2909 – сонли қарори.
2. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «FAN» нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 281 б.
3. Андреев С.В. Кадровый потенциал и проблемы занятости в условиях перехода России к рыночным отношениям. -М.: Институт социологии РАН, 1997. - С.76.
4. Рикардо Д. Сочинения - М., 1961.- С. 25-30.

5. Роденкова Т.Н., Кондратьева А.А., Климова А.А., Расчетнова Д.С. Интегральная оценка результативности деятельности кафедр и факультетов вуза//Вестник Российской экономической академии имени Г.В.Плеханова.- 2011.-№4 (40).
6. Мирзакаримова М., Рахимова У. Касбий таълим тизими битирувчилари меҳнат бозорига маркетинг ёндашуви (ёки соҳани модернизациялашнинг айрим жиҳатлари). Таълим, фан ва инновация, 2/2016. – Б. 39.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари. ОТМ фаолиятининг асосий кўрсаткичлари. Статистик тўплам (2016-2017 ўқув йили). – Т.: 2017. - 214 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг маълумотлари. Меҳнат ва бандлик. – Т.: 2018.
9. www.islohot.uz

Муаллиф:

Зикрияев Зокир Мамирович - Гулистон давлат университети мустақил тадқиқотчиси.

UDK 372.894

THE ROLE OF THE WORK OF THE SCHOLARS OF THE EASTERN RENAISSANCE IN THE DEVELOPMENT OF WORLD SCIENCE

SHARQ UYG'ONISH DAVRI ALLOMALARI IJODINING JAHON FANI RAVNAQIDAGI O'RNI.

РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА УЧЕНЫХ ВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ МИРОВОЙ НАУКИ.

Nazarov Obid Rahimovich

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе

E-mail: o.nazarov@mail.ru

Abstract. In both renaissance periods in our glorious history, the most important aspect was the high attention of the state and the head of the state. The contribution of our great grandfather Amir Temur and Timurid generations in the establishment of the Ma'mun Academy, the Khorezmshah Ma'muni dynasty, and the emergence of the Second Renaissance period is incomparable. Because the rulers of both dynasties gathered the bright talents and scientists of their time under the wing of the state and created the necessary conditions, in a short period of history, our motherland made great discoveries that became the foundation of world science. unites the dreams of both young people and parents and teachers. It is important that the return of history as the experience of the ancestors, the will and initiative of the head of state - his faith and pleasure in science - as "his life dreams" sounded as a firm call. Every parent wants their child's talent to flourish, to serve the country wants him to grow up to be a mature person. It is here that we see the convergence of the wishes of the state-youth and parents. Because this is a vital idea that unites history, present and future, the head of state raised the issue of the Third Renaissance as a national idea. It happened in the 9th-11th centuries. The reason is that our great ancestors such as Muhammad Musa al-Khorazmi, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sina, Ahmad al-Farghani Abu Nasr Farabi, Yusuf Khos Hajib, Mahmud Koshghari, Mahmud Zamakhshari, Imam Bukhari, Imam Termizi, Imam Moturudi, Abul Muin Nasafi are very talented. in addition to being the owners, they achieved the status of world leaders in their fields.

Key words: Renaissance, Muslim renaissance, science, development, thinkers, encyclopedic scientists, the idea of the third renaissance, Ma'mun Academy, "House of the Wise", "Bait ul-Hikma", scientific networks.

Аннотация. В оба ренессансных периода нашей славной истории самым главным было высокое внимание государства и главы государства. Вклад нашего прадеда Амира Темура и поколений Тимуридов в создание Академии Мамуна, династии Хорезмшахов Мамуни и появление периода Второго Возрождения несравним. Благодаря тому, что правители обеих династий собрали под крылом государства яркие таланты и ученых своего времени и создали необходимые условия, за короткий исторический период наша Родина совершила великие открытия, ставшие фундаментом мировой науки. как молодых людей, так и родителей и учителей. Важно, чтобы возвращение истории как опыта предков, воли и инициативы главы государства, его веры и удовольствия в науку - как «его жизненных мечтаний» звучало как твердый призыв. Каждый родитель хочет, чтобы талант его ребенка процветал, служил стране. Хочет, чтобы он вырос и стал зрелым человеком. Именно здесь мы видим совпадение пожеланий государства-молодежи и родителей. Поскольку это жизненно важная идея, объединяющая историю, настоящее и будущее, глава государства поставил вопрос о Третьем Возрождении как национальной идее, которая произошла в IX-XI веках. Причина в том, что наши великие предки, такие как Мухаммад Муса аль-Хоразми, Абу Райхан Беруни, Абу Али ибн Сина, Ахмад аль-Фаргани Абу Наср Фараби, Юсуф Хос Хаджиб, Махмуд Кошгари, Махмуд Замахшари, Имам Бухари, Имам Термизи, Имам Мотуруди, Абул Муин Насафи очень талантливы, помимо того, что являются собственниками, они добились статуса мировых лидеров в своих областях.

Ключевые слова: Ренессанс, мусульманский ренессанс, наука, развитие, мыслители, ученые-энциклопедисты, идея третьего ренессанса, Академия Маъмуна, «Дом мудрых», «Байт уль-Хикма», научные сети.

Kirish. Shonli tariximizdagi har ikkala Uyg'onish davrida ham eng muhim jihat – davlatning, davlat rahbarining yuksak e'tibori bo'lib kelgan. Ma'mun akademiyasining barpo etilishida xorazmshoh Ma'muniylar sulolasining, Ikkinchi Uyg'onish davrining yuzaga kelishida esa buyuk bobomiz Amir Temurning va temuriy avlodlarning hissasi beqiyosdir. Har ikki sulola hukmdorlari o'z davrining yorqin iste'dodlarini, olimlarini davlat qanoti ostiga to'plagan va g'amxo'rlik qilib, kerakli shart-sharoitlarni yaratib bergani uchun tarixan qisqa davr ichida ona yurtimiz dunyo ilm-faniga poydevor bo'lgulik buyuk kashfiyotlarni yaratdilar. Prezidentimiz tilga olgan Uchinchi Renessans g'oyasi ham davlatning, ham yoshlarning, ham ota-onalar va ustozlarning orzu istaklarini birlashtiradi. Muhimi, tarix qaytarig'i ajdodlar tajribasi sifatida, bu davlat rahbarining irodasi va tashabbusi – uning ilm-fanga bo'lgan ishonchi va zavqi o'laroq "uning hayotiy armonlari" bo'lib qat'iy da'vat sifatida yangradi. Har qanday ota-ona o'z farzandining iste'dodi barq urishini, el-yurtga xizmat qiladigan yetuk inson bo'lib ulg'ayishini xohlaydi. Ayni shu yerda davlat-yoshlar va ota-onalar istaklarining jisplashganini ko'ramiz. Bu - tarix, bugun va kelajakni birlashtiruvchi hayotbaxsh g'oya bo'lgani uchun ham davlat rahbari Uchinchi Renessans masalasini milliy g'oya sifatida ko'tardilar. Barcha sharq va g'arb olimlarining e'tirof qilishlaricha, Yevropada XVI-XVII asrlar orasida yuzaga kelgan Birinchi Renessans yurtimizda undan bir necha yuz yil avval, ya'ni IX-XI asrlarda ro'y bergan. Sababi Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ahmad al-Farg'oniy Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Moturudiy, Abul Muin Nasafiy kabi buyuk ajdodlarimiz serqirra iste'dod sohiblari bo'lishlari bilan bir qatorda, o'z fanlari bo'yicha butun olamga ustozlik maqomiga erishdilar.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

“Renessans” lug'aviy fransuzcha “qayta tug'ilish” degan ma'noni anglatadi. Atama sifatida uning mazmuni ancha keng: madaniyatda, ilm-fanda, san'atda, ta'lim-tarbiyada, umuman, jamiyat hayotida uzoq muddatli turg'unlikdan keyin qayta jonlanib, tez rivojlanishni, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimi yangi sifat bosqichiga chiqishini bildiradi. Ilk bor atama Yevropada o'rta asrlar mutaassibligidan keyin XV-XVI asrlardagi rivojlanish davriga nisbatan qo'llanilgan. Renessans atalmish mazkur ijtimoiy hodisa o'zbek tiliga Uyg'onish davri deb o'girilgan.

Ma'lumki, avstriyalik atoqli sharqshunos Adam Metsning 1909-yilda “Musulmon Renessansi” nomli fundamental asari chop etilganligi tufayli o'shandan buyon Renessans faqat Yevropaga oid hodisa emasligi, uni Sharq xalqlari yevropaliklarga nisbatan avvalroq boshdan kechirgani to'g'risidagi qarashlar va tadqiqotlar paydo bo'la boshladi [1]. Ayniqsa rossiyalik buyuk sharqshunos akademik N. N.Konrad Renessans VII — VIII asrlarda Xitoyda boshlanib, VIII asrda Hindistonda davom etgani, undan IX-XII asrlarda islom mamlakatlari estafetani qabul qilgani, mo'g'ul istilosi tufayli ancha pasayib qolgan yuksalish Amir Temur va temuriylar davrida yana qayta gurkurab o'sganini ta'kidlaydi. U O'rta Sharq Uyg'onish davrini Alisher Navoiy zamonasigacha cho'zilishini qayd etib o'tadi [2].

Olingan natijalar va ularning tahlili

XV asrdan etiboran Renessans Yevropaga siljidi. Bu paytga kelib Yevropa 300 —350 yil davomida islom olimlari, jumladan, bizning buyuk ajdodlarimiz asarlarini, ayniqsa, Xorazmiy, Farg'oniy va Ibn Sino asarlarini lotinchaga o'girib, chuqur o'zlashtirib olgan edi. Yevropa Uyg'onishiga juda kuchli ta'sir ko'rsatganlardan biri Ibn Rushddir. Yevropa falsafasi va ilmiy tafakkurida XVI asr o'rtalarigacha averroizm (Ibn Rushd ta'limotiga asoslangan oqim) mavqeini saqlab turdi.

Afsuski, XVI asrning 30-40 yillarida bizda an'anaviy jamiyat uzil-kesil qaror topdi. Ilmiy, badiiy izlanishlarga ijtimoiy ehtiyoj pasayib ketdi. O'tmish yutuqlari oldida qulluq qilish, ularni ideallashtirish va faqat takrorlashga urinish, yangiliklarga salbiy munosabat shakllandi. Asta-sekin chuqur turg'unlik va inqiroz boshlandi. Ular noxush ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, diniy-mafkuraviy, regional nizolar va ayirmachilik kabi sabablar bilan qo'shilib qoloq bo'lib qolishimizga, XIX asr ikkinchi yarmida milliy mustaqilligimizni yo'qotishga olib keldi. O'tmishdan birinchi bo'lib teran tarixiy xulosa chiqargan — jadid bobolarimiz edi. Ular taklif qilgan islohotlar millatni qayta uyg'otish, taraqqiyot tomon burishni ko'zlad. Ammo mustabid hokimiyat jadidlar harakatini avj olmasdan bo'g'ib qo'ydi.

Mustaqillikka erishgandan keyin dastlab chorak asr davomida milliy tiklanish bilan shug'ullanishga to'g'ri keldi. Endilikda milliy tiklanishdan milliy yuksalishga o'tganimizdan keyin, uchinchi Renessansga erishishni davlat rahbari strategik vazifa etib qo'ydi. Haqiqatan tarixan olganda biz ikki Renessansni boshdan kechirdik: birinchisi IX — XII asrlar, ikkinchisi XIV asr oxirgi choragi — XVI asr birinchi choragi. Birinchi Renessansda yurtimizdan Farg'oniy, Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy kabi buyuk daholar, buyuk muhaddislar — Buxoriy, Termiziy, mutakallimlar — Moturudiy va Abul Muin Nasafiy hamda boshqa atoqli dunyoviy va diniy allomalar shuuri olamni yoritdi.

Ikkinchi Renessansda — Ulug'bek, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Lutfiy, Jomiy, Navoiy, Behzod, buyuk me'morlar, bastakorlar, musavvirlar, tarixchilar chiqib, bugun ham dunyoni lol qoldirayotgan asarlar yaratdilar. Har ikki Renessans davrida biz dunyoning ilg'or, mutaraqqiy xalqlari qatorida edik. Agar yana shunday darajaga erishmoqchi bo'lsak, Uchinchi Renessansni amalga oshirmog'imiz zarur.

Shu sababli uchinchi Renessans milliy g'oyaga aylanishi zarur deb hisobdaymiz. Chunki milliy g'oya aslida muayyan xalqning oliy istiqbol maqsadini bir necha so'zlarda yoki iborada mujassam ifodalovchi tushunchalar yoki shior, iboradir. U xalqni o'sha maqsad yo'lida birlashtiradi, safarbar etadi. Xalq barcha sa'y-harakatlarini, intilishlarini, bunyodkorlik faoliyatini unga muvofiqlashtiradi. Zarur bo'lsa, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlarini, mamlakatning huquqiy, siyosiy, mafkuraviy asoslarini, ta'lim-tarbiya tizimini chuqur isloh qiladi. Milliy g'oyaning asosiy vazifalaridan biri,

avvalo, xalqning jipsligini, birligini, mamlakatning hududiy yaxlitligini saqlash va mustahkamlashdir. Ikkinchidan, millatning oliy maqsadini, rivojlanish marralarini, mo'ljallarini umumiy tarzda aniqlaydi. Milliy g'oya turli iboralarda ifodalanishi mumkin. Lekin ifoda shaklidan qat'i nazar, xalqqa istiqbolni, ijtimoiy mo'ljalni ko'rsatishi shart.

Milliy g'oyani jonlantirish uchun uni Uchinchi Renessans g'oyasi bilan boyitish zarur. Faqat Uchinchi Renessansni amalga oshirib, biz ozod va obod Vatanda erkin va farovon hayotni barpo eta olamiz. Yoki, yana qulayrog'i, Uchinchi Renessansga erishishni milliy g'oyaning yangi ifodasi, deb e'lon qilish maqsadga muvofiqdir.[3]

Milliy g'oya joriy vazifalarni emas, balki strategik oliy maqsadni ifodalaydi. Shu ma'noda Uchinchi Renessans g'oyasi istiqbolga intilishga juda mos keladi. Mazkur g'oyaning safarbarlik kuchi, umuman, mafkuraviy salohiyati juda yuqori. Ayni chog'da o'tmish tariximizning shonli sahifalari, buyuk ajdodlarimizning bunyodkorlik va ijodkorlik salohiyati bilan bog'lanadi. Bizga mazkur tushuncha kimlarning vorislari ekanimizni eslatib turadi. Yangi Renessans yo'lida xalqimiz turli mayda, vaqtinchalik masalalarga, guruhbozlik, mahalliychilik, ayirmachilik, mafkuraviy mutaassiblikning har xil ko'rinishlariga chalg'imasligi kerak. Tarix saboqlarini unutishga haqqimiz yo'q.

Uchinchi Renessans g'oyasi milliy ruhiyatimizga, xalqimiz armon-orzusiga yaqin. Zotan, xalq ilgari oqqan daryosi yana oqishini astoydil istaydi. Demak uchinchi Renessans g'oyasini hayotiy va ta'sirchan milliy g'oyaga aylantirishni nimadan boshlamog'imiz zarurligini anglab yetishimiz zarur.

Chunki hozirgi davrda Renessans deganimiz bilan u o'z o'zidan sodir bo'lib qolmaydi. Buning uchun har tomonlama puxta o'ylangan siyosat olib borilishi, xalqda ruhiy ko'tarilish, qat'iy irodali intilish yuz bermog'i zarur.

Avvalo, tushuncha mazmunini aniq ochib berish, aholining barcha qatlamlari, avvalo, yoshlar ongiga yetkazish kerak. O'tmish renessanslari davrida ajdodlarimiz nimalarga erishganini, jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini, boshqa xalqlar, mintaqalar yutuqlari bilan taqqoslab, jahonning yetakchi madaniyatlaridan, ilm-fani, san'ati va adabiyotlaridan birini, ilg'or ijtimoiy fikru qarashlarini yaratganini qisqa, lo'nda, dabdabali jumlasiz yoritish zarur.

Shuningdek, ularning inqiroz sabablari xolis tahlil etilmog'i lozim. Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli Buyuk Ipak yo'lining to'xtab qolgani ob'ektiv sabablardan biri bo'lsa-da, ichki va tashqi nizolar, taxt talashlar, ayirmachilik va uch davlatga bo'linib ketish, inson komilligi faqat insonning ichki dunyosiga qaratilib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga yetarlicha e'tibor bermaslik kabi sub'ektiv omillar inqirozni keltirib chiqargan asosiy sabablar edi. Tarixdan saboq olish, tegishli xulosa chiqarish uchun bular yoshlar, aholi ongiga yetkazilishi kerak. Biz ko'proq avvalgi uyg'onish davrlarimizning yutuqlarini faxr bilan e'tirof etib, negadir ularning inqirozi sabablari haqida gapirishni unchalik xushlamaymiz.

Birinchi va ikkinchi renessanslarning tarixiy sharoiti va davri talablari, imkoniyatlarini haqqoniy baholab, Yangi Renessansning tarixiy sharoitlari va talablari mutlaqo o'zgacha ekanini asoslash, dalillash maqsadga muvofiqdir.

Uchinchi Renessans to'rtinchi sanoat inqilobi bilan muvoziy, bir vaqtda kechadi. Shu sababdan u, avvalo, texnologik inqilobni, yuksak rivojlangan raqamli smart (aqlli) iqtisodiyotni taqozo qiladi. O'z navbatida, raqamli, smart iqtisodiyotga o'tish uchun ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish, avtomatlashtirish, robotlashtirish talab etiladi. Mazkur jarayon O'zbekistonda qanday bosqichlarda amalga oshirilishi, uning moddiy-moliyaviy, insoniy, ilmiy va ilmiy-texnologik ta'minoti bo'yicha istiqbolli aniq kompleks dasturlar yangi Renessans g'oyasi bilan mafkuraviy jihatdan bog'lanishi shart. Ilmiy, ilmiy-texnologik ta'minot taqozosidan kelib chiqib, ta'lim-tarbiya sohasining barcha bo'g'inlari uzluksiz isloh etib borilishi kerak. Avvalgi ikkala Renessans mustahkam ma'naviy-mafkuraviy negizda, birinchi galda yuksak axloqiylik, adolat, ilmga tashnalik va bag'rikenglik asosida yuz bergan. Islom halollik va to'g'rilikni, insof va adolatni, ilm va amaliy faollikni hamma narsadan ustun qo'ygan. "Ilm izlab Chinga bo'lsa-da, bor", "Sendan harakat — mendan barakat", "Bir soatlik adolat barcha insu jinslarning qirq kunlik ibodatidan ustun" va ko'plab shu kabi hadislar, naqlar ajdodlarimizning ijtimoiy mo'ljaliga aylangan edi.[4]

Ayniqsa, "Baytul hikma"da 40 dan ortiq tarjimonlar qadimgi yunon tilidan, 14 nafar tarjimon sanskrit tilidan, 4 nafar tarjimon Xitoy tilidan ilmiy, tibbiy va falsafiy asarlarni arabchaga o'g'irgan. Bundan tashqari, lotin, suryoniy, ibroniy tillardan tarjimonlar bo'lgan. Ilmiy haqiqat diniy mansublikdan ustun qo'yilgan. Bu asarlar ma'jusiylarniki, bunisi kofirlarniki deb inkor qilinmagan. Ajdodlarimiz til o'rganib, ilm ortidan dunyoni kezgan. Mahdudlik qobig'iga o'ralib qolmagan, turg'unlik, mahalliychilik ularga yot bo'lgan [5].

Xulosa. Xullas, "Baytul hikma", Xorazm Ma'mun Akademiyasi, umuman, islom olami olimlari faoliyati o'sha davrdagi xalqaro ilmiy integratsiyaning eng yorqin namunasidir. Birinchi va ikkinchi renessanslarning ma'naviy asoslarini va sabablarini hamda keyingi inqirozini chuqur o'rganishimiz zarur, shundagina biz Uchinchi Renessansni muvaffaqiyatli amalga oshirishimiz mumkin. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, uchinchi Renessans bizdan xalqaro hamjamiyatga ilm-fan, texnologiyalar, axborot, madaniyat va iqtisodiyot sohalarida yanada chuqurroq integratsiya bo'lishini talab etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Назаров О. Фан ва техника тарихи . Тошкент. 2022. – 220 б.
2. Наука Средней Азии и мировая цивилизация. Т. 2000. – 380 с.
3. Эркаев А. Учинчи Ренессанс – миллий ғоя сифатида // Халқ сўзи ONLINE. 8 сентябр 2020 й. - Б. 3.
4. Абдунабиев А. Вклад в мировую цивилизацию. Тошкент. 1998. – 280 с.
5. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Тошкент. 1999. – 64 б.

Muallif:

Nazarov Obid Raximovich - Guliston davlat universiteti "Tarix" kafedrasi dotsenti, tarix fanlari nomzodi.

CONTENTS

PEDAGOGY

Karshibayev Xazratkul Kilichiyevich, Sadullayeva Oydin Temur qizi. INTERPRETATION OF THE SEED – REPRODUCTIVE ORGAN DERIVATIVES OF PLANTS IN BOTANICAL TEXTBOOKS.....	3
Raximov Atanazar Karimovich, Mirzaeva Nodira Abduxamidovna. THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE APPLICATION OF THE PEDAGOGICAL INNOVATIVE EDUCATIONAL CLUSTER IN THE TEACHING OF NATURAL SCIENCES.....	6
Sariyev Rabbim Shuhratovich. METHODOLOGY OF USING GRAPHIC TASKS IN FORMING CREATIVE DESIGN CONCEPTS IN DRAWING LESSONS.....	13
Sharapova Saboxat Djabbarovna. THE RESULTS OF DETERMINING LIFE VALUES IN THE FORMATION OF VIRTUAL CULTURE OF STUDENTS.....	16
Alibekov Davron Abdurakibovich, Abduraqibova Dinora Davron qizi. STRATEGIC SIGNIFICANCE OF INNOVATIVE APPROACH TO EDUCATIONAL SYSTEM.....	19
Merganov Shuxrat Meylievich. FORMATION OF INFORMATION CULTURE OF FUTURE TEACHERS BASING ON CLUSTER APPROACH.....	22
Eminov Aziz Gulomjonovich. COMPUTER GRAPHICS COMPETENCE OF THE TEACHER AS AN IMPORTANT COMPONENT OF INFORMATION COMPETENCE.....	25
Raxmonov Omadjon Mamasidiq o'g'li. THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN IMPROVING THE PROFESSIONAL QUALITIES OF STUDENTS.....	28
Xolbekov Abdusattor Maxammatovich. USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES OF STUDENTS.....	32
Bahodirov Muzrob Doniyor o'g'li. PROGRAMMING METHODOLOGY FOR GRAPHICS PROBLEMS IN PYTHON.....	36
Mattiev Ilhom. DETERMINING THE PROCESS OF IMPROVING THE HEALTHY LIFESTYLE AND WORLD VIEW OF THE STUDENT TEAM.....	41
Atakhujaeva Shakhlo Anvarovna. EMPIRICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF FUTURE ENGLISH TEACHERS' SOCIAL INTELLIGENCE.....	44
Avlayev Orif Umirovich. PROBLEMS OF DETERMINING SOCIAL INTELLIGENCE IN PERSONAL DEVELOPMENT.....	48
Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich. MULTIPLE PERSPECTIVES OF PSYCHOLOGICAL LITERACY IN ADOLESCENTS.....	53
Artikov Maqsud Baxadirovich. METHODS FOR OVERCOMING THE DIFFICULTIES THAT STUDENTS FACE WHEN PERFORMING CREATIVE TASKS.....	57
Boymatov Nuriddinjon Mirzaqulovich. SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF A CORPORATE CULTURE OF UNIVERSITY TEACHERS.....	61
Nafasova Gulnoza Baxtiyorovna. THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF DEVELOPING THE LOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PHYSICS TEACHERS.....	64
Jo'rayev Muzaffarjon Mansurjonovich. TECHNOLOGIES FOR DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS.....	68
Rahmanov Valijon Turdaliyevich, Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi. DEVELOPMENT OF CREATIVE ACTIVITIES OF STUDENTS WHEN CARRYING OUT NON-STANDARD DEMONSTRATION EXPERIMENTS IN PHYSICS.....	70
Haydarova Kamola Ergashboy qizi. IMPROVING CRITICAL THINKING SKILLS IN MOTHER LANGUAGE AND READING LITERACY LESSONS OF PRIMARY.....	74
Ummatkulova Sayyora Shovkatovna. DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING ABILITY OF PRIMARY CLASS STUDENTS BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES.....	78
Kenjayeva Muhayyo Abdumurodovna. THE ROLE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMPETENCIES.....	81
Norimova Guljaxon Abdug'anievna. METHODS OF APPLYING DIDACTIC PRINCIPLES IN ENGLISH CLASSES.....	84
Shavkieva Dilfuza Shakarboevna. EFFECTIVE MECHANISM OF TEACHING ENGLISH BASED OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES.....	89
Samandarov Javlon Iskandarovich. TECHNOLOGIES OF TRAINING THE SCIENCE OF INFORMATION SECURITY.....	92
Adinaev Sherzod Sheralievich. ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES.....	95
Mamarajabov Mirsalim Elmirezayevich. STAGES OF ORGANIZING EXPERIMENTAL WORK OF PEDAGOGICAL RESEARCH.....	98
Meyliqulova Manzura. DEVELOPMENT OF PARTICULAR FEATURES OF LITERAL SPEECH COMPETENCE OF THE 8TH GRADE STUDENTS.....	101
Mamatov Dilmurad Narmuratovich. PEDAGOGICAL DESIGN OF OPEN EDUCATIONAL RESOURCES IN PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES.....	104
Turdiyev Dilshod Xamidovich. "MATHEMATICAL LITERACY" AND "LOGICAL THINKING" PEDAGOGICAL FACTORS OF AVERAGE CORRELATION AND DEFINING THE RELATIONSHIP.....	108
Saidmurotov Shohid Xusanovich. THE ROLE OF INTERACTIVE METHODS IN THE TEACHING OF CERTAIN SUBJECTS IN THE "HIGH PLANTS" MODULE OF BOTANY IN HIGHER EDUCATION.....	112
Iskandarov Islom Shukurovich. ORGANIZING PHYSICAL EDUCATION LESSONS ON THE BASIS OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES.....	115
Xushboqov Botir Xushboqovich. FORMATION OF STUDENTS' CREATIVE SKILLS IN PRIMARY CLASS MATHEMATICS LESSONS THROUGH DIDACTIC GAMES.....	119
Jonzoqova Sayyora Anvarovna. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS.....	123
Anorqulov Baxtiyor Norqul o'g'li. SPECIFIC CHARACTERISTICS OF FORMING NATIONAL PRIDE IN YOUTH.....	126
Rakhimov Bakhtiyor Khudoyberdiyevich. THEORIES OF STUDENTS' CREATIVE THINKING DEVELOPMENT BASED ON INNOVATIVE APPROACH.....	128
Bekmurodov Alisher Joniqulovich. SOCIAL-PEDAGOGICAL ASPECTS OF DIRECTING STUDENTS TO INNOVATIVE ACTIVITY.....	133
Nosirova Dilfuza Saydullayevna. USING THE POSSIBILITIES OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....	136
Tashmatova Gulzoda Nimatullaevna. ORGANIZATION OF RESEARCH WORK OF TALENTED STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	140

PHILOLOGY

Jumaeva Feruza Ruzikulovna. ADJECTIVATION AS A METHOD OF WORD FORMATION IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES.....	144
Kazakov Ilhom Rozmamatovich. COMMUNITY OF LANGUAGE AND NATIONAL-CULTURAL VALUES.....	148
Ermatov Ixtiyor Rizakulovich, Toshmimirova Nasiba Xasanovna. INTERSECTION OF HYPONYMY AND ECONOMY IN THE SYSTEM OF TERMS.....	154
Allamberganova Muqaddas Ruslanovna. METHODOLOGICAL DEVELOPMENT OF ANCIENT WRITTEN MONUMENTS.....	159
Nurmuhammedov Yusuf Shakarboevich. COMMENTS CONCERNING THE LINGUISTICS CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT.....	164
Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich. INTERPRETATION OF EDUCATIONAL OBSERVATIONS ON THE BASE OF NAVOI'S PROSE.....	167
Axrorov Alisher Akbarovich. REFLECTION OF NATIONAL VALUES IN ARTICLES.....	171
Mamatqulov Muzaffar Rahmonqulovich. INDIVIDUALITY IN IMAGING PROCESS.....	174
Ro'ziboyev Bobir. THE USE OF PICTURE MEANS IN STORIES WITH SPIRITUAL AND MORAL SUBJECTS.....	178
Yodgorov Hamid, Obidova Dilorom. INTERTEXTUALITY IN A LITERARY TEXT.....	183
Kubayev Kabil Umarovich. ARTISTIC INTERPRETATION OF LEGENDS.....	185
Madaliev Yarmuxammad Xudayberganovich. THE ACTIVITIES AND WORK OF THE KAZAKH EDUCATOR MAGZHAN ZHUMABAEV.....	187
Sobirova Bashorat Baxadirovna. COMPARATIVE SEMANTIC ANALYSIS OF THE WORDS "BLACK" AND "QORA" IN RUSSIAN AND UZBEK.....	189

SOCIAL-ECONOMICAL SCIENCES

Suvanov Ilhom Abdixalilovich. INFORMATION THREAT AS THE MAIN FORM OF MORAL THREATS.....	194
Ravshanov Oybek Xayrullaevich. DYNAMICS OF INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF YOUTH IN UZBEKISTAN.....	197
Eshov Xurshid Xurramovich, Eshova Hurriyat Xurramovna. STRENGTHENING THE ACTIVITY OF STATE ORGANIZATIONS AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN PROTECTING YOUNG PEOPLE FROM VARIOUS THREATS.....	201
Zikriyev Zokir Mamirovich. STRATEGIC CONCEPT OF EFFECTIVE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET ON THE BASIS OF PREPARING PROFESSIONAL STUDENTS FOR LABOR WORK.....	206
Nazarov Obid Rahimovich. THE ROLE OF THE WORK OF THE SCHOLARS OF THE EASTERN RENAISSANCE IN THE DEVELOPMENT OF WORLD SCIENCE.....	210

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA

Karshibayev Xazratkul Kilichiyevich, Sadullayeva Oydin Temur qizi. BOTANIKA DARSLIKLARIDA O'SIMLIKDAGI REPRODUKTIV ORGAN HOSILASI – URUG'NING TALQIN ETILISHI.....3

Rahimov Atanasar Karimovich, Mirzaeva Nodira Abduraximovna. TABIIY FANLARNI UQITISHDA PEDAGOGIK INNOVATSION TABLIM KLASTERINI QULLASHNING NAZARIY ASOSLARI.....6

Sariyev Rabbim Shuhratovich. SHIZMACHILIK DARSLARIDA IJODIY LOYihalash TUSHUNCHALARINI SHAKILLANTIRISHDA GRAFIK TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI.....13

Sharapova Sabohat Jabbarovna. TALABALAR VIRTUVAL MADANIYATI SHAKLLANISHIDA XAETIY KADRIYTLARINI ANIKLASH NATIJALARI.....16

Alibekov Davron Abduraximovich, Abduraximovna Dinora Davron kizi. TABLIM TIZIMIGA INNOVATSION ENDAshUVNING STRATEGIK AXAMIYATI.....19

Merganov Shuxrat Meilievich. BULAJAK UQITUVCHILARINING AXBOROT MADANIYATINI KLASTERLI ENDAshUV ASOSIDA SHAKLLANTIRISH.....22

Eminov Aziz Gulomjonovich. PEDAGOGNING KOMPYUTER GRAFIKASIGA OID KOMPETENTLIGI - AXBOROT KOMPETENTLIGINING MUHIM TARKIBIY QISMI SIFATIDA.....25

Rahmonov Omaidjon Mamasiylik Ugli. TALABALARINING KASBIY SIFATLARINI TAKOMILLASHTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING URNII.....28

Xolbekov Abdusattor Maxammatovich. TALABALARINING MA'BNAVIIY-AHXLOQIY SIFATLARINI TAKOMILLASHTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH.....32

Bahodirov Muzrob Doniyor o'g'li. PYTHON TILIDA GRAFIKAGA OID MASALALARGA DASTUR TUZISH METODIKASI.....36

Mattiev Ilhom. TALABALAR JAMOASI SOG'LOM TURMUsh TARZI VA DUNEKARASHINI TAKOMILLASHTIRISH JARAENINI ANIKLASH.....41

Atakhujaeva Shakhlo Anvarovna. BO'LAJAK INGLIZ TILI FANI O'QITUVCHILARINING SOTSIAL INTELLEKTNI ORGANISHNING EMPIRIK ASOSLARI.....44

Alayev Orif Umirovich. SHAXS KAMOLOTIDA SOTSIAL INTELLEKTNI ANIQLASH MUAMMOLARI.....48

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich. O'SMIRLARDI PSIXOLOGIK SAVODXONLIKNING KO'P QIRRALI ISTIQBOLLARI.....53

Artikov Maqsud Bahadirovich. TALABALARINING IJODIY TOPSHIRIQLARINI BAJARISHDA UCHRAYDGAN QIYNCHILIKLARINI BARTARAF ETISH USULLARI.....57

Boimatov Nuriddinjon Mirzaqulovich. OLIY TABLIM MUASSASALARI PROFESSOR- UQITUVCHILARI KORPORATIV MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIIY-NAZARIY JIHA TLARI.....61

Nafasova Gulnoza Bahadirovna. BULAJAK FIZIKA UQITUVCHILARINING MANTIKIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH JARAENIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH.....64

Jo'rayev Muzaffarjon Mansurjonovich. TALABALARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI.....68

Rahmanov Valijon Turdaliyevich, Irsaliyeva Surayyo To'rabek qizi. FIZIKADAN NOSTANDART NAMOYISH TAJRIBALARINI BAJARISHDA O'QUVCHILARINING KREATIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH.....70

Naydarova Kamola Ergashboy qizi. BOSHLANG'ICH SINFI ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATINI TAKOMILLASHTIRISH.....74

Ummatkulova Sayyora Shovkatovna. BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING MANTIQUIY FIKRLASH QOBILIYATINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH.....78

Kenjayeva Mubayyo Abdumurodovna. O'QUVCHILARDA KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI.....81

Norimova Guljaxon Abduganievna. INGLIZ TILI MASHGULOTLARIDA DIDAKTIK TAMOIILLARINI QULLASH USULLARI.....84

Shavkieva Dilfuza Shakarboevna. INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA INGLIZ TILINI UQITISH MEKANIZMINI RIVOJLANTIRISH.....89

Samandarov Javlon Iskandarovich. AXBOROT XAVFSIZLIGI FANINI O'QITISH TEXNOLOGIYALARI.....92

Adinaev Sherzod Sheraliyevich. TALABALARINING MUSTAKIL TABLIM FAOLIYATINI TASHKIL ETISH.....95

Mamarajabov Mirsalim Elmiraevich. PEDAGOGIK TADQIQOTLARINING TAJRIBA-SINOV ISHLARINI TASHKIL ETISH BOSQICHLARI.....98

Me'yilqulova Manzura. 8-SINFI O'QUVCHILARIDA NUTQUI KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....101

Mamatov Dilmurad Narмуратович. TALABALARINI KASBIY FAOLIYATGA TAYIRLASHDA OCHIK TABLIM RESURSLARINI PEDAGOGIK LOYIHXALASHTIRISH.....104

Turdiyev Dildod Xamidovich. "MATEMATIK SAVODXONLIK" VA "MANTIKIY TAFAKKUR" PEDAGOGIK OMI LLARI URTASIDAGI KORELYATSIYON BOGLIQLIKNI ANIKLASH.....108

Saidmuratov Shohid Xusanovich. OLIY TA'LIMDA BOTANIKA FANIDAN "YUKSAK O'SIMLIK" MODULIDAGI AYRIM MAVZULARNI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARINING O'RNI.....112

Iskandarov Isлом Shukurovich. JISMONIIY TARBIIY MASHGULOTLARINI INNOVATSION TABLIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TASHKIL ETISH.....115

Xushboqov Botir Xushboqovich. BOSHLANG'ICH SINFI MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCHILARINING KREATIV QOBILIYATLARINI DIDAKTIK O'YINLAR ORQALI SHAKLLANTIRISH.....119

Jonsoqova Saiyira Anvarovna. USMIRLARDI PAIDO BULADIGAN TAJABVUZKOP XULK-ATVORINING PSIXOLOGIK JIHA TLARI.....123

Anorqulov Baxtiyor Norqul o'g'li. YOSHLARDA MILLIY G'URURNI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....126

Rahimov Baxtiyor Xudoyberdiyevich. INNOVATSION YONDOSHUV ASOSIDA TALABALARINING IJODIY FIKRLARINI RIVOJLANISH NAZARIYALARI.....128

Bekmurodov Alisher Jonikuovich. TALABALARINI INNOVATSION FAOLIYATGA IYUNALITIRISHNING IJTIMOIIY-PEDAGOGIK JIHA TLARI.....133

Nosirova Difuza Saydullayevna. TA'LIM JARAYONIDA RAQAMLI IQTISODIYALAR IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH.....136

Tashmatova Gulzoda Nimatullayevna. OLIY TA'LIM MUASSASALARI IQTIDORLI TALABALARINING ILMIIY-TADQIQOT ISHLARINI TASHKIL ETISH.....144

FILOLOGIYA

Jumayeva Feruza Ruzikulovna. AD'YEKTIVATSIIYA RUS VA O'ZBEK TILLARIDA SO'Z YASASH USULI SIFATIDA.....144

Kazakov Ilhom Rozmamatovich. TIL VA MILLIY-MADANIY QADRIYATLAR MUSHTARAKLIGI.....148

Ermatov Ixtiyor Rizakulovich, Toshmurodova Nasiba Xasanovna. TERMINLAR TIZIMIDA GIPONIMIYA VA EKVNIMIYA HODISALARINING KESISHUVI.....154

Allamberganova Muqaddas Ruslanovna. QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARINING USLUBIY TARAQIYOTI.....159

Nurmuhamedov Yusuf Shakarboevich. TUSHUNCHA TILI XUSUSIYATLARI BO'YICHA FIKRLAR.....164

Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich. NAVOIY NASRI ZAMINIDAGI MA'RIFIY MUSHOHADALAR TALQINI.....167

Axrorov Alisher Akbarovich. MAQOLLARDA MILLIY QADRIYATNING NAMOYON BO'LISHI.....171

Mamatqulov Muzaffar Rahmonqulovich. TASVIR JARAYONIDAGI O'ZIGA XOSLIK.....174

Ro'ziboyev Bobir. MA'NAVIIY-AHXLOQIY MAVZUDAGI NIKOYALARDA TASVIR VOSITALARINING QO'LLANILISHI.....178

Eldorov Xamid, Obidova Dilorom. BADIIIY MATNDA INTERTEKSTUALLIK.....183

Kubayev Kabil Umarovich. AFSONALARNING BADIIIY TALQINI.....185

Madaliev Yarmuxamat Xudaybergenevich. KOZOK MA'BRIYATPARVARI MAG'JAN JUMABAEBVINING FAOLIYATI VA IJODI.....187

Sobirova Bashorat Bahodirovna. UZBEK VA RUS TILLARIDAGI "KORA" VA "CHERNYI" SUZLARINING FOHISHIRMA SEMANTIK TAJLILI.....189

IJTIMOIIY - IQTISODIY FANLAR

Suvanov Ilhom Abdixalilovich. AXBOROT TAHMIDI – MA'NAVIIY TAHMIDLARNING ASOSIIY SHAKLI SIFATIDA.....194

Ravshanov Oibek Xayrullaevich. UZBEKISTONDA EshLARINING IJTIMOIIY-SIENSIY FAOLIGINING INSTITUSIONALLAShUV DYNAMIKASI.....197

Eshov Xurshid Xurramovich, Eshova Xurriyat Xurramovna. EshLARINI TURLI TAHDIDLARDAN XIWOYA KILIshDA DAVLAT TASHKILOTLARI VA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINING FAOLIGINI KUChAYTIRISH.....201

Zakriyev Zokir Mamirovich. OTM TALABALARINI ISh BILAN BANDLIKKA TAYIRLASH ASOSIDA MEKHAT BOZORINI SAMARALI RIVOJLANTIRISHNING STRATEGIK KONSEPTSIIYASI.....206

Nazarov Obid Rahimovich. SHARQ UYG'ONISH DAVRI ALLOMALARI IJODINING JAHON FANI RAVNAQIDAGI O'RNI.....210

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Каршибаев Хазраткул Киличиевич, Садуллаева Ойдин Темур кизи. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЕМЕНИ – ПРОИЗВОДНОГО РЕПРОДУКТИВНОГО ОРГАНА РАСТЕНИЙ В БОТАНИЧЕСКИХ УЧЕБНИКАХ.....	3
Рахимов Атаназар Каримович, Мирзаева Нодира Абдухамидовна. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА В ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК.....	6
Сариев Раббим Шухратович. МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКИХ ПРОЕКТНЫХ ЗАНЯТИЙ НА УРОКАХ РИСОВАНИЯ.....	13
Шарапова Сабохат Джаббаровна. РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЖИЗНЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ВИРТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ.....	16
Алибеков Даврон Абдуракибович, Абдуракибова Динора Даврон кизи. СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ.....	19
Мерганов Шухрат Мейлиевич. ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА.....	22
Эминов Азиз Гуломжонович. КОМПЬЮТЕРНАЯ ГРАФИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ.....	25
Рахмонов Омаджон Мамасидиқ ўғли. РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ.....	28
Холбеков Абдусаттор Махамматович. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ.....	32
Баходиров Музроб Дониёр угли. МЕТОДИКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ЗАДАЧ В RUTHON.....	36
Маттиев Илхом. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОЦЕССА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ И МИРОВОЗЗРЕНИЯ СТУДЕНЧЕСКОГО КОМАНДЫ.....	41
Атахужаева Шахло Анваровна. ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	44
Авлаев Ориф Умирович. ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЛИЧНОСТНОМ РАЗВИТИИ.....	48
Файзуллаев Мирзаодил Мирзамуродович. МНОЖЕСТВЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ГРАМОТНОСТЬ ПОДРОСТКОВ.....	53
Артиков Максуд Бахадирович. МЕТОДЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ТРУДНОСТЕЙ ВОЗНИКАЮЩИХ У УЧАЩИХСЯ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ.....	57
Бойматов Нуриддинжон Мирзакулович. НАУЧНО – ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ.....	61
Нафасова Гулноза Бахтиёрровна. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ.....	64
Жўраев Музаффаржон Мансуржонович. ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ.....	68
Рахманов Валижон Турдалиевич, Ирсалиева Сурайё Турабек кизи. РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ НЕСТАНДАРТНЫХ ДЕМОНСТРАЦИОННЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ ПО ФИЗИКЕ.....	70
Хайдарова Камола Эргашбой кизи. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ И ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	74
Уммяткулова Сайёра Шовкатовна. РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ ЛОГИЧНОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	78
Кенжаева Мухайё Абдумуродовна. РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧЕНИКОВ.....	81
Норимова Гулжахон Абдуганиевна. МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	84
Шавкиева Дилфуза Шакарбоевна. ЭФФЕКТИВНОГО МЕХАНИЗМА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	89
Самандаров Жавлон Искандарович. ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ НАУКАМ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.....	92
Адинаев Шерзод Шералиевич. ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	95
Мамаражабов Мирсалим Элмирзаевич. ЭТАПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ.....	98
Мейликулова Манзура. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ 8-КЛАССА.....	101
Маматов Дилмурад Нармуратович. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОТКРЫТЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	104
Турдибоев Дилшод Хамидович. ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОРЕЛЯЦИОННОГО ОТНОШЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ «МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ» И «ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ».....	108
Саидмуратов Шохид Хусанович. РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ НЕКОТОРЫХ ПРЕДМЕТОВ В МОДУЛЕ БОТАНИКИ «ВЫСШИЕ РАСТЕНИЯ» В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ.....	112
Искандаров Ислон Шукурович. ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	115
Хушбоков Ботир Хушбокович. ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НА ЗАНЯТИЯХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ПОСРЕДСТВОМ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР.....	119
Жонзокова Сайёра Анваровна. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ.....	123
Аноркулов Бахтиёр Норкул угли.ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ У МОЛОДЕЖИ.....	126
Рахимов Бахтиёр Худойбердиевич ТЕОРИИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА.....	128
Бекмуродов Алишер Жоникучевич. СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАПРАВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ИННОВАЦИОННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....	133
Носирова Дилфуза Сайдуллаевна.ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	136
Ташматова Гулзода Ниматуллаевна. ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ ТАЛАНТЛИВЫХ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ.....	140

ФИЛОЛОГИЯ

Жумаева Феруза Рузикуловна. АДЪЕКТИВАЦИЯ КАК СПОСОБ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.....	144
Казакوف Илхом Розмаматович. ОБЩИНА ЯЗЫКОВ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ.....	148
Ерматов Ихтиёр Ризакулович, Тоштемурова Насиба Хасановна.ПЕРЕСЕЧЕНИЕ ЯВЛЕНИЙ ГИПОНИМИИ И ЭКВОНИМИИ В СИСТЕМЕ ТЕРМИНОВ.....	154
Alshamberganova Muqaddas Ruslanovna. МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА ДРЕВНИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ.....	159
Нурмухаммедов Юсуф Шакарбоевич. КОММЕНТАРИИ, КАСАЮЩИЕСЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНЦЕПТА.....	164
Насруллаев Элмурод Жумабоевич. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАУЧНЫХ НАБЛЮДЕНИЙ НА ОСНОВЕ ПРОЗЫ НАВОИ.....	167
Ахоров Алишер Акбарович. ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СТАТЬЯХ.....	171
Mamatqulov Muzaffar Rahmonqulovich. ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ В ПРОЦЕССЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ.....	174
Рузиев Бобир. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ИЗОБРАЖЕНИЯ В РАССКАЗАХ НА ДУХОВНО-НРАВСТВЕННУЮ ТЕМАТИКУ.....	178
Ёлдоров Хамид, Обидова Дилором. ИНТЕРТЕКТУАЛЬНОСТЬ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ.....	183
Кубаев Кабил Умарович. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛЕГЕНД.....	185
Мадалиев Ярмухаммат Худайбергенович. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ТВОРЧЕСТВО КАЗАХСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЯ МАГЖАН ЖУМАБАЕВА.....	187
Собинова Бапояр Баходировна. СОПОСТАВИТЕЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ «ЧЁРНЫЙ» И «КОРА» НА РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.....	189

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Суванов Илхом Абдихалилович. ИНФОРМАЦИОННАЯ УГРОЗА КАК ОСНОВНАЯ ФОРМА МОРАЛЬНЫХ УГРОЗ.....	194
Равшанов Ойбек Хайруллаевич.ДИНАМИКА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УЗБЕКИСТАНЕ.....	197
Эшов Хуршид Хуррамович, Эшова Хуррият Хуррамовна.УСИЛЕНИЕ АКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ЗАЩИТЕ МОЛОДЕЖИ ОТ РАЗЛИЧНЫХ УГРОЗ.....	201
Зикрияев Зокир Мамирович. СТРАТЕГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА НА ОСНОВЕ ПОДГОТОВКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СТУДЕНТОВ К ТРУДОВОЙ РАБОТЕ.....	206
Назаров Обид Рахимович. РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА УЧЕНЫХ ВОСТОЧНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ МИРОВОЙ НАУКИ.....	210

“Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali quyidagi sohalar bo'yicha ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi:
 - Tabiiy va qishloq xo'jaligi fanlari (fizika, biologiya, qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarish texnologiyalari).
 - Gumanitar - ijtimoiy fanlar (pedagogika, filologiya, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar).
2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar: ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi; maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 9-10 betgacha; maqola nomi, annotatsiya (180-200 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.
3. Maqola boshida UDK, mavzu, muallifning F.I.O.(to'liq yozilishi kerak), tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning E-mail, annotatsiya (namunaga qarang) berilib, keyin matn keltiriladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati (kiril va lotin imlosida, namunaga qarang) albatta keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1.5; abzats 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap tomon 3 sm, o'ng tomon 1,5 sm.

Namuna:

UDK 581.14

REPRODUCTION CHARACTERISTICS OF GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) IN THE ARID ZONES OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTONNING QURG'OQCHIL MINTAQASIDA GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE)NING REPRODUKTSIYASI

РЕПРОДУКЦИЯ GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

Botirova Laziza Axmadjon qizi¹, Karimova Inobatxon²

¹Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

²Andijon qishloq xo'jaligi instituti, 150100. Andijon shahri, Uvaysiy ko'chasi 12-uy.

E-mail: liliya_15@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the reproduction processes of 3 populations of *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.) Bunge in the arid zones of Uzbekistan. While studying the reproductive biology of plants the works of Sasyperova I.F. (1993), Ashurmetov A.A. and Karshibaev H.K. (2002) were used. Seed production of plants was defined according to the methods of Ashurmetov A.A. (1982) and Zlobin Yu.A. (2002). Reproduction strategies of species were determined by Ramenskiy –Grime system.(Abstract 180-200 ta so'zdan kam bo'lmagligi kerak).

Keywords: *Goebelia pachycarpa*, reproduction, reproduction strategy, seed productivity, dissemination, seed and vegetative reproduction, diaspore, seed renewal (8-10 ta).

Annotatsiya. Ushbu maqola *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.) turining 2 ta populyatsiyasida.....(180-200 ta so'zdan kam bo'lmagligi kerak)

Tayanch so'zlar: *Goebelia pachycarpa*, reproduksiya, (8-10 ta).

Аннотация. Данная статья посвящена к двум популяциям *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.).....(180-200 шт.)

Ключевые слова: *Goebelia pachycarpa*, репродукция, 8-10 шт.

Matn keltiriladi:

Kirish. Muammoning dorzarbligi asoslanadi va maqsad ko'rsatiladi (maqolaning maqsadi ... aniqlash, ishlab chiqish, tavsiya berish, tasdiqlash, baholash, yechimini topish, ...).

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar...

Olingan natijalar va ularning tahlili...

Xulosa, rahmatnoma (majburiy emas) ketma-ketlikda keltiriladi.

5. Foydalanilgan adabiyotlarga havola to'rtburchak qavsda [1], jadval va rasmlarga havolalar esa dumaloq qavslarda keltiriladi (1-jadval), (2-rasm). Jadval va rasmlar matndan keyin berilishi lozim. Ularning umumiy soni 5 tadan oshmasligi kerak.

6. Adabiyotlar ro'yxati matnda kelishi bo'yicha keltiriladi, masalan [1], [2],

Adabiyotlar ro'yxati: (adabiyotlar nomi asl (original) holda keltiriladi)

Kitoblar: Muallif, nomi, shahar, nashriyot, yil va betlar keltiriladi (*Namuna:* 1. Иванов И.И. Лекарственные средства. - М.: Медицина, 1997. - 328 с.)

Maqolalar: Muallif, maqola nomi // Jurnal nomi, yil, №, betlar. (2. Каримова С.К. Адир минтакасининг лола турлари. // Ўзб. биол. журн., 2009. -№ 2. - Б. 10-18.)

Avtoreferatlar: Muallif, nomi: doktorlik. diss. avtoreferati, shahar, yil, betlar. (3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол.наук.- Москва, 1995. - 35 с.)

Tezislar: Mualliflar, nomi // To'plam nomi, shahar, yil va betlar. (4. Каршибаев Х.К., Ахмедов Г.А. Биоэкологические исследования видов янтaka // Материалы Респуб. науч. конф. “Кормовые растения Узбекистана”. - Гулистан, 2006. - С. 15-17.)

7. Adabiyotlar ro'yxati qo'shimcha lotin imlosida takror keltiriladi:

References:

1. Ivanov I.I. Lekarstvennie sredstva. - M.: Medisina, 1997. - 328 s. (in Russian)

2. Karimova S.K. Adir mintaqasi lola turlari // O'zb. biol. jurn., 2009.-№ 2. - B. 10-18.

3. Xodjaev D.X. Vliyanie mikroelementov na uroжайnost' xlopatnika: Avtoref. diss... d-ra biol. nauk.- Moskva, 1995. - 35 s. (in Russian)

4. Karshibaev X.K., Ahmedov G.A. Bioekologicheskie issledovaniya vidov yantaka // Materiali Respub. nauch. konf. “Kormovie rasteniya Uzbekistana”. - Gulistan, 2006. - S. 15-17. (in Russian)

8. Tahririyat fizik o'lchovlarni keltirishda xalqaro tizim (SI), biologik ob'ektlarni nomlashda xalqaro Kodeks nomenklaturasidan foydalanishni tavsiya etadi. Butun sondan keyingi sonlar nuqta bilan ajratiladi (0.2).

9. Tahririyatga maqolaning elektron varianti topshiriladi. Maqolaning so'ngi betida hamma mualliflarning imzosi bo'lishi shart. Qo'lyozmaga ish bajarilgan tashkilotning yo'llanma xati, tasdiqlangan ekspertiza akti, taqrizlar ilova qilinadi. Maqolaning oxirgi betida mualliflar to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Masalan:

Mualliflar:

Botirova Laziza Axmadjon qizi – Guliston davlat universiteti Dorivor o'simliklar va botanika kafedrasini mudiri, b.f.n., dotsenti. E-mail: liliya_15@mail.ru

Karimova Inobatxon - Andijon qishloq xo'jaligi instituti tadqiqotchisi. E-mail: inobat_90@inbox.ru

10. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Maqola jurnalda maxsus hisobga (Guliston davlat universiteti Moliya vazirligi G'aznachiligi x/r. 23402000300100001010, INN 201122919, MFO 00014. Markaziy bank XKKM Toshkent sh. BB STIR 200322757, ShXR 400110860244017094100079001) axborotnoma uchun mehnatga haq to'lashning bazaviy hisoblash miqdorida (300 000 so'm) to'lov amalga oshirilganidan keyin chop etiladi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. **E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

11. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Manzil: O'zbekiston Respublikasi, 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona.

Web site: www.guldu.uz

E-mail: guldu-vestnik@umail.uz

Muharrirlar: Y.Karimov, R.Sh. Axmedov

Terishga berildi: 2023-yil 23-mart. Bosishga ruxsat etildi: 2023-yil 31-mart.

Qog'oz bichimi: 60x84, 1/8. F.A4. Shartli bosma tabog'i 13,5. Adadi 100.

Buyurtma № 56. Bahosi kelishilgan narxda.

“Universitet” bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti,

Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona. Tel.: (67) 225-41-76